

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

X. KÖTET, 1-2. SZÁM

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1956

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
K Ö Z L E M É N Y E I

A szerkesztő bizottság tagjai

BÓKA LÁSZLÓ, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A szerkesztésért felel

BÓKA LÁSZLÓ
osztálytitkár

Segédszerkesztő

VARGA JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V., Széchenyi rakpart 3., I. 145.

Kiadóhivatal: Budapest V., Alkotmány utca 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica,
Acta Orientalia.

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua.

Az Actákban orosz, német, angol és francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendőek meg. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V., Váci u. 12. az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egy számlaszám: 05-915-111-44), külföldi megrendelések a „KULTÚRA” Könyv- és Hírlap-Külkereskedelmi Vállalat (Budapest VI., Sztálin út 21. Magyar Nemzeti Bank egy számlaszám: 43-790-057-181) útján esz-
közlhetnek.

NÉMETH GYULA

BULGÁRIA TÖRÖK NYELVJÁRÁSAINAK FELOSZTÁSÁHOZ

I. A KÉRDÉS KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

Ha felvetjük a címben jelzett kérdést, mindjárt jelentkezik két megfontolás, mely óvatosságra int. Az egyik az a jól ismert elvi tétel, hogy nyelvjárási területek elhatárolása kényes kérdés, a másik pedig az a körülmény, hogy a ruméliai török nyelvjárásokat kevésbé ismerjük. Ha mégis ki merem adni a következő fejtegetéseket, megvan rá a jó okom. (A „ruméliai” szóval a török nyelv balkáni nyelvjárásait jelzem s ennek megfelelő értelemben használom a Rumélia szót.)

Mint a cím mondja, főleg Bulgária török nyelvjárásainak felosztásáról akarok beszélni, mégpedig azért, mert ez a terület az, amelyen némi biztossággal tudok mozogni. Mivel azonban vannak bizonyos adataim, amelyek megengedik, hogy az egész ruméliai török nyelvterület beosztásának kérdését is érintsem, nem kerülhetem el, hogy ezzel a kérdéssel is ne foglalkozzam.

Először áttekintem az irodalmat. (Vö. TADEUSZ KOWALSKI, *Les tures . . . de la Bulgarie du nord-est*, 1 skk. és J. ECKMANN: *Türk Dili ve Tarihi* harkında Araştırmalar, I, 1 skk.)

Moškov gagauz tanulmányai, a RADLOFF által kiadott *Образцы народной литературы тюркских племен X.* kötetében (1904) csak mint anyaggyűjtemény jönnek tekintetbe. (A gagauz nyelv problémáinak tárgyalását és az idetartozó irodalom ismertetését I. N. K. DMITRIJEV *Gagausische Lautlehre* c. dolgozatában: *Archiv Orientalní* IV, 1932, V, 1933).

Időrendben tehát KÚNOS IGNÁCNak „Rumelisch-türkische Sprichwörter” c. közleményével kellene kezdeni a tárgyalást (KSz VII, 1906, 66—83), ez azonban nyelvjárási kutatásokra nem használható, bár a szerző szavai szerint (67. l.) egyenesen ezzel a céllal készült. KÚNOS több Duna menti bulgáriai helységben gyűjtötte anyagát, vagy 300 közmondást. Ezeket ábécérendben közli és sehol sem mondja meg, melyiket hol jegyezte fel. A közölt közmondások a török köznyelvet tükrözik, népnyelvi sajátságokat nem mutatnak. (A *daylari* ’hegyeket’, *ayzîni* ’száját’ féle alakokban a γ-nek nincs jelentősége.)

Rendszeresen próbált foglalkozni Bulgária török nyelvjárásaival D. G. GADŽANOV, aki a bécsi akadémiának küldött két rövid tudósításban — kevéssé megfogható formában — a mássalhangzó előtti *r* eltűnése és a *yor*-praesens alakváltozatai alapján megpróbálta Bulgária északkeleti török nyelvjárásait felosztani.¹

Az első tudományos török szövegközlést Bulgáriából ST. MLADENOVNAK egy cikkében találjuk, mely a ZDMG LXVIII. kötetében (687—694. l.) „Ein Beitrag zum türkischen Sprichwörtertschatz” címen jelent meg. E közlemény különösen folklorisztikai szempontból értékes; MLADENOV kimutatja, hogy a közölt közmondások — néha bizonyos eltérésekkel — a bolgárban is megvannak. Ami az anyag dialektológiai használhatóságát illeti, a szövegek átírása fonetikus ugyan, de a közlők nem törökök, hanem bolgárok voltak, és a gyűjteményben képviselt nyelvjárások jellemző tulajdonságai nem tűnnek elő világosan, mert nem vagyunk tisztában azzal, hogy bizonyos közlők miféle nyelvjárást beszéltek. Így pl. a közlők egyike, Bončev, aki Razgradban született és Vidinben működött, a vidini *galpayima* ’kalapomnak’ (45. sz.) alak mellett a *dōduuna pišman olmuš* ’megbánta, hogy született’ (19. sz.) közmondást Razgrad nyelvén adja. Egy másik közlő, Ivančev, aki „Drinápoly környékén született és ma a Karnobati kerületben Dél-Bulgáriában lakik”, a *bürek* ’egy leveles sült tészta’ alakot használja (26. sz.). Karnobatban — és Dél-Bulgáriában mindenütt, ahol feljegyzéseket készítettünk — *börek* a szó alakja. Drinápolyi alak volna a *bürek*? Nem valószínű. Vidinben *burek*-nek hangzik (l. értekezésemet: Roczn. Or. XVII, 115), Vracában *bürek*-nek. Ezek ellenére MLADENOV közleménye bizonyos kérdésekben dialektológiai célokra is használható.

KOWALSKI az oszmán-török dialektológia problémáinak áttekintésében (EnzIsl. IV, „Türken” címszó, 1931—32) a „Nyelvi feljegyzések az egyes területekről” c. részben a „3. Bulgária” bekezdésben egyedül S. ČILINGIROV cikkét említi, melynek címe: Turski poslovice, pogovorki i karakterni izrazi (Bulletin du Musée National d’Ethnographie de Sofia, II, 157—71; III, 59—65, Sofia, 1922—23).

Ebben a szólásgyűjteményben a szövegek, 455 mondás, bolgár írással, de fonetikusán vannak közölve. Ez tehát nagyjában rendben volna. Ami azonban nagyon lecsökkenti a gyűjtemény használhatóságát, sőt egyenesen

¹ Vorläufiger Bericht über eine im Auftrag der Balkan-Kommission der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien durch Nordost-Bulgarien unternommene Reise zum Zwecke von türkischen Dialektstudien. Unternommen von D. G. GADŽANOV [olv. GADŽANOV]. Aus dem Anzeiger der philos.-hist. Kl. der k. Ak. d. W. vom 8. Febr. (Jahrgang 1911, Nr. V.). Balkan-Kommission der k. Ak. d. W. in Wien. 15 l. — Zweiter vorl. Ber. über die ergänzende Untersuchung der türkischen Elemente im nordöstlichen Bulgarien in sprachlicher, kultureller und ethnographischer Beziehung. Unternommen im Jahre 1911 von D. G. GADŽANOV. Aus dem Anz. d. ph.-h. Kl. d. k. Ak. d. W. vom 24. Jan. (Jahrg. 1912, Nr. III). Wien (Balkan-Komm. der k. Ak. d. W.) 1912. 8 l.

lehetetlenné teszi a használatát, mikor nyelvjárási felosztásról van szó, az az a körülmény, hogy az egyes mondások származási helye nincs megadva. A szerző csak annyit mond, hogy a közlők részint Macedóniából, részint északkeleti Bulgáriából valók. A gyűjtemény tehát több problémát, mint használható anyagot ad. Fonetikai sajátosságait N. K. DMITRIEV dolgozta fel egy gondos tanulmányban (Заметки по болгарско-турским говорам. Докл. АН. СССР = DAN B 1927, 210—15. l.). Mellesleg — folklorisztikai szempontból ČILINGIROV anyaga is jelentős, éppúgy, mint a MLADENOVÉ, bár a helymegjelölések hiánya itt is érezhető. (MLADENOV — mint láttuk — pontosan megadja szövegei származáshelyét.)

Az oszmán-török dialektológia módszeres kutatása TADEUSZ KOWALSKI működésével kezdődik. 1919-ben jelent meg a lengyel akadémiánál „Zagadki ludowe. tureckie (Enigmes populaires turques)” c. cikke, melyet az értékes oszmán-török dialektológiai tanulmányok egész sora követett (l. KOWALSKI műveinek bibliográfiáját a Roczn. Or. XVII. kötetében). A Zagadki problémánk szempontjából is megbízható, bár gyér anyagot tartalmaz: találós meséket Macedóniából (Tetovo = Kalkandelen, Radoviš) és Észak-Görögországból (Xanthi). Különösen fontos számunkra KOWALSKI 1926-i kiadványa a WZKM XXXIII. kötetében, az „Osmanisch-türkische Volkslieder aus Mazedonien” (Radoviš).

1933-ban jelent meg KOWALSKINAK „Les tures et la langue turque de la Bulgarie du nord-est” című dolgozata (PAU, Mém. de la Commission Orientaliste, No 16, 28 l.), amely északkeleti Bulgária török nyelvjárásaira vonatkozólag igen fontos megállapításokat tartalmaz, de anyagot sajnos nem ad. (Valamelyes anyagot ad KOWALSKI a Jacob- és a Bonelli-Emlékkönyvekben.) A mi szempontunkból azonban így is nagyon használható KOWALSKI cikke. Megállapítja, hogy Bulgária északkeleti török nyelvjárásai egységes nyelvterületet alkotnak. Ő dunai töröknek nevezi ezt a területet, azonban én ezt a terminust nem használhatom, mert amint látni fogjuk, Bulgária dunamenti török nyelvjárásai két részre oszlanak.

Végül van még egy rendszeres török nyelvjárásleírásunk a Kőrösi Csoma-Archivum III. kötetében. Ez a várnai török nyelvjárás részletes leírása ECKMANN JÁNOSTÓL s ugyancsak tőle való a razgradi nyelvjárás leírása az egyik Köprülü-Emlékkönyvben. (Türk Dili ve Tarihi hakkında Araştırmalar I, 1950, 1—25.)

1927 óta én is foglalkozom Bulgária török nyelvjárásaival. Nyári vakációkban több utat tettem Bulgária különböző területein, hogy Bulgária törökjeit megismerjem. Meglátogattam Kolarovgradot (Sumla), Sztálint (Várna), gagauz falvakat Sztálin környékén, Razgradot, Omurtagot (Osman-Pazar), Burgast és az ősrégi Vidin várost. Első utazásaim alkalmával kevés feljegyzést csináltam. De mikor 1931-ben megismertem a vidini nyelvjárást és ott találtam egy öregasszonyt, aki különösen alkalmasnak látszott arra,

hogy szövegeket jegyezzenek fel tőle, elhatároztam, hogy a vidini nyelvjárást behatóbban tanulmányozom.

Ez a nyelvjárás kihalóban van. 1931-ben már csak néhány száz (200—250) család beszélte, melyeknek a száma kivándorlás következtében állandóan fogyott. Most úgy hallom, hogy már kevés török van Vidinben.

Már 1931-ben sok szöveget jegyeztem fel Vidinben. 1934-ben, 1936-ban, 1937-ben és 1938-ban a nyári vakációban újra visszatértem, részint, hogy új szövegeket jegyezzenek fel, részint pedig, hogy a régi feljegyzéseket javítsam. 1939-ben is az volt a szándékom, hogy elmegyek Vidinbe, de a közeledő háborús veszedelem miatt nem tartottam tanácsosnak tervem megvalósítását.

Ezeknek az utazásoknak az eredménye, egy körülbelül huszonöt íves munka, amelynek a címe „Türkische Studien aus Vidin”, már több mint tizenöt év óta készen van, de egyéb dolgaim miatt nem jutok hozzá, hogy néhány hiányt pótoljak és az utolsó simításokat elvégezzem. Megjegyzem, hogy közben már nyolc cikket adtam ki vidini tanulmányaimról, különféle folyóiratokban és emlékkönyvekben.¹

Csaknem az összes szöveg, amelyeket feljegyeztem, a fentemlített nőtől, Hacer (Hadžer) Ablától származnak. Ez az eljárás előnyökkel is jár, hátrányokkal is, de semmi esetre sem jogosulatlan. Egyébként törekedtem, hogy sok ember beszédjét megfigyeljem, és a nyelvjárás jelenségeit sok emberrel megbeszéltem, főleg HASAN EREN ankarai professzorral, aki Vidinben született, és akkoriban végezte be Vidinben középiskolai tanulmányait. Mint a nyelvjárás alapos ismerője, összes szövegeimet pontosan revideálta és újra leírta.

Hacer Ablától először meséket jegyeztem fel, meglehetősen nagy számban, azután dalokat és találós meséket. Jegyeztem fel azután 1938-ban a vidini török életre vonatkozó szövegeket is, amelyek nyelvtudományi szempontból különösen hasznosak, mert nem mutatják a mesék megállapodott fordulatait.

A vidini török nyelvjárásról szóló munkám összeállításánál felmerült az a kérdés is, hogy milyen helyet foglal el a vidini török nyelvjárás a Balkán félsziget török nyelvjárásai között. Annyi az első pillantásra világos, hogy ez a nyelvjárás élesen elválik a KOWALSKI által vizsgált északkeleti nyelvjárások-

¹ 1. *Emphatische Formen in der türkischen Mundart von Vidin*. Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli, N. S. I. (Bonelli-Emlék.) Roma, 1940. — 2. *La cérémonie du tewhid à Vidin*. Ignace Goldziher Memorial Volume I. Budapest, 1948. — 3. (Ugyanaz magyarul :) *A mohamedán vallásgyakorlat népi formáinak ismeretéhez*. (A tehvit szertartása Vidinben.) Ethnographia — Népelet LIX (1949). — 4. *Die Zeremonie des Mevlud in Vidin*. Acta Or. Hung. I (1951). — 5. (A 8. sz. magyar nyelven :) *A kevert nyelvrendszer kérdéséhez*. (Az oszmán-török nyelv kettős rendszere.) Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei. II (1952). — 6. *Ein türkischer Text aus Vidin über die Pilgerfahrt*. Documenta Islamica Inedita (Hartmann-Emlék.) Berlin, 1952. — 7. *Le passage ô > ü dans les parlers turcs de la Roumélie nord-ouest*. Roczn. Or. XVII (1953) (Kowalski-Emlék). — 8. *Zur Kenntnis der Mischsprachen* (Das doppelte Sprachsystem des Osmanischen.) Acta Linguistica Hung. III (1953).

tól. Az is világos, hogy nagyjában megegyezik az adakalei nyelvjárással.¹ Azt is rövid idő alatt meg tudtam állapítani az irodalomból, hogy a régi boszniai török nyelvjárás szintén a vidini és adakalei nyelvjárás-területhez tartozik. A boszniai nyelvjárás-területről sajnos csak töredékes, inkább régi feljegyzéseink vannak, de remélhető, hogy e nyelvjárásra vonatkozó ismereteink a jövőben még növekedni fognak. Hasznos munkálatokat végzett e téren N. K. DMITRIEV.² Végül világos volt az is, hogy a macedóniai török nyelvjárás-terület a fenti nyelvjárásokkal rokon vonásokat mutat.

Erről beszéltem a bolgár akadémia 1953. március 30-i ülésén. Annak a véleményemnek adtam kifejezést, hogy a Balkán félsziget török nyelvjárásai két csoportra oszthatók, egy keleti és egy nyugati csoportra, mely utóbbit Vidinben, Adakalén, Boszniában és Macedóniában beszélik. A két nyelvjárást — mondtam — négy-öt feltűnő vonás választja el egymástól.

Előadásom után néhány napra a Bolgár Akadémia lehetővé tette, hogy kiránduljak Nyugat-Bulgáriába, Küstendilbe, ahol Bulgáriának leggazdagabb gyümölcstermő vidéke van. Ott nagy meglepetéssel konstatáltam, hogy a küstendili török nyelvjárás szintén az említett nyugati nyelvjárás-területhez tartozik. Azonnal elhatároztam, hogy visszajövök Bulgáriába, és alaposabban utánajárok a dolognak. 1954 októberében és novemberében a Magyar Tudományos Akadémia és a szófiai Kulturális Kapcsolatok Bizottsága segítségével sikerült eltöltenem hat hetet Bulgáriában, török néprajzi tanulmányok céljából.

Amint Szófiába megérkeztem, RIZA MOLLOV, aki a szófiai egyetemen török diákok számára előadásokat tart a török irodalomról, azt közölte velem, hogy Szófia régi török nyelvjárását még beszéli néhány család, és azok a sajtóságok, amelyeket RIZA MOLLOV a szófiai török nyelvjárásra vonatkozólag említett, azt bizonyították, hogy a szófiai török nyelvjárás is a nyugati nyelvjárás-területhez tartozik. Néhány nap múlva meglátogattam a szófiai főmufti-hivatalt, hogy Bulgária törökjeire vonatkozólag bizonyos dolgokat megkérdezzek. Ez alkalommal a hivatal egyik vezetője, MUSTAFA ABDÜLÁZIZ, aki Bulgária különböző városaiban a mufti-hivatalt hosszú ideig viselte és Bulgária török nyelvjárásairól beható ismereteket szerzett, közölte velem, hogy a vidini nyelvjárás — ahol MUSTAFA ABDÜLÁZIZ néhány évet mint mufti szintén eltöltött — Küstendilen kívül megvan Szófiában és a Szófiától északra levő Vracában is.

¹ KÚNOS IGNÁCZ, Ada-kálei török népdalok. Budapest (Akad.), 1906. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XIX. k. 7. sz. — IGNAZ KÚNOS, Materialien zur Kenntnis des Rumelischen Türkisch. Teil I, II. Türkische Volksmärchen aus Adakale. Beiträge zum Studium der türkischen Sprache und Literatur, herausgeg. von I. KÚNOS und FR. GIESE. Bd. II. Leipzig—New-York, 1907. (Rövidítve: Vm.)

² OTTO BLAU, Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler. Leipzig, 1868. Abh. f. die Kunde des Morgenl. V. Bd. No 2. — SAX: ZDMG XVI (1862), 757—59, XVII (1863), 380—82. — Н. К. ДМИТРИЕВ, Этюды по сербско-турецкому языковому взаимодействию. ДАН В 1928: I. 17—22; II. 268—75; 1929: III. 89—95; IV. 103—108.

Ezeknek az információknak a hatása alatt megváltoztattam a tervemet. Eredetileg tudniillik úgy gondoltam, hogy először Küstendilben töltök el néhány hetet. Most tanácsosabbnak látszott, hogy a bulgáriai török nyelvterület minél több pontját felkeressem, hogy lássam, e területnek mely részein beszélik a keleti és mely részein a nyugati nyelvjárást. A nyugati nyelvjárásra vonatkozólag úgyis kezünkben vannak KŰNÖS terjedelmes adakalei feljegyzései és megvannak az én vidini tanulmányaim, ha még nem is jelentek meg nyomtatásban. Nem látszott tehát fontosnak, hogy a nyugati nyelvjárás-terület egy harmadik pontját, Küstendilt, közelebről megismerjem.

Így azután öt hét alatt meglátogattam Bulgária török nyelvterületének huszonnyolc pontját. Hogy a nyelvi feljegyzések minél megbízhatóbbak legyenek, magammal vittem RIZA MOLLOVOT, illetőleg a feleségét, MEFKŰRE MOLLOVÁT, aki a szófiai egyetemen előadásokat tart a török diákok számára a török nyelvészetről, és magammal vittem aspiránsomat, HAZAI GYÖRGYÖT. Mind a hárman csináltunk feljegyzéseket és megbeszéltük a problémákat.¹

A következő helységeket látogattuk meg: Szófia, Plovdiv (törökül Filibe), Peštera (törökül Peštère), Asenovgrad (régi neve Stanimaka, törökül Asenovgrad), Kırđzali, Dobrovec, (Büyük Erdžili, ez egy kis falu nem messze Kırđzalitól), Stara Zagora (törökül Eski Zāra), Kazanlık (törökül Kızanlık), Levskigrad, a régi Karlovo (törökül Karlova), Sliven (törökül Sli'mne, Islı'mne), Jambol, Karnobat (törökül Karınabat, régi időben Karın-ova), Ajtos (törökül Aydos), Burgas, Sztálin (a régi Várna), Balčik, Gorna Orechovica (törökül Yukarı Rausa), Tırnovo, Svištov (törökül Zıştevi, Şışto), Pleven (törökül Plevne), Stanke Dimitrov (a régi Dupnica), Küstendil, Breznik, Mezdra, Vraca, Orechovo (törökül Rāva), Michajlovgrad, amelynek régi nevei Ferdinand és Kutlovica (törökül Kutlovca), Berkovica (törökül Berkovsa), Blagoevgrad (a régi Gorna Džumaja, törökül Džumā'yī-bālā). Ezenkívül abban a helyzetben voltunk, hogy Plovdivban feljegyzéseket csinálhattunk a kukleni nyelvjárásról, Pešterában a Yeni Māle-i nyelvjárásról, Svištovban a nikápolyi nyelvjárásról (törökül Nebol, Nigbol), Plevenben a lomi nyelvjárásról, Szófiában a skopljei (üskübi) nyelvjárásról.

Természetesen mindenütt törekedtünk arra, hogy azoknak a helyeknek a nyelvjárásáról, amelyeket nem látogathattunk meg, értesüléseket szerezzünk, de ebben a tekintetben óvatosságra volt szükség. Legértékesebbek voltak MUSTAFA ABDŰLÁZİZ felvilágosításai a szófiai, vracai, továbbá a goce-delčevi (= nevrokopi), ichtimani, tatar-pazardžiki és a boszniai nyelvjárásról. A volt skopljei polgármester, DIM. ŠALEV, aki most a Kolarov-könyvtár keleti osztályán dolgozik, fontos közléseket adott a macedóniai nyelvjárások-

¹ Kísérőimnek ezen a helyen is hálás köszönetet mondok segítségükért. Köszönetet kell még mondanom a Bolgár Tudományos Akadémiának, a szófiai Kulturális Kapcsolatok Bizottságának, a bolgár hatóságoknak, török közlőinknek és mindenkinek, akik munkámat támogatták.

ról. Közlései szerint Skopljében, Kumanovóban, Velesben (= Köprülü), Štipben (Ištíp), Tetovóban (= Kalkandelen), Gostivarban ugyanazt a török nyelvjárást beszélük (vö. KOWALSKI: WZKM XXXIII, 169, 7. sor skk.).

Különféle nehézségekkel kellett küzdenünk.

Először is nem volt könnyű közlő személyeket találni. Több helyen, ahol a néprajzi térképek törököket jeleznek, ma már vagy egyáltalában nincsenek törökök, vagy csak néhány személy vagy néhány család. Így nem találunk törököket Stanke Dimitrovban, Breznikben és Mezdrában. Tront nem látogattuk meg, mert Breznikben megbízható formában úgy értesültünk, hogy ott nincsenek már törökök. Csak néhány török család él Szófiában, Burgasban, Gorna Orehovicában, Küstendilben, Michajlovgradban, Berkovicában, Blagoevgradban (itt csak néhány személy).

Ilyen helyeken a közlő személyek adatait nagy kritikával kell kezelni. Az emberek a családban még törökül beszélnek, de a nyelvük nem támaszkodik egy nagyobb török nyelvi közösségre, könnyen más török nyelvjárások befolyása alá kerülnek. A családon kívül rendszeren bolgárul beszélnek, kizárólag bolgár nyelven olvasnak és bolgár nyelvi formákban gondolkoznak.

Másik nehézség volt az idő rövidsége. Öt hét alatt csaknem harminc helyet látogattunk meg, amelyek Bulgária legkülönbözőbb vidékein vannak, s az idő legnagyobb része utazással telt el.

Elkerülhetetlen volt, hogy össze ne állítsuk bizonyos szavak és kifejezések jegyzékét, amelyek az én kutatási céloknak megfeleltek, és ezt a listát dolgoztuk fel a legtöbb helyen. A lista körülbelül százhusz pontból állott. Megtörtént, hogy szövegeket is jegyeztünk fel és itt-ott — ahol a körülmények kedvezők voltak — megkíséreltünk rendszeres szógyűjtést végezni, de ilyenféle munkálatokra tulajdonképpen nem volt időnk.

1955-ben újra négy hetet — az október hónapot — töltöttem Bulgáriában. Azok a helyek, melyeken ez alkalommal kutatást végeztem, a következők: 1. Samokov, ahol még kilenc török ház van. Velem volt HAZAI GYÖRGY. Az itteni törökök úgy mondják, hogy „sopul” beszélnek (*šopča qonušuruz, šop dili*). 2. Goce Delčev (= Nevrokop, törökül Nevrekop; vagy tíz család). 3. Džbnica (törökül Dupnica; török falu Goce Delčev mellett, körülbelül száz török házzal). 4. Ichtiman (törökül Ihtiman, 2—3 ház). 5. Pazardžik = Tatar Pazardžik (törökül Pazardžik, meglehetősen számú török lakossággal). 6. Plovdiv. 7. Čirpan (törökök nincsenek, de sok a törökül beszélő cigány). A 2—7. alatt felsorolt helyeken MIJATEV PÉTER volt a kísérőm.

II. A NYUGAT-RUMÉLIAI NYELVJÁRÁS

A fentiekben ismertettem a probléma kutatásának történetét. Most rendszeresen fogom tárgyalni a kérdést és bemutatom azokat a jelenségeket, amelyeknek alapján felosztom a bulgáriai török nyelvjárásokat és bemutatom

ezeknek a jelenségeknek a földrajzi elterjedését Bulgáriában, illetőleg a Balkán félszigeten.

Az említett két nyelvjárás-terület, a keleti és a nyugati, élesen elválik egymástól. Az a vonal, amely a két területet egymástól elválasztja, a Duna melletti Lomtól keletre húzódik, déli irányban, keletre Vracától, Szófiától és Samokovtól, majd innen nyugati irányban halad és Küstendiltől délre vonul tovább. Ami tehát Bulgáriát illeti, ennek csak kisebb, északnyugati részét foglalja el a nyugati nyelvjárás-terület. (L. a mellékelt térképet, 438 l.)

Bulgárián kívül a nyugati nyelvjárás nagyobb területeket foglal el. Romániában a Duna másik oldalán aligha van folytatása, de az bizonyos, hogy északon Adakalén, továbbá Boszniában, délibb területen Macedóniában, végül valószínűleg Albániában is beszélik, illetőleg beszélték.

Nem lényegtelen körülmény, hogy a keleti nyelvjárás jóval nagyobb és sűrűbben lakott települési területekkel van képviselve, mint a nyugati nyelvjárás. A nyugati területeknek a múltban sokkal nagyobb számú török lakossága volt, mint ma, de olyan sűrű török lakossága soha sem volt, mint Kelet-Bulgáriának.¹ Boszniában tulajdonképpen sohasem telepedett meg török lakosság. A török nyelvet főleg a tisztviselők, katonák, a mohamedán papság egy része és török iskolák képviselték. (SAX: ZDMG XVI, 757). BLAU 1868-ban ezt írja (i. m. 13): „Boszniának a mai vilájet határai között 1 300 000 lakosa van s ebből körülbelül 500 000 mohamedán; ezek csaknem kivétel nélkül szláv fajúak s anyanyelvük a bosnyák, de a törökből is elsajátítottak annyit, hogy töröknek nevezhetik magukat”. (SAX, i. h.: „a boszniai mohamedánok többségének fogalma sincs a törökről...”). Albániában szintén nem igen volt tulajdonképpeni török lakosság, de a török nyelv használata nagyon el volt terjedve.

A tulajdonképpeni nyugat-ruméliai nyelvterület — mint mondtam — a Lom—Samokov-vonaltól nyugatra és a Samokov—Küstendil—Macedónia-vonaltól északra terül el. Ha azonban tekintetbe vesszük az átmeneti nyelvjárásokat, melyeket majd részletesen leírok, lényegesen módosított képet kapunk. A nyugati nyelvjárás egyes sajátosságait megtaláljuk meglehetősen messze keletre Lomtól, Orechovóban és délnyugati Bulgáriában, Blagoevgradban, továbbá Goce Delčev környékén.

Sajátságos, hogy az a vonal, melyet most leírtam, körülbelül elválasztó vonala a bolgár nyelv két nagy nyelvjárásának, a keletinek és nyugatinak is. Erre GEORGIEV kollégám és más bolgár nyelvészek figyelmeztettek. DÉCSY GYULA, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tagja, kérésemre a következő-

¹ Általános vélemény, hogy a keleti bolgár nyelvjárásokba török jövevényszók nagyobb számmal hatoltak be, mégpedig azért, mert keleten a törökök nagyobb tömegben települtek le. Úgy látszik, hogy a keleti területen török nyelvtani hatás is van a bolgárban. (Vö. K. MIRČEV: Изв. на Института за български език II, 1952, 119. Erre HAZAI GYÖRGY figyelmeztetett.)

képp foglalta össze a kérdést: „A bolgár nyelvjárásokat az összsláv *ě* mai megfelelése alapján két nagy csoportra osztják: a kelet-bolgárra, ahol *ja* hangot ejtenek, és a nyugat-bolgárra, ahol *e* hangot ejtenek az eredeti *ě* helyén. A határ a két nyelvjárás között a Vit-folyó dunai torkolatánál kezdődik és egyetlen nagyobb kiágazással a nyugat-bolgár javára, Pazardzsik környékén lényegében egyenes vonalban halad Szaloniki felé. Ez az *ě*-határnak (jaty-határnak) nevezett vonal közelebből az alábbi városok környékét szeli át: Nikopol, Pleven, Lukovit, Lovecs, Teteven, Pirdop, Novoszelo, Panagjuriste, Ichtiman, Pestera, Csepino, Rozlog, Nevrokop, Melnik, Petrics, Demir Hisszar, Kukus, Szeresz és innen keletre Szaloniki felé. Vö.: Б. ЦОНЕВЪ, История на български езикъ, I², София, 1940, 305 és Ст. Стойков, Българска диалектология, София, 1953, 41.” Ez aligha véletlen. Nyelvjárási különbségek határozott tényezők, első sorban közlekedési akadályok következtében fejlődnek ki vagy maradnak meg. Mindenesetre azt hiszem, hogy ennek a közös határnak a kialakításában ugyanazok a tényezők, ugyanazok a földrajzi és történeti körülmények játszottak közre.

Most következik a nyugati nyelvjárás jellemző vonásainak a leírása. Mint már érintettem — feltűnő, a beszédben lépten-nyomon előforduló jelenségekről van szó, melyek a nyugati nyelvjárásnak a keletitől lényegesen különböző jelleget adnak. Nyolc pontban foglalom össze őket.

Először — az első öt pontban — olyan jelenségeket tárgyalok, amelyeket „zavarok a palato-veláris illeszkedésben” címen foglalhatnák össze. Ez a jelenség az általános oszmán-török hangtörténet szempontjából igen jelentős. Az oguz alapnyelvben — mint különösen a nagy türk feliratok mutatják — a palato-veláris harmónia, illetőleg illeszkedés, kevésbé jelentős kivételektől eltekintve, következetesen érvényesült. Ez az oszmán-törökben lényegesen megzavarodott. Természetesen nincs kizárva, hogy az oszmánli az ó-oguznak egy olyan nyelvjárására megy vissza, melyben ezek a zavarok — többé-kevésbé kifejlődve — már megvoltak.

I. A nyugati nyelvjárásterületen a keleti nyelvjárások szóvégi *i*, *u* és *ü* hangja többtagú szókban *i* alakban jelenik meg. A jelenségnek a határa körülbelül azonos a két nyelvjárás határával. (L. az I. térképet.)

Vidinben a következő alakokat látjuk: *quyi* 'kút' (Ist. *quyu*), *dogri* 'egyeses' (Ist. *döru*), *qizi* 'leánya' (Ist. *qizi*), *yarisini* 'felét' (Ist. *yarisini*), *küpri* 'híd' (Ist. *köprü*), *uli* 'halott' (Ist. *ölü*).

Az adakalei nyelvjárás ebben a tekintetben külön fejlődést mutat. A szóvégi *-i*, *-u*, *-ü* ugyanúgy jelentkezik, mint a keleti nyelvjárásban: *qizi* 'leánya', *anası* 'anyja', *dişari* 'ki', *uyqu*, álom, alvás', *dolu* 'tele', *quzu* 'bárány', de ezek mellett ilyen alakokat is látunk, mint: *onı*, *bunı* 'azt, ezt', *maymunı* 'majmot', *gözini* 'szemeit', *uĉundži* 'harmadik', *günlümi* 'szívemet', *aĉin ondordı* 'a hold tizennegyedik napja'. Feltűnik, hogy a Népdalok 18. lapján a *yürü* 'menj' alak a *teri* 'izzadtságot' szóval rímel. Alighanem *yüri* az eredeti alak.

Északnyugati Bulgáriában a szóvégi *-i* ezekben az esetekben általános, így pl. Michajlovgradban ilyen alakok használatosak: *alti* 'hat', *oldi* 'lett', *örti* 'takaró', *tüyli* 'tollas'; Vracában: *burni* 'orra', *ayi* 'medve', *ari* 'méh', *tutti* 'fogott'; Küstendilben: *örti* 'takaró', *qaldi* 'maradt', *čoki* 'sokan', *köyli* 'falusi'; Samokovban: *taugi* 'tyúkot', *qomši ogli* 'a szomszéd fia', *quzi* 'bárány', *qapi* 'ajtó', *ari* 'méh', *köpri* 'hid', *öldi* 'meghalt', (*kötü* 'rossz').

A boszniai nyelvjárásban a rendelkezésünkre álló adatok szerint a szóvégi *u*, *ü* és *i* hangok *i*-vel vannak képviselve (Blau, i. m. 17): *uldi* 'meghalt', *oldi* 'lett', *urti* 'takaró'.

Ami a macedóniai nyelvjárást illeti, Szófiában DIM. ŠALEVTÓL a következő skopljei adatokat jegyeztem fel: *alti* 'hat', *qapi* 'ajtó', *vurdi* 'ütött', *buni* 'ezt', *ürti* 'befedte', *küpri* 'hid', *bulundi* 'volt'.

KOWALSKI pedig a macedóniai Radoviš török nyelvjárásáról a következőket mondja: „Szóvégén csak *i* hangot találunk ott, ahol más nyelvjárásokban *i*, *u* vagy *ü* van és ilyen alakok mint *öli* 'fia', *kapi* 'ajtó', *boyuni* 'termetedet', *uli* 'nagy', *yoli* 'útja', *kuri* 'száraz', *urdi* 'ütött', *oldi* 'lett' különösen jellemzők a mi nyelvjárásunkra”. (WZKM XXXIII, 168; *i*: l. uo., 2. j.) Egyéb adatok KOWALSKI szövegeiből, ugyanebből a kiadványból: *öli* 'halott', *yüri* 'siess, menj', *güli* 'rózsája', *güni* 'napja', *zülüfli* 'fürtös'. E mellett találunk KOWALSKI szövegeiben ilyen alakokat is: *üčündžü* 'harmadik', *türlü* 'fajta'. Ezek az iskolai nyelv hatására keletkeztek.

E változás alapján válik érthetővé, hogy a török *-li*, *-li*, *-lu*, *-lü* képző a szerbben csak *-li* alakban van meg. (DMITRIEV: DAN B 1928, 274.)

2. A nyugati nyelvjárás másik jellemző vonása a *mış*-praeteritum illeszkedésében mutatkozik. (L. a II. térképet.) A keleti nyelvjárásban e képzőnek négy alakja van: *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş*, ugyanígy Adakalén. Boszniából nincsenek adataim. Egyébként azonban a nyugati nyelvjárások területén, Nyugat-Bulgáriában és Macedóniában, sőt az átmeneti nyelvjárásokban, Orechovóban és Blagoevgradban is, ennek a képzőnek az egyetlen alakja a *-miş*. Ezekben a nyelvjárásokban ilyen alakokat látunk, mint *almiş* 'vett', *qalqmiş* 'felkelt', *yapmiş* 'csinált', *olmiş* 'lett', *ö(ü)lmiş* 'meghalt', *durmiş* 'állt'. Samokovban az *almişis* 'vettünk', *ölmiş* 'meghalt', *gülmüş* 'neveltett' (*altmiş* 'hatvan') alakok mellett ilyeneket is jegyeztünk: *qalmiş* 'maradt' *qalqmiş* 'felemelkedett', *uyumuş* 'aludt', *durmuş* 'állt'.

Néhány példa Macedóniából, KOWALSKI gyűjtéséből (Volksl. 216, prózai szöveg, 1—3. sor): *varmiş* 'volt', *varimış* 'volt', *gar yāmiş* 'havazott', *urmişler* 'meglőtték', *sormiş* 'kérdte'. A dalokból: *čiqmiş* 'felszállt' (9. sz.), *yazıl-mamış* 'nem írott' (uo.), *yazmiş* 'írt' (uo. és 198: 31), *almiş* 'vett' (21), *qalmiş* 'maradt' (38), *qalmamış* 'nem maradt' (42), *oturmiş* 'leült' (62). Ezek mellett ilyenek is vannak: *yolini šaširmiş* 'eltévedt' (19), *yummuş* 'behunyta a szemét' (26), *uyumışım* 'elbóskoltam' (47).

Mint mondtam, Boszniából nincsenek adataim a *-miş* alak haszná-

latára, de DMITRIEV (DAN B 1928 : 272) idézi a *Durmiš* nevet, mely a kelet-ruméliai *Durmuš* megfelelője.

3. Harmadik jellemző sajátása a nyugati nyelvjárás-területnek, hogy itt a keleti nyelvjárások *i* hangja nem első szótagban és zárt utolsó szótagban bizonyos esetekben szabályosan *ī* alakban jelenik meg. (L. a III. térképet.)

Legjobban ismerem ezt a jelenséget a vidini nyelvjárásból. Itt körülbelül minden mássalhangzó szomszédságában jelentkezik, gyakori és jellemző, de ritkán látjuk tőszavakban és rendszeren nem *y*, *š*, *č*, *dž* szomszédságában. Példák: *demir* 'vas', *derin* 'mély', *gelin* 'menyasszony', *serin* 'hűvös', *izin* 'engedelem' (z!), *qapinın* 'ajtónak a', *qapisında* 'ajtájában', *gelinim* 'menyem', *gelinnik* 'menyasszonyi ruha', *benim* 'enyém', *senin* 'tiéd', *memleketin* 'az országnak a', *evimin* 'házamnak a', *elinde* 'kezében', *geldigi* 'jövése', *endirir* 'levesz', *çeğilir* 'visszavonul', *gidip* 'menve', *henis* 'éppen', *abdessis* 'tisztátalan', *seneliq* '... éves', *birbirimiz* 'mi ... egymást', *verdiq* 'adtunk', *aske-rim* 'katona vagyok', *verir-mi-sin* 'adsz-e?', *dıldir* 'nem', *işine* 'munkájára', *ye'dzik* 'helyecske', *giyiniy* 'öltözik', *dilendziyim* 'koldus vagyok', *isteyeyim* 'akarjak', *vereyim* 'adjak', *qaşik* 'kanál', *yapayim* 'csináljak', *alayim* 'vegyek', *bayilir* 'elájul', *ogliyim* 'fia vagyok', *ıqa* 'mosni' < *yıqa*.

Az idézett *e*—*i*, *i*—*ī* vokalizmusú tőszavakban (*demir*, *derin*, *gelin*, *serin*, *izin*) csak az *izin* szóban van *ī* képviselő. A jegyzék végén (a *ye'dzik* szótól kezdve) olyan eseteket idézek, amelyekben az *ī* képviselő *y* és *dž* után nem lép fel. Vannak olyan szavak, melyekben *y* és *š* után *ī* > *i* változás látható.

Adakalén a jelenség KÚNOS feljegyzései szerint nincs meg, s nincsenek rá adataim Boszniából sem. De megvan nyugati Bulgária jó részén, a tulajdonképpen nyugati nyelvjárás-területen kívül az e területhez közel eső Orechovóban és Blagoevgradban is, és megvan Macedóniában.

Ezekén a helyeken ilyen alakokat látunk: *egilmek* 'meghajolni', *evin* 'házak a' (Lom), *evimizin* 'házunknak a', *galdiniz* 'jöttek' (Orechovo), *evimizin* 'házunknak a', *elinde* 'kezében' (Szófia, Skoplje), *bizim evimiz* 'a mi házunk', *eteginde* 'ölében' (Samokov), *evimiz* 'házunk', *evinde* 'házában', (Blagoevgrad).

KOWALSKI macedóniai feljegyzései sajátos módon általában nem mutatják ezt a jelenséget, de azért vannak nála ilyen alakok, mint „*rengimi*” 'színet', „*dengimi*” 'páromat' (38 ; ugyanabban a dalban : *kendimi* 'engem'). Meg kell azonban jegyezni, hogy az a hang, melyet KOWALSKI *ī*-val jelez, nem a rendes oszmánli *ī*; „*einem nicht gespannten i ähnlich*” — ahogy a 168. lapon mondja, ami nekem fonetikailag nem világos. (L. még Osm.-türk. Dial., 8. §.) Ez a dolog lényegét nem érinti, mert KOWALSKI *ī*-ja általában a köznyelvi *ī*-t (*qız* 'leány') képviseli.

4. Kisebb területen van elterjedve a nyugati nyelvjárásokban a régi

török *ö*, *ü*-nek *o* és *u*-val vagy valami átmeneti hanggal való képviselete. (L. a IV. térképet.)

Ez — bizonyos esetektől eltekintve — általános a vidini és adakalei nyelvjárásban, ahol ilyen alakokat találunk: *boyle* 'így' (Ist. *böyle*), *dort* 'négy' (Ist. *dört*), *soz* 'szó' (Ist. *söz*), *uč* 'három' (Ist. *üč*), *yuru-* 'menni' (Ist. *yürü-*), *duşunur* 'gondolkozik' (Ist. *düşünür*; az utóbbi alak Adakalén is feljegyezve).

Ugyanígy alakok vannak Lom török nyelvjárásában, pl. *juqsek* 'magas', *boyle* 'így'.

Ez a hangképviselet megvolt Boszniában is, ezt megmondja BLAU és erre mutatnak az ilyen alakok (i. m. 17), mint *uldi* 'meghalt' (Ist. *öldü*), *urti* 'takaró' (Ist. *örtü*). Viszont BLAUNÁL (21) ilyen alak is van mint *ürnek* 'minta' — Ist. *örnek*. (A *k* és *g* hangok mellett előfordul *ö* és *ü* tanúsága nem használható fel; *k* és *g* mellett az *ö* és *ü* hang Vidinben és Adakalén is megmaradásra való tendenciát mutat, ellentétben az anatóliai nyelvjárásokkal, melyekben gyakoriak a *gotürdü* 'elvitte', *gorürse* 'ha látja' féle alakok. L. KOWALSKI, Osm.-türk. Dial. 1. §.)

Északnyugati Bulgáriában — az említett helyek kivételével — és Macedóniában az *ö* > *o*, *ü* > *u* változás nincs meg.

Délnyugati Bulgáriában a Goce Delčev-vidéki átmeneti nyelvjárásban, Džbnicában, az *ö*, *ü* általában megmarad (*öyrenmek* 'tanulni', *böyle* 'így', *üč* 'három', *tükenmek* 'elfogyni', *düz* 'sima'). De *g* után *ö* > *o* változást látunk: *gos* 'szem', *gördum* 'láttam', *gotur* (így) 'vidd el'. Feltűnnek itt ilyen alakok, mint *do't* 'négy', *yus* 'száz', *yun* 'gyapjú' és különösen feltűnik a nem első szótagbeli *ü* > *u* változás, melyről más összefüggésben is beszélek (429—430. l.). Itt adom a džbnicai példákat: *gördum* 'láttam', *büyuq* 'nagy', *üzüq* 'gyűrű', *üzum* 'gyűrűm', *üzum* 'szóló', (*düyün* 'lakodalom').

5. Az *a*—*e* vokalizmusú ragok és képzők illeszkedése Vidinben lényegesen eltér a sztambuli nyelvben látható illeszkedéstől. Különösen feltűnőek a veláris illeszkedés szabálytalan esetei (L. az V. térképet.)

A vidini nyelvjárásban általában az *a* szabály, hogy névszók után a *-lar*, *-ler* úgy illeszkedik, mint a köznyelvben vagy a keleti nyelvjárásokban. Például: *qizlar* 'leányok', *ustalar* 'mesterek', *yollar* 'utak', *pendžereler* 'ablakok', *güller* 'rózsák'.

Ezzel szemben igékhez rendszeren a *-ler* alak járul, akár veláris, akár palatális az ige vokalizmusa. Pl.: *baqarler* 'néznek', *seveyler* 'szeretnek', *yaparler* 'csinálnak', *tutarler* 'fognak', *dururler* 'állanak', *bulamazler* 'nem találhatják meg', *aladžaqler* 'venni fognak'.

Úgy látszik, hasonlóak az állapotok Lomban, ahonnan ilyen adataim vannak: *quşlar* 'madarak', *agačlar* 'fák', *oyna'yler* 'játsszanak'.

Adakalén nem egészen így, de hasonlóan van a dolog; gyakoriak a *yapmayler* 'nem csinálnak', *satayler* 'eladják', *qovarler* 'elúzik'-féle alakok,

de gyakoriak az *olurlar* 'lesznek', *ararlar* 'keresnek', *yutarlar* 'elnyelik' típusú alakok is.

A névszóknál Adakalén is rendszeren a köznyelvi illeszkedés szabálya érvényesül, de vannak ilyen alakok is: *qanler*, a *qan* 'vér' szó többese, *gül-dizlerimiz* 'csillagaink', *sarayler* 'paloták', *padišahler* 'királyok', *luqumler*, a *luqum* 'egy édesség-féle' szó többese.

Egyébként a *-lar*, *-ler* illeszkedésében a nyugati területen is általában a köznyelvi szabályok érvényesülnek. De Vracában lejegyeztünk *yapaylar* 'csinálnak' mellett *yapayler* alakot is, és KOWALSKI macedóniai népdalaiban gyakoriak az ilyen alakok: *babaler* 'apák' (59), *agaler* 'bátyák' (46), *analer* 'anyák' (59), *qanler* 'vérek' (58), *tašler* 'kövek' (59), *yašler* 'könnyek' (59), *urdiller* 'meglőttek' (58), *quydiler* 'letettek' (58). DIM. ŠALEVTÓL származnak a következő macedóniai alakok: *agačlar* 'fák', *hastalar* 'betegek', *yapaylar* 'csinálnak', *alaylar* 'vesznek'.

A *-lar*, *-ler* többesjel mellett, melynél az illeszkedés hiánya Vidinben a fent tárgyalt igei alakokban szabályszerű, különösen gyakori — de nem szabályszerű — az illeszkedés hiánya a feltételes mód képzőjénél. Vidinben is, Adakalén is nagyon gyakoriak az ilyen alakok: *olursem* 'ha leszek', *baqma-sem* 'ha nem gondozom', *yaparseler* 'ha csinálják' (Vidin), *varse* 'ha van' (Adakale, Vm. 3 : 24), *alırse* 'ha vesz' (Vm. 17 : 6), sőt Vidinben határozottan gyakoribbak, mint az *olsa* 'ha lesz', *oqusa* 'olvas' (így) alakok.

Macedóniai alakok (KOWALSKI, Volksl.): *olurse* 'ha lesz' (51), *alamasek* 'ha nem tudjuk venni' (37), *saldırmasen* 'ha nem támadsz' (5).

A dativusban Vidinben rendszeren szabályos az illeszkedés, de ilyen alakok is vannak: *one qadar* 'tízíg', *altıye* 'hatnak', *doquze* 'kilenenek', *otuze* 'harminenek', *qırke* 'negyvennek' (csupa számnév). — Adakalén: *mektube* 'levélnek' (Vm. 166 : 22), *udžine* 'végére' (Vm. 89 : 26), *qaršisine* 'ellen' (Vm. 90 : 5), *yolumže* 'utunkra' (Vm. 221 : 2).

Az ablativusban Vidinben a *hamamdan* 'fürdőből', *qušluqtan* 'ebéd-től' alakok a szabályosak, de ritkábban előfordulnak ilyenek: *qahirden* 'bánattól', *meqāmden* 'helytől' és különösen gyakran a participium perfecti után, *sora* 'után' névutóval: *buyurulduqten sora* 'miután megparancsolták', *aldıqten sora* 'miután vett', *olduqten sora* 'miután lett'. Feltűnők Adakalén az ilyen, mindenesetre kevésbé használt alakok, mint *atlarden* 'lovaktól' (Vm. 53 : 19), *alden* 'lóról' (179 : 24), *altinden* 'aranyból' (181 : 31), *dolabden* 'szekrényről' (182 : 2), *aqadžden* 'fáról' (197 : 2). Itt is gyakori a *-den* veláris magánhangzó után a participiális szerkezetekben: *yaptıqten sonra* 'miután megcsinálták' (Vm. 4 : 12), *uyuttuqten sonra* 'miután elaltatta' (Vm. 39 : 37), *bayramden sonra* 'nach dem Fest' (Vm. 13 : 14, 112 : 12). (Istanbulban is: *yaptıqten sora*, KÚNOS, OTNGY I, 20 : 27).

A *-dža*, *-dže* végzet Vidinben: *yalnısce* 'egyedül', *ortandžesi* 'a középső', *olundže* 'mikor ... lesz', *qaradže* 'szarvas', *qarımdže* 'hangya'; itt még a

hardža 'pénzt kiadni' ige is *hardže*-alakban használatos. — Adakalén: *sorundže* 'mikor kérdezi' (Vm. 5 : 34), *olundže* 'mikor . . . lesz' (Vm. 7 : 21), *olundža* (Vm. 18 : 19, 24 : 3, 38 : 17), *yalnizdže* 'egyedül' (Vm. 8 : 25), *ortandža oylī* 'középső fia' (Vm. 18 : 16), *yavašče* 'lassan' (Vm. 21 : 37), *čiqindža* 'ki-menve' (Vm. 41 : 34.). Itt a *č*, *dž* hatására is kell gondolnunk.

A *-la(n)*, *-le(n)* '-val, -vel' rag Vidinben: *qizlen* 'leánnyal', *qo'llen* 'karral', *pila'wlen* 'piláffal', *onu'nnā* 'vele'. — Adakalén: *qizle* 'leánnyal' (Vm. 7 : 20), *aranmaqlē* 'kereséssel' (Vm. 14 : 29), *tople* 'golyóval' (Vm. 24 : 34, 38), *topla* (25 : 7), *čodžuqla* 'gyerekekkel' (Vm. 114 : 30), *čodžuqlē* (172 : 6). Itt *-le* az eredeti alak.

Megemlítek még egy adakalei alakot: *az qale* 'csaknem' (Vm. 9 : 26), vö. köznyelvi *az qala*.

A *dorde* (< *dörde*)-féle alakok nem tartoznak ide.

Kevesebbszer fordulnak elő, de annál feltűnőbbek a palatális illeszkedés megzavarodásának esetei. Itt a következő vidini alakokat idézem: *gūzal* 'szép', *sevmā* 'ne szeress', *gītmā* 'ne menj', *gelmā* 'ne jöjj', *gīdalīm* 'menjünk', *ben-da* 'én is', *ne-da seni* '[se őt] se téged'. A *sevmā* alak mellett előfordul *sevma* is. — Adakalén: *bir-da* 'egyszerre' (Vm. 2 : 9 ; 4 : 21 : *bir-de*), *derse-da* 'ha mondja is' (Vm. 2 : 11), *ben-da* 'én is' (Vm. 3 : 19); sajtóságos alak a *bu-de* 'és ez' (Vm. 223 : 12).

RÄSÄNEN (Chansons, 5. l., 2. j.) idézi KOWALSKITÓL a következő macedóniai alakokat: *ellisi-da* 'mind az ötven', *ben-da* 'én is'; vö. még *gösterda* 'mutasd csak' (1. sz. 2. sor), *ikimizda* 'mi ketten' (54).

6. Az ó-oszmánli *ö* hangot a nyugati nyelvjárásokban bizonyos gyakran használt szókban *ü*, *u*, *u* képviseli.

Ez a jelenség (l. a VI. térképet) szintén el van terjedve az egész nyugati nyelvjárás területén, északnyugati Bulgáriában, Adakalén, Boszniában és Macedóniában, de nem mindenütt teljes következetességgel. Körülbelül 40 szóban fordul elő ez a váltakozás (l. cikkemet: Roczn. Or. XVII: Le passage *ö* > *ü* dans les parlers turcs de la Roumélie nord-ouest); ilyenek pl.: *čözmek* 'megoldani', *dönmek* 'visszafordulni', *gömmek* 'elásni', *göndermek* 'küldeni', *götürmek* 'vinni', *kömür* 'szén', *köprü* 'híd', *öksüz* 'árva', *ölmek* 'meghalni', *öpmek* 'csókolni', *ördek* 'kacsa', *örtmek* 'befedni'.

Vegyük ezek közül a *köprü* 'híd' és *ördek* 'kacsa' szókat. Ezeknek alakjai a keleti területen *köprü* és *ördek*. A nyugati területen:

Vidinben *küpri* és *ürdek*,
Adakalén *küprü* és *ürdek*,
Lomban *küpri* és *urdek*,
Orechovóban *küprü* és *ördek*,
Michajlovgradban *küpri* és *ördek*,
Berkovicában *kupri* és *ördek*,

Vracában *küpri* és *ürdek*,
 Szófiában *köpri*, *küpri* és *ördek*,
 Samokovban *kupri* és *ördek*,
 Küstendilben *köpri* és *ördek*,
 Skopljében *küpri* és *ürdek*.

Boszniából valók ezek az adatok: *uldi* 'meghalt', *urti* 'takaró'.

A skopljei *küpri* és *ürdek* alakok mellett Macedóniából, Radovišból fel van jegyezve a *köpri* 'híd' alak, továbbá Radovišból és a szintén macedóniai Kočaniból az *öli* 'halott'. Vö. DMITRIEV: DAN B 1928, 268.

7. Általánosan ismeretes, hogy a régi török hangzóközti, mássalhangzó-előtti és szóvégi *g* Istambulban veláris vokalizmusú szavakban általában eltűnt, palatális vokalizmusú szavakban pedig *y* formájában jelenik meg.¹ Ezzel szemben a nyugati nyelvjárások a régi *g* hangot mind megőrizték. A kétféle képviselő határvonala azonos azzal a vonallal, amelyet fent a keleti és nyugati nyelvjárás-terület határvonalául megjelöltem. (L. a VII. térképet.)

A vidini nyelvjárásban a 'fa' neve *agač*, a keleti nyelvjárás-területen általában *aač*, — a keleti nyelvjárás-terület *begen*- 'megkedvelni' igéje Vidinben *begen*- alakban van meg. Ehhez megjegyzem, hogy Vidinben a palatális vokalizmusú szavakban egy közlőtől *g* helyett *γ*-féle hangot, tehát spiránst is hallottam. Egyéb példák: *sag* 'egészséges', *agla*- 'sírni', *abadžigim* 'atyácskám', *ayaga* 'lábnak', *degenek* 'bot', *hegbe* 'átalvető', *eger* 'ha', *eteginden* 'öléből', *urdege* 'kacsának'.

A köznyelvi *bey* 'úr' Vidinben is ebben az alakban használatos, a régi *beg* alakot kiszorította a köznyelvi forma; ugyanígy van a dolog a *děl* 'nem' < *degil* < *degül* szó esetében.

Palatális spirans alakjában maradt meg a régi *g* az adakalei nyelvjárásban: *čodžuya* 'gyermeknek', *oyli* 'fia', *aylamaya* 'sírni', *oldiyından* 'mivel ő... volt, lévén', *sojlemeye* 'mondani', *düyün* 'lakodalom', *gördüyüm* 'akit láttam'.

Északnyugati Bulgáriában, Lomban, Vracában, Szófiában és a nyugati nyelvjárás más helyein *agač* 'fa' és *begen*- 'megkedvelni' alakokat jegyeztünk fel s itt a többi idetartozó szók is *g*-vel hangzanak.

Ami Boszniát illeti, az *āč* 'fa' MUSTAFA ABDÜLÂZİZ szóbeli közlése szerint *agač*-nak hangzik és a keleti nyelvjárások *yirmi* 'hús' szava BLAU Türkische Sprachendkmäler aus Bosnien című munkája (31) szerint *igirmi*-nek. BLAU munkájában egyéb példák is találhatók. Ilyenek: *agladī* > *anladī* [valószínűleg -dī] 'sírt', *beg* 'úr', *bogaz* 'torok', *degišmek* 'változni', *digren* 'szénahányó-villa',

¹ L. pl. JACOB: ZDMG LII, 708 ff. Ami a kiejtést illeti, egy régi *daga* 'hegynek' alakból *daa* lett (hosszú, két csúesú magánhangzó; COLLINDER, Reichstürk. Lautstudien 24–26: *da, a*), esetleg *dā*; *dā'a* alak nincsen.

egle- 'feltartóztatni', *egri* 'görbe', *yügrük* 'fürge'. Ezek az alakok a keleti nyelv-járásokban *bey*, *boaz*, *deyişmek*, *diren*, *eyle-*, *eyri*, *yürük* alakban vannak meg.

BLAU adatait megerősítik KARL SAX feljegyzései, melyeket a Német Keleti Társaság folyóiratának tizenhatodik és tizenhetedik kötetében (XVI, 757 és XVII, 380—81) közölt. SAX azt mondja, hogy a *kef* betű akkor, amikor az oszmánlik *y*-nek ejtik, a boszniai nyelvjárásban *g*-nek hangzik, mint pl. a *beg* 'úr', *eglenmek* 'mulatni', *ögrenmek* 'tanulni' szókban.

Ugyancsak SAXnál találjuk a következő adatokat: „*konaghün*, *konagha*, *konaghüm*”, melyek a „*konagh*” 'palota' szó ragozott alakjai, továbbá a *Mehmed aga* és *Ibrahim aga* alakokat. („In *Aga* wird das Ghain deutlich wie *g* ausgesprochen.”)

MUSTAFA ABDÜLÂZİZ közlése alapján idézhetem a már említett *agač* szón kívül a *buzagi* 'borjú', *bag* 'kert', *bagā* 'kertbe' alakokat.

A régi török *g*-nek ez a képviselte mutatkozik a szerb nyelv boszniai török jövevényszavaiban is. Ebben ilyen török jövevényszavak találhatók: *baglama* 'Schloss' ('zár', BLAU, 11), — Ist. *bālama*, írott alak: *bağlama*; *begenisati* 'megelégedését kifejezni' (10) — Ist. *beyen-* 'megkedvelni', írott alak: *beğen-*; *djuvegija* '(31) — Ist. *güvey* 'völegény' < *güvegi*; *jägerz* [jägerz] 'Fuchsschimmel' (35) — Ist. *yaiz* < *yagiz* 'barna'; *kašagija* 'vakaró' (10) — Ist. *qašai*, írva *kašagi*.

A török *g* megvan VUK KARADZSICS szerb szövegeinek török jövevényszavaiban is, l. DMITRIEV: DAN B 1929, 90 skk., ahol DMITRIEV (90. l. lent) hangsúlyozza, hogy a szerbiai török nyelvjárás-terület nem tartozik a konstantinápolyi nyelvjárás-területhez.

Emellett a boszniai törökben megjelenik kivételesen a *y*-s alak is, pl. ebben a szóban: *eyer* 'nyereg' régebbi *eger* alakból.

Mint Skopljében használt formákat, DIM. ŠALEVTÓL a következő alakokat jegyeztem fel: *agač* 'fa', *ogul* 'fiú', *oglum* 'fiam', *ağır* 'nehéz', *bogaz* 'torok', *begen-* 'megkedvelni', *ögren-* 'tanulni', *süğmek* 'szidni', *düğmek* 'ütni', *sügüt* 'fűzfa', *gögüs* 'kebel', *gelmege* 'jönni', *varmaga* 'mennni'.

Néha az volt a benyomásom, hogy a *g* hang zárja nem tökéletes.

Ezeket a feljegyzéseket megerősíti KOWALSKI is, a macedóniai népdalokat közlő dolgozatában (WZKM XXXIII, 168). A következőket mondja: „[A radoviši nyelvjárást Macedóniában] az intervokális veláris zárhangnak (*g*, *g*) meglehetősen erős megtartása jellemzi, pl. *olmaga* 'lenni' (más nyelvjárásokban *olmaya*, ill. *olmā*), *topraga* 'földbe', *gördügün* 'amit láttál', *kondugi* 'ahol ő letelepedett', *dügün*, 'lakodalom'. Ezzel szemben — mondja tovább KOWALSKI — a *g* hang *i* előtt a mindennapi beszédben *y*-vé változik, pl. *bëyzalij* 'fehér színe', *bardij* 'poharat', (*beyazlīgi*, illetőleg *bardağı* alakokból). Mássalhangzók előtt is *y*-vé változik a *g*, pl.: *boyday* 'búza' < *boyday* < *bogday*, *dayler* 'hegyek', *baylëyor* 'köt', *ayle* 'sírj'. Ellenben van ilyen alak is: *bagrim* 'belsőm'.”

Ezeket mondja KOWALSKI. Legutóbbi adatához még hozzátehetjük ezt a szövegekből: *agzi* 'csőre', ill. 'szája' (uo. 9. sz.).

Az intervokalikus *g* megtartása mutatkozik görög területen, Macedóniától keletre is. KOWALSKI a macedóniai népdalok bevezetésében (169. l.) Xanthiból a *dudagi* 'ajka' és *aramaga* 'keresni' alakokat említi és xanthii találós meséiben (Zag. lud. tur. 33—34) szerepelnek a következő formák: *oglu* 'fia', *soqayı* 'utcája', *köpegi* 'kutyája' (de *deynek* 'bot').

Tovább keletre a tengerparton van egy ismeretes kikötőhely, amelynek a neve *Dede Aghaç*. Ez a *g* hangot megőrző nyelvjárásterület nyúlványa, illetőleg tulajdonképpen átmeneti nyelvjárásterület.

8. Különösen jellemző sajátága a nyugati nyelvjárásnak egy praesens-forma, amelynek *y* a szuffixuma (l. a VIII. térképet). Ez a jel magánhangzón végződő tövekhez közvetlenül járul hozzá; mássalhangzón végződő töveknél a *tő* és a *y* között egy magánhangzó jelenik meg, mely rendszeren azonos az aoristos magánhangzójával. Emellett ezekben a nyelvjárásokban a *yor*-praesens vagy nincs meg, vagy csak korlátozott használatban él, a köznyelvből, az iskolából, illetőleg más nyelvjárásokból bekerült idegen alak. (Az *r*-végű aoristos azonban általánosan el van terjedve.)

Vidinből idézem a következő példákat (részletesen tárgyalom a feljegyzett egyszerű és összetett alakokat a vidini nyelvjárásról szóló munkámban): *sevey* 'szeret', *seve-yim* 'szeretek', *yapay* 'csinál', *agla-ysın* 'sírsz', *sora-yım* 'kérdetek', *so-rmayım* 'nem kérdek', *bi-lmeyım* 'nem tudok', *tutmay* 'nem fog'.

Adakaléről: *oquysın* 'olvasol', *araysın* 'keresel', *görüysın* 'látod', *baqay* 'néz', *dey* 'mond'.

Északnyugat-Bulgáriában mindenütt megvan a *y*-praesens: *qalqay* 'felkél', *geliy* 'jön' (Lom; a *yor*-praesent nem használják); *aglay* 'sír', *geliy* 'jön' (Michajlovgrad, Berkovica; a *yor*-praesent nem használják); *alay* 'sír', *baqay* 'néz', (Orechovo; a *yor*-praesent nem használják); *düney* 'visszatér', *sevey* 'szeret', *yapay* 'csinál', *görüy*, *görüy* 'lát' (Vraca); *aglay* 'sír', *ügreniy* 'tanul' (Küstendil); *yürüy* 'jár', *yapay* ~ *yapıy* 'csinál', *alay* ~ *aliy* 'vesz', *durıy* 'áll', *güley* ~ *güliy* 'nevet', *gıdey* (*gidiy* nincs) 'megy', *verey* ~ *veriy* 'ad' (Samokov; a *geliyor*-féle alakokat csak „úri emberek” használják).

Boszniból nincs adatom a *y*-praesens használatára.

Macedóniában a *yor*-praesentet DIM. ŠALEV szerint csak iskolázott emberek használják, ellenben a *y*-praesens általánosan el van terjedve: *gıdey* 'megy', *yapaylar* 'csinálnak', *alaylar* 'vesznek'. KOWALSKI macedóniai szövegeiben: *söyley* 'mondja' (218 : 20), *düşürı* 'lâsst fallen' (218 : 16), *getiri* 'hoz' (uott), *bayleyor* 'köt'féle alakok mellett.

Meg kell jegyezni, hogy keleti területen, Stara Zagorában és Slivenben is jegyeztem fel *alıylar* 'vesznek' (Stara Zagora) és *yaşay* 'él', *baqıy* 'néz' (Sliven)féle alakokat, de ezek alighanem a *yor*-praesens *új* a b b változatai.

*

Ezzel befejeztem a nyugat-ruméliai nyelvjárásterület jellemző vonásainak ismertetését.

Azt mondhatná valaki, hogy vannak még jelenségek, hangtaniak és alaktaniak s más-félék is, amelyeknek a vizsgálata a nyugati nyelvjárás jellemzése szempontjából nem lett volna érdektelen, és szóföldrajzi kérdéseket is vizsgálni kellene. Ez az észrevétel helyes, de én egyelőre nem látok olyan jelenségeket, amelyeket ebben az összefüggésben tárgyalhatnék. Később, ha a balkáni török nyelvjárásokra vonatkozólag gazdagabb anyag fog rendelkezésünkre állni, bővíthetjük és módosíthatjuk megállapításaimat.

Az is nagyon lehetséges, hogy Bulgáriában nem látogattam meg bizonyos helységeket, melyeknek felkeresése témám kidolgozása szempontjából nem lett volna lényegtelen. Így pl. a samokovi és Goce Delčev-környéki nyelvjárások utólagos vizsgálata 1955-ben igen fontosnak bizonyult. Különösen érzik a hiánya a jugoszláviai, görögországi és albániai török nyelvjárások ismeretének.

Legyen szabad ebben az összefüggésben egyet-mást mondani a szókezdő *h*-ről. Ennek a hangnak a kérdésével vidini tanulmányaim közben is, újabb bulgáriai útjaim alkalmával is foglalkoztam. Ha az idetartozó példákat térképre rajzolom, azt találom, hogy a Kazanlık—Kırđzalı-vonaltól keletre Bulgáriában *h*-s alakok fordulnak elő s ettől a vonaltól nyugatra gyakoribbak a *h* nélküli alakok. És mint KOWALSKI kiemeli (Osm.-türk. Dial. 4. hasáb), a *h*- eltűnése különösen jellemzi a macedóniai nyelvjárásokat s megvan a boszniai törökben is (uo.). A dolog azonban kissé bonyolult. Vidinben az idetartozó esetekben *h*-, *h̃*- és \emptyset jelentkezik, s a szóbelseji és szóvégi *h*-nak szintén nem egyszerű kérdése a szókezdő *h* kérdésétől nem választható el. S az a benyomásom, hogy más területeken hasonlóan van a dolog. Az is tekintetbe veendő, hogy a *hačan* > *ačan* (< *qačan*) 'mikor', *hazır* > *azır* 'kész'-féle alakok elválasztó vonala nem lényegtelenül eltér a keleti és nyugati nyelvjárásterület elválasztó vonalától (ami persze nem különösen fontos). Emellett Michajlovgradban, tehát nyugati területen *hırsıs* 'tolvaj', *hambar* 'csűr'-féle alakokat jegyeztünk fel. A kérdés monografikus tárgyalásra vár. Hogy igaza van-e KOWALSKINAK, aki azt hiszi, hogy a *h*- eltűnése délszláv befolyásnak tulajdonítandó, nem bizonyos. Feltétlenül számolni kell más tényezőkkel is. (Vö. még JACOB : ZDMG LII, 711 ; DMITRIEV : DAN B 1929 : 94 sk., Arch. Or. V, 96 skk.)

*

Bizonyos területek nyelvjárását kelet és nyugat közötti átmeneti nyelvjárásoknak tekinthetjük. Ezekről és az idetartozó problémákról (pl. a keleti nyelvjárások nyugati formáiról és megfordítva) csak akkor leszünk képesek pontosabb képet adni, ha majd Rumélia török nyelvjárásainak részletes leírása elkészül.

Feljegyzéseink alapján átmeneti nyelvjárásnak tekinthetjük Orechovo nyelvjárását a Duna mellett, Lom (nyugati nyelvjárás) és Nikápoly (keleti nyelvjárás) között. Itt a *g* eltűnt (*aač* 'fa', *olum* 'fiam', *aür* 'nehéz', *boaz* 'torok', *beyen-* 'megkedvelni', *öyren-* 'tanulni'); az *ö* > *ü* változás esetében *ö* hang van olyan szókban, melyekben *ü*-t várhatnánk (*ördek* 'kacsa', *ölmek* 'meghalni', *ölč-* 'mérni'); az *ö*, *ü* nem változik *o*, *u*-ra (*öyle* 'ügy' *üč* 'három'); a *-lar*, *-ler* illeszkedése szabályszerű (*aačlar* 'fák', *baqaylar* 'néznek'). E keleti vonásokkal szemben a nyelvjárás nyugati sajátosságokat is mutat: a szóvégi *i*, *u*, *ü* hangok *i*-vel vannak képviselve (*alti* 'hat', *ari* 'méh', *qapi* 'ajtó', *aldi* 'vett', *burni* 'orra', *oldi* 'lett', *vurdi* 'ütött', *örti* 'takaró', *baš örtisi* 'fejkendő', *kürkli* 'prémes'); bizonyos szókban mutatkozik az *ö* > *ü* változás (*bübrek* 'vese', *büdžek* 'bogár', *büre* 'egy tézstaétel', *küprü* 'hid'); általános az *i* (~ *i*) hangképviselet (*evün* 'házak a', *evimizin* 'házunknak a', *elinden* 'kezéből') és a *-miš* végű praeteritum (*almiš* 'vett', *qalqmiš* 'felkelt', *oturmiš* 'ült', *durmiš* 'állott', *görmüš* 'látott', *sümüš* 'szidott'), a *yor*-praesens helyett a *y*-praesentst használják (*älai* 'sír', *baqayim*, *-ysin*, *-y*, *-yüz*, *-ysinüz*, *onnar baqay* 'nézek, nézel stb.').

A samokovi nyelvjárás nem tekinthető átmeneti nyelvjárásnak, mert megvan benne a nyugati nyelvjárások minden fontos sajátossága, kivéve a *-miš* praeteritum-képző változatatlanságát. (Itt ilyen alakok vannak: *qalmiš* 'maradt', *qalqmiš* 'felemelkedett', *uyumuš* 'aludt', *vurmuš* 'ütött', de van ilyen is: *ölmiš* 'meghalt', *gölmiš* 'nevetett'.)

Blagoevgradban a nyugati nyelvjárasterület vonásai közül megtaláljuk a szóvégi *i*-t (*alti* 'hat', *qapi* 'ajtó' *qaldi* 'maradt', *ari* 'méh', *ayi* 'medve', *döramadži* 'épületasztalos', *oullari* 'fiai', *köpri* 'hid', *čodžuun burni* 'a gyermek orra', *vurdi* 'ütött'), a *miš*-végű praeteritumot (*almiš* 'vett', *qalqmiš* 'felemelkedett', *oturmiš* 'ült', *görmüš* 'látott', *uyumuš* 'aludt', *ölmiš* 'meghalt'), az *i* (~ *i*) megfelelést (*evimüz* 'házunk', *evinde* 'házában', *evimüzde* 'házunkban', *yerimüz* 'helyünk', *benim* 'enyém', *resmini* 'képét') és a *yir*-praesentst, melyről még részletesen beszélni fogok.

Blagoevgradtól délre, Bulgária délnyugati részén, folytatódik az átmeneti terület. (Nagyon szeretném tudni, mi van Jugoszlávia és Görögország szomszédos nyelvjárási területeivel.) Elmentünk — mint már mondtam — Goce Delčevbe és egy szomszédos faluba, Džbnicába. Itt ilyen keleti alakokat találtunk (főleg a faluban feljegyzett alakokat idézem): *aač* 'fa', *čodžuun* 'gyermekem', *beyen-* 'megkedvelni', *yemëyi* 'ételt', (*h*)*aur* 'nehéz', — *düz* 'sima', *öyren-* 'tanulni', — *bardaqlar* 'poharak', *dururlar* 'állanak', *alürlar* 'vesznek' s ezek mellett ilyen nyugati formákat: *qapi* 'ajtó', *ari* 'méh', *qalmadi* 'nem maradt', *quzi* 'bárány', *qomši öli* 'a szomszéd fia', *tilki quyru* 'a róka farka', — *kü(ö)pri* 'hid', *küti* 'rossz', *öldi* 'meghalt', *ülči* 'mérték', *ürt-* 'befedni' *büre* 'egy tézstaétel', *büdžek* 'bogár', *üksür-* 'köhögni', *üküs* 'ökör', *üksüs* 'árva', — *beyenmedim* 'nem tetszett nekem', *bizim evimüz* 'házunk', *yevinde* 'házában',

gelürim, *-rsin*, *-ris*, *-rler* 'jövök, jössz stb.', — *almişlar* 'vettek', *qa'lmamiş* 'nem maradt', *qalqmış* 'elutazott', *ülmiş* 'meghalt', *durmiş* 'állott', *gülmış* 'nevetett'. Tapasztalható itt az $\ddot{o} > o$, $\ddot{u} > u$ fejlődés tendenciája is: *gos* 'szem', *gotur* 'vidd el', *ğordum* 'láttam', tehát *ğ* után, mint Anatóliában; *čuruq* 'romlott', *üzüq* 'gyűrű', *üzüw'm* 'gyűrűm', *yun* 'gyapjú', *yus* 'száz'. Sajátságos vonása ennek a nyelvjárásnak, hogy sem a *yor*-praesenst, sem a *y*-praesenst nem ismeri.

*

Nem lehet itt feladatom a kelet-ruméliai nyelvjárások leírása. Ezeknek legfontosabb képviselője, a sztambuli nyelvjárás, általánosan ismeretes, ahhoz meg még nincs anyagunk, hogy a többi keleti nyelvjárásokat jellemezzük és egymással szemben elhatároljuk. A mi szempontunkból most elég annak a megállapítása, hogy a tárgyalt sajátosságok tekintetében Kelet-Ruméliának minden török nyelvjárása lényegében megegyezik, azaz a nyugat-ruméliai nyelvjárás-terület jellemző sajátosságai a kelet-ruméliai területen általában nincsenek meg. Ezt bulgáriai utazásaim tapasztalatai és a fent idézett irodalom alapján bizvást mondhatom.

Bulgáriai utazásaim alatt, főleg 1954-ben, kísérőimmal együtt sok alakot, sok szót és mondatot feljegyeztem, melyek a kelet-ruméliai nyelvjárások ismeretéhez adalékokat szolgáltatnak, de ezeknek a feljegyzéseknek az ismeretése nem illene most az összefüggésbe és túlmenne ennek az értekezésnek a keretein.

Talán feltűnik, hogy KOWALSKI „dunai nyelvjárásait” figyelmen kívül hagytam. E nyelvjárások hovátartozásának a kérdése GADŽANOV és KOWALSKI kutatásaival el van döntve. Ezek a keleti nyelvjárásokhoz tartoznak.

DMITRIJEV Rumélia török nyelvjárásait a következő módon osztotta fel (Строй турского языка, Lgr. 1939, 5. l.): 1. dunai, 2. drinápolyi, 3. macedóniai, 4. adakalei, 5. boszniai nyelvjárás. Fenti bizonyításom szerint az első kettő alkotja a keleti nyelvjárást, a másik három a nyugatit.

*

Fejtegetéseimben többször emlegettem, hogy az Albániában beszélt török nyelvjárás szintén a nyugati nyelvjárás-területhez tartozik. Albánia török nyelvjárásait még senki sem kutatta (vö. JACOB: ZDMG LII, 700), de DIM. ŠALEV szerint Albániában is a nyugati nyelvjárás alakjait használják, pl. a 'fa' neve *agač*.

Az albán nyelv török jövevényszavai is a nyugati nyelvjárás tulajdonságait látszanak mutatni.

Így megőrizték az intervokalikus *g*-t, pl.: alb. (geg) *bajagi* 'rendes' (TAMÁS), vö. oszm. *bayaï* < *bayagi*, *bayagi* 'rendes, közönséges'; alb. *begeni*-

'esteem, accept; oblige, favour' (STUART E. MANN), vö. oszm. *beyen-* < *begen-* 'megkedvelni'. Ezek persze lehetnének régi jövevényszavak abból az időből, mikor még minden oszmánli nyelvjárásban megvolt a szóbelseji *g*, de itt van pl. az albán *agá* 'Aga' szó (G. MEYER, Etym. Wörterb. d. alban. Sprache), mely a török *aga* > *aya* > *ā* megfelelője, nevek mellett rendkívül gyakran használt szó: ennek a *g*-je csak úgy maradhatott meg, ha az albániai törökben a legújabb időig *aga* volt a kiejtése, mint Boszniában (l. 400. l.); megjegyzem, hogy a kelet-ruméliai nyelvjárásokban e szóban jelentésbeli elkülönülés állt be: *aga* = 'bátya', *ā* = 'úr, Aga'. Megvan azután a régi török *g* pl. az albán *saglám* 'igazi' (< tör. *saglam* ~ *sālam*), *eg'endisem* 'mulatok' szóban (< török *eglen-* ~ *eylen-*; a görögben is *g*-vel! — l. MEYER, i. m. 94).

A kelet-ruméliai török *-i*, *-u*, *-ü* képviselője az albánban MEYER szótára szerint rendszeren hosszú *i*, néha rövid *-i*, ezzel szemben a szóbelseji *i* képviselője az *ε* betűvel jelölt hang, mellyel MEYER a török *i* hangot is jelöli: alb. (az albán, sőt a török alakokat is, most MEYER átírásában adom) *japí* 'épület' < tör. *jape*; alb. *bukagí* 'békó' < tör. *bukage*; alb. *dorí* 'pej ló' < tör. *doru*; alb. *kompší* 'szomszéd' < tör. *komšu*; alb. *türli* 'Art, Weise' < tör. *türlü*; alb. *utí*, *ütí* 'vasaló' < tör. *ütü*. Ezek az albán alakok alighanem nyugat-ruméliai török *yapi*, *bugagi*, *dorí*, *qomši*, *türli*, *üti* alakokra mennek vissza. A török szóbelseji *i* — ahogy mondtam — MEYERNél *ε*-val [= *i*] van képviselve: alb. *alten-* 'arany' < tör. *alten* [MEYER átírása; *ε* = *i*]; alb. *aralék* 'Corridor' < tör. *aralek*; alb. *keskan* 'féltékenység' vö. tör. *kezkan-* 'irigyelni'; alb. *sere* 'sor' < tör. *sera*.

Az ó-oszmánli **ö* képviselőjében — úgy látom — két hang jelenik meg az albánban: *ü* van pl. az alb. *dükmé* 'európai tallér', vö. Ist. *dökme*, alb. *düşék* 'ágy' vö. Ist. *döšek*, alb. *džüzlük* 'szemüveg', vö. Ist. *gözlük*, alb. *gütrüm* 'béna', vö. Ist. *kötürüm*, alb. *kümür* 'szén', vö. Ist. *kömür*, alb. *tšümlék* 'parázstartó', vö. Ist. *čömlek*, alb. *jürnék*, *ürnék* 'minta', vö. Ist. *örnek* szókban, — és *o* van ezekben (mindenütt *k-*, *g-* után): alb. *göks* ~ *džüks* 'mell' < tör. *göks-*, alb. *kōr* 'vak' < tör. *Kör*, alb. *kose* 'bajusztalan' < tör. *Köse*, alb. *Kosték* 'lánc' < tör. *Köstek*, alb. *Koše* 'sarok' < tör. *Köše*, alb. *Kotí* 'gyáva' < tör. *Kötü* < *köti*. Itt is a nyugat-ruméliai török *ö* > *ü* változásra gondolhatunk; lényeges, hogy a *k*, *g* hang szerepel mint elválasztó kritérium. (Mindezekre MEYER szótára a forrásom.)

Ezeket a kérdéseket az albán nyelv török jövevényszavainak rendszeres feldolgozása fogja tisztázni.

III. A TÖRTÉNETI HÁTTÉR

Jellemeztem Rumélia két nagy török tájszólási területét, mint földrajzilag zárt egységet, leíró módszerrel, a mai állapot anyagával. Ila azok a jelenségek, amelyeknek alapján a ruméliai török nyelvterületet nyelvjárási

tekintetben felosztottam, az oszmán-török nyelv más területein, vagy akár más török nyelvekben is előfordulnak, ennek a körülménynek a mi tulajdonképpeni célunk szempontjából nincs jelentősége.

A mai állapotnak azonban természetesen megvan a történeti háttére és felvetettem azt a kérdést is, mi van a tárgyalt jelenségek történeti összefüggéseivel.

Erre vonatkozó kutatásaimnak legfontosabb eredménye az, hogy a nyugat-ruméliai nyelvjárások északkeleti Anatólia nyelvjárásaival állanak szoros kapcsolatban. E tétel most következő tárgyalásában tanácsosnak tartottam, hogy a történeti kérdéseket két fejezetben tárgyaljam: a harmadik fejezetben a tárgyalt jelenségek történeti háttéréről beszélek általában és a negyedikben a nyugat-ruméliai nyelvjárásoknak az északkelet-anatóliai nyelvjárásokkal való különleges kapcsolatáról. Logikusabb lett volna egységes összefüggésben tárgyalni a történeti kérdéseket. Az elválasztás mesterséges. Az volt vele a célom, hogy bizonyítási eljárásom és eredményeim minél élesebb körvonalat kapjanak.

1. Nem tudom kellőképpen bizonyítani, de több mint valószínű, hogy a nyugati nyelvjárásoknak az 1. pontban tárgyalt szóvégi *i*-je, amely — mint látni fogjuk — megvan az északkelet-anatóliai nyelvjárásokban is, igen régi előzményekre megy vissza. A török nyelvekben általában az *aldî* 'vett' és *keldî* 'jött' típusok állanak egymással szemben. Azonban a türk feliratokban, főleg az orchoni feliratokban, világos jelei vannak, hogy a harmadik személyű birtokos személyrag veláris vokalizmusú szavak után is palatális magánhangzóval jelent meg. (*-i*, *-si*: RADLOFF, Die altt. Inschr. 3. Lief. 401; MELIORANSKIJ: Zap. Vost. Otd. XII, 51-52; THOMSEN, Saml. Afh. III, 119 [Turcica 31]), és ezt a feltevést a csuvas is megerősíti. (V. GRÖNBECH: KSz IV, 117. Vö. még RÄSÄNEN: JSFOu XLV, 1 skk.; K. GRÖNBECH, Der türk. Sprachbau I, 92 skk.; KOTWICZ, Les pronoms dans les langues altaïques, 31—32; v. GABAIN, Alttürk. Gr. 113; RAMSTEDT: MSFOu CIV, 2: 68—69; BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 75. l.) Feltehetjük tehát, hogy a nyugat-ruméliai szóvégi *-i*, amelynek a kelet-ruméliaiban *-î*, *-i*, *-u*, *-ü* felel meg, úgy keletkezett, hogy a gyakran előforduló 3. sz. birtokos személyrag *i*-je, mely az oguz nyelvek bizonyos nyelvjárásaiban el volt terjedve, a *qatî* 'kemény', *aldî* 'vett' és más típusú szavakba is bekerült.

Sajátságos, hogy ezzel a szóvégi *i*-vel az oszmán-török nyelv két szótárában is találkozunk, mégpedig két köznyelvi szótárban.

Ezek közül az egyik CAMILLA RUŽIČKA-OSTOIĆ török-német szótára (Bécs, 1879). Szerényebb igényű munka ez, és nem is mindig kifogástalanok az adatai. Ebben a szótárban a szóvégi *î*-t rendszeren *-i* képviseli: *altî* 'hat', *ari* 'méh', *tapayi* 'dugót', *yoqari* 'felfelé', *agri*, *adži*, *sizi* 'fájdalom', *aglayidži* 'síró', *göz yaši* 'könny', *qatî* 'kemény', *sayî* 'számolás', *sığinti* 'unalom', *aşşam aydînlîgi* 'esti szürkület' stb. A szótárban ilyenféle alakok is vannak, mint *ayî*

'medve', *oyuni* ~ *oynu* 'játéka', *oqči* 'nyilas', *örtüyi* 'takarót', *gözi* 'szeme', — *gapu* 'ajtó', *dogru* 'egyenese', *diz üstü* 'öl', — *dillü* 'fecsegő', *Afriqalü* 'afrikai', *agrilü* 'szenvédő', *adalü* 'szigetlakó', *quyruqlü* 'farkas', de ezeket most figyelmen kívül hagyhatjuk. Itt a tradicionális hangjelölés és a régi, mesterségesen is fenntartott hangalak, továbbá a nyelvjárási alak küzd az új köznyelvi kiejtéssel és a szerző tanácsalanságával. Hasonló jelenségeket SĀMĪ BEYNél is láthatunk.

Az *-i* ~ *-i* megfelelésének esete azonban világos és egyszerű: itt a nyelvjárási kiejtés hatása jelentkezik, éspedig a nyugat-ruméliai nyelvjárásé. A szerző, akinek délszláv neve van, kétségtelenül összeköttetésben állott olyan emberekkel, akik a nyugat-ruméliai török nyelvet beszélték. A *gözününde* 'szem előtt' kifejezés, amely a szótár 122. lapján látható, kétségtelenül Északnyugat-Ruméliából származik (*ü* < *ö*, *i* ~ *i*). A szerző Bosznia és Hercegovina okkupációja hatása alatt határozta el magát, hogy munkáját kiadja, hogy segítségére legyen azoknak, „akik az újonnan nyert tartományokban osztrák szorgalmat, osztrák műveltséget és erkölcsiséget akarnak meghonosítani”. (V. l.) Feltűnik az is, hogy különös gonddal veszi fel szótárába Bosznia és a szomszédos területek földrajzi neveit.

A másik szótár csak egy különleges esetben ad szóvégi *i*-t. HACKI TEWFIK-nek Berlinben, 1907-ben megjelent közismert kis szótára ez, mely nem volna rossz szótár, de szóanyaga nagyon hiányos. Ebben a szótárban a *-dži* végzetet rendszeren *-dži* alakban találjuk, veláris vokalizmusú szavakban is: *badanadži* 'mázoló', *balıqdži* 'halász', *dayıdđi* 'elosztó', *barıštıridži* 'kibékítő', *altmıšındži* 'hatvanadik'. Ezek mellett ilyen alakok vannak: *altı* 'hat', *arı* 'méh', *qapı* 'ajtó', *qapalı* 'zárt', *dorı* 'pej' és *badži* 'néne', *oyundži* 'játékos', *quyumdži* 'aranyműves', *tadıdži* 'kóstolgotó'.

E két szótárban más, a rendes alakoktól eltérő alakok is vannak, ezekről később lesz szó.

Hasonló adatokat más régebbi nyelvkönyvekben és szótárakban is találunk, ezeket azonban most nem tárgyalhatom, mert e források hangjelölésének rendszeres kutatása még nem történt meg. E területen még bizonyos eredményeket várhatunk. Ez így van a később tárgyalandó *-i* ~ *-i* megfelelés esetében is.

Meg kell még jegyezmem, hogy a szóvégi *i*, *u*, *ü* hangok *i*-vel való képviselésének kérdése elválasztandó az *i* > *i* változástól, amelyet több nyelvjárásban bármely fonetikai helyzetben megtalálunk (l. DMITRIEV: Zap. Koll. Vost. III, 444 skk.). Erről még lesz szó (426. l.).

Az *-i*, *-u*, *-ü* hangoknak *-i*-vel való képviselése az azerbajdzsáni nyelvben is megvan. Az Azerbajdzsáni Akadémia Irodalmi és Nyelvtudományi Intézete által 1955-ben, Bakuban, azerbajdzsáni nyelven kiadott *Говоры муганской группы азербайджанского языка* c. mű 15. lapján azt olvaszuk, hogy az azerbajdzsániban van egy *i* és *i* közötti hang, mely a mugani

nyelvjárásokban inkább *i* módjára ejtődik s főleg szó végén jelentkeznek, pl. *bač'i*, *ox'i* stb. A 30–31. lapon pedig ilyen példák vannak: *alti*, *gapi*, *g'irmizi*, *yaxši*, *yuxari*, *sari*, *ašayi* stb. A 35–36. lapon: *gonši*, *guyi*, *guri*, *guti*, *oyri*, *guzi*. A 36. lapon: *körpi* (< *köpri*), *süri*, *örti* (*ötrü*), *tülki*, *küzki*, *üti*. Szuffixumokban (67–72. l.): *ayayči*, *garači*, — *adami*, *gašyi* (acc.), — *anasi*, *atasi*, — *yazdi*, *aldi*, *galdi*; *goyni oni* (acc.), — *suli*, *otuzimdži*, — *goyni*, *udži* (3. sz. birt. szr.), — *yumdi*, *oldi*, — *közi*, *sözi* (acc. és 3. sz. birt. szr.), — *üčumdži*, — *kördi*, *küldi* stb.

2. Hogy a kelet-ruméliai *-miş*, *-miš*, *-muš*, *-müš* képzőnek nyugat-ruméliai területen csak *-miš* alakja van, illetőleg hogy nincs veláris vokalizmusú alakja, talán az *š* hatásának tulajdonítható. Arra is lehetne gondolni (és ez az alább, az 5. pontban tárgyalandó *olmasem* 'ha nem volnék', *yogse* 'vagy' féle alakokra is vonatkozik), hogy a létige eredeti *imiš* > *-miš* (*ise* > *-se*) alakja idézte elő a *-miš* általánosulását, de ezt nem gondolom valószínűnek. Fontosabbnak tartok egy másik körülményt, éspedig azt, hogy ez az alak nem a nyugat-ruméliai nyelvjárás valamelyik korszakára, hanem még a feliratok korára megy vissza. A *-miš* képző írásmódja a feliratokban alapot ad arra, hogy az esetek nagy részében — veláris hangrendű szókban is — *-miš*-nek olvassuk (l. THOMSEN, Saml. Afh. III, 61 skk. Vö. MALOV szövegmutatványait a Памятники древнетюркской письменности és Енисейская письменность тюрков c. műveiben.) МЕСДУТ MANSUROĞLU, a képzőről írt dolgozatában (1953, Fuad Köprülü Armağanı, 346. l.) ezt írja: „Úgy látszik, hogy a *-miš* képzőnek eredetileg csak palatális hangalakja volt”. E feltevés helyességét megerősíti a nyugat-ruméliai *-miš* alak. Kevésbé valószínű, hogy ebben az esetben és hasonló esetekben az ó-törökben az *ı* és *i* közötti különbség elmosódásának tendenciájáról volna szó. (v. GABAIN, Alttürk. Gr. 11. és 45. l.) A nyugat-ruméliai *-ı* > *-i* változásnak is aligha van köze egy ilyen tendenciához. Annyi azonban bizonyos, hogy a török nyelvekben gyakori az *ı* > *i* változás.

Ez tehát már a második eset, mikor a türk feliratok nyelve és a nyugat-ruméliai török nyelv, e két oguz nyelvjárás, különleges egyezést mutat.

3. A szóbelseji *ı* hang fellépése a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban a kelet-ruméliai nyelvjárások *i*-jével szemben nagyon figyelemre méltó jelenség, mellyel bővebben kell foglalkoznunk. Ezt a képviselőt a nyugat-ruméliai nyelvjárás legnagyobb részén megtaláljuk, mint ahogy ezt fentebb kifejtettem. A kelet-ruméliai nyelvjárásokban ez a jelenség 1954-i és 1955-i feljegyzéseim szerint ismeretlen, és tudomásom szerint ismeretlen a köznyelvben is. De sajátságos módon megvan három szótárban is. Mégpedig a már említett két szótárban, tehát RUŽIČKA-Ostojčićnál és HACKI TEWFIK-nél, továbbá SĀMĪ BEY-nek a maga idejében sokat használt török-francia szótárában (Konstantinápoly, 1885). Meg kell jegyezni, hogy az első két szótár a szóban forgó eset-

ben *i* hangot ad, SĀMĪ BEY azonban egy különleges hangot, amelyet *eu*-val jelöl. Erre a kérdésre még visszatérünk. Az is feltűnő, hogy SĀMĪ BEY — szótárának abban a részében, amely az eliffel kezdődő szavakat tartalmazza, a *-liq-* 'ság, -ség' és *-siz* 'nélkül' szuffixumokat *i*-vel adja, később azonban *eu*-val: *abdestsiz* 'aki nem végezte el a rituális mosakodást', *et(k)mekdjilik* 'pékség' (SĀMĪ BEY hangjelölését nem írom át), *umidsiz* 'reménytelen', *umidsizlik*, *édebsiz* 'szemtelen', *édebsizlik*, *erkeksiz* 'férj nélküli', *erkeklik* 'férfiség', *oeuzlik* 'lényeg', *oeuksiz* 'árva', *oeuksizlik*; csak az említett fejezet vége felé találunk ilyen alakokat, mint *ellileuk* 'ötvenes', *ichdjileuk* 'munkás-állapot', *ichsiz* 'munka nélküli' és *ichsizleuk*, *eltchileuk* 'követség' stb. Később mindig *-leuk* és *-seuz* alakot ad, pl. *bédjérikseuz* 'ügyetlen', *bédjérikseuzleuk* 'ügyetlenség', *baba-iütleuk* 'äge viril', *pout-pérestleuk* 'bálványimádás', *bedleuk* 'rosszaság', *berkleuk* 'szilárdság', *basiretseuz* 'belátás nélküli', *bellurseuz* 'kétséges', *belliseuz* 'ismeretlen'. Ez a fonetikai kérdés tehát élénken foglalkoztatta SĀMĪ BEY-t.

Honnan van az említett szótáraknak ez a sajátsága? Fent rámutattam, hogy CAMILLA RUŽICKA-OSTOJČIĆ megállapíthatjuk a nyugat-ruméliai hatást. SĀMĪ BEY albán származású és Albániában — úgy látszik — a nyugat-ruméliai török nyelvet beszélték. Hogy itt SĀMĪ BEY nyelvének egy olyan sajátosságáról van szó, mely a sztambuli nyelv szótárába nem illik bele, bizonyítja DIRAN KÉLÉKIAN eljárása, aki SĀMĪ BEY szótárát átdolgozta s az összes idetartozó eseteket a sztambuli kiejtés szerint átírta (*eu* helyett *i*-vel). HACKI TEWFIK-ről semmit sem tudok.

Bemutatom bizonyos példákon a három szótáríró eljárását.

Töszók :

RUŽICKA-OSTOJČIĆ	SĀMĪ BEY	HACKI TEWFIK	
<i>demir</i>	<i>démir</i>	<i>demir</i>	'vas'
<i>derin</i>	<i>dérin</i>	<i>derin</i>	'mély'
<i>gelin</i>	<i>guélin</i>	<i>gelin</i>	'menyecske'
<i>serin</i>	<i>sérin</i>	<i>serin</i>	'hűvös'
<i>izn</i>	<i>iz(i)n</i>	<i>izn</i>	'engedély'
—	<i>guéneuz</i>	—	'orrüreg'
<i>emr</i>	<i>emr, émeur</i>	<i>emr, emir</i>	'parancs'
<i>ihir</i>	<i>sühr, siheur</i>	<i>sühr, sihir</i>	'varázs'

Példák a ragozás köréből :

<i>benim</i>	<i>béneum</i>	<i>benim, benim</i>	'enyém'
<i>senin</i>	<i>séneun</i>	<i>senin</i>	'tied'
<i>bizim</i>	<i>bizeum</i>	<i>bizim</i>	'mienk'
<i>sizin</i>	<i>sizeun</i>	<i>sizin</i>	'tietek'
<i>gelir</i>	<i>guéleur</i>	<i>gelir</i>	'bevétel'
—	<i>guéleundjë</i>	<i>gelindže</i>	'ha jön'
—	<i>elleundji</i>	—	'ötvenedik'
<i>birindži</i>	<i>bireundji</i>	<i>birindži</i>	'első'

<i>ikindži</i>	<i>ikeundži</i>	<i>ikindži</i>	'második'
—	<i>ideum</i>	—	'voltam'
<i>beyendim</i>	—	—	'nekem tetszik'
<i>kerem ediniz</i>	—	—	'legyen szíves'
<i>beynämizde</i>	—	—	'köztünk'
<i>bendeniz</i>	—	—	'az ön szolgája'
<i>ödžini almaq</i>	—	—	'bosszút állni'
<i>öyleyin</i>	—	—	'délben'
<i>öyrenmelisiniz</i>	—	—	'tanulnia kell'
<i>emrine göre</i>	—	—	'rendelete szerint'

Példák a szóképzés köréből:

—	<i>echsiz</i>	<i>ešsiz</i>	'páratlan'
—	<i>émeksiz</i>	<i>emeksiz</i>	'fáradtság nélkül'
—	<i>bédjérikseuz, -leuk</i>	<i>bedžeriksiz</i>	'ügyetlen'
<i>terbiyesiz</i>	<i>terbišesseuz, -leuk</i>	<i>terbiyesiz, -lik</i>	'neveletlen'
<i>teklisiz, -liq</i>	<i>tekliszeuz, -leuk</i>	<i>teklisiz, -lik</i>	'ceremónia nélkül'
—	<i>guioeurguiszeuz, -leuk</i>	<i>görgisiz</i>	'tapasztalatlan'
—	<i>guioeuzseuz, -leuk</i>	<i>gözsiz, -lik</i>	'vak'
<i>gelindžiq</i>	<i>guélindjik</i>	<i>gelindžik</i>	'menyét'
—	<i>ikileuk</i>	<i>ikilij</i>	'két piaszteres'
<i>gendžliq</i>	<i>guendjleuk</i>	<i>gendžliq</i>	'ifjúság'
<i>birliq</i>	<i>birleuk</i>	<i>birlik</i>	'egység'
<i>küčüklj</i>	<i>kutchukleuk</i>	<i>küčüklj</i>	'kicsiség'
<i>körlj</i>	<i>kioeurleuk</i>	<i>körlj</i>	'vakság'
<i>keklik</i>	<i>keklik</i>	<i>keklik</i>	'fogoly'
<i>evdžigiz</i>	<i>evdjuzeuz</i>	—	'házacska'
—	<i>gudidži</i>	<i>güdidži</i>	'pásztor'
<i>gösteriš</i>	<i>guioeustérich</i>	<i>gösteriš</i>	'látszat'
<i>gelış</i>	<i>guélich</i>	<i>gelış</i>	'megérkezés'
<i>genış</i>	<i>guénich</i>	<i>genış</i>	'széles'
<i>čevirmek</i>	<i>tchéveurmek</i>	<i>čevirmek</i>	'fordítani'
<i>gemirmek</i>	<i>guémeurmek</i>	<i>gemirmek</i>	'rágni'
—	<i>urpeurmek [nem hiba]</i>	<i>ürpermek</i>	'égnék állni'
<i>getürmek</i>	<i>guéteurmek</i>	<i>getürmek</i>	'hozni'
—	<i>ezdirmek</i>	<i>ezdirmek</i>	'összetőretni'
<i>birleštürmek</i>	<i>birlechteurmek</i>	<i>birleštürmek</i>	'egyesíteni'
—	<i>kesteurmek</i>	<i>kestürmek</i>	'vágatni'
—	<i>bezdeurmek</i>	<i>bezdürmek</i>	'terhére lenni'
—	<i>oeupeulmek</i>	—	'csókoltatik'
<i>edilür</i>	<i>édeulmek</i>	<i>edilmek</i>	'csinálódni'
<i>kesil-</i>	<i>kesseulmek</i>	<i>kesilmek</i>	'vágatik'
<i>gürüldemek</i>	<i>güreuldémeuk</i>	<i>gürüldemek</i>	'mennydörögni'
<i>gürülti</i>	<i>güreulti</i>	<i>gürülti</i>	'lárma'
—	<i>érinmek 'se lasser'</i>	<i>erimek</i>	'mager w.'
<i>ezinti</i>	<i>ezeunmek</i>	—	'elgyengülni'
—	<i>écheunmek</i>	—	'a földet kaparni'
<i>öpüşmek</i>	<i>oeupeuchmek</i>	<i>öpüşmek</i>	'csókolózni'
<i>öpüş</i>	<i>oeupeuch</i>	<i>öpüş</i>	'csók'.

Ezek között a példák között csak egyes esetekben látjuk azt, hogy névszói tőalak második szótagjában a köznyelvi *i*-nek *ī* felel meg, a már említett vidini *izīn* alakban s a szótári adatok közül a *geniz*, *emīr* és *sihīr* szóban. Ezekben minden valószínűség szerint újabb analógikus alakulás történt.

Ragozási formák csak elvétve találhatók a szótárakban, de az idézett idetartozó formák arról tanúskodnak, hogy a három szótáríró tájszólásában a ragozásban körülbelül olyan szerepet játszott az *ī* (~ *i*), mint a szókincsükben.

A *-siz* 'nélkül' suffixumnak SĀMĪ BEYNél következetesen *-seuz* az alakja, kivéve — mint mondtam — a szótár elejét. RUŽIČKA-OSTOIČNál *-siz* alakot találunk (vö. még *bellüsiz* 'bizonytalan', *bereketsiz* 'terméketlen', *keyfsiz* 'beteges', *kifayetsiz* 'nem elegendő', *teemülsiz*, *düşünmeksiz* 'meggondolatlan', *tedžrubesiz* 'tapasztalatlan' stb.). HACKI TEWFIK rendesen *-siz* alakot ad, de *-siz* is van nála. Vidini feljegyzéseimben: *abdessiz* 'tisztátalan'. A *-lik* képző szótáríróinknál rendesen *-liq*. A *keklik* tőalakban a *-lik* végzetben nincs *ī*.

A többi példákat — azt hiszem — nem szükséges kommentálni. Látjuk, hogy nem várt alakok meglehetősen nagy számmal előfordulnak, forrásaink adatai is sokszor ellentmondanak egymásnak (a források függetlenek egymástól), az általános tendencia azonban világosan látszik. A szóban forgó hang használatában is bizonyos határozatlanság mutatkozik (vö. pl. a *-siz* magánhangzójának jelölését SĀMĪ BEYNél és HACKI TEWFIKnél), de hogy a tárgyalt alakok önkényes eljárás, vagy általában fonetikai iskolázatlanságon alapulnának, arról szó sem lehet.

Egy másik kérdés: mi az a hang, melyet ezekben az alakokban *ī* [illetőleg *y*] vagy *eu* jellel jelölnek a források? RUŽIČKA-OSTOIČ és HACKI TEWFIK nem lát különbséget a *qiz* 'leány' és a *senin* 'tiéd' *ī* hangja közt. HASAN EREN, MEFKÜRE MOLLOVA, RIZA MOLLOV, MIJATEV PÉTER, HAZAI GYÖRGY és én — mind *ī*-nak hallottuk az illető hangot és így jegyeztük.

De mit akar mondani SĀMĪ BEY az *eu* jelöléssel? Nem *ö* hangról van szó, az *ö*-t SĀMĪ BEY *oeu*-val jelzi. Szótára IX. lapján ezt írja: „A török nyelv kilenc magánhangzója közül négy, az *a*, *o*, *ou*, *y* [= *ī*] — mély [„graves”], négy pedig, az *e*, *i*, *u* [= *ü*], *oeu* [= *ö*] — magas [aiguës]; ami a kilencediket illeti, melyet kénytelenek vagyunk *i*-vel vagy *eu*-val jelölni [vö., amit fent SĀMĪ BEY határozatlanságáról mondtam], anélkül, hogy megkülönböztetnénk [sans la distinguer], félve attól, hogy valami képtelen újítást [quelque nouveauté effrayante] csinálunk, — ez szintén magas”. Azután azt mondja SĀMĪ BEY, hogy ennek a magas *i/eu* hangnak a mély sorban az *ī* hang felel meg. És azután: „Ami az *l* hangot illeti, ennek a mély hangzók előtt vagy után nehéz és mély [lourde et grave] kiejtése van, mint az angol *l*-nek, vagy a görög *λ*-nek *a*, *o*, *ω* előtt; magas hangzók előtt vagy után pedig úgy mondják ki, mint a francia *l*-et vagy az olasz *gl*-et: *avlannak*, *evlenmek*. Csak az után a magánhangzó után, amelynek külön jele kellene, hogy legyen és amelyet mi ez alkalommal *eu*-val jelzünk, az *l*-nek mindig nehéz a kiejtése, bármilyen

magánhangzó követi is: *guideulmek, édeulen*.” SĀMĪ BEY tehát nem határozza meg ezt a hangot, csak azt mondja — a maga sajátos műszavaival —, hogy a palatális sorba tartozik, de ezt a kijelentést inkább úgy kell érteni, hogy a magánhangzó-illeszkedésnél ez a hang úgy viselkedik, mint a palatális magánhangzók. Az *eul* hangsoportra vonatkozó kijelentéséből arra lehet következtetni, hogy az *i/eu* nem palatális hang.

Történetileg ez az *î* ($\sim i$) a legtöbb esetben *ü*-re megy vissza. A genitivusban, az 1. és 2. személyű birtokos személyragban egyesben és többesben ó-oszmánli *ü* hangzó van, ugyanígy a *-süz* és *-lük* szuffixumokban (de van régi *-lik* is), továbbá az *-ür*, *-dür* műveltető képzőben, az aoristos *-ür* szuffixumában stb. Ellenben az *elinde* 'kezében' (nyugat-ruméliai *elinde*), *kesilmek* 'vágatni' (nyugat-ruméliai *kesilmek*) stb. alakokban nem *ü*-re megy vissza az *î* ($\sim i$). És miért hangzik az ó-oszmánli *temür* Nyugat-Ruméliában *temir*-nek? Miért van *î* ugyanott arab jövevényszavakban (*izîn, emîr, sihîr*)?

Ezek a meggondolások nem súlyos természetűek. Egy hangjelenség behatolhat olyan alakokba is, amelyekben eredetileg nincs a helyén és megfordítva: bizonyos esetekben, ahol várnánk, nem érvényesül. Beszélni fogok még arról (418. l.), hogy az oszmán-törökben gyakran találunk szabálytalan hangfejlődéseket. Az tehát a meggyőződésem, hogy az *î* ($\sim i$) eredetileg ó-oszmánli *ü*-re megy vissza. Ezt az is támogatja, hogy a nyelvemlékekben ennek a hangnak *ö* képviselője is van. Nem mindenütt az történt tehát, ami a köznyelvben, hogy ti. egy *benüm* alak illabiális illeszkedéssel *benim*-mé fejlődött, hanem többféle fejlődéssel kell számolni.

A középoszmánli átírással szövegekben a régi *ü* (> nyugat-rum. *î*) bizonyos szuffixumokban *ö* alakban jelenik meg. Georgievitsnél több ilyen alak van (l. HEFFENING, 61. l.), pl. *bizöm* 'miénk', *gelsön* 'jöjjön', ugyanúgy Balassánál (Acta Or. Hung. II, 54): *benöm* 'enyém', *gördöm* 'láttam', *terlög* 'finomság'. (SĀMĪ BEY *eu* jelzése aligha jön tekintetbe.) Ezzel párhuzamosan ugyanebben a két forrásban jelentkeznek ezek az alakok: *maslahatom* 'ügyem', *yatayon* 'tuum hospitium', *bašanon* 'a basának a', *patišahomoz* 'szultánunk', *balok* 'hal', *alton* 'arany' stb. (Georgievits; l. HEFFENING, 54., 61. l.), *džanom* 'lelkem', *qanom* 'vérem', *hanom* 'hölgyem' (Balassa; l. Acta Orient. Hung. II, 54).

Ezt a hangképviseletet látjuk a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavaiban is. (L. KAKUK ZSUZSA dolgozatát az Acta Orient. Hung. sajtó alatt levő számában; a dolgozat arról szól, mit tanulhatunk a magyar nyelv oszmánli jövevényszavaiból a török hangtörténetre vonatkozólag.) Az oszm. köznyelvi *sandîq* 'láda', *qalabalîq* 'tömeg', *arpalîq* 'árpapézn' szavaknak a magyarban *szandok*, *kalabalok*, *árpalog* felel meg. A régi oszmánli alakok: *sandu(o)q*, *qalabalu(o)q*, *arpalu(o)q*. Tekintettel arra, hogy ez a hangképviselet a magyar nyelvben és magyar feljegyzőknél fordul elő (Georgievits is beszélt magyarul), KAKUK ZSUZSÁNAK az a véleménye, hogy ez az oszmánli nyelvterület északi vidékein keletkezett.

Most azután felmerül a kérdés: *qanum* 'vérem' > *qanom* > *qanım*, illetőleg *benüm* 'enyém' > *benöm* > *benım* ~ *benim* fejlődéssel van-e itt dolgunk, tehát „átmeneti” hangok-e az *o* és *ö*, mint ahogy HEFFENING az i. h. gondolja, vagy pedig ez volt a fejlődés:

$$\begin{array}{lcl} qanum & \begin{array}{l} / \\ \backslash \end{array} & \begin{array}{l} qanom \\ qanım \end{array} \\ \\ benüm & \begin{array}{l} / \\ - \\ \backslash \end{array} & \begin{array}{l} benöm \\ benim \\ benım. \end{array} \end{array}$$

Azt hiszem, hogy az utóbbi fejlődéssel van dolgunk és hogy a *qanom*, *benöm* alakok *o*, *ö*-je nem „átmeneti” hang. HEFFENING kénytelen feltenni, hogy a *qurtuldom* 'megmenekültem' és *günön* alakok Georgievitsnél hibásak, mert ezekben az esetekben a régi alakok *qurt(u)ldum* és *günün* s az új alakok szintén *qurtuldom* és *günün*, tehát az átmeneti alakok, a *qurtuldom* és *günön*, érthetetlenek. Hogy azonban ezek az alakok hibásak, az már magában valószínűtlen s ehhez járul még, hogy Balassánál szintén van ilyen alak (*gördöm* 'láttam').

Idézni lehet itt RÄSÄNEN *hanıom* és *olmıš* formáit is, de aligha volna helyes ezekből messzemenő következtetéseket vonni (Mittel-Anatolien, III, 54—56; vö. az *ıo* hangot mutató alakokat pl. a 77. lapon).

Nem tartozik ide ez az ajdini török változás: *ö—ü* > *ö—ö*, *ü—ü* > *ö—ö* (*öküz* 'ökör' > *ököz*, *üşümüş* 'fázott' > *öşömüş*). HEFFENING, 61. l.

Az *-ı*- (*~ -i*-) képviselőt megvan az azerbajdzsániban is. FOX (MSOSW 1903, 183) arról beszél, hogy az azerbajdzsániban bizonyos végzetek csak mélyhangú formában használatosak és felsorolja közülük a legfontosabbakat. Ezek az infinitivus *-maχ* képzője (*bılmaχ* 'tudni'), a *-dıq* participiumképző (*bıldııı* = oszm. *bıldııı*), bizonyos igealakok többes első személybeli *-uχ* és *-duχ* ragja ('vagyunk, voltunk': *ğörmıruχ* 'nem látunk'), az *-adzaχ* futurumképző (*yııadzaχ* 'enni fog'), az imperativus többes első személybeli *-aχ* ragja (*ğedax* 'menjünk'), a *-lıχ* '-ság, -ség' képző (*selametlıı* 'egészség'), a *-raχ* középfokjel (*kıııııraχ* 'kisebb').

FOX-nak igaza van abban, hogy ezeket az alakokat összetartozónak gondolja, mert mind a palatális illeszkedés megzavarására való tendencia következménye, de el kellett volna választani azokat az eseteket, melyekben régi *e*-ről van szó, azoktól az esetektől, melyekben *ı* a régi hang.

Bennünket most az utóbbiak érdekelnek. Az *a—e* magánhangzós szuffixumokat az illető összefüggésben tárgyaljuk (416. l.).

A *-dıq*, *-uχ* — *-duχ* és *-lıχ* szuffixumoknak eredeti labiális vokálisuk van — magánhangzójukat az arab írásban *vav*-val írták — s ez a magánhangzó a palatális illeszkedés esetében *ı*. Ez a régi *ı* most *ı* alakjában jelenik meg,

éppúgy, mint Nyugat-Ruméliában. Ez aligha véletlen. Látni fogjuk, hogy az $\ddot{u} > \ddot{i}$ változás nyomai északkeleti Anatóliában is jelentkeznek és azt a gondolatot, hogy itt mindhárom területen bizonyos történeti összefüggésről, legalább is a fejlődési tendencia közösségéről beszélhetünk, nem lehet elutasítani.

4. Az $\ddot{o} > o$, $\ddot{u} > u$ változás — gyakran átmeneti hangokkal — tipikusan azokhoz a változásokhoz tartozik, melyre a török nyelvek általában tendenciát mutatnak. Az oszmán-törökben nemcsak Adakale—Vidin vidékén van meg, hanem Anatóliában is, különösen északkeleten és azokban a nyelvjáráásokban, amelyek ettől a területtől délre és délnyugatra vannak. Nem ismeretlen a nyugat-anatóliai nyelvjáráásokban sem. L. DMITRIEV: DAN B 1928, 268—269; KOWALSKI, Osm.-türk. Dialekte, 1. §. Bulgária déli részén ritkán, tulajdonképpen csak délnyugaton akadunk e változás nyomára (l. 396. l.). Megvan azerbajdzsáni területen is. (Гов. мѣр. группы азерб. яз. 28).

Furcsa a *dort* (*dorder*, *dordündži*) 'négy' alak SĀMĪ BEY szótárában.

5. A 3. személyű birtokos személyrag gyakran előforduló *i*-je veláris vokalizmusú szavakban erősen zavarta a magánhangzó-illeszkedés szabályát. (Vö. RÄSÄNEN, Chansons, 7. l. 2. j.) Esetleg ennek a jelenségnek a hatása alatt történt, esetleg függetlenül tőle, — annyi bizonyos, hogy az ó-oszmánliban erős tendenciát látunk a magánhangzó-illeszkedés megzavarására. Az összes jelenségek, melyeket eddig tárgyaltunk (*-i*, *-miš*, *-i-[~ -i-]*, $\ddot{o} > o$, $\ddot{u} > u$), ennek a tendenciának a következtében jöttek létre, mint erre már fentebb utaltam. Ennek a tendenciának egyik legfeltűnőbb következménye a *-lar*, *-ler* típusú szuffixumok palatális alakjának használata veláris magánhangzó után. Ezt, mint a nyugat-rumélia nyelvjáráások egyik jellemző sajátosságát a kelet-rumélia nyelvjáráásokkal szemben, a leíró részben ismertettem. Amellett a fordított jelenség is mutatkozik: palatális magánhangzó után az *a—e* magánhangzós szuffixumok *a* magánhangzóval jelennek meg.

Ezek a jelenségek azonban nem korlátozódnak a nyugat-rumélia, illetőleg arra az ó-oszmánli nyelvjáráásra amelyet a nyugat-rumélia és — mint látni fogjuk — az északkelet-anatóliai nyelvjáráás képvisel. Vegyük először az *a—e* vokalizmusú szuffixumokat. Ezeknek az esetében a régi oszmánli köznyelvre is jellemző, hogy veláris magánhangzó után is palatális alakban jelennek meg. 1921-ben, a ZDMG LXXV. kötetében (275. skk.), AUGUST FISCHERnek „Die Vokalharmonie der Endungen an den Fremdwörtern des Türkischen” c. munkájának ismertetésében írtam erről a kérdésről. Kimutattam, hogy a régi oszmánli grammatikák szerint a XVII—XVIII. század körüli köznyelvben ilyen alakok voltak használatosak, mint *sullanden*, *ogul(l)er*, *soukler*, *iaradandan* ~ *iaradanden*, *iaradanlar* ~ *iaradanler*, *iaradanlardan* ~ *iaradanlerden*, *ogule*, *dumane*, *dumanlare*, *adlare* (datívusi alakok), *olurler*, *olmasem*, *olmaseng* (MEGISER). MENINSKI szerint a többesjel az oszmánliban *-ler* és csak „in familiari sermone” használják — *a*, *o*, *u*, *i* után — a *-lar* alakot. Ugyanígy van a dolog a datívus és ablatívus képzése esetében. HOLDERMANN

szerint a többesjel *-ler* (*babaler, korkouler*), az ablativus ragja *-den* (*babaden, korkouden*), a dativus ragja *-e* (*babaié, korkouié*). L. még ZAJĄCZKOWSKI: Roczn. Or. XII, 1936, 103 skk.

A nyelvtanírók adatait megerősítik a nyelvemlékek. A Szászsebesi feljegyző („Mühlbacher”; 1440—50 körül, Drinápoly—Északnyugat-Anatólia nyelvjárása, — alighanem a köznyelv) ilyen alakokat ad: *yazukler* ’bűnök’, *aydirem* ’mondom’, *aldaniben* ’csalódva’ (FOY: MSOSW 1901, 259. l.).

A következő időből azután nagyon sok ilyen adatunk van, mint *ρovχ-λερ* ’lelkek’, *τζοαπλερ* ’feleletek’, *ρσχτεν* ’lélektől’, *τοννιατέ* ’világban’, *σαχσε* ’személynek’ (Gennadios, l. HALASI KUN TIBOR: KCsA I. kieg. k. 222 skk.); *čiqmasse* ’si non insurrexit’ (Georgievits, l. HEFFENING, 58. l.); *olundugte* ’lévén’ (14), *čoglugunden* ’sokasága következtében’ (15), *olaler* ’legyenek’ (21; Szülejmán oklevele, l. A. ZAJĄCZKOWSKI: Roczn. Or. XII, 98); *yolune* ’útjára’, *yokse* ’vagy’ (Balassa, l. Acta Orient. Hung. II, 54); Murád tolmácsnál: *olmaye* ’ne legyen’ (2. sz.), *zararden* ’kártól’ (2), *ode* ’tűzbe’ (8) *bunleri* ’ezeket’ (10), *yolleri* ’utakat’ (10), *olse* ’ha lenne’ (49), *olmase* ’ha nem lenne’ (76), *yoldašler* ’társak’ (77), *olanlere* ’levőknek’ (109; l. BABINGER—GRAGGER—MITTWOCH—MORDTMANN, Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit, 45 skk.).

A régi török köznyelvben tehát gyakoriak voltak az ilyen formák, mint *babaler* ’apák’, míg a népnyelvben — egyes területek kivételével — a *babalar*-féle alakokat használták. A *babaler* alak előkelősködő divata azután visszafejlődött s főleg az idegen szókra korlátozódott, mint pl. a *sätler* ’órák’ alakban (l. AUGUST FISCHER idézett munkáját) s napjainkban tovább megy a fejlődés, és a *sätler*-féle alakokat is kiszorítják a *sätlar*-féle alakok. (Ma is megvan azonban az *l* hatása alatt a *hāilde, kaļbden*-féle alakok). De török szókban is megmaradt a nyoma ennek a régi divatnak egész az újabb időkig. Az osztó számnneveket ma szabályos alakban használják (l. pl. DĖNY nyelvtanát), de SĀMĪ BEY még az *altišar* és *onar* alakok mellett az *otuzer* alakot adja; CHLOROSNÁL: *onar, altišer, otuzer* (az 1955-i Türkçe Sözlükben: *otuzar*).

A veláris illeszkedés megzavarodására vonatkozólag egyes forrásokban, egyes területeken, bizonyos korokban szabályok mutatkoznak, de ezek a szabályok eltérnek egymástól, és világos, hogy itt ugyanazon hangváltozási tendenciának különféle formáival van dolgunk.

Vö. még: J. RYPKA: Arch. Or. I, 1929, 179 skk.; RĀSĀNEN, Chansons, 6. l.; HEFFENING, Georgievits, 58. sk.; a szerző: Acta Or. Hung. II, 1952, 54. l.

RĀSĀNEN az idézett helyen utal arra, hogy a jelenség megvan a kipcakban, a keleti törökben és az ótörökben. Fontosak BROCKELMANN idevonatkozó adatai és megállapításai: Osttürk. Gr. 52., 239. l.

Felmerülhet az a kérdés is, milyen szerepet játszottak itt bizonyos indukáló hangok mint a *y, dž, š, l, r*. Ismeretes, hogy ezeknek a hangoknak

az oszmánliban palatalizáló hatásuk van (l. DMITRIEV: Zap. Koll. Vost. III, 2: 436 sk.), ha azonban a tárgyalt alakokat ezen az alapon magyarázzuk, akkor az idetartozó esetek legnagyobb részénél analógiás hatást kell feltennünk.

Babaler-féle alakok a mai nyelvjárásokban többé-kevésbé gyakran máshol is előfordulnak. KOWALSKI (Osm.-türk. Dial. 22—23. h.) több ilyen alakot idéz GIESE szövegeiből.

*

Ami mármost a palatális illeszkedést illeti, az oszmán-török régiségben a szabályos alakok mellett előfordulnak olyanok is, melyekben a palatális illeszkedés megzavarodása mutatkozik.

A Szászsebesi feljegyzőnél ezeket az alakokat látjuk: *itma* 'ne csinálj', *eyla* 'csinálj', *bizdža* 'nekünk' (FOY: MSOSW 1901, 259. l.); Argentínél: *kima* 'kinek?', *görma* 'ne lásd', „*sewmachtán di amare*”, *etmaá* 'tenni', *bilsam* 'ha tudnám' (BOMBACI, Argenti, 46. l.); Georgievitsnél: *yedma* 'ne vezess', *ülüdan* '„a morte”', *dervişlar* 'Derwische' (HEFFENING, Georgievits, 58. l.); Ferragutónál: „*susdán susá [sö (ü?)zdan sö (ü?)za] parola par parola*”, *čekma* 'ne húzz', *kima* 'kinek?' stb. (BOMBACI, 212. l.).

A mai népnyelvből KOWALSKI több ilyen alakot gyűjtött össze (Osm.-türk. Dial. 37. §). Nagyobb számmal fordulnak elő ilyenek GIESE szövegeiben a Koniai vilájetből: *memleketa* 'országba' (21: 24), *üstüna* 'rá' (60: 14), *desdima* 'kezembe' (60: 15), *sölemişlar* 'mondták' (37: 9). Moškov gagauz gyűjtéséből idézi KOWALSKI: *derlar* 'mondják' s ugyanonnan DMITRIEV ezeket: *vermäsa* 'ha nem ad', *yedärsa* 'ha tesz' (Arch. Or. IV, 215), *birda* 'hirtelen', *üčündžüya* 'a harmadiknak' (uo. 350).

Említettem már (413. l.) az azerbajdzsáni *bilmaç*, *getmaç*, *ölmayini* 'meghalását', *yiyadžaç*, *ğedadžayux*, *kičiçraç* 'kisebb' (etimologikus *a*?) féle alakokat (FOY: MSOSW 1903, 183), melyeket már BOMBACI idéz (Argenti, 48. l.), és amelyeket SZAPSZAL is megerősít (*dıyaç*, *ğoraç* 1: 27, a szótárban: *ğışmaç* 'elvonulni', *işmaç* 'inni', *küşmaç* 'megharagudni', *ğörükmaç* 'sichtbar sein'. H. SERAJA SZAPSZAL, Próby literatury ludowej turków z Azerbajdżanu Perskiego — Proben der Volksliteratur der Türken aus dem Persischen Azerbajdschan. Kraków (Akad.) 1935. RÄSÄNEN, Lautg. 104.)

Itt is egy közös régi fejlődési tendenciáról van tehát szó (vö. 413—414. l.).

Nem valószínűtlen, hogy ezekben az esetekben az *ä* hang szerepére is gondolnunk kell (vö. BERGSTRÄSSER: ZDMG LXXII, 240—41). Vidinben is például a *se'vma* 'ne szeress' féle alakok rendesen *se'vmä* formában használatosak és egy *ä* hang lehet az *itma* 'ne csinálj' és más hasonló feljegyzésekben is. Valószínűleg idetartozik a gagauz utolsó szótagbeli *ä* (~ *a*) kérdése is; l. DMITRIEV: Arch. Or. IV, 211 sk.

Vö. BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 39. l.

A Kül Tegin felirat *t²inla* 'hallgasd meg' alakja se nem *tinle* (THOMSEN, Inscr. de l'Orkh. déch. 115), se nem *tinla*, hanem *tinla* formában olvasandó (v. GABAIN, Alttürk. Gr. 246; MALOV, Pamjatniki, 27).

A szuffixumok eredeti vokalizmusa bizonyára lényeges tényezője az illeszkedés formái kialakulásának. Itt-ott felvetem ezt a kérdést. (A *-lar*, *-ler* eredete nincs tisztázva. Vö. RÄSÄNEN: JSFOu L; 7. A *-da*, *-de* partikula eredeti alakja *taqi*.)

6. A kelet-ruméliai $\ddot{o} > \ddot{u}$ (*u*) változásról a Roczn. Or. XVII. kötetében írtam. Az volt a véleményem, hogy ezt a változást nem lehet kapcsolatba hozni az $\ddot{o} > \ddot{u}$ változás más eseteivel, melyeket részint az oszmán-török nyelvemlékekben, részint a mai nyelvben találunk. (A cikkben idézett irodalomhoz vö. még: DMITRIEV: DAN B 1928, 268—69). Ezt a véleményt most is fenntartom, de lényeges módosítással. Most ti. úgy látom, hogy a nyugat-ruméliai $\ddot{o} > \ddot{u}$ változás a magyar származású Murád portai tolmács török szövegeiben is megvan (az anyag BABINGERNÉL: a Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit-ben, 45—51 stb.).

Murád tolmács korának magyar hangjelölését használja; az \ddot{o} hangot *ew* jellel írja és az \ddot{u} -t *u*-val vagy *v*-vel, mégpedig olyan következetesen, hogy semmi kétség nem foroghat fenn. Már most azt találjuk nála, hogy az ó-oszmánli * \ddot{o} hangot bizonyos szavakban *ew* (egyszer *o*) képviseli, bizonyos szavakban pedig *u*, *v*. Ilyen szavak:

1. *ew* = \ddot{o}

gyewr- = *gör* 'látni' (15, 21, 22, 23, 24, 56, 60, 62, 63, 79, 81, 94 sz.); *gewr*- (63); *gyuwr*- (9)

gyewre = *göre* 'szerint' (13)

gyewz = *göz* 'szem' (40, 79, 87, 94)

kyewr = *kör* 'vak' (60, 71)

gyewkgsek = *gökček* 'szép' (51, 86)

gewgs = *göç* 'költözni' (76)

yewrulkmek = *yörül* 'elfáradni' (17)

gsewp = *čöp* 'szálka' (79).

2. *o* = \ddot{o}

ote = *öte* 'túlsó' (59).

3. *u*, *v* = \ddot{u} (< \ddot{o})

giungul = *günül* 'szív' (5, 54); *gyungul* (54, 86, 102); *gyvngul* (113); *gyungl*- (35, 39, 53, 87, 99)

gyuszer = *güster* 'mutatni' (10, 14); *guszer*- (58)

gyug = *güg* 'ég' (13, 26)

gyuzet = *güzet* 'figyelni' (82), *guzed*- (82)

dun = *dün* 'megfordulni' (31, 59)

szuz = *süz* 'szó' (1, 21, 23, 32, 47, 51, 78, 81)
szuyle- = *süyle-* 'mondani' (67, 79, 85), *szuyl-* (80)
suyle = *süyle* 'úgy' (6, 13, 99)
buyle = *büyle* 'így' (41, 47, 89)
vl- = *ül-* 'meghalni' (6, 50, 102, 106)
vkuszuz = *üksüz* 'árva' (111)
vng = *ün-* 'előrész' (19, 64)
vykun- = *üykün-* 'utánozni' (48, 56)
vz- = *üz-* 'maga' (79, 99).

Ezeknek az adatoknak a hangjelöléséhez először is meg kell jegyezni, hogy az „u” betű a török szövegben az *ü* hangon kívül az *u* hangot is jelöli, úgy, mint Murád magyar szövegében is (a magyar szöveget l. GRAGGERNÉL, i. m. 55 skk.), — továbbá, hogy az „u” betű az *ü* hang jelölésére más példákban, tehát olyan szavak tövében, melyekben östörök *ü* van és szuffixumokban számtalanszor előfordul. Az „ew” betűcsoport a magyar szövegben is a — rövid vagy hosszú — *ö* hangot jelöli. (L. BABINGER: i. m. 52). Figyelemre méltó a szókezdő *ü*-nek következetesen „v”-vel való jelölése.

Kétségtelen tehát, hogy Murád nyelvjárásában, mely ruméliai nyelvjárás volt, az ó-oszmánli **ö* hangot részint *ö*, részint pedig *ü* képviselte, ugyanúgy, mint Vidinben, illetőleg a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban. (Vidint azért emelem ki, mert az ottani nyelvjárást ismerem legjobban.) Az *ö* > *ü* változás azonban Vidinben — mint láttuk — csak bizonyos szókban mutatkozik. Most tehát felmerül a kérdés, hogy a Murád török szövegeiben látható *ö* > *ü* változás ugyanazokban a szókban lép-e fel, mint Vidinben. Helytelen volna azonban a kérdést így tenni fel, mégpedig azért, mert a nyugat ruméliai nyelvjárásokról szóló gyér ismereteink alapján is megállapíthattuk — a *köprü* 'hid' és *ördek* 'kacsa' példákon (l. 398—399. l.), hogy az *ö* > *ü* változás nem ment végbe következetesen a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban.

Mielőtt tovább mennék, egy elvi kérdést akarok érinteni, a hangfejlődés törvényszerűségének a kérdését. Az oszmán-törökben vannak hangtörvények és hangfejlődési tendenciák. Hangtörvény például az ó-oszmánli *-g*-nek köznyelvi *ø*, illetőleg *y* képviselete, mely általában minden esetben így van. Hangfejlődési tendencia a szóeleji *t* > *d* változás, mely bizonyos szókban fellép, bizonyos szókban nem. Az oszmán-törökben nagyon sok ilyen hangfejlődési tendencia van. Igen tanulságos ebben a tekintetben például CAFER-OĞLU gazdag anatóliai szöveggyűjteményének olvasása. Ezek a fejlődési tendenciák néha egészen sajátságos állapotokat teremtenek. Gondoljunk csak az eredeti *b-* képviseletére az oszmánli köznyelvben: egy szóban *ø* képviseli (*bol-* > *vol-* > *ol-* 'lenni'), néhány szóban *v-* (*var* 'van', *var-* 'menní', *ver-* 'adni'), más szókban *m-* (*malaq* 'bivalyborjú', *menekše* 'viola' [< perzsa], *meše* 'tölgy' [< perzsa]), megint másokban *p-* (*~ b-*) (*pek* 'nagyon', *parmaq*

'ujj', *bin- ~ pin-* 'felszállani', *bīnar ~ pīnar* 'kút' stb.), s emellett a rendes képviselője *b-* (*bil-* 'tudni', *beš* 'öt' stb.).

Az ilyenféle hangfejlődési tendencia természetes velejárója egyrészt, hogy egy hangváltozás a közösség nyelvében bizonyos szókban végbemegy, bizonyos szókban nem megy végbe, másrészt, hogy egy hangfejlődés egy nyelvi közösségen belül is bizonyos helyeken érvényesül, bizonyos helyeken nem érvényesül.¹

Ilyen fejlődési tendencia a ruméliai nyelvjárásokban az *ö > ü* változás is, mely különféle helyeken különféle módon érvényesül.

Egyébként az *ö > ü* változásnál a nyugat-ruméliai nyelvjárások és Murád feljegyzései között bizonyos sokatmondó egyezések állapíthatók meg. A *gör-* 'látni', *göre* 'szerint' (a *gör-* gerundiuma), *göz* 'szem', *kör* 'vak' szavak Vidinben sem mutatják az *ö > ü* változást (a *göz* 'szem' szónak Adakalén *güz* alakja is van). A *gönül* 'szív' szó Adakalén rendszeren *günül*-nek hangzik; *dön-* 'megfordulni' — Vidinben *dun-*, Adakalén *dün-* és *dön-*; a *söz* 'szó' — Adakalén *süz*, *soz*, *söz*; az *öl-* meghalni' — Vidinben és Adakalén is *ül-*; az *öksüz* 'árva' és *ön* 'előresz' Vidinben és Adakalén is *ü*-vel hangzik. Egyes más szókra Nyugat-Ruméliából nincs adatom. Ha volna, még több egyezést lehetne megállapítani Murád nyelve és a nyugat-ruméliai nyelvjárások között az **ö* képviselőre vonatkozólag.

7. A szóbeljei *g > ~ γ* esetében azok az alakok, melyek e hangot megőrizték, eredetiek. Az ó-oszmánliban ez a *g* még általában megvolt, csak a középoszmánliban kezdődik az eltűnése. (L. KAKUK ZSUZSA fent említett dolgozatát.) Nyugat-Rumélia minden nyelvjárása — mint láttuk — máig megőrizte ezt a hangot, míg Kelet-Ruméliában mindenütt eltűnt. Anatóliában vannak nyelvjárások, amelyekben eltűnt s vannak olyanok, melyekben megvan. Az utóbbi kérdést érdemes volna részletesen megvizsgálni.

8. A *y*-praesens kérdésével hosszabban kell foglalkoznunk. FOX 1903-ban (MSOSW VI, 161) ezt írja róla: „Feltűnnek a bulgáriai törököknél, pl. Vidinben, a következő formák:

1. <i>yapayim</i> [<i>yapa'yim</i>]	'csinálok' = Ruszcsukban <i>yapa'yorum</i> .
2. <i>yapayin</i> [<i>yapa'ysin</i>]	<i>yapayorsun</i>
3. <i>yapay</i>	<i>yapayor</i> .

Műlinen gróf alkalomadtán úgy nyilatkozott, hogy itt régi tatár maradványokkal van dolgunk. Valóban, KÚNOS is arról beszél (Kisázsia török dialektusairól, I, Budapest, 1896, 122. l.), hogy a *yapay* = *yapıyör*, *gidey* = *gideyör*,

¹ Évek óta beszélek előadásaimban — főleg MEILLET hatása alatt — arról, hogy a török hangtörténet csak a fejlődési tendenciák gondolata alapján érthető meg. Ugyanerre az eredményre jutott a magyar hangtörténetre vonatkozólag BÁRCZI GÉZA (vö. pl. Magyar hangtörténet, 1954, 95. l.: „Az ómagyar korszakot a hangváltozási tendenciák kusza egymásba fonódása, kereszteződése jellemzi”). Vö. SEVORTJAN, Фонетика турского литературного языка, 17. l. SEVORTJAN gyakran beszél a török hangfejlődési tendenciáiról.

baqay = *baqïyor* alakok Ajdinban tatár alakok. 'Antebben, Észak-Szíriában Martin Hartmannak feltűntek ezek a formák: *gideyim*, *gideyin* stb. *gideyorum* stb. helyett. — . . . Ilyen alakok vannak KÚNOS ajdini Naszreddin-szövegében is, pl. *neye isteijn* 'mért akarod?' (35. sz.), azután *-eyin*, *-en*-re rövidítve; így a *ne yen* 'mit eszel?' kifejezés (41. sz.) nem *ne yersin*-nek felel meg, hanem *ne yeyorsun*-nak, mert a felelet rá így hangzik: *yeyōm* = *yeyorum*."

FÖY véleményével szemben KOWALSKI a *y*-praesens keletkezését a következőképp magyarázza (WZKM XXXIII, 230, 13. és 15. j.; Osm.-türk. Dial. 64., 66. §): „Bizonyos ruméliei nyelvjárásokban (különösen az adakalei nyelvjárásban) az aoristosi participium szóvégi *r*-je csaknem szabályszerűen *y*-vé lesz: *qazay* (*qazar*), *sačayler* (*sačarlar*), *üldiriy* (*öldürür*) stb. . . . A *y*-vel és *r*-rel képezett alakokat néha vegyesen használják: . . . *fil qadar oliy* . . . és mindjárt utána *fil qadar olur* . . . stb. A *y* előtti magánhangzók különbsége: *gidey*, de *geliy*, *yapay*, de *aliy* . . . teljes bizonyossággal utal arra, hogy a *gidey* alak *gider*-re, a *geliy* pedig *gelir*-re megy vissza, tehát hogy ezek az alakok valóban aoristosi formák és nem praesensformák, mint FÖY . . . gondolta . . .".

Ez a magyarázat nem volna valószínűtlen. A fejlődést a következőképp lehetne elképzelni: *gelir* > *gelī* (ilyenféle fejlődéseket bemutat KOWALSKI, Osm.-türk. Dial., 64., 66. §, Les turcs . . . de la Bulg. NE., 25. l. 4. sor skk.) > *geliy*, *gelirsin* > **gelisin* > *geliysin*. Ilyen formákból behatolhatott a *y* a *gider*, *gitlez*-féle alakokba is.

Ennek ellenére az a nézetem, hogy a *y*-praesens képzője nem az aoristosi *r*-re, hanem a *yor*-praesensre megy vissza. Ennek a feltevésére különféle okaim vannak.

A „kötőhangzó” nem döntő. A régi oszmánliban a *geli-yor*-, *ali-yor*-alakok mellett az *a-e*-gerundiummal alakult formák (*gele-yor*-, *ala-yor*-) is voltak. Nem tagadhatjuk azt a lehetőséget, hogy az utóbbi alakok szerepet játszottak a szóban levő fejlődésben s nem érthetetlen az sem, hogy végül az aoristos kötőhangzója, melynek alakja ma *a*, *e* ~ *ī*, *i*, *u*, *ü*, behatolt a *y*-praesens alakjaiba. Az sem lényegtelen, hogy — mint látni fogjuk — a *y*-praesens kötőhangzója nem mindig azonos az aoristos kötőhangzójával.

Legsúlyosabban azonban az esik latba, hogy a *yor*-praesens — mint láttuk — a nyugat-ruméliei nyelvjárásokban mindenütt hiányzik, ahol a *y*-praesens megvan. S ugyanezt látjuk északkeleti Anatóliában: a *-yor* hiányzik és helyette a *y*-praesens különféle alakjai jelentkeznek. (B. ATALAY: Türk Dili 1933, 4. sz. 81—82. l.: Trapezuntban a köznyelv *gidiyor*, *geliyor* alakjait *gidiy*, *geliy* képviseli.)

A *-yor*-nak *-y*-vé való fejlődését a rendelkezésre álló nyelvjárási szövegek alapján nyomon is követhetjük.

A *-yor* suffixum szerintem — a jelentéstani nehézségek ellenére — az ó-oguz *yor*-, *yorī*- 'gehen, wandeln, ausgeführt werden; deskr. Verb.', *yür*- [*yüri*-] 'gehen; deskr. Verb.: zu tun pflegen' (l. v. GABAIN, Alttürk. Gr.)

igével függ össze. (A jelentéstani nehézség az, hogy ez az ige tartósabb cselekvést jelöl, az oszmánli *-yor* meg rendesen most folyó cselekvést fejez ki. De itt jelentésváltozások jól elképzelhetők.) Ez az ige sok származékban megvan a régi és az újabb török nyelvekben (l. többek közt oszm. *yorga* 'a lónak egy járásmódja', *yort-* 'ténferegni').

DUDA (Die Sprache der Qyrc Vezir-Erzählungen, 89) és a Tanıklariyle Tarama Sözlüğü (I, II), de más források is, XV. századi példákat idéznek e képzőre, melyekben még *-yorur* az alakja. Ez az alak még ma is él Anatóliában, l. pl. V. A. МАКСИМОВНА, Опыт изсл. тюркских диалектов в Худавендгяре и Карамании (Spb. 1867, 70—71. l.; csak idézetekből — pl. FOX : MSOSW 1903, 160 — ismerem) : *ğazıyorur* 'er geht herum', *gölüyorur* 'nevet', *baylayorur* 'köt', továbbá CAFEROĞLUNÁL, Orta-Anadolu AD, 20. l. (Niğdei vilájet) : *atıyorur* 'dob', *çixıyorur* 'kijön', *söyleniyorur* 'mondja magának', *bişiriyorur* 'főz' stb. Bizonyos területeken és különösen a régi korban a *yor-*, *yori-* helyén ugyanebben a funkcióban a **yöri- ~ yüri-* 'menni, vonulni' alakpárt látjuk. Vö. *yörük ~ yürük* 'nomád' (Türkçe Sözlük²), továbbá az Antalya és İcel (Mersin) között használatos alakokat : *doyuyörür* 'születik', *oluyörür* 'lesz' (B. ATALAY, i. c.), aztán a kérdés irodalmában gyakran emlegetett régi köznyelvi *ü-s* alakokat. B. ATALAY Bey-pazarı környékéről — Ankarától nyugatra — *gelıyürü*, *güdiyürü* alakokat idéz.

S. DUDA, a. a. O. ; KOWALSKI, Osm.-türk. Dial. 31—32. h. = EnzIsl. IV, 1007—8 ; B. ATALAY, „Yor” eki. Türk Dili 1933, 4. sz. 81—82. l. ; RAMSTEDT, Kor. Etym. MSFOu XCV, 1949, 18. l. ; AALTO—SALONEN : JSFOu LII, 4 : 3 ; BROCKELMANN, Osttürk. Gr. 326. l.

A *yor*-praesensnek már a régi oszmánliban sok variánsa van, a mai nyelvjárásokban meg éppen számtalan változatban lép fel. Ezeket KOWALSKI az i. h. részletesen és gondosan tárgyalja. KOWALSKI dolgozatának megjelenése óta sok új anyag látott napvilágot és az ő fejtegetéseit most lényegesen kiegészíthetjük. Bulgáriai utazásaink idejében is, 1954-ben és 1955-ben, mindenütt ahol dolgoztunk, feljegyeztük a képző alakjait.

Felesleges most a *-yor* változatait felsorolni. Gyakori bennük a *y* és az *r* eltűnése. A *y* helyén különféle területeken *v* jelenik meg s az *o* magánhangzó váltakozik *u*, *ü*, *i*, *ı*, *a*, *e*, *ö* magánhangzóval vagy *e* magánhangzók válfajai-val ; néha redukált magánhangzó, hosszú magánhangzó vagy diftongus jelenik meg az *o* helyén és így tovább. A személyjeleknek a képzőhöz való járulásával újabb változatok keletkeznek. Az is előfordul, hogy az *r* után még fellép egy magánhangzó. A mássalhangzós végű igető után kötőhangzó van, mely eredetileg gerundiumképző, ez a legtarkább változatokban jelentkezik, összeolvad a mellette levő hangokkal, vagy eltűnik.

A változatok nagy tömegében van egy *-yir* alak, mely északkeleti Anatóliában nagyon el van terjedve, KÜNÖS szerint a trapezunti lázoknál általános használatban van (NyK XXII, 279 skk.).

KOWALSKI (i. h.) KÚNOS közlései alapján idézi ezeket: *agair* 'folyik' (köznyelvi *ağıyor*), *yayayir* 'esik az eső' (*yayıyor*), *çiğilmayir* 'nem mennek ki', (*çiğılma[ı]yor*), *geliyir* 'jön' (Samsun-Trapezunt; KÚNOSnál több példa is van). Saját gyűjtéséből közli KOWALSKI: *čeki'ir*, *tartılı'ir*, *soru'ir*, *du'rmüir*, *duşunmüir* (Sivastól délre).

RÄSÄNEN mänei-dalaiból, Rizéből: *đelmeyirsun* 'nem jösz' (88. sz.), *đideyrum* 'megyek' (100; vö. 104, 155), *đideyirt'en* 'mikor mentél' (101); a Trapezunti vilájetből: *seveyirum* 'szeretek' (161), *čara'irim* 'fésülök' (209). L. még: Chansons, 18. l. 16. sz. és 381. l. 1. sor).

Ennek az alaknak van *-yr* változata is, l. RÄSÄNEN, Mäni-Lieder, Trapezunt: *cideyrum* 'megyek' (237. sz.), CAFEROĞLU, Kuzey-Doğu İAT, Trapezunti vilájet: *anla'yrim* 'értem' (143: 3), *kidēyrim* 'megyek' (173: 7), *pulamāyrim* 'nem találhatom' (175: 35). Erre az alakra még visszatérünk.

Tudjuk, hogy az *r* a törökben gyakran eltűnik, az oszmánli nyelvjárá-sokban is. Nagyon gyakori a *bi* forma *bir* 'egy' helyett és *-yo* a *-yor* helyett (RÄSÄNEN, Chansons, 9. l.). A *yir*-praesensben is bekövetkezett az *r* eltűnése. KOWALSKI (i. h.) ezeket említi: *eseyi* 'fúj' (*esiyor*), *sariyi* 'begöngyöl', (*sari-yor*), *donaniyi* 'díszítettetik' (*donaniyor*). Nagy számmal találunk ilyen alakokat (*-yi*, *-yī* stb.) CAFEROĞLUNAK egy a Tokati vilájetből való szövegében (Sivas ve Tokat İAT, 187—89): *diyi* 'mondja', *ğeliyi* 'jön', *yapiyi* 'csinál', *aliyi* 'vesz', *götürüyü* 'vezet' (*getiriyo* 'hoz', *aliyo* 'vesz' mellett). Az Ordui vilájetből (Kuzey-Doğu İAT, 3—4): *gidīyi* 'megy', *vəriyi* 'ad', *čigīyi* 'kimegy' stb. Délen sem ismeretlenek az ilyen alakok. A Gaziantebi vilájetből közli CAFEROĞLU ezeket (Güney Doğu İAT, 194 skk.): *söyliyi* 'mondja', *dēyi* 'mondja', *parliyi* 'fénylik' stb.

A *-yi*-ből azután egy *-y* alak fejlődött. Az idézett szövegekben a *-yi* stb. mellett ezt a másik, még rövidebb alakot is megtaláljuk. Így pl. az a Tokati vilájetben feljegyzett szöveg, melyből a *-yi* alakra példákat idéztem, ilyen alakokat is ad: *yapiy* 'csinál', *dīy* 'mondja', *verīym* 'adok', *variylar* 'mennek', *eddürüyler* 'csináltatnak' (*yapiyillar* 'csinálnak' mellett). Az Ordui vilájetben *-yi*-féle alakok mellett van: *dōniy* 'visszatér', *vəriy* (*vəriyi* mellett) 'ad', *sormiy* 'nem kérdez', Gaziantebben pedig általános használatban van a *y*-praesens. A köznyelvi *geliyor*, *oluyor* alakoknak itt *geliy*, *oluy* felel meg. Emellett a fent tárgyalt *quruluyu* 'felállítatik', *derīliyi* 'összegyűlnek' féle alakok is használatosak. (ÖMER ASIM AKSOY, Gaziantep ağzı, I. k., 155 skk. vö. még V. l., jegyzet; 185—186).

CAFEROĞLU kelet-anatóliai szövegeiből, a Kuzey-Doğu İAT és a Güney Doğu İAT c. kötetekből, a Trapezunti, Malatyai, Elâziğ-i, Tunceli-i vilájetekből sok példát összegyűjtöttem a *-yi* és *-y* képzőkre vonatkozólag, de ezek közlését most feleslegesnek tartom. Azt hiszem, a *-yor* > *-y* fejlődés az elmondottak alapján világos és arra nem lehet gondolni, hogy a nyugat-ruméliai *-y* más eredetű volna, mint a kelet-anatóliai *-y*.

Kifogásolható, hogy a fentiekben a *-y* szuffixum keletkezését főleg a *-yor* alak *-yir* változatával hoztam összefüggésbe. Van *-yi*, *-yo* és *-yu* alak is (l. KOWALSKI, i. h.) és ezekből is keletkeztethető *-y*. Egy ilyen elméletnek ellentmond a fent tárgyalt anyag, melynek tanúsága szerint a *-y* főleg a *-yi* alakokkal áll összefüggésben. A nyugat-ruméliai alakok (*-yir*, *-yi*), melyeket mingyárt tárgyalni fogok, szintén e mellett szólnak. Egyébként nemcsak lehetséges, hanem egyenesen valószínű, hogy a *-y* az esetek egy részében *-yi*, *-yu*- *-yo*-féle alakra megy vissza.

Menjünk most át ruméliai területre.

Ruméliában szintén vannak igeragozási alakok, amelyek a fent kifejtett *-yor* > *-yir* ~ *-yir* > *-yi* ~ *-yi* > *-y* fejlődés mellett szólnak.

Vidinben feltűnt nekem, hogy a szövegek lejegyzésénél hébe-hóba felbukkant egy sajtószerű, ritka forma, egy *-yr*- képzős praesens. Kiderült — ha jól emlékszem, HASAN EREN figyelmeztetett rá —, hogy ez az alak csak az első személyben használatos. Példák: *baqa'yrım* 'nézek', *yapa'yrım* 'csinállok', *seve'yriz* 'szeretünk', *de'yriz* 'mondjuk'. Ugyanez a forma, de *i*-vel a két mássalhangzó között, mutatkozik Adakalén: *arayirim* 'keresek' (KÚNOS, Volksm. 109 : 37), *üliyirim* 'meghalok' (Népd. 14 : 7), *bulamayirim* 'nem találhatok', *saramayirim* 'nem ölhetnek' (Népd. 86 : 9, 11).

Feljegyeztük ezeket az alakokat délen, a blagoevgradi átmeneti nyelvjáráásban is: *alı'yrım* 'veszek', *alı'yırsın*, *alıyır*, *alıyıriz*, *alıyırsıniz*, *alıyırılar*.

E *-yir*, *-yr* formák mellett Nyugat-Ruméliában is megjelenik a *-yi*, nem mindenütt, csak Adakalén, de egészen világos példákban: *noliyi* 'mi történik?' (Volksm. 17 : 19), *baylayi* 'köt' (Vm. 19 : 32), *benzeyi* 'hasonlít' (Vm. 135 : 27), *yaniyi* 'ég' (Népd. 24 : 24, 24 : 27), *tuteyi* 'füstöl', *üteyi* 'énekel', *yeteyi* 'elég' (Népd. 28 : 6, 7. 8).

A *-y* szuffixum tehát Nyugat-Ruméliában ugyanúgy viszonylik a tárgyalt hosszabb alakokhoz, mint Kelet-Anatóliában.

Gazdag, részint hasonló, részint eltérő fejlődést mutat a *-yor*-praesens északkeleti Bulgáriában. KOWALSKI ezt írja (Les turcs ... de la Bulgarie du nord-est, 17. l.): [Deli Ormán és a környező vidékek nyelvjárájának jellemző vonásai] 10. A durativ praesens participiumának képzője nem *-yor*, hanem *-yer*, *-yèr*, *-yir*, *-yir*, vagy a *y* eltűnésével: *-er*, *-èr*, *-ir*, *-ir*. Ezen kívül megjelenik egy vokalikus elem az egyes szám 3. személy végén: *-yeri*, *-yèri*, *-yiri*, *-yiri*, *-yiri*, *-eri*, *-èri*, *-iri*, *-iri*, *-iri*, *-iri*, olyan alakok mellett, amelyek ezt az elemet nem mutatják. S mivel a durativ praesens részint az *-a*, *-e*, részint az *-i*, *-i*, *-u*, *-ü* végű gerundiumból képződik, ilyenformán az egyes számú 3. személyű alakok nagy száma keletkezik, melyeket részint egyszerre használnak, részint más-más vidéken: *gel-e-yeri*, *gel-e-eri*, *gel-e-er*, *gel-e-yiri*, *gel-e-iri*, *gel-e-ir*, *gel-i-yeri*, *gel-i-yiri*, *gel-i-eri*, *gel-i-iri*, *gel-i-er*, *gel-i-ir* stb.”.

Itt, a KOWALSKITól megvizsgált északkelet-ruméliai területen tehát *-y* alak nem keletkezett.

Ezzel szemben a gagauzban és a KOWALSKI által nem kutatott kelet-ruméliai nyelvjárásokban vannak szórványos esetek, mikor a *yor*-praesens *-y* alakban jelenik meg.

L. A. POKROVSKAJA, a szovjet akadémia Nyelvtudományi Intézete török szektorának egyik munkatársa Moszkvában, arra figyelmeztetett, hogy a moldvai és ukrainai köztársaság bizonyos gagauz falvaiban megvan a *y*-praesens. Ő Vulkaneştiban ilyeneket jegyzett fel: *geliy* 'jön', *veriy* 'ad', *laf ediy* 'beszél', *bāriy* 'ordít', *iniy* 'leszáll', *uruliy* 'megsebesül', *suliy* 'ítat', *atliy* 'ugrik', *āliy* 'sír' (*sula*-, *atla*-, *āla*- igékből), *čiqiy* 'kimegy'. Ilyen alakokat jegyzett fel Kotlovina, Kurču (Vinogradovka) és Avdarma falvakban is. Vulkaneştiban, Kotlovinában és Kurčuban — mondja L. A. POKROVSKAJA — a beszédben szinte kizárólagosan a *y*-praesenset használják. (A vokalizmus miatt idézek két avdarmai alakot: *čarpıy* 'kiöblítik', *bičiyilar* 'aratnak'.)

Ezen kívül L. A. POKROVSKAJA feljegyezte a következő alakokat, melyek közül többnek a vokalizmusa eltér az aoristos vokalizmusától s melyeknek végéről a *-y* elmaradhat: *gele(y)* 'jön', *qalqı(y)* 'feláll', *dure(y)* 'áll', *pine(y)* 'felszáll', *gide(y)* 'megy', *qalı(y)* 'marad'. A *y* elmaradása a *y*-praesensben — különösen *i* után — a nyugat-ruméliai nyelvjárásokban is előfordul.

Megtaláljuk azután a *y*-praesenset Balčikban, ahol 1954-ben feljegyeztük, hogy a *yor*-praesens ismeretlen s helyette ilyen alakok használatosak: *gidiyim*, *-ysin*, *-yi*, *-yiz*, *-ysiniz*, *-yler* 'megyek stb.'. Figyelemre méltó a *-yi* és *-y* alakok váltakozása ugyanabban a paradigmában. Ez is arra mutat, hogy a *-y* szuffixum *-yi* (< *-yir*)-ből keletkezett.

Stara Zagorában ezt a mondatot jegyeztük le: *yapāsini-da aliylar* 'nyernek [a birkától] gyapjút is'. Itt a *geliyorum*, *-rsun*, *-r*, *-ruz*, *-rsunuz*, *-rlar* paradigma mellett ez is él: *geliyom*, *-yon*, *-yo*, *-yoz*, *-yonuz*, *-yorlar* 'jövök stb.'.

Sajátságos esetünk volt Slivenben. Nagyobb társaság gyűlt össze a kikérdezésnél és a társaság több fiatal tagja azt állította, hogy ők használják ezt a praesens-formát: *yaša'yım* 'élek', *-ysin*, *-y*, *-yiz*, *-ysiniz*, *-ylar*, — *sevi'yım* 'szeretek', *-ysin*, *-y*, *-yis*, *-ysinis*, *-yler*. Feljegyeztük tőlük ezt a mondatot: *o Burgazda yašay* 'ő Burgasban él'. Az idősebb emberek kétségbe vonták hogy ez az alak megvolna Slivenben. Itt a rendszeren használt praesens-forma: *sevi'yom* 'szeretek', *-yon*, *-yo*, *-yos*, *-yonus*, *-yorlar*.

Itt említtem meg, hogy a *y*-praesens megvan azerbajdzsáni területen is. L. Гов. муг. группы азерб. яз. 114. l.:

<i>aleyam</i>	<i>kāleyām</i>
<i>aleysan</i>	<i>kāleysān</i>
<i>aley</i>	<i>kāley</i>
<i>aleyuḡ</i>	<i>kāleyük'</i>
<i>aleysuz</i>	<i>kāleysüz</i>
<i>aley</i>	<i>kālej</i>

IV. A NYUGAT-RUMÉLIAI NYELVJÁRÁSOK KAPCSOLATA ÉSZAKKELETI ANATÓLIA NYELVJÁRÁSAIVAL

A nyugat-ruméliai és az északkelet-anatóliai nyelvjárások között egyezések vannak. Ezek az egyezések olyan természetűek, hogy a két nyelvjárás-terület között történeti összefüggést kell feltennünk. Az egyezések nem lehetnek a véletlen következményei. Hogy teljes világossággal lássuk a dolgot, szükség volna különösen az illető anatóliai nyelvjárások részletes monográfiájára, a szóban forgó jelenségek előfordulásának térképeken való szemléltetésére. Úgy látom azonban, hogy PISAREV leírása a trapezunti és rizeai nyelvjárásról (Zap. Vost. Otd. XIII, 173 skk.), továbbá RÄSÄNEN és CAFEROĞLU terjedelmes nyelvjárasi szövegei elegendő anyagot nyújtanak a fenti tétel bebizonyítására.¹

I. A szóvégi *î*, *u*, *ü* PISAREV két epikus szövegében rendszeresen nem változik, de a nyelvtani vázlatban (175. l.) ott van a *qapî* szó (közny. *qapî*) a következő ragozási alakokkal: *qapînin*, *qapîye*, *qapîyi*, — emellett ott van a *qîz* 'leány' szó, melynek ragozási alakjai: *qîzin*, *qîze*, *qîzi*, *qîzde*. A *-lî*, *-lî*, *-lu*, *-lû* képző PISAREVNél *-lî* alakban van meg (175. l.): *atli* 'lovas', *buynuzlî* 'szarvas' ('погатый'), *yanaqlî* 'arcú', *qîrmîzi yanaqlî* 'piros arcú'. Történetileg a *-lî*-hez tartozik a necessitativus: *yapmali*, *başmali* (176. l.). Azokban a különösen értékes, dalokat és közmondásokat tartalmazó szövegekben, melyeket PISAREV a 178—181. lapokon közöl, ilyen alakokat találunk: *şovardasîni* 'a könnyelműeket' (178), *yali—yali* 'a part mentén', *boyali* 'festett', *boyli* 'termetű' (179), *tablali* 'sapkás', *arabasîni* 'kocsiját', *yoli* 'az utat' (180), *quri* 'száraz' (181) s ezek mellett ilyeneket: *aşa'î* 'le', *şaşafunu* = *çarşafînî*, *dişarî* 'ki' (178), *onu* 'azt' (179), *oldu* 'lett' (180).

RÄSÄNENNél (Chansons) a köznyelvi szóvégi *î*, *u*, *ü*-t rendszeren *i* képviseli: *qari* 'havat' (26 : 9), *qaldî* 'maradt' (12 : 9), *varmî* 'van-e?' (12 : 10), *quruldî* 'felállították' (12 : 16), *olurdî* 'történt' (12 : 18), *oldî* 'lett' (16 : 11), *nürdî* 'összehajtotta' (34 : 2), *yüzümi* 'arcomat' (32 : 9). Kivételesen vannak itt ilyen alakok is: *q'onayî* 'a konakot' (12 : 30), *yemeyî* 'az ételt' (14 : 6 ; itt szabályosság van, l. RÄSÄNEN, 8. l. lent), *onumu* 'ötet?' (24 : 7), *türkü* 'dal' (32 : 18, de 44 : 11 : *türkîyi* 'a dalt'), *t'op'eyî* 'kutyája' (Māni-Lieder, 106. sz.).

CAFEROĞLUNál a Trapezunti vilájetben feljegyzett *Pisig* 'A macska' c. elbeszélésben szóvégi *i* van a következő adatokban (Kuzey-Doğu İAT):

¹ MARTTI RÄSÄNEN, Eine Sammlung von Māni-Liedern aus Anatolien. Helsinki (Société Finno-Ougrienne), 1926. JSFOu XLI. — —, Chansons populaires turques du nord-est de l'Anatolie. Helsingforsiac (Societas Orientalis Fennica), 1931. Studia Orientalia IV 2. — —, Türkische Sprachproben aus Mittel-Anatolien. Helsinki—Leipzig (Societas Orientalis Fennica) I, 1933 ; II, 1935 ; III, 1936 ; IV, 1942. Studia Orientalia V, VI, VIII, X. — A. CAFEROĞLU, Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar. I. İstanbul (T. D. K.), 1942. — —, Anadolu Ağzlarından Toplamalar. İstanbul (T. D. K.), 1943. — —, Sivas ve Tokat İlleri Ağzlarından Toplamalar. İstanbul (T. D. K.), 1944. — —, Kuzey-Doğu İllerimiz Ağzlarından Toplamalar. İstanbul (T. D. K.), 1946.

buni (154 : 18), *puni* (153 : 10) 'ezt', *ayizini* 'száját' (153 : 24), *süčani* 'az egeret' (153 : 29), *parami* 'a pénzemet' (154 : 5), *ayuyi* 'a medvét' (154 : 33), *yani* 'oldala' (153 : 10), *öli* 'halott' (154 : 15), *doyri* 'egyenesen' (155 : 21), *köyli* 'falusi' (155 : 23), *sopaları* 'botjaik' (153 : 22), nem *-i* van a következőkben : *köylü* 'falusi' (155 : 21), *döndü* 'visszatért' (154 : 35), *garšu* 'szembe' (155 : 1).

Ez a *Pisig* c. elbeszélés, amelyből a fenti alakokat idézem, nagyon figyelemre méltó a mi szempontunkból : a nyugat-ruméliai nyelvjárásnak csaknem minden tárgyalt sajátosságát mutatja. Még gyakran fogom idézni. A helység, Sürmene, ahol CAFEROĞLU feljegyezte, Trapezunttól 30—40 kilométerre keletre, Trapezunt és Of között van, a tengerparton.

Hasonló a helyzet CAFEROĞLU egyéb északkelet-anatóliai szövegeiben. Így a Rizei vilájetből való dalokban (i. m. 259 skk.) : *toplanti* 'gyülekezet' (259 : 2), *yugari* 'fel' (259 : 9), *aryılaıı* 'az elválás óta' (259 : 26), *boyu* 'mentében' (260 : 7), *sirasi* 'sora' (260 : 14), *doyurdi* 'szült' (260 : 18), *atumi* 'lovamat' (260 : 3). A Čoruhi vilájetből való szövegekben (Doğu İAT) : *galdi* 'maradt' (219 : 3), *dutuldi* 'elfogták' (219 : 2—3), *sordi* 'kérdezte' (219 : 10), *varmalı* 'menni kell' (222 : 3), *davari* 'juhot' (222 : 13) stb. A Karsi vilájetben, az Ardahani kerületben élő afsároknál (Doğu İAT) : *garni* 'hasuk' (140 : 25), *arslāni* 'oroszlánja' (141 : 10), *guzzi* 'bárány' (140 : 17), *öni* 'eleje' (141 : 15), *galdi* 'maradt' (140 : 10), *oldi* 'lett' (141 : 12), *döndi* 'átváltozott' (141 : 14).

Itt azonban beszélni kell arról is, hogy északkeleti Anatóliában az *i* hang a köznyelvi *ı* képviselésében más esetekben is megjelenik s ezzel összefüggésben a magánhangzó-illeszkedés sajátosságos alakokat mutat. (Vö. 407. l.)

PISAREV szerint (175—176. l.) Trapezuntban *i* van *ı* helyett a *-liq* képzőben : *pataqlık* 'mocsaras hely', *alčaqlık* 'aljasság', de vannak ilyen alakok is : *güzelluq* 'szépség', *insaniyetluq* 'emberség', *günluq* '... napi'. Más idetartozó alakok : *açilirim* 'kinyilok', *alıřırım* 'hozzászokok', *yapalıım* 'csináljuk', *baxalıım* 'lássuk', *çigalıım* 'menjünk ki'. (PISAREV, 176.)

RÄSÄNEN Chansons c. közleményében, Atine helységből, Rizétől északkeletre, a tengerparton : *čadir* 'sátor' (12 : 16) ; Rize : *sarılduk* 'körülfogtak bennünket' (14 : 6), *solinda* 'baljában' (14 : 8), *sardıılar* 'körülfogtak (bennünket)' (14 : 9), *kıız* 'leány' (18 : 19), *kıırmizi* 'vörös' (22 : 18), *arasında* 'között' (14 : 23), *yıkıtun* 'leromboltad' (18 : 11). Megmarad az *i* *γ* és *χ* után (*yemeyıı* 'ételt' 14 : 6) s vannak ilyen alakok is : *vardım* 'mentem' (14 : 20), *bařım* 'fejem' (14 : 19), *yarıımın* 'szeretőmnek a' (16 : 9). RÄSÄNEN Māni-Lieder c. kiadványában, Rizéből : *řanimadum* 'nem ismertem' (89. sz.), *darılur* 'bosszankodik' (91. sz.).

CAFEROĞLU *Pisig* c. szövegében gyakori az *ı* : *Vaqdın zamanında bir faqır varımıř. Kimsesi yoyımıř. Qurbete çigayım dēmiř. Qaqmıř gitmiř.* 'Volt egyszer egy szegény ember. Nem volt senkije. Elmegyek idegen földre, monddta. Útnak indult.' (153 : 8). Ritkább az *ı* a Rizei vilájet dalaiban (uo. 259 skk., 272 skk., 276 skk.).

Általában azt lehet mondani, hogy az *i* hang az északkelet-anatóliai nyelvjárásokban előfordul ugyan, nem is ritka, de az *i* az esetek jó részében kiszorította.

Mint már mondtam, nem valószínű, hogy ez a jelenség lenne az oka a szóvégi *i*, *u*, *ü* hangok *i*-vel való képviselőletének. Ezt azért nem gondolom valószínűnek, mert az általános *i* > *i* változás a kelet-ruméliai nyelvjárásokban nincs meg, ez a változás az északkelet-anatóliai nyelvjárások újítása. De lehet, hogy van valami kapcsolat a két hangváltozás között.

2. Az illeszkedés nélküli *-miş* ragot is megtaláljuk északkeleti Anatóliában. RÄSÄNENNél ritkán szerepel a *-miş*. A *māni*-dalokban, Rizében : *sarīmiş* 'körülfogta' (116), *aḫmiş* 'kártolt' (117 ; *aḫmiş p'ambuk d'ibi* nem „die war erweicht wie Baumwolle”, hanem „olyan volt, mint a kártolt gyapjú”) ; Trapezunt : *q'omuş* 'helyezte' (255), *q'ara-miş* 'feketék voltak', *b'elā-miş* 'szerencsétlenség volt' (275).

CAFEROĞLU *Pisig* c. elbeszélésében rendszeren a *-miş* formát találjuk, de — ritkábban — *-miş*, *-muş*, *-müş* is van. A 153. lapon, a 20—24. sorban a következő példák fordulnak elő : *dönmiş* 'visszatért', *varemiş* 'volt', *qačmiş* 'elszaladt', *čalmiş* 'lopott', *qoymiş* 'helyezte', *ałmiş* 'vett', *almişler* 'vettek'. A szöveg más részeiben azonban ilyen alakok is vannak : *atmiş* 'dobott' (154 : 29), *boymuş* 'megfojtotta' (153 : 29), *qalmamış* 'nem maradt' (153 : 29), *girmüş* 'behatolt' (154 : 36), *getürmüşler* 'hoztak' (154 : 13) stb. Ugyanahhoz az ígéhez más-más alakban járulhat a *-miş* : *baqmişler* 'látták' (153 : 26) és *baq-mişler* (155 : 1), *varemiş* 'volt' (153 : 8) és *varimış* (153 : 20), *qaqmış* 'útnak indult' (153 : 9) és *qaqmış* (155 : 6), *cıymış* 'felkapaszkodott' (154 : 26) és *cıymış* 'kiment' (153 : 29), *dönmüş* 'visszatértek' (154 : 10) és *dönmiş* (153 : 20).

CAFEROĞLU más szövegeiben is gyakran előfordul a nem illeszkedő *-miş*. Simona, Trapezunti vilájet : *almışdı* 'vett' (197 : 33) ; Vakfıkebir, Mahmutli falu, Trapezunti vilájet : *ałmiş* 'vett' (199, többször), *olmiş* 'lett' (199 : 19), *kömmiş* 'elásta' (199 : 24) stb. Emellett — ritkábban — vannak ilyenek is : *paqmış* 'látta' (199 : 23), *atmiş* 'dobott' (199 : 26) stb. Ugyanígy van egy Zelego nevű faluból való mesében (Of, Trap. vilájet, 250 skk.).

A Čoruhi vilájetből való szövegekben a *-miş* alak mutatkozik (Doğu İAT) : *düşmiş* 'esett' (221 : 6), *almışım* 'vettem' (221 : 14), *boyanmiş* 'befestődött' (223 : 10), *tutmiş* 'fogott' (224 : 1).

A Karsi vilájet afsárjainál (Doğu İAT) : *sönmiş* 'elhervadtak' (139 : 26), *ölmiş* 'meghalt' (142 : 3), *süşmiş* 'elhallgatott' (139 : 27).

3. Olyan alakokat is találunk északkeleti Anatóliában, amelyekben a köznyelvi szóbelseji, de nem első szótagbeli *-i*-nek bizonyos esetekben *i* felel meg. A példák száma csekély. Ilyen alakok (CAFEROĞLU, Kuzey-Doğu İAT, Trapezunti vilájet) : *ğeldiğinde* 'jövén' (188 : 8), *izİN* 'engedelem' (218 : 27 ; 218 : 28 : *izin*), *kēdip* 'menve' (219 : 6), *kālirım* 'jönni fogok' (219 : 10), *kēdir*

'hozz' (219 : 18), *kādirdi* 'hozott' (219 : 19), *kāliy* 'jön' (220 : 20), *kālīp* 'jövén' (220 : 17), *čāgilīy* 'visszavonul' (220 : 19), *gelīy* 'jön' (229 : 19), *gelīr* 'jön' (229:25).

Ez azonban hamis szemléletet adó leegyszerűsítése a kérdésnek. Amint a 412. lapon kifejtettem, a történeti szempontot kell előtérbe helyezni: hogyan viselkedik a szóbelseji, nem első szótagbeli ó-oszmánli *ü*.

A fenti példák többségében az *i* ó-oszmánli *ü*-re megy vissza (*geldüginde*, *gidüp*, *gelürüm*), a *gelīy* alakban ó-oszmánli *i*-re. A dolgot tehát úgy lehet formulázni, hogy vannak példák, amelyekben az ó-oszmánli *ü*-t a jelzett helyzetben északkeleti Anatóliában is *i* képviseli és ez az *i* itt is mutatkozik analógikusan is, mint az ó-oszmánli *i* folytatása.

Ezek az állapotok tehát kezdeteikben a XIV—XV. századra mennek vissza, abba az időbe, mikor a nyugat-ruméliai törökség nyelvi ősei még északkeleti Anatóliában laktak. Kevéssé valószínű, hogy a két azonos változás a két területen egymástól függetlenül a későbbi századokban játszódott le.

A kérdéses *ü*-t északkeleti Anatóliában rendszeren *u*, *i* vagy más hang képviseli. L. a következő pontot.

4. Az *ö* > *o*, *ü* > *u* változás, mint már mondtam (414. l.), északkeleti Anatóliában is megvan.

Vizsgáljuk meg először, hogy viselkedik az *ö*, *ü* az első szótagban.

PISAREV szövegeiben gyakran változatlanok ezek a hangok, de számos példa van arra is, hogy az *ö*-t *o*, az *ü*-t pedig *u* képviseli, mint Vidinben. „Mint majdnem minden anatóliai nyelvjárásban — írja PISAREV a 176. lapon —, a trapezuntiben is, sok olyan szó, melynek a köznyelvben palatális vokalizmusa van, veláris vokalizmussal fordul elő. Pl. *duz* 'sima', „oszm.” *düz*; *o'unde* 'előtte', oszm. *öyünde* (így); *do'un* 'lakodalom', oszm. *döyün*; *gömuq* 'csont', oszm. *gömük*.” A szövegekben: *soyle*- 'mondani' (181, 190), *şoyle* 'úgy', *uē* 'három', *toquldu* ~ Ist. *döküldü* 'lehullottak' (182), *duzuldu* ~ Ist. *düzüldü* 'felállított' (184), *do'uş*- 'harcolni' ~ Ist. *dövüş*- (sokszor), — s ezek mellett: *zügüt* 'szegény' (180) ~ Ist. *züyürt*, *böyük* 'nagy', *söz* 'szó' (181), *sür*- 'tartani' (182), *yüz* 'száz', *düş*- 'esni' (184) stb. Úgy látom, hogy PISAREV feljegyzései szerint az *ö*, *ü* hangok *k* és *g* után — éppúgy, mint Vidinben — megmaradnak: *gör* 'nézd' (178), *güzel* 'szép' (180), *göt* 'alfél' (181), *kör* 'vak', *göz* 'szem' (184), *gün* 'nap' (188), de *qucuq* 'kicsi' (179).

RÄSÄNEN a rizei māni-dalokban ilyen alakokat ad: *d'ul* és *d'ul* 'rózsa' (116 és 121) — Ist. *gül*; *yuzi* 'arca' (177) — Ist. *yüzü*; *d'ol* 'tó' (120) — Ist. *göl*; *t'orpinun* 'a hídnak a' (122) — Ist. *köprünün*; *uc d'unnuq* 'három napos' (122) — Ist. *üč gūnlük*; *duşum* 'estem' (123) — Ist. *düşüm*; *t'ömur d'özli* 'szénszemű' (123) — Ist. *kömür gözli*; *duşurdum* 'leejtettem' (126) — Ist. *düşürdüm*; *kucuc* 'kicsi' (126); *opert'en* 'csókolva' (131) — Ist. *öperken*; *d'ören* 'látó' (134) — Ist. *gören*. A 36. lapon egy dalt közöl RÄSÄNEN, amelyben csaknem minden szó példa a tárgyalt jelenségre. Így hangzik:

yuq ustinde uzum var, | uzum sende d'özüm var, | q'öyünüze uē kiz

var, / *küčüüne d'özüm var*. „A szekrényen szőlő van, szőlő, rajtad van a szemem. A falutokban három leány van, közülük a legkisebbiken rajta a szemem.”

A Chansons-ban, a Rizei vilájetből: *uc* 'három' (22 : 12, vö. 24 : 19), *dort* 'négy' (16 : 1, 3, 5), *d'grindi d'oze* 'látható volt' (12 : 8), *d'un* 'nap' (12 : 12), *yuzelli* '150' (12 : 12, 14 : 17), *y'urek* 'szív' (12 : 21). A Trapezunti vilájetből: *gözüne* 'a szemeidnek' (24 : 33), *düşünürsun* 'gondolkozol' (24 : 7), *cünde* 'naponta' (24 : 19, 21), *yüreyum* „mon coeur”, illetőleg 'belsőm, gyomrom' (24 : 24), *yüzume* 'arcomra' (26 : 2), *öfkelen* 'haraggal' (30 : 22), *söyle* 'mondd' (32 : 16). Itt tehát az első szótag *ö, ü* hangja rendszeren megőrződik.

CAFEROĞLU idetartozó szövegeiben (l. pl. Kuzey-Doğu İAT 153—55, 162—65, 171—76, 181—83) az *ö, ü* rendszeren változatlan; sok olyan alak van mint *söyle*- 'mondani', *ölü* 'halott', *dön-* 'visszafordulni', *köy* 'falú', *güneş* 'nap', *yüz* 'arc', *sür-* 'végighúzni', *tün* (Ist. *dün*) 'tegnap', de — bár ritkábban — találunk ilyen alakokat is: *yuqlen* 'zacskóval' (153 : 34), *duyunumuza* 'lakodalmunkhoz' (154 : 18), *uē* 'három' (155 : 19), *qučuqıni* 'a kisebbiket közülük' (163 : 11), *doyuş-* 'küzdeni' (163 : 22) — Ist. *dövüş-*, *uşkün* 'három nap' (163 : 25), *usdüne* 'rá' (163 : 37); a Čoruhi vilájetben (Doğu İAT 219 skk.): *soz* 'szó' (sokszor), *don-* 'visszafordulni' (222 : 8—9), *tutun* 'dohány' (222 : 26), *gun* 'nap' (223 : 25) stb.

És hogy van képviselve az *ü* az északkelet-anatóliai nyelvjárásokban nem első szótagban? (Az *ö* itt nem jön tekintetbe.) Itt is ugyanazt az alternatív képviseletet látjuk, amelyet az első szótagban, azzal a lényeges különbséggel, hogy míg az első szótagban inkább megmarad az *ö, ü*, — a nem elsőben inkább megváltozik (az *ü*). Ugyanezt láttuk délnyugat-bulgáriai területen is (396., 404. l.).

PISAREVNÉL: (dalok, 178—79): *dedüm* 'mondtam' (2. sz.), *geldum* 'jöttem' (3), *belüme* 'derekamra' (4), *benum* 'enyém' (4), *gelub* 'jövén' (5), *keseluq* 'kycocık' (5), *getürdüün* 'amit hoztál' (7 : 1), *senun* 'tiéd' (7 : 4), *günüdür* 'es ist die Zeit des ...' (7 : 3), *gözüm* 'szemem' (7 : 4), *gideyrim* (8), *giderim* (6), 'megyek', *čičekli* 'virágos' (5).

RÄSÄNENNÉL ugyanezeket a jelenségeket találjuk. A trapezunti mánidalokban (49 skk.) pl. a következő alakok vannak: *neyük* 'nagy' (221), *benum* 'enyém' (221), *köpeyuñ kızı* 'kutya lánya' (222), *gelürsun* 'jössz' (223), *sevduum* 'kedvesem' (223), *döseunde* 'ágyadban' (226), *sürülür* 'lehet szántani' (228), *yesun* 'egyen' (229), *cidelum* 'menjünk' (230), *devum* 'mondtam' (230) stb. A rizei dalok nyelvében kissé másképp van a dolog (27 skk. l.): *virsin* 'adjon' (116. sz.), *t'esüm* 'vágtam' (117), *duşüm* 'estem' (123), *d'irdum* 'behatoltam' (123), *evlendum* 'megházasodtam' (125), *d'eminun* 'a hajónak a' (126), *duşurdum* 'elejtettem' (126), *kucucq* 'kicsi' (126), *benum* 'enyém' (130), *verdum* 'adtam' (140), *celürum* 'jövök' (165).

Még elmondhatunk néhány feltevést a jelenség történeti fejlődésére vonatkozólag.

Kétségtelen, hogy az „anyaországban”, északkeleti Anatóliában, ez a változás főleg a nem első szótagban látható. Az első szótag \ddot{o} és \ddot{u} -je a legtöbb esetben megmaradt, a nem első szótag \ddot{u} -je ritkábban. Nagyon fontos — amit már említettem —, hogy ugyanígy van a dolog délnyugati Bulgária átmeneti nyelvjárásában is. Ebből azt következtethetjük, hogy a változás még a két nyelvjárás egysége idején, ragokban és képzőkben kezdődött — tehát az \ddot{u} hanggal — és csak lassan, a nem első szótagok hatására terjedt át a tőszótagra. Északkeleti Anatóliában a nem első szótagnak ez a hatása az első szótagra — mint mondtam — világos, de nem túlságosan erős, Nyugat-Ruméliában — illetve Nyugat-Rumélia oly területein, ahol a változás egyáltalában megvan — általánosabb. Vidinben az \ddot{o} és \ddot{u} hangot az első szótagban is általában o és u képviseli.

A gondolatot tovább is szöhetjük és azt mondhatjuk, hogy az $\ddot{u} > u$ változás nem első szótagban, tehát a fentiek szerint az elsődleges $\ddot{u} > u$ változás, a palatális illeszkedés megzavarására irányuló tendencia következménye. A tárgyalt jelenségek, azaz az $\ddot{o} > o$ és az $\ddot{u} > u$ változás tehát végeredményben mind — elsődlegesen a nem első szótagban és másodlagosan, mint kísérőjelenség, a tőszótagban — a magánhangzó-illeszkedés megzavarására irányuló tendencia következményei.

Nem gondolom azonban, hogy az oszmánli nyelvterület minden $\ddot{o} > o$, illetőleg $\ddot{u} > u$ változása ilyen módon volna magyarázandó.

E megzavarodásnak további következménye is lett. Veláris vokalizmusú szavakban Trapezuntban bizonyos esetekben u helyett u jelenik meg (RÄSÄNEN, Mäni-Lieder 47—48); *bičāum* 'késem' (215), *yaylanun* 'a legelőnek a' (218) stb. Megvan ez a jelenség még tőszókban is (Chansons): *kūršun* 'golyó' (16 : 6), *ořuz* 'harminc' (14 : 16).

Vö. RÄSÄNEN, Chansons, 7. l. és JSFOu. XLV, 3 : 3 skk.

5. A veláris illeszkedés megzavarásában, a *-lar*, *-ler* típusú szuffixumok esetében, a trapezunti nyelvjárás PISAREV szerint ugyanazon az úton halad, mint a vidini és a Vidin körüli nyelvjárások. PISAREV (175. l.) ezt írja : „A főneveknél majdnem mindig *-ler* a többesjel és csak nagyon ritkán *-lar*. Pl. *babaler* 'apák', *arqadařler* 'társak'; de vannak ilyenek is : *atlar* 'lovak', *yapular* 'épületek', — *atler* és *yapuler* mellett.” Igéknél (176. l.) : *vurduler* 'ütötték', *buladžaqler* 'találni fognak', *arasaler* 'ha keresnék'. De éppúgy, mint Vidinben és Adakalén, megtaláljuk ezt a jelenséget Trapezuntban más *a—e* vokalizmusú szuffixumokban is. A dativusban : *Batume* 'Batumiba' (178), *baře* 'fejre' (181), *islame* 'az iszlámnak' (182 stb.), *aslane* 'az oroszlánnak' (184 ; 188 : *aslana*), *qane* 'vérnek' (184), *čiqane* 'a kimenőnek' (186), *iktizaye* 'szükség szerint', *anasīne* 'anyjának' (175); ezek mellett : *yanuna* 'hozzád' (178), *yola* 'utra' (180). A locativusban és ablativusban : *yařten* 'kortól' (180), *islamden* 'az iszlámtól' (182), *qorquden* 'félelemből' (184), *bařten* 'fejtől' (186), *zanīnde* 'házában' (182), *duvarumde* 'falamnál' (175), *yanunuzden* 'részetekről'

(175); ezek mellett: *haftada* 'héten' (179), *ovada* 'síkon' (180), *soqaqtan* 'utcáról' (180).

RÄSÄNEN trapezunti szövegei lényegesen más képet adnak (Mäni-Lieder 37 skk.). Ezekben csak ilyen többesek vannak, mint *yapraqlar* 'levelek' (162), *qarlar* 'havak' (rímei: *aqarlar* 'folynak' és *baqarlar* 'nézik' 174), *yalduzlar* 'csillagok' (183), *oǧzlar* 'leányok' (184) stb. Ritkaság, hogy olyan alakokat találunk, mint *valde* 'ágon' (!; 214), *orade* 'ott' (214). Ugyanezt látjuk a Chansons-ban, de előfordul itt a vidini *duyarler* 'hallani fogják' (30 : 5) alak is.

CAFEROĞLU szövegei a Trapezunti vilájetből szintén nem nyújtanak semmi különöset. A veláris illeszkedés szabálya rendesen érvényesül, de ilyen alakokat is találunk, mint *tursunler* 'maradjanak' (163 : 21; Of környéke) *atler* 'lovak' (195 : 31; Trapezunt környéke).

Más a helyzet a Karsi vilájetből való afsár szövegekben (Doğu İAT). Itt csak ilyen alakok vannak mint: *dayler* 'hegyek' (139 : 24), *bayler* 'kertek' (139 : 25), *hëdžranner* 'szenvetések' (139 : 27), *yayleler* 'legelők' (140 : 18), *'püşmanler* 'ellenségek' (141 : 4), *harmande* 'szérűn' (141 : 20), *toymezden* '(nap-)kelte előtt' (141 : 25).

A veláris illeszkedés megzavarása tehát RÄSÄNEN és CAFEROĞLU szövegeiben — eltekintve a most tárgyalt afsár szövegektől — csak elvétve fordul elő, de hogy nagy mértékben megvan, azt tanúsítják PISAREV idézett kijelentései és adatai, továbbá RÄSÄNEN nyilatkozata (Chansons, 5—6. l.). Az utóbbi a palatoveláris illeszkedés megzavarodásának bizonyos problematikus eseteiről beszél és hozzáfűzi: „Bárhogy van is a dolog, vannak más esetek is, melyekben — megfordítva — *e* jelenik meg veláris magánhangzók után; gyakori ez a dativusban (-e, -ye), a locativusban (-de), az ablativusban (-den), a distributív -er esetében (*azer—azer* 'lassanként') és nagyon gyakori a -ler többesjelnél”.

A leíró részben (398. l.) beszéltem arról, hogy Vidinben és Adakalén egyes esetekben a palatális illeszkedés is megzavarodik (*güzal* 'szép', *sevmä* 'ne szeress', *gidalim* 'menjünk' stb.), s a III. rész 5. pontjában elmondtam, hogy ez a jelenség megvan a régi nyelvben és a nép nyelvében is.

A palatális illeszkedés megzavarodása északkeleti Anatóliában is nagyon gyakori. (RÄSÄNEN, Chansons, 5. l.)

PISAREV szerint (176. l.) Trapezuntban a tiltó imperativus végzete az egyes 2. személyben mindig -ma: *gidma* 'ne menj', *dema* 'ne mondd', *sevma* 'ne szeress'.

RÄSÄNEN szövegeiben (Mäni-Lieder) ilyen alakokat találunk: *eřma* 'ne tedd' (130), *eyřlma* 'ne hajolj' (112), *vermam* 'nem adok' (249), *eřsam* 'ha csinálnám' (150), *benzeřsam* 'ha hasonlítanám' (150), *seversan* 'ha szeretsz' (118, 155), *eřsa* 'ha csinálna' (124), *elřrsa* (így) 'ha meghal' (165).

CAFEROĞLUNál a *Pisig* c. mesében : *ışdersan* 'ha akarsz' (153 : 31, kétszer), *ğalışanış* 'ha jöttök' (155 : 4), *bilalim* 'tudjuk meg' (154 : 1), *ğidalum* 'menjünk' (154 : 1), *edalum* 'csináljuk' (154 : 24), *yıyadzayum* 'enni fogok' (155 : 4). Egy másik mesében : *yenersa* 'ha nyer' (163 : 22), *körürsa* 'ha látja' (162 : 21), *vüşünma* 'ne gondolkozz' (163 : 18), *düşünmaynuz* 'ne gondolkoz-zatok' (163 : 35), *etmanuz* 'ne csináljatok' (162 : 22), *vermanuz* 'ne adjatok' (163 : 21).

A Čoruhi vilájetből való szövegek is sok ilyen példát tartalmaznak (Doğu İAT) : *edarsuz* 'csináltak' (219 : 22, 25), *beša* : a *beš* 'öt' dativusa (220 : 5), *söylamagda* 'mondásban' (224 : 4), *tüylari* 'haja' (226 : 18), *kima* 'kinek?', (226 : 12), *bilana* 'az ismerőnek' (224 : 7), *istemam* 'nem akarom' (226 : 21), *ğetmaz* 'nem megy', *bitmaz* 'nem nő', *etmaz* 'nem csinál' (228 : 1—3). A Karsi vilájet afsárjainak nyelvében (Doğu İAT) : *yürıyan* 'menetelő' (142 : 24), *ğedan* 'menő' (142 : 26).

Feltűnő a *güzal* 'szép' alak, mely Vidinben és északkeleti Anatóliában egyformán megvan. Moškovnál, a szabályszerű (l. itt 416. l.) $e > ä$ változással, gagauz *ğöz'äl* alak van (DMITRIEV : Arch. Or. IV, 215), s ehhez DMITRIEV közli M. S. MICHAJLOV megjegyzését, mely szerint az *ev* és *güzel* konstantinápolyi kiejtése *äv* és *güzäl*. (PISAREV, 181 : 13. Etimológiailag bizonyára a köz- ~ kör- igéhez, ebből : *közäl; vö. HASAN EREN : NyK XLI, 371 ; BANG : K Sz XVII, 122., j.)

Számolni kell azonban azzal is, amit a III. részben (414. l.) mondtam, hogy ti. a most tárgyalt jelenségek a régi oszmánli köznyelvben meglehetősen el voltak terjedve.

6. A sporadikus $ö > ü$ változást északkeleti Anatólia dialektológiai anyagában nem találtam meg. Nincs hozzátenni valóm ahhoz, amit e változásról mondtam.

7. Az ó-oszmánli -g- a trapezunti nyelvjárásban PISAREV (174—175. l. és a szövegek) szerint nem marad meg, ez azonban nem az egyetlen képviselője a -g-nek északkeleti Anatóliában. RÄSÄNEN a Chansons bevezetésében (8. l.) a következőket írja : „A régi szóközépi *ğ*, amely az irodalmi nyelvben *y*-re (*ğ* . . .) változott, Rizében *γ* alakban van meg, a rákövetkező *i* pedig *ü*, *u*-vá lett (*t'opeyin*, *t'opeyun* = irod. *köpeğün*).” Példák a szövegekből : *q'onayü* 'a konakot' (12 : 30), *bayirdum* 'kiáltottam' (14 : 9), *bey-oylinda* 'Perában' (16 : 19), *aladzayim* 'venni fogok' (18 : 19 ; egy trapezunti dalban : *aladžaum* 28 : 13), *aylaya—aylaya* 'sírva' (26 : 15), *t'esedžeyim* 'válni fogok' (12 : 27), *yemeyü* 'ételt' (14 : 6) ; a mání-dalokban : *eyilma aşaye* 'ne hajolj le' (112), *Köpeyun q'izi* 'kutya lánya' (222).

CAFEROĞLUNál : (Kuzey-Doğu İAT, Sürmenéből, nem messze Trapezunttól, keleti irányban) *yoyimış* 'nem volt' (153 : 8), *duyun* 'lakodalom' (154 : 18), *ayač* 'fa' (154 : 26, 35 ; 154 : 32, 33 : *ädža*, *ädžin*), *doyri* 'egyenesen' (155 : 21).

Példák a *-g-* (*-γ*) megmaradására CAFEROĞLUNAK a Rizei vilájetben feljegyzett szövegeiből (i. m.): *döyryü* 'szül' (260 : 15), *doyurur* 'szül' (260 : 21), *daylarin* 'hegyeknek a' (261 : 20), *sêvduyüm yiyüdi* 'azt a legényt, akit szeretek' (262 : 20). Vannak itt ilyen alakok is, mint *öli* 'fia' (261 : 4) *dälari* 'hegyeket' (261 : 23).

A karsi afsárok nyelvében megmaradt a *-g-* (Doğu İAT) : *dayler* 'hegyek' (139 : 24), *bayler* 'kertek' (139 : 25), *aylama* 'ne sírj' (140 : 1), *fındığin* 'mogyoró-fának a' (141 : 16), *yigit* 'hős' (141 : 2), *džiger* 'helső részek' (141 : 14), *söğüt* 'fűz' (142 : 21).

Meg kell jegyezni, hogy a *-g-* megőrzése bizonyításunkban legfeljebb csak mint az ó-oszmánliban meglevő tendencia jöhet tekintetbe. Ahogy fent mondtam, a *g > ø*, *y* változás a közép-oszmánliban történt, míg a kelet-ruméliai nyelvjárás elszakadása az északkeleti anatóliaitól még az ó-oszmánli korban ment végbe.

8. Mikor a *y*-praesens keletkezéséről volt szó, kiderült, hogy ez az alak Kelet-Anatóliában is megvan és hogy a *-yor* és *-y* közötti átmeneti alakok Kelet-Anatóliában és Nyugat-Ruméliában azonosak. Nem akarom ismételni, amit erről a III. részben mondtam.

Bizonyításom egy mozzanatát azonban félretettem ennek a résznek a számára. Beolvashattam volna ezt a *-yor > -y* fejlődésről szóló fejtegetésekbe is, de azt hiszem, hogy ennek a fejlődésnek a kérdése azzal, amit a harmadik részben mondtam róla, világosan áll előttünk és helyesebben járok el, ha a bizonyításnak ezt a részét, amely a *-yor > -y* fejlődés és a nyugat-ruméliai —északkelet-anatóliai nyelvi kapcsolat szempontjából egyformán fontos, itt mondom el.

A következőről van szó.

PISAREV (Zap. Vost. Otd. XIII, 177) elmondja, hogy a *yor*-praesentst Trapezuntban csak kivételesen használják s helyette először az aoristos, másodsor a *yir*-praesens, mely mint láttuk, a *yor*-praesensből keletkezett, és harmadszor a mi *y*-praesensünk használatos, amely a *yir* -< *yor*-ra megy vissza. PISAREV fejtegetései alapján két paradigmát állíthatunk fel (a másodiknál PISAREV nem a *yap*- 'csinálni' igét alkalmazza, mint az elsőnél, hanem a *sev*- 'szeretni' igét; a két paradigmát úgy kell felfogni, mintha ugyanazzal az igével volnának alkotva; a *sev*- paradigma többes első személyét PISAREV nem adja meg; mindez a dolog lényegét nem érinti) :

1. <i>yapa'irim</i>	2. <i>seveirim</i>
<i>yapa'irsin</i>	<i>seviysin</i>
<i>yapa'ir</i>	<i>seviy</i>
<i>yapairuq</i>	<i>yapairuq</i>
<i>yapairsiz</i>	<i>seviysiz</i>
<i>yapairler</i>	<i>seviyler</i>

Az első paradigma Vidinben nem használatos, a második ellenben egyezik a vidini idetartozó paradigmával :

<i>seve·yrim</i>	<i>seve·yriz</i>
<i>seve·ysin</i>	<i>seveysinüz</i>
<i>sevey</i>	<i>seveyler.</i>

Emellett Vidinben használatos a következő paradigma is :

<i>seve·yim</i>	<i>seve·yiz</i>
<i>seve·ysin</i>	<i>seve·ysinüz</i>
<i>seve·y</i>	<i>seveyler.</i>

Blagoevgradban pedig feljegyeztük — mint már mondtam — PISAREV első trapezunti paradigmáját is :

<i>ali·yrim</i>	<i>ali·yriz</i>
<i>ali·yrsin</i>	<i>ali·yrsinüz</i>
<i>ali·yir</i>	<i>ali·yrlar.</i>

Meg kell jegyezni, hogy PISAREV *yıpa·ir* alakja *yapa·ir*-nak is (tehát az *ai* két szótagosan), *yapayr*-nak (tehát diftongussal) is olvasható (vö. a blagoevgradi alakokat). Ezt világosan mutatják a hét szótagos dalsorok, melyeket PISAREV közöl : *gideirim Batume* — *gelub beni gör-sene* 'Batumiba megyek — gyere és látogass meg' (187. l.), azonban : *ben gideirim peşüne* 'utána járok' (179. l.). RÄSÄNEN feljegyzései azt mutatják, hogy a két szótagos forma északkeleti Anatóliában általános.

Itt tehát szintén egy különleges egyezés mutatkozik a két nyelvjárás-terület között.

*

Lehetne beszélni még egy egyezésről a nyugat-ruméliai és az északkelet-anatóliai nyelvjárás-terület között. A *k* > *t* és *g* > *đ* változásra gondolok mely az északkelet-anatóliai törökben éppúgy, mint a szerb nyelv török jövevényszavaiban, sőt a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavaiban is megfigyelhető. (L. RÄSÄNEN, Chansons, 8. l. Négy verssorban RÄSÄNENNél, Chansons, 12 : 4 skk., a következő alakokat látjuk : *heret·et* 'elindulás', Ist. *hareket*; *đ·elmiš* 'jött', Ist. *gelmiš*; *bereť·et* 'áldás', Ist. *bereket*; *đ·uzel* 'szép', Ist. *güzel*; *memleť·et* 'ország', Ist. *memleket*.)

Erről az egyezésről részletesen ír DMITRIEV (DAN B 1929 : 90 skk.). DMITRIEVnek az a véleménye, hogy itt nincs szó történeti összefüggésről. Egyik kifogása, hogy ti. a szóban levő két nyelvjárás-terület a török nyelv-terület két ellenkező szélén fekszik, bizonyításunk szerint tárgyaltan.

Nem hagyom még megemlítés nélkül, hogy az *ön*- 'előrészt' szó egyes helyeken *öyn*- alakban él ; ennek az alaknak a képviselőjét látjuk Vidinben

(*un-*, *uyn-*) és északkeleti Anatóliában, a Giresuni vilájetben (*öyn-*; CAFEROĞLU, Kuzey-Doğu İAT, 99, 100).

A tárgyalt jelenségek természetesen nem korlátozódnak északkeleti Anatóliára, illetőleg Nyugat-Ruméliára. Jó részüket meg lehet találni pl. Nyugat-Anatóliában és másutt is s különösen délkeleti Anatóliában. (Sajnos, az Erzurumtól délre és keletre levő török nyelvjáróterületeket, illetőleg nyelvjárási szigeteket nem ismerjük. Vö. SÂDEDDİN BULUÇ, Anadolu ağızları bibliyografyası. Türk. Mecm. VII—VIII, cüz 1, 327 skk.) A dialektológia alapelvét, mely szerint minden nyelvjárási jelenségnek megvan a saját földrajzi határa, azt hiszem, nem kell hangsúlyozni. Világos azonban, hogy a nyugat-ruméliai nyelvjárások jellemző vonásai együtt és a részleteknek olyan sokatmondó egyezésével sehol sem mutatkoznak, mint északkeleti Anatóliában. Az északkelet-anatóliai területek bizonyos nyelvjárásai, így a sürmenei nyelvjárás és a Karsi vilájet afsárjainak nyelvjárása — mint előadásunkból kitűnik — szorosan csatlakozik a nyugat-ruméliai nyelvjárásokhoz. A nyugat-ruméliai nyelvjárások anyaországa a Trapezunti, Rizei, Çoruhi és Karsi vilájetekben van. Ez dialektológiai szempontból meglehetősen zárt és egységes terület. (L. CAFEROĞLU tanulmányát: 1945. évi Kuzey-doğu Anadolu gezisinden. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, I, 1946, 65—80. Az északkelet-anatóliai—nyugat-ruméliai nyelvjárásoknak a türk feliratok hangtani sajátágaival való kapcsolatait [l. 406., 408. l.] tekintetbe véve, nem hagyhatom itt említés nélkül, hogy CAFEROĞLU is az északkelet-anatóliai nyelvjárás és a „köktürk—ujgur” nyelv kapcsolatáról beszél, mégpedig az északkelet-anatóliai *kel-* 'jönni', *kibi* 'mint', *kün* 'nap' stb. ~ köz-oszmánli *gel-*, *gibi*, *gün* alakok alapján.) Nyugatabbra fekvő területek, mint Amasya, Ordu, Giresun és délre Erzindžan, Erzurum stb., a tulajdonképpeni északkeleti nyelvjárásoknak csak szórványos vonásait mutatják.

Azt is ki kell emelni, hogy az északkelet-anatóliai nyelvjárások a bizonyításunkban szereplő régi alakokat különböző változatokban, más, részint régi, részint új formákban is mutatják, mégpedig ugyanabban a szövegben, azaz ugyanannak a közlőnek a nyelvében. Az egyes helységek, sőt az egyes közlők nyelvjárása feltűnően eltér egymástól. Ezek a körülmények ne téveszsenek meg bennünket. Az új, részint az iskola nyelvéből, részint más nyelvjárásokból átvett, esetleg újonnan keletkezett alakok vagy a régi alakok változatai nem csorbítják azoknak a régi formáknak a bizonyító erejét, amelyek fejtegetéseink alapjául szolgáltak. Az is egészen természetes, hogy az a félezer év, amely az egymástól való elválás óta eltelt, mind az északkelet-anatóliai, mind a nyugat-ruméliai nyelvjárásban lényeges változásokat idézett elő.

*

A bemutatott egyezések azt bizonyítják, hogy Nyugat-Rumélia török nyelvjárásai és Anatólia északkeleti nyelvjárásai egymással összefüggenek,

azaz hogy Nyugat-Rumélia török telepítéseiben északkelet-anatóliai török népelemek jelentős szerepet játszottak.

Részint régebbi gondolataim, részint egy beszélgetés alapján, melyet FEKETE LAJOS barátommal folytattam, úgy látom, hogy Rumélia török telepítéseinek s az itteni török nyelvjárások kialakulása kérdésének tárgyalásánál a következő tényeket kell szem előtt tartanunk.

Az oszmánok a ruméliai területet csak olyan anatóliai területek török lakosságával telepíthették be, amelyek birtokukban voltak. Az első török telepítés Ruméliában még a XIV. században, Gallipoli—Drinápoly vidékén történt s ezek az első települők északnyugat-anatóliai törökök voltak. Rumélia török középpontja hosszú ideig Drinápoly volt, azután Sztambul. A drinápolyi udvar nyelve — mely bizonyára a brusszai udvar nyelvének a folytatása — természetesen azonos volt a sztambuli udvar nyelvével, és ez a nyelv lett az oszmán-török köznyelv és irodalmi nyelv alapja. Az ilyenformán kialakult oszmán-török köznyelv egy ornatum genus dicendi, melynek az uralkodó rétegben ősi hagyománya van. Ez az oszmánli nyelvjárás hangtanilag közel áll az orkhoni feliratok nyelvéhez és más ó-oguz irodalmi nyelvekhez. Az oszmán-török köznyelv egyik jellemző sajátosságának a magánhangzó-illeszkedés érvényesítésére s ezzel együtt a szabályos türk magánhangzórendszer megőrzésére való törekvést, másoknak a magasabb kultúrát képviselő arab és perzsa elemek tudatos kultuszát látom. Ez a nyelv a szeldzsuk kor óta változásokon ment keresztül s fejlődésének legvirharosabb korszaka éppen napjainkban folyik le. Története, mely a régebbi kutatás számára nem volt megfogható probléma, pár évtized óta egyre világosabban bontakozik ki szemünk előtt.

Az uralkodó réteg választékos nyelvjárása különös hatással érvényesült Brüssza vidékén és a délkelet-ruméliai területen, északon a Balkán hegységig, nyugaton a Szófiától keletre eső vidékekig. Ez a terület volt az oszmán-török nyelvi kultúra középpontja. Némi kapcsolata volt ennek a területnek északkeleti Bulgária török nyelvjárás-területével is, de itt már a települési és nyelvjárési viszonyok bonyolultabbak, s úgy látszik, így volt a dolog délnyugati Bulgáriában is. Többé-kevésbé kívül estek azután a választékos nyelv hatás-területén a nyugat-ruméliai és különösen a kisázsiai nyelvjárások. Ebben az értelemben módosítandó, amit KÚNOS az Ung. Revue VII. kötetében (1887, 433. l.) mond erről a kérdéstről: „Die rumelische Sprache ist die »intsche dil«, d. h. die feine Sprache, die Sprache der Osmanen, und anatolisch ist die »kaba dil«, die grobe Sprache, deren sich die Türken, die Bauern Anatoliens bedienen.”

A brüssza—drinápoly—sztambuli választékos nyelvjárás, esetleg eltérésekkel, lehetett a nyelve a többi fejedelmi udvaroknak. Hasonló állapottal kell számolni Kóniában is, melynek szeldzsuk nyelve különösen fontos és érdekes probléma.

Ennyit a kelet-ruméliai török telepítésről és annak nyelvi jelentőségéről.

S mi van a mi nyugat-ruméliai problémánkkal? A dolog — azt hiszem — a következőképp van.

A XV. században az oszmánok kiterjesztették az uralmukat Anatólia északkeleti részeire, és az itteni mohamedán, illetőleg török népelemeket — valószínűleg több szakaszban — áttelepítették Nyugat-Ruméliába. Nyugat-Rumélia és északkeleti Anatólia nyelvjárási egyezéseit csak ezzel lehet magyarázni.

Hogy Nyugat-Ruméliában milyen török nyelvjárások keveredtek és hogyan alakult ki a mai állapot, azt nem tudom. Naiv dolog volna ezt a nyelvtörténeti folyamatot úgy elképzelni, hogy egy északkelet-kisázsiai nyelvjárás egyszerűen áttevődött Nyugat-Ruméliába. Csak annyit mondhatunk, hogy az északkelet-anatóliai török nyelvnek döntő szerepe volt a nyugat-ruméliai nyelvjárás kialakulásában.

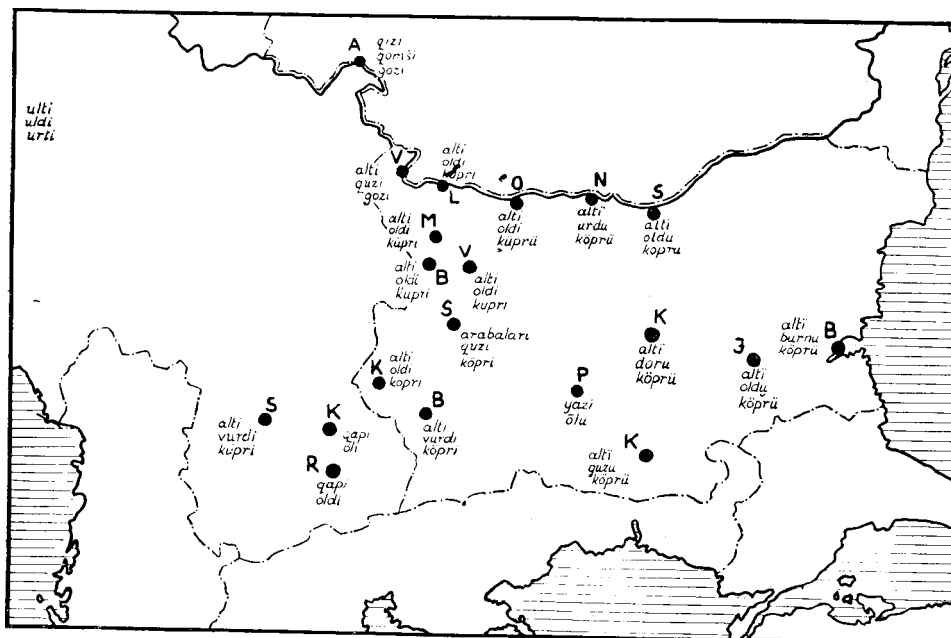
A török és a kelet-európai történeti kutatás feladata ezeknek a településeknek a történetét felderíteni. A török anyagot tartalmazó levéltárakban számos településtörténeti forrás van s a magyar és a török tudomány meg is kezdte már ennek az anyagnak a feldolgozását. A bolgár és a jugoszláv kutatás is fontos adalékokkal járult már a balkáni történet egyes kérdéseinek török források alapján való megvilágításához, s el fog jutni a török településtörténet rendszeres műveléséhez is, hiszen ez a bolgár, illetőleg a jugoszláv nép története szempontjából is fontos problémakör.

Nyelvtörténeti szempontból a fenti fejtegetések bizonyos új támaszpontokat adnak. A nyugat-ruméliai és északkelet-anatóliai nyelvjárási egyezések a nyugat-ruméliai török telepítések előtti századokból származnak, s a sok tekintetben nem világos adatokat nyújtó arab írásos emlékek és a sporadikus jellegű és sokszor problematikus értékű nem arab írásos emlékek mellett élő nyelvyanyagot szolgáltatnak, — olyan anyagot, amelynek segítségével a XIV. századi oszmán-török nyelv igazi alakjához több tekintetben — főleg a magánhangzó-rendszer területén — közelebb jutunk, mint a nyelvmemlékek segítségével. Ez az anyag az oszmánli nyelv bizonyos területéről származik és erre a területre jellemző, de természetesen nem hagyható figyelmen kívül a többi nyelvjárási területek és a köznyelv történetének a szempontjából sem. Azt is hangsúlyoznom kell itt, hogy nem szabad a sztambuli nyelvet az oszmánli nyelvtörténet kutatásában alapul venni. A sztambuli nyelvjárás történeti, irodalmi, sőt nyelvtörténeti szempontból is legfontosabb az oszmán-török nyelvjárások között, de az ó-oszmánli nyelvről és az oszmán-török nyelv alakulásáról általában csak az arab és nem arab írásos emlékek, az összes oszmán-török nyelvjárások és az oszmán-törökön kívüli régi és új oguz nyelvek összehasonlító tanulmányával fogunk képet kapni.

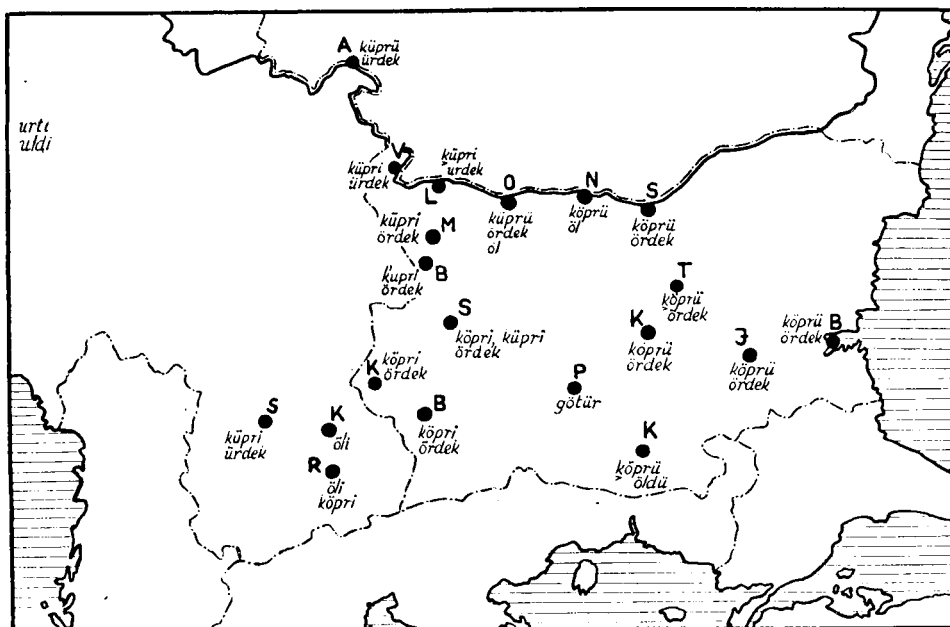
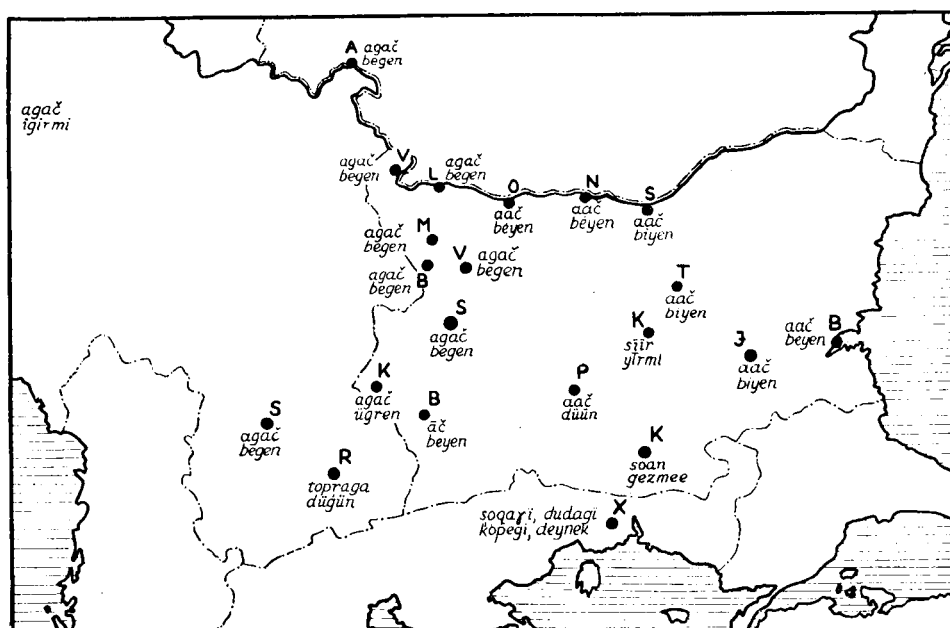
Kutatásaink az ótörök feliratok olvasása szempontjából sem lényegtelenek. Kiderül, hogy a $b^1ul^1ms^2$, qil^1ms^2 , l^1ms^2 , — y^1yis^2i , yis^2i , oyl^1in^2 , $or^1tus^2in^1u$, — t^2in^1a féle alakok valóban *bulmiš*, *qilmiš*, *almiš*, *yayisi*, *ayisi*, *oylin*, *ortusiṇaru*, *tiṇla* formában olvasandók.

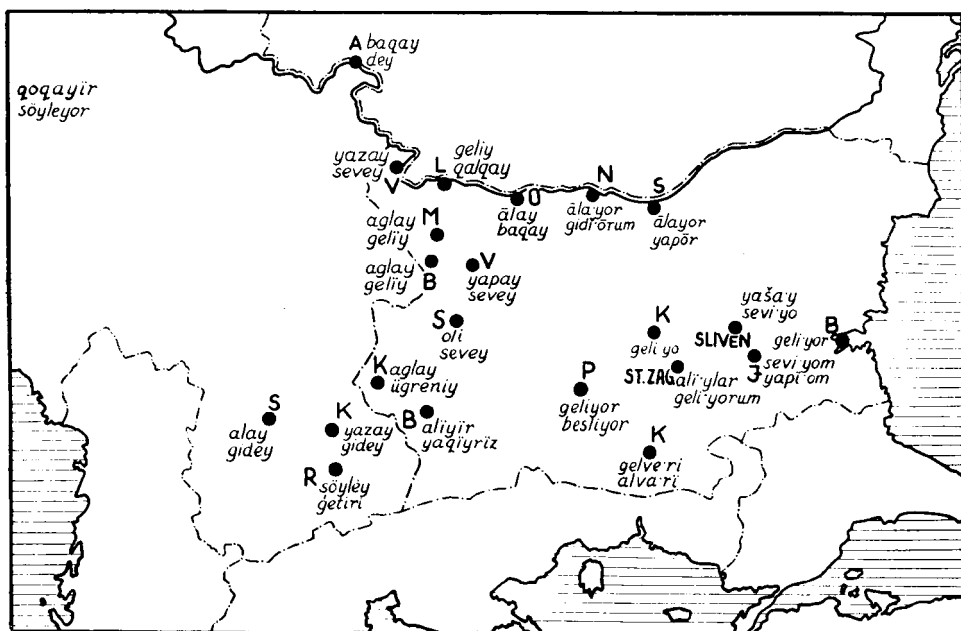

A kutatási terület térképe

I. A szóvégi ĩ, u, ü képviselete

VI. Az *ö* - *ü* változásVII. A *-g-* képviselte

VIII. A *y*-praesens

Szójegyzék a térképekhez

aač 'fa'
aačlar 'fák'
adaml(n)ar 'emberek'
agač 'fa'
agačlar 'fák'
agaler 'bátyák'
aglay 'sír'
alay 'vesz'
aldılar 'vettek'
aliyir 'vesz'
aliylar 'vesznek'
almi(i)š 'vett'
alt(i)i 'hat'
alva'llā 'vesznek'
alva'ri 'vesz'
arabaları 'kocsijaik'
atmīš 'dobott'
āč 'fa'
ālay 'sír'
ālayor 'sír'
baqarlar 'néznek'

baqay 'néz'
baqa'ylar 'néznek'
begen 'kedveld meg'
begendim 'megkedveltem'
benim 'enyém'
besliyor 'táplál'
be(ē,i)yen 'kedveld meg'
be(i)yendim 'megkedveltem'
birini 'az egyiket'
bizi(i)m 'miénk'
bogulmīš 'megfulladt'
bozulmīš 'elromlott'
burnu 'orra'
bütün 'egész'
dēy 'mondja'
deynek 'bot'
dogmīš 'született'
dort 'négy'
doru 'barna' (ló)
dört 'négy'
dudāgi 'ajka'

durmu(i)ş 'állott'
dururler 'állanak'
duşun 'gondolkozz'
dügün 'lakodalom'
düşün 'gondolkozz'
düün 'lakodalom'
egilmek 'meghajolni'
egilmiş 'hajlott'
eilmek 'meghajolni'
eli(i)nde 'kezeben'
eline 'kezebe'
elinden 'kezeből'
evi(i)n 'háznak a'
evine 'házába'
evimiz 'házunk'
evimizin 'házunknak a'
evinde 'házában'
geldü 'jövése'
geldim 'jöttem'
geli(i)y 'jön'
geli'yo 'jön'
geliyor 'jön'
geliyorum 'jövök'
gelve'llä 'jönnek'
gelve'ri 'jön'
gelve'rim 'jövök'
gezme'e 'sétálni'
gidey 'megy'
gidi'orum 'megyek'
gör 'nézd'
götür 'vidd'
gözi 'szeme'
guzu 'bárány'
gäldiniz 'jöttetek'
getiri 'hoz'
göz 'szem'
igirmi 'húsz'
ilmek l. *eilmek*
köprü(i) stb. 'híd'
küçük 'kicsi'
küpri(ü) stb. l. *köprü*
kupri l. *köprü*
oldi(u) 'lett'
oli 'lesz'
olm(i)ş 'lett'
onnar 'ők'
oqumuş 'olvasott'
oquyorlar 'olvasnak'
oturmu(i)ş 'ült'
oullar 'fiúk'

cyna'ylar 'játszanak'
ölu 'fia'
öl 'halj meg'
öldü 'meghalt'
öli 'halott'
ölmü(i)ş 'meghalt'
ördek 'kacsa'
qalqay 'felkél'
qalqaylar 'felkelnek'
qalqmış 'felkelt'
qanlar 'vérek'
qapi 'ajtó'
qızanlar 'kis gyerekek'
qızı 'leányt'
qızlar 'leányok'
qomşı 'szomszéd'
qoqayır 'szaga van'
quzi 'bárány'
saşlar 'hajak'
sevey 'szeret'
sevi'yo 'szeret'
sevi'yom 'szeretek'
sür 'tehén'
soan 'hagyma'
soqayı 'utcája'
sormış 'kérdetzte'
soyle 'mondd'
söyle'y 'mond'
söyleyor 'mond'
süledim 'mondtam'
topraga 'földnek'
uç 'három'
uldi 'meghalt'
urdek 'kacsa'
urdu 'ütött'
urti 'takaró'
ustalar 'mesterek'
üç 'három'
ügren 'tanulj'
ügreniy 'tanul'
ülmiş 'meghalt'
ürdek 'kacsa'
üst- 'felső rész'
varm(i)ş 'volt'
vurdi 'ütött'
yaparla(e)r 'csinálnak'
yapay 'csinál'
yapayla(e)r 'csinálnak'
yapı'om 'csinálok'
yapmış 'csinált'

yapōr 'csinál'
yapōrlar 'csinálnak'
yaqūyriz 'elégetjük'
yašay 'él'
yašaylar 'élnek'

yazay 'ír'
yazı 'nyarat'
yirmi 'húsz'
yüz 'száz'

HOZZÁSZÓLÁSOK

N. KAKUK ZSUZSA

NÉMETH GYULA akadémikus előadásához a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavai szempontjából kívánok hozzászólni.

Egy jövevényszó-csoport vizsgálatánál egyik első problémaként az átható nyelv korabeli nyelvéllapotának kérdése merül fel. Oszmán-török jövevényszavaink régebbi kutatása során éppen az idetartozó kérdések tisztázatlansága vezetett a legtöbb félreértésre. Az utóbbi évtizedek alatt fellendült az oszmán-török nyelv kutatása, legfontosabb eredményei az úgynevezett átírási nyelvmemlékek felfedezései és kiadásai, amelyek a XV. századig visszamenően lehetőséget adnak a hangtani vizsgálódásokra, továbbá a mai oszmán-török nyelvjárásokra vonatkozó szövegkiadások és feldolgozások. Nem szükséges bővebben bizonygatni, hogy az oszmán-török nyelvjárások közül bennünket elsősorban a Balkán félsziget északnyugati felén található török nyelvjárások érdekelnek. Sőt, még pontosabban meghatározva — amint az alábbiakban látni fogjuk — az a nyelvjárás, amelyet NÉMETH GYULA a két balkáni nyelvjárás-csoport területi elhelyezkedését véve alapul, nyugati nyelvjárásnak nevez. Azonkívül, hogy ez a nyelvjárás területileg is legközelebb esik hozzánk, jelentőségét erősen fokozza az a körülmény, hogy ez a terület aránylag távol esvén Istambultól, kevésbé vett részt azokban a nyelvi változásokban, amelyek a mai oszmán-török köznyelvet kialakították. Ellenkezőleg: sok régiséget megőrzött nyelvében.

Ezt a nyugati török nyelvjárást jövevényszavaink szempontjából vizsgálva, azt tapasztaljuk, hogy több olyan hangtani jelenség mutatkozik benne, amely jövevényszavainkban is megtalálható. Ezek közül kettőt szeretnék az alábbiakban bemutatni.

Mint az előadó is mondotta, általánosan ismeretes, hogy a régi török *g* hang veláris hangrendű szavakban általában eltűnik, palatális vokalizmusú szavakban pedig *i* formájában jelenik meg. Ezzel szemben a nyugati nyelvjárásban megőrződik a régi *g* hang. Vagyis a 'fa' jelentésű szó a keleti nyelvjárás-területen *aač*-nak, a nyugati nyelvjárás-területen *agač*-nak hangzik; a 'megkedvelni' jelentésű ige a keleti nyelvjárás-területen *bejenmek*-nek, a nyugati nyelvjárás-területen *begenmek*-nek hangzik.

Ha megvizsgáljuk nyelvünk idetartozó oszmán-török jövevényszavait, azt tapasztaljuk, hogy a bennük mutatkozó hangtani jelenség teljesen meg egyezik a nyugati nyelvjárásban látott jelenséggel, vagyis jövevényszavainkban kivétel nélkül minden esetben megmarad a *g* hang. Pl. ezekben a veláris hangrendű szavakban: *aga* 'katonai tisztség', *bagazia* 'kelmeféle', *bogaz* 'szoros', *oglı* vagy *oglan* 'a fia valakinek' és ez utóbbi összetételeiben, mint *acsamoglan*, *icsoglan*, *jazoglan*, *szpáhoglan* stb. Ezeknek mai köznyelvi oszmán-török megfelelői: *aa*, *boasi*, *boaz*, *ölu* vagy *ölan*. Megmaradt a *g* hang ezekben a palatális hangrendű szavakban: *dögönyeg* 'botféle', *zsiger* 'belső szervek', *bég* 'katonai tisztség' és ez utóbbi számos összetételében, mint pl. *beglerbég*, *szandzsákbég*, *olajbég*, *bégfi*, *bégzáde*, *bégoglu* stb. Ezeknek mai köznyelvi oszmán-török megfelelői: *deinek*, *jüer* és *bej*, összetételeiben *bejlerbej*, *alajbej* stb.

Csupán az elmondottakból azonban még nem következik az, hogy fenti jövevényszavaink a nyugati török nyelvjárás egyik jelenségét tükrözik. Jövevényszavaink átvétele óta mintegy három-négy évszázad telt el, jövevényszavainkat tehát nem a mai, hanem az egykorú jelenségek alapján kell megítélnünk.

Az egykorú oszmán-török nyelvemlékek azt mutatják, hogy a $g > i$ változás már a XV. században elkezdődött — a *bég* szó pl. már ekkor előfordul *bej* alakban — a XVI. majd XVII. században ingadozik a kiejtés, s mint az előadó is mondotta, a XVIII. században lesz általánossá a i a g rovására. A g eltűnése a veláris hangrendű szavakban a $g > i$ változással egyidejűleg mehetett végbe. Vagyis az oszmán—török és magyar érintkezés idején ez a hangváltozás már folyamatban volt. Ezt a folyamatot jövevényszavainknak is tükrözniük kellene. Az a tény, hogy jövevényszavainkban e változásnak semmi nyoma nem mutatkozik, arra enged következtetni, hogy jövevényszavaink egy olyan török nyelvjárásból, illetőleg regionális török nyelvből kerültek át, amelyben ez a változás nem ment végbe.

Nézzük a másik jelenséget. A nyugati nyelvjárásterületen a szóvégi i , u és $ü$ hang i alakban jelenik meg, vagyis az isztanbuli *qizi* 'leánya', *quju* 'kút', *köprü* 'híd' helyett itt *qizi*, *quji*, *küpri*-féle alakokat találunk.

Mit mutatnak idetartozó jövevényszavaink? Tudvalevő, hogy az oszmán-török veláris i hangot az átvett szavakban általában palatális i hang helyettesíti, ezért a veláris $i \sim$ palatális i megfelelést vizsgálódásainkból ki kell rekesztenünk. A többi idetartozó jövevényszavunkban a nyugati nyelvjárás adataihoz hasonlóan szóvégi $-i$ hangot találunk ott, ahol a keleti nyelvjárásban $-u$ vagy $-ü$ hang van. Ilyen szavaink a következők: *kuti* 'doboz' \sim isztanbuli *qutu*, *torsia* 'erjesztett bor' \sim isztanbuli *turşu*, de mint a délszláv közvetítésre mutató $-ia$ végződés bizonyítja, az átvétel idején az oszmán-törökben *turşi*-nak vagy **torşi*-nak hangzott. Ilyen továbbá a *bujurdi* 'parancs, rendelet' \sim isztambuli *bujurdu* és a *gyömlü* 'a lovaskatonaság egy neme' \sim isztanbuli *gönüllü*. Ingadozás mutatkozik ebben a szavunkban: *ogli* \sim *oglu* 'a fia valakinek' \sim istambuli *oglu*. Ezt a jelenséget, amely ugyancsak egyformán mutatkozik a nyugat-balkáni nyelvjárásban és a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavaiban, az oszmán-török labiális illeszkedés kialakulásának problémájával hozom kapcsolatba.

Ismeretes, hogy a mai oszmán-törökre jellemző labiális illeszkedés — s vele együtt az illabiális illeszkedés — nem régi eredetű, mai formájában csak a XVIII—XIX. század folyamán alakult ki. Az oszmán-török—magyar érintkezés idején a folyamat még kezdeti fokán volt, s különösen a XVI. században még ritkák az illeszkedést mutató alakok. A nyelvemlékekben ilyenféle alakokat találunk, mint *dogri* 'féle', *ogli* 'fia valakinek', *gözim* 'szemem', *ölüm* 'a halál' (Mühlbacher, 1450); *kurmis* 'a felállított', *güldi* 'nevetett', *olmis* 'meghalt' (Balassa, 1570—1590); *quji(cui)* 'kút', *türli* 'fajta, féle' (Ferraguto, 1611) stb. A labiális illeszkedés tehát fejlődésének kb. olyan fokán lehetett, mint az előbb említett $g > i$ változás. Hogy jövevényszavainkban az illeszkedésnek az egy *oglu* adat kivételével jelei nem mutatkoznak, azt ismét csak annak lehet tulajdonítani, hogy jövevényszavaink átvételénél egy olyan átadó nyelv játszott szerepet, amelyben vagy később kezdődött el ez a hangváltozás, vagy jóval kisebb mértékben ment végbe, mint a többi nyelvjárásban.

E két hangtani jelenség alapján — bízom abban, hogy a további kutatás

során számuk emelkedni fog — szorosabb kapcsolatot kell feltételeznünk oszmán-török jövevényszavaink és a nyugat-balkáni nyelvjárás között. Ez a kapcsolat azon a feltevésen alapszik, hogy a nyugat-balkáni nyelvjárás leszármazottja annak a török nyelvnek, amelyből jövevényszavaink jelentős része kikerült. Ennek a feltevésnek a történelmi tények nem mondanak ellent. A Balkán törökösítése jóval a hódoltság ideje előtt folyamatban volt. Mikor a török félhold magyar területre is benyomult, hatalmának megszilárdítói, a katonák, gazdasági és adminisztrációs személyek, nem az anatóliai törökség köréből kerültek ki, hanem a balkáni törökökből és eltörökösített szláv népekből. Ilyen földrajzi és történelmi adottságok között a magyar területen és a balkáni terület azon részén, ahová kevésbé jutott el Isztambul hatása, kialakulhatott egy olyan török nyelv, amely némely vonásában különbözött az Isztambulban és Anatóliában beszélt török nyelvtől. Lényeges különbségek a birodalom rendkívül erős centralisztikus jellege miatt nemigen jöhettek létre. De, hogy volt valamelyes különbség a Magyarországon beszélt török nyelv és az istambuli vagy anatóliai török nyelv között, azt kutatásaim közben tapasztalnom kellett. Csak egy példát szeretnék bemutatni.

Oszmán-török jövevényszavainkat vizsgálva azt tapasztaltam, hogy néhány jövevényszóban a korábbi *u* hang helyén *o* hang jelenik meg olyan szavakban, amelyeknél a mai isztambuli törökben *i* hangot találunk. Ilyen szavaink pl. a *szandok* 'láda', amelynek korábbi oszmán-török alakja *sandug*, mai isztambuli alakja pedig *sandiq*. Ilyen továbbá a *kalabalok* 'tömeg, tolongás' és *árpaloq* 'a jövedelemnek egy bizonyos fajtája', amelyeknek korábbi oszmán-török alakjai *qalabalug* és *arpalug*, mai isztambuli alakjai pedig *qalabaliq* és *arpalig*. Ilyen *o* hang mutatkozik továbbá ebben a szóban *arzoál* 'kérvény, beadvány', amelynek korábbi oszmán-török alakja *arzuhāl*, mai alakja pedig *arzihāl*.

A nyelvemlékeket megvizsgálva hasonló jelenséget tapasztaltam Balassa Bálint török verseiben és Bartolomeus Georgievits török nyelvű munkáiban. Balassánál pl. ilyen adatokat találtam: *dzsanom* 'lelkem', *hanom* 'hölgy', *budzsagonda* 'a sarkában' (Németh Gyula, Die türkischen Texte des Valentin Balassa. Acta Orient. Hung. II. 54 l.). Georgievitsnél pedig: *baloq* 'hal', *alton* 'arany', *čaroq* 'harisnya', *qalon* 'vastag', *babamoz* 'atyánk', *adamlaron* 'embereknek a', *smarladoq* 'rábíztuk valakire', *sagloga* 'az egészségnak' stb. (W. Heffening, Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits. Leipzig 1942. DMG. 50. l.).

Tudomásom szerint ez az *o* hang az említett két nyelvemléken és a magyar nyelv oszmán-török jövevényszavain kívül a régiségben másutt nem mutatkozik. Figyelembe véve azt, hogy B. Georgievits magyarországi horvát ember volt, aki török nyelvű munkáit Nagyváradon készítette, úgy látszik, hogy itt egy olyan hangjelenségről van szó, amely a XVI. és a XVII. században a magyarországi, illetőleg északnyugat-balkáni török nyelvre volt jellemző.

Az elmondottakat a következőkben foglalhatjuk össze: A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak átadói elsősorban az északnyugat-balkáni területen megtelepedett törökök és eltörökösített szlávok voltak. Az a török nyelv, amit a Balkán északnyugati részén és a magyar hódoltsági területen beszéltek, bizonyos jelenségeiben már ekkor különbözött az istambuli és anatóliai török nyelvtől. Ennek a regionális török nyelvnek a leszármazottja a nyugat-balkáni török nyelvjárás, amely az isztambuli török hatástól földrajzilag elszigetelve századok folyamán is megőrzött bizonyos régiségeket.

A magyar nyelv oszmán-török jövevényszavainak a vizsgálatában tehát igen fontos szerepe van a nyugat-balkáni török nyelvjárás ismeretének. Minden olyan eredmény, amely a balkáni török nyelvjárásokra vonatkozik, egyben jövevényszavaink kutatását is elősegíti.

RÁSONYI LÁSZLÓ

NÉMETH GYULA akadémikus vállalkozása igen nagy jelentőségű, sok területen fog eredményt hozni, de nagyon sokoldalú munkát is igényel. Amikor a balkáni török nyelvjárásokról, azok történeti előzményeiről van szó, talán érdemes lenne összegyűjteni azt a tulajdonnévi anyagot is — helyneveket —, amelyek nem csupán vokalizálatlan és nehezen használható török oklevelekben maradtak fenn, hanem nyugati — latin, olasz nyelvű — oklevelekben is. Utalok itt például — ha jól emlékszem — az *Acta Bulgariae Historica Ecclesiastica* XVII. századi okleveleire, melyekben *Selčikovo*, *Harmanliye*, *Kalčiye*, *Karamanovo* stb. helynevek találhatók.

A magyar nyelv délszláv közvetítésű török jövevényszavainak a kutatása szempontjából, azt hiszem, érdemes figyelembe venni ELEZOVİČ nemrég kiadott hatalmas oklevélpublikációját, a *Turski Spomenici* köteteit is. Utalok a ruméliai cigány nyelvre is, amelybe sok török szó került át, elsősorban PASPATI könyvére, akármilyen régi is az.

Még valamit: amikor balkáni és anatóliai nyelvjárási speciális közös vonásokat látunk, esetleg arra is figyelemmel kell lennünk, hogy a két terület ethnikai képét a XIV. századtól kezdve igen nagyméretű telepítés alakította ki. Nemcsak a kisázsiai törökség áramlása indult meg a Balkán felé (ennek motívumairól KÖPRÜLÜ, *Les origines de l'empire ottomane*), hanem tömegesen telepítették a meghódított Balkán szlávjait is Kisáziába. Ezek eltörökösödtek ugyan, de a szimbiózis nyomai a kisázsiai tájnyelvekben — szókincsben, talán az artikulációs bázis alakulásában is — fennmaradhattak. Ha a *Söz Derleme Dergisi*ben összegyűjtött nyelvjárási szókincset nézzük, abban szláv eredetű szavakat is ugyancsak látunk, olyanokat, melyek csak egy-egy kisebb területen honosak.

HAZAI GYÖRGY

NÉMETH GYULA akadémikus előadásához három vonatkozásban szeretnék hozzászólni. Először a bulgáriai török nyelvjárások további osztályozásának problémáival, másodsor a NÉMETH GYULA által vázolt nyelvjárási felosztásnak a balkáni nyelvek török elemei kutatása szempontjából való jelentőségével szeretnék foglalkozni, végül pedig a kérdésnek egy szlavisztikai vonatkozású problémáját szeretném érinteni.

NÉMETH GYULA nyolc, lényegbe vágó, külön nyelvjárási karaktert formáló kritérium alapján, a balkáni török nyelvjárásokat két nagy csoportra, a keleti és nyugati nyelvjárások csoportjára osztotta. A felsorakoztatott nyelvi anyag világosan mutatta, hogy ezt a nyelvjárási felosztást a nyelvjárások további elkülönítésénél állandóan szem előtt kell tartanunk.

A balkáni, különösen a kelet-bulgáriai török nyelvjárások osztályozásának kérdésével a turkológiai irodalom eddig is foglalkozott. Korábban

T. KOWALSKI és N. K. DMITRIEV, viszonylag kevesebb anyagra támaszkodva igyekezett a legfőbb nyelvjárási csoportokat elkülöníteni. 1954-i gyűjtőútunk alapján azonban módunkban van ezeket a felosztási kísérleteket részben kiegészíteni, részben korrigálni.

A kelet-bulgáriai török nyelvterület több határozottan megkülönböztethető nyelvjárási körzetre oszlik. Ezek közül az első a T. KOWALSKI által leírt deliormáni, a második a rodopei (Kirdzsali és Momcsilgrád vidéke), a harmadik a dobrudzsai nyelvjárás-terület, amelynek gagauz nyelvjárásai azonban igen nagy hasonlóságot mutatnak a negyedik, az ún. központi nyelvjárás-terület, a Plovdiv—Kazanlik—Szliven—Burgasz vonalban elhelyezkedő török szigetek nyelvjárásaival. Ezek a nyelvjárási határok azonban már korántsem olyan élesek, mint a keleti és nyugati nyelvjárások közötti választóvonal, s elkülönítésük csak ennek az alapvető felosztásnak szem előtt tartásával nyer értelmet.

Hozzászólásom második részében a NÉMETH GYULA által meghatározott nyelvjárási felosztásnak a balkáni nyelvek török elemei kutatásának szempontjából való jelentőségével szeretnék foglalkozni.

A kelet- és nyugat-balkáni török nyelvjárásokat elválasztó határvonalat fontos választóvonalnak tekinthetjük a balkáni nyelvek török jövevényszavainak megítélése szempontjából is. A választóvonalról keletre eső területen (a bolgár nyelvterület jelentős része) ugyanis a keleti török nyelvjárások, a nyugati területen pedig (a bolgár nyelvterület kis része, továbbá a szerb-horvát és az albán nyelvterület) a nyugati török nyelvjárások szolgáltak a kölcsönzés alapjául. Így a bolgár nyelv török jövevényszavai, összehasonlítva a szerb-horvát és albán nyelv török jövevényszavaival, sokkal kevesebb archaikus vonást mutatnak fel, s világosan tanúskodnak arról, hogy a kölcsönzések alapjául az isztanbuli köznyelvhez közelálló kelet-bulgáriai török nyelvjárásokat kell tekintenünk. A szerb-horvát és albán nyelv török jövevényszavaiban megőrzött néhány archaikus sajátosság, továbbá néhány, a nyugati török nyelvjárások neológizmusa alapján magyarázható jelenség viszont arra utal, hogy itt a kölcsönzés alapjául a Balkán félsziget nyugati részén beszélt regionális török nyelvet kell tekintenünk.

Hozzászólásom utolsó részében a bulgáriai török nyelvjárások osztályozásának néhány bolgár vonatkozására szeretnék kitérni.

A szlavisztikai irodalomból közismert tény az, hogy a bolgár nyelvjárások két nagy csoportra, a keleti és nyugati nyelvjárás-csoportra különülnek el. E felosztás legfőbb kritériuma az óbolgár *ě* (*ä*) hangnak a nyelvjárásokban való képviselete. A két nyelvjárást elválasztó határvonalat, amely a Vit folyó torkolatától kiindulva hozzávetőleg észak—déli irányban szeli át Bulgáriát, a bolgár dialektológiai irodalom a „jaty-határ” néven ismeri.

A bolgár nyelvjárások ilyen értelmű osztályozása több mint száz éves múltra tekinthet vissza, s ezen idő alatt, noha a kérdés kapcsán számos vita zajlott le, a bolgár nyelvtudomány hagyományosan elfogadott tételévé vált. A kérdéses tanulmányozása és vitája a felosztásnak főleg azt a gyengeségét hozta napvilágra, hogy ez az osztályozás egy kritériumra van alapozva, a felhozott többi kritérium már korántsem általános érvényű, s az e kritériumokat követő izoglosszák nem mindenütt követik a jaty-határt.

A bolgár nyelvjárás-kutatás e kérdésének tanulmányozásához a bulgáriai török nyelvjárások tanulmányozása is esetleg számba jöhető adalékokat

adhat. A NÉMETH GYULA által megjelölt török nyelvjárási választóvonal meghatározásához viszonylag kevesebb nyelvjárási felvétel állt rendelkezésre, s ezért annak pontos meghatározása nagyobb nehézségekbe ütközik. A választóvonal tanulmányozásánál szembetűnő azonban az, hogy az a jaty-határ vonalát megközelíti. A két nyelv, a bolgár és a török alapvető nyelvjárási határai megközelítőleg egybeesnek.

A két nyelvjárási választóvonal vizsgálatánál feltűnik, hogy a nyelvjárási határ kialakulásánál milyen jelentős mértékben kell a külső természeti és gazdasági tényezők befolyásával számolnunk. A nyelvjárási választóvonal különösen Dél-Bulgáriában élesen elhatárolja azokat a területeket, amelyek bizonyos mértékig elszigetelődtek a keleti medencék élénkebb forgalmától, s távolabb esve a nemzetközi kereskedelmi útvonalaktól, a török uralom idejében nem eléggé kapcsolódtak be a birodalom gazdasági vérkeringésébe. Valószínű, hogy ezek az érintkezésbeli nehézségekből adódó gazdasági tényezők szintén a nyelvi elkülönülés irányában hatottak. A két nyelv szinte azonos nyelvjárási fejlődésének okát és magyarázatát feltehetőleg ezekben a tényezőkben, a természeti környezet megszabta érintkezésbeli nehézségekben és az ebből adódó gazdasági következményekben kell keresnünk.

A két különböző nyelv nyelvjárási határainak, jellemző izofónjainak ez a feltűnő egybeesése adalékokat szolgáltatathat a nyelv fejlődésére ható külső tényezők vizsgálatához, amelyek jelen esetben azonos fejlődést, azonos nyelvjárási elkülönülést eredményeztek mindkét nyelvnel.

FEKETE LAJOS

NÉMETH GYULA akadémikus most bemutatott értekezésében megállapította, hogy a Balkán-félsziget török nyelvjárásai két nagy területre: egy nyugatira és egy keletire oszlanak, s ezeken belül több kisebb nyelvjárás-terület van, amelyeket még tulajdonképpen nem ismerünk, s hogy a dialektológiai kutatás kapcsolatban van településtörténeti kutatással. E megállapításhoz kapcsolódva, felszólalásomban nem a dialektológiai kérdésekhez, hanem a balkáni török nyelvterület, illetőleg török nyelvi szigetek kialakulásának kérdéséhez szólok, az itteni törökség megtelepüléseinek körülményeit fogom vázolni, és azt fogom kutatni, hogy a történettudomány tud-e olyan forrásokkal szolgálni, amelyek a török lakosság megjelenését a Balkánon tüzetesen megvilágítják.

Emlékezve és emlékeztetve arra az eléggé ismeretes tényre, hogy a török nyelvű forrásokat, nevezetesen a levéltáriakat a török hatóságok szinte a legújabb időkig szigorúan elzárva tartották, és hogy ennek következtében a levéltári források feltárása és megismerése nem haladt abban a mértékben, mint a kevésbé tilalmazható nyelv kutatás, a kérdésre igenlő választ nem lehet könnyen adni. De huzamosan gondolkodva a kérdésről, és átgondolva a már ismert iratpublikációk anyagát, nem látszik céltalannak és értelmetlennek, hogy a kérdéssel ebből a szempontból foglalkozzunk.

A balkáni török nyelvtömbök és szigetek nem egyszerre jöttek létre, hanem hosszabb idő folyamán, hozzávetőleg háromszáz esztendő alatt, a XIV—XVII. században alakultak ki, mégpedig főképpen rendszeres telepítés útján. A rendszeresen, tömegben betelepített egyéneknek kívül bizonyára sok szórványos önkéntes odavándorló is volt, de a szórványosan odavándorlók már a második

emberöltőben beolvadtak az ott képződött nagyobb egységbe, s nyelvjárások kialakulására csak beolvadásukkal adtak alkalmat. A meglevő nyelvtömbök és szigetek kialakulása terén tehát az a kérdés érdekel bennünket, vajon a tömeges, irányított telepítésekre vannak-e megbízható forrásaink, esetleg levéltári adataink.

Azt senki nem vonhatja kétségbe, hogy a török uralkodóház, az Oszmán-dinasztia, amely a török birodalom rendszeres és szakadatlan terjeszkedését sokszor változó kormányaival is kereken háromszáz éven át egységesen irányította és biztosította, s ennek céltudatos és maradandóan agresszív szervezete a maga megmaradása és további terjeszkedése érdekében a telepítést mint kormányzati eszközt igénybe vette. Az oszmán-török kormányok elég tanulmányosak voltak ahhoz, hogy a telepítést mint fontos kormányzati akciót az előttük járóktól eltanulják (erre sok példát ismerhettek), vagy elég okosak, hogy maguk kitalálják. Az ő hatalmuk a Balkánon az ott talált lakosságra nem támaszkodhatott, mert az etnikumban és vallásban nekik idegen, és velük ellenséges volt; itteni újonnan szerzett támaszpontjaik körül a saját népükből kellett megbízható tömböket kialakítani, s a fontosabb hídfőállásokat és őrhelyeket saját népükkel kellett megszállani. Nem is lehet elképzelni, hogy például a gallipoli átkelőt mindjárt az első átkelés alkalmával csak katonák szállták volna meg; ott ún. polgári lakosok is azonnal megtelepedtek, részben mint iparosok, kalmárok, a katonák családtagjai, akik a katonákat önkéntesen kísérték, részben mint tömegben odavezényelt emberek, akik katonai szolgálat nélkül is erősítésére voltak a katonai szolgálatban állóknak. És szükségszerűen ugyanez történt az innen vagy 200 km-re fekvő Edirnében (Drinápolyban) is, amikor azt a törökök, alig néhány évvel Gallipoli megszállása után elfoglalták és gyorsan fejlődő országuk fővárosává tették. Az Oszmán-ház udvara századokon át katonai táborhoz volt hasonló, már a XIV. század közepén is nagy tömeg udvari népet és hadi népet kapcsolt magához, s az Oszmán-házi uralkodók Edirnében székelve bizonyára már a legelső időben, szinte még az akkori hadműveletek napjaiban, és később is sorozatosan tettek intézkedéseket avégett, hogy az Edirne felé néző, hadászati szempontból fontos hágók és folyami átkelők birtokát biztosítsák, és azt a katonai magvat, amely előbb Gallipoli körül, és később Edirne körül kialakult, erősítsék és szélesítsék. Gallipoli és Edirne körül alakultak ki tehát az első török lakótelepek, mai témánk terminológiájával az első török nyelvszigetek; s mivel Edirne ebben a korszakban közel száz éven át a török birodalom fővárosa és uralkodójának székhelye volt, Edirne körül e száz év alatt jelentős török lakosság verődött össze. Eszerint korábban volt edirnei dialektus, mint istambuli, amint ezt dolgozatának történelmi részében az előadó is kiemeli.

Ha a dialektusok egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk, az a megállapítás sem lehet érdektelen, hogy a Gallipoliban és Edirnében letelepített családokat a törökök csak Kisázsziából hozhatták, természetesen ennek csak azon tájairól, amelyek már birtokukban voltak. S amennyire a török birodalom ekkori keleti határát ismerjük, ismerjük azt a területet is, amely az ekkori telepítés népanyagát szolgáltathatta.

A XV. század közepén, Bizánc elfoglalása után megint előállt annak a szüksége, hogy a törökök egy nagy kiterjedésű és népes város lakosságának népi és vallási összetételét megváltoztassák, és ezt ismét nem lehetett másképp csinálni, mint telepítéssel. Hogy Nagy Konstantin városából hogyan lett Istambul, hogy Istambul török-mohamedán lakossága irányított telepítés

által verődött össze, arra írott forrásokból származó adatokat és közvetett adatokat (isztanbuli topográfiai elnevezéseket: Aqsaray, Belgrad stb.) egyformán bőségesen tudunk idézni.

Elbeszélő kútfőkben és leírásokban, pl. Evliya Čelebi írásaiban olyan adatokra is rábukkanunk, amelyek egy mellékes fekvésű balkáni vidék betelepítésére vonatkoznak, megadva a telepítés elrendelőjének a nevét s ezen keresztül vagy éppen közvetlenül a telepítés korát, idejét is (pl. Evliya Čelebi Nikápoly tájékát leírva megmondja, hogy erre a vidékre Mihāl oğullari telepítettek törököket). Ezek a mellékesnek látszó megjegyzések nagyon értékesek lehetnek. Mivel a birodalom keleti határvonalának változásait általában ismerjük, e szűkszavú adatokból meg tudjuk jelölni azt a határvonalat, amely bizonyos települések emberanyagának kiemeléséhez szintén határvonalul szolgált.

További kérdés, hogy ezekhez az általánosságban szóló adatokhoz csatlakozik-e közvetlen és részletes írásbeli forrás.

Mint már jeleztem, erre végleges választ adni nem lehet, mert ha a források nem ismerése miatt ma még nincs adatunk, idővel lehet.

Máris hivatkozhatunk a tartományi törvénykönyvekre, a qānūnnāme-kra, mert ezekből az utolsó évtizedben sokat ismertünk meg, pusztán Ö. L. BARKAN könyvéből 107-t, s ezek közül vagy 20 balkáni területre vonatkozik. Ezekben rájá-sorban levő törökökről, tehát falulakó parasztokról és yörükökről sokszor van szó. A *yörük* szó hangzásában maguk a törökök is bizonytalanok. Ö. L. BARKAN könyvében vagy hússzor *yörük*nek írja a szót, könyve mutatójában ezeket az adatokat *yürük* szó alatt adja, későbbi dolgaiban újból *yörük*nek mondja ezeket a nomádokat. Abban azonban a török kutatók megegyeznek, hogy a *yörük* gyűjtőszó, sokféle nomádot jelölő megjelölés; de szűkebb kör mint a török, tehát nyelvészeti és nyelvjárás-kutatási szempontból értékes adat.

A yörüköknek valószínűleg nagy szerep jutott a Balkán félsziget betelepítésében, főleg abban az időközben, amikor Kisázsia keleti részének lakosságával az oszmán-törökök még nem rendelkeztek. Áttelepítésüknek egyrészt az a magyarázata, hogy a jörükök a nekik szánt katonai feladat ellátására alkalmasnak látszottak, másrészt, hogy eltávolításuk korábbi lakhelyükről és bizonyos fokú szétszóródásuk fegyelmetlen viselkedésük miatt a központi hatalomnak érdeke volt, és áttelepítésük gazdasági zavart nem idézett elő. Levéltári források is megjelölik ezek tömeges balkáni lakóhelyét (Vize, Gallipoli, Szófia, Janbolu, Naldöken, Silistre kerületekben), FARUK SÜMER pedig egyik cikkéhez csatolt térképen megrajzolja az anatóliai yörükök keleti határát, s ezekből az adatokból máris lehetőség nyílik arra, hogy a balkáni törökség térképének színfoltjait gazdagítsuk és magyarázzuk.

Hivatkozhatunk továbbá nyomtatásban megjelent török tanulmányokra, amelyek településtörténeti kérdésekkel foglalkoznak, — történetesen társadalomtudományi és gazdaságtörténeti célkitűzéssel. Idézem Ö. L. BARKAN és FARUK SÜMER tanulmányait az isztanbuli egyetem gazdaságtörténeti kara folyóiratában, továbbá más helyeken (Ülkü, Belleten). Ezek az értékek szólnak bizonyos telepítésekről, s a telepítésnek (*sürgün*) két válfaját különböztetik meg: az olyant, amelyet büntetés gyanánt hajtottak végre, és az olyant, amelyiknek ilyen jellege nem volt. Idéznek egy telepítési rendeletet, és azt közlik is. Ez a rendelet, korábbi telepítési műveletekben szerzett gyakorlattal és ismeretekkel, dicséri a betelepítendő vidék nagyszerű klímáját,

az ottani föld termőerejét, hogy 50—60-szoros magot ad, hirdeti a két évi adómentességet és az „egyéb kedvezményeket”, s amikor a kívánt eredmény mégsem jött létre, egy újabb rendelet bizonyos közigazgatási egységekben az adófizetési céllal nyilvántartott családok 10%-át rendelte ki áttelepülésre. Ez az ügy Ciprus betelepítésére vonatkozik, mindjárt a sziget meghódítását következő esztendőből, 1572-ből való, ami annak bizonyítéka, hogy ilyen kérdésekben az illetékesek azonnal intézkedtek.

Ezek a tanulmányok nem rendszeres okmánytárak, de hivatkoznak levéltári iratokra s elvétele közölnek is ilyeneket (pl. olyanokat is, amelyek bulgároknak kisázsiai területekre való telepítésére vonatkoznak). Ilyen problémákat a török kutatók már látnak vagy sejtenek, és nem lehetetlen, sőt remélhető, hogy a török levéltárakból fognak olyan iratok előkerülni, amelyek a most tárgyalt nyelvészeti kérdés megoldásához aktaszerű bizonyítékot nyújtanak.

A MAGYAR ORIENTALISZTIKA IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

A felszabadulás óta másodízben gyűltünk össze, hogy a magyar orientalisztika kérdéseit, soron következő feladatait megvitassuk. Először 1950-ben (jún. 21—22) a Magyar Nyelvtudományi Társaság által összehívott I. kongresszusunkon, első öt éves tervünk első évében, vizsgáltuk meg tennivalóinkat és korrigáltuk — bizonyos mértékben — a magunk öt éves tervét.

Tudományunkat a felszabadulás előtti időszakban, tekintve széles területünket és azokat a felettébb gyér lehetőségeket, amelyek akkor rendelkezésünkre állottak, minden más szaknál nagyobb mértékben jellemezte a kutatás anarchiája. Első öt éves tervünk nem utolsó sorban ennek következtében magán viselte az első tervezés összes gyermek-betegségeit: pótolni akarta az elmúlt évtizedek összes mulasztásait, meg akarta valósítani az elkövetkezendő évtizedek valamennyi vágyalmát. Mindezt egyszerre, öt év alatt. Ez persze lehetetlen feladat vállalása volt. A rossz tervezés ellenére bizonyos, szerény eredményeket elértünk, hibáinkból pedig valamelyest okultunk.

Az I. kongresszusnak, bár képességeinkkel és lehetőségeinkkel kellően nem számolt, volt egy nagy érdeme, az, hogy lényegében helyesen ismerte fel a magyar orientalisztika fő tennivalóit és problémáit. E tennivalóknak és problémáknak végső soron a magyar orientalisztika kialakulásából fakadó sajátos jellege szabott irányt; ebből származnak korlátai is.

A magyar orientalisztika sajátos arculatát az alakította ki, hogy művelői figyelmüket és erőfeszítéseiket kezdettől fogva az orientalisztikai kutatásoknak egy bizonyos területére összpontosították. Arra a területre, amely a magyar nép és nyelv eredete és története szempontjából, nyelvünk és történetünk keleti kapcsolatai folytán, a legvonzóbbnak és a legsürgetőbbnek látszott.

Így vált orientalisztikai kutatásaink gerincévé a turkológia és az ahhoz kapcsolódó többi stúdium. Ezért tanítják a budapesti egyetemen száz év óta a török nyelvet és irodalmat. Ezért alakult ki nálunk hosszú, szerves fejlődés eredményeként a teljes mélységében művelt mongol filológia és a mandzsu-tunguz nyelvészet, valamint a törököt, mongolt, mandzsu-tunguzt

összefogó altaisztika. A fejlődés következő láncszemeként meghonosodott hazánkban a belső-ázsiai filológia, ez az új tudományág, amelynek segítségével egészen új fény derül a bennünket érdeklő ókori és középkori kelet-európai népmozgalmakra. A belső-ázsiai kutatásokkal együtt különben megindult a tibeti filológiának, annak a tudománynak a hazai művelése is, amelynek alapjait több mint száz évvel ezelőtt Kőrösi Csoma Sándor rakta le; az őshaza délibábja helyett kutatóink figyelmét persze ma már az ótibeti kéziratoknak a VII—X. századbeli türkökre, ujgurokra és egyéb belső-ázsiai népekre vonatkozó egykorú értesítései kötik le. A meglevőkhöz alig két évtizede csatlakozott orientalisztikánk legfiatalabb hajtása, a kínai filológia; nagy és sokágú feladatai között továbbra is fontos helyet kell betöltenie azon értesítések tanulmányozásának, amelyeket az egykorú kínai források Belső-Ázsia nomád népeinek történetéről és nyelveiről tartalmaznak. Régi hagyományokkal rendelkező arab, szír, perzsa stb. tanulmányainkhoz sem lettünk hűtlenek, sőt e téren is sikerült biztosítanunk a legigényesebb nemzetközi színvonalat; előtérben itt is a magyar őstörténet és az egykorú steppei népekre vonatkozó kutatások állnak.

Bár ily módon világosan megfoghatók az említett tudományágak hazai megindulásának és felvirágozásának az indítékai, minden kutatóknak látnia kellett, és látta is, hogy nem korlátozhatja magát valami szűk eklekticizmusra, különben menthetetlenül az áltudomány ingoványába süllyed. Ha eredményesen meg akar felelni az eléje tornyosuló magyar vonatkozású kérdésekre, eredményesen művelnie kell tudomány-területe belső problémáit. Annál is inkább, mert a várt felelet nem egyszer esetleges, nagyon sokszor pedig csak közvetett.

Ennek a felismerésnek köszönheti orientalisztikánk nemzetközi rangját, ennek, hogy nem vált provinciális segéd-tudománnyá. Így érthető meg, oly területeken is sikerült eredményeket elérnünk, ahol a magyar vonatkozás teljesen hiányzott, vagy csak speciális formában jelentkezett. Elég, ha utalunk korábbi Iszlám-kutatásunkra, amelyet egy Goldziher Ignác neve fémjelzett, vagy mostani szépen fejlődő hebraisztikánkra és keleti ókortudományunkra.

Orientalisztikai kutatásaink zöme — bár megőrizte önállóságát — érthetően kezdettől fogva szorosan csatlakozott nemzeti stúdiumainkhoz, azokkal szervesen összeforrott: velük együtt nőtt és izmosodott. Ez korántsem vált kárára, ellenkezőleg. Módszerben, kritikában sokat tanult tőlük, elsősorban a magyar nyelvészettől. Amit tanult, azt nemcsak felhasználta a maga területén, hanem gyakran eredményesen tovább is fejlesztette, s ezzel megnyitotta a további kutatások lehetőségét itthon, nem egyszer meg bizonyos problémák felvetésével megelőzte a külföldi kutatást. Innen volt ereje és hittele itthon, innen megbecsülése és elismertetése külföldön.

Viszonyainkhoz képest meglehetősen széles területet öleltek és ölelnek

fel orientalisztikai kutatásaink, végső soron azonban szinte valamennyit összekapcsolja az, hogy művelői — bizonyos fokú egyoldalúsággal — általában a filológia, speciálisan a nyelvészet területén tevékenykedtek. Nem meglepő talán, hogy ennek következtében a filológiai módszer alkalmazása terén bizonyos színvonalat sikerült biztosítanunk; ebben a körben felesleges szót szaporítani arról, hogy mi a jelentősége a marxista igényű orientalisztikában a filológiai módszernek.

Keleti nyelvészetünkben korábban szinte kizárólag a történeti-összehasonlító nyelvtudomány állott előtérben; e téren, ha el is értünk egyet s mást, hibáink és fogyatékoságaink semmiben sem különböznek el attól, ami hazai nyelvészetünket általában jellemezte, s amelyekről legutóbb Lakó György beszélt finnugor nyelvészetünk kapcsán.

Tudományszakunk sajátos fejlődéséből következik, hogy a meglevő orientalisztikai területeken számos disciplina vagy teljesen hiányzott, vagy igen kedvezőtlenül fejlődött. Részletes elemzés helyett hadd utaljak itt, inkább példaképp, orientalisztikánkban a történeti és irodalomtörténeti kutatások helyzetére. Azt hiszem, nem állok egyedül véleményemmel, amikor nem emelek kifogást az ellen, hogy bizonyos kutatási területek, pl. a mandzsuk XVIII. századi története, vagy az arab költészet kialakulása, nem vonzottak nagyobb számban magyar kutatókat. Abba azonban aligha nyugodhatunk bele, hogy a történeti és irodalomtörténeti kutatások teljesen háttérbe szoruljanak. Bizonyos eredményeket e tekintetben utóbb sikerült elérnünk, de hogy eddigi eredményeink megszilárduljanak, s további előrehaladásra képesek legyünk, ahhoz történészeink és irodalomtörténészeink részéről erőfeszítésre és segítségre van szükségünk.

Különösen nehéz helyzetet örököltünk a modern Keletet illetően. Keleti népekkel rendszeres, szervezett formájú kapcsolataink korábban nem voltak. Vezető orientalistáink egy-egy alkalomszerű, fáradságos utazás során ismerkedtek meg az általuk kutatott néppel és országgal; tapasztalataikról legtöbbször többé-kevésbé kalandos útleírásokban számoltak be. Arra nem került, nem kerülhetett sor, hogy e népek legújabb történetével stb. tudományos kutatások alapján foglalkozzanak, már csak azért sem, mert a kutatáshoz szükséges forrásanyaghoz egyszerűen nem is juthattak hozzá. Ezen a helyzeten gyökeresen csak akkor segíthetünk, ha a közelmúltban elkezdett megoldáshoz folyamodunk: egyetemet végzett fiatalokat küldtünk Kínába, akik több éven át éltek és tanultak ott, s mint a mai kínai nyelvnek, irodalomnak, történetnek, művészettörténetnek stb. kiváló ismerői tértek haza.

Az utóbbi évtizedekben megtett fejlődés ellenére, az orientalisztika számos lényeges szektora teljesen hiányzik nálunk. Hiányzik: az őstörténeti kutatásaink szempontjából oly fontos grúz (vagy más kaukázusi nyelv), az örmény; hiányzik az altaisztikánk számára egyre égetőbb koreai. Ezenkívül, más szempontból szükségünk volna olyanokra, akik jártasak Vietnam,

Japán, Burma, Indonézia stb. nyelvi és kulturális kérdéseiben. E tekintetben csehszlovák kollégáink irigylésre méltóan messze előttünk járnak.

Akármilyen jó és szép a példa, gépies másolása ezúttal is komoly károkat okozna. Azoknak a száma, akik hazánkban az orientalisztika területén tudományos kutatásokkal foglalkoznak, igen szerény; a tudományos utánpótlás számszerűleg meg éppen szerény. A kutatás területét tovább szélesíteni ilyen körülmények között egyet jelentene az eddig jó eredményeket elért kutatási területek gyengítésével, esetleg teljes dezorganizálásával.

A jelentkező gyakorlati szükségletek kielégítésének más az útja: szét kell választani most már nálunk is a tudományos munkások és a gyakorlati szakemberek (tolmácsok stb.) képzését és foglalkoztatását, úgy ahogy az külföldön, nem utolsósorban a Szovjetunióban is szokás. A gyakorlati szakemberek nevelése nálunk különös nehézséget jelent egyelőre, mivel annak nincsenek kiépített szervezeti formái, de áthidalásához orientalistáink a maguk részéről készséggel megadnak minden segítséget az illetékes tényezőknek.

Bizonyos kérdésekkel hosszasabban kellett foglalkoznom, de ezek a kérdések határozzák meg munkánk alapvető adottságát, ezek a korlátait is. Mindezzel számolnia kellett az I. kongresszusnak, számolnunk kell vele ma is.

Ma, amikor második öt éves tervünk küszöbén a Magyar Tudományos Akadémia gondoskodásából szerényebb, de egyben realisabb célkitűzéssel I. konferenciánkat megrendezzük, az a feladatunk, hogy a lehetőségeink adta kereteken belül megpróbáljunk a kijelölt célokhoz közelebb jutni, egyben megteremteni a feltételeit annak, hogy egy későbbi időpontban rendezendő II. kongresszusunkon, megoldva legsürgősebb szervezeti kérdéseinket, külföldi kollégák közreműködésével teljes erőnket és figyelmünket legfontosabb szakmai kérdéseink valamelyikének szentelhessük.

Az elmúlt öt éves időszakban elért eredményeinket, tévedéseinket, hiányosságainkat legjobban úgy tudjuk lemérni, ha az I. kongresszus által előtérbe állított hármas feladat szempontjából vizsgáljuk meg azt, amit elvégeztünk, és azt, amit nem végeztünk el. E három feladat, illetőleg kérdés: 1. a korábbi teljes szervezetlenséggel szemben életfontosságú szervezeti kérdések; 2. tudományos feladataink a szocialista tudomány világnézete és módszere szerint; 3. népszerűsítő munkánk legégetőbb kérdései.

I. A szervezeti kérdéseknek két része van, tárgyi és személyi; a kettőt egymástól mereven elválasztani nem lehet, mint ahogy azok elválaszthatatlanok a tudományos és ismeretterjesztő feladatok kérdéseitől is.

A tárgyi feltételek között kell megemlékeznünk a múzeumok, könyvtárak és az egyetem gyűjteményeiről, illetőleg státushelyeiről.

A múzeumok közül orientalista szempontból ez idő szerint különösen hármat tartunk számon: a) az Országos Iparművészeti Múzeumot, amelyhez a Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum, vagyis egy önálló, teljes egészében keleti gyűjtemény tartozik, de amely más osztályain is értékes keleti anyag-

gal rendelkezik, elsősorban a hódoltságkori török iparművészet emlékeivel; b) a Néprajzi Múzeumot, amely nemzetközi gyűjteményének keleti anyaga révén érdemel megkülönböztetett figyelmet; c) a Szépművészeti Múzeumot értékes egyiptomi gyűjteményével. E gyűjtemények az elmúlt öt éves időszakban jelentősen gyarapodtak, hozzáértő munkatársaik erőfeszítéséből a tudományos kutatásoknak és a népszerűsítő munkának valóban élő forrásává váltak. Meglevő gyűjteményeink mellett komoly gazdagodást jelent a nemzetközi vonatkozásban is jelentős Kína Múzeum, amely éppen konferenciánk időpontjában nyitja meg kapuit első ízben a látogatók számára.

Könyvtáraink közül ki kell emelnünk a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárát, illetőleg annak Keleti Gyűjteményét. Öt évvel ezelőtt a Keleti Gyűjtemény még csak terv volt, ma valóság, amely nemcsak joggal büszkesége Akadémiánknak világhírű kézirat-gyűjteményeivel, pompás kézikönyvtárával, hanem legfőbb segítője, valósággal bázisa is mai hazai orientalista kutatásainknak. Ez az egykor oly gazdag és fontos könyvtár-részleg, amely a felszabadulás előtt jóformán teljes sorvadásra volt ítélve, ma jobban hivatása magaslatán áll, mint valaha. Kutatóinkat a maga gazdag, egyre gyarapodó anyagán kívül külföldi könyvkölcsönzéssel, mikrofilm-szolgálat-tal segíti. Örömrünknek kell kifejezést adni, hogy az Akadémia könyvtára megtalálta a módját, hogy híres héber és török kézirat-gyűjteménye mellett, ha szerény eszközökkel is, de megvesse az alapjait egy komoly kínai gyűjteménynek, és a modern irodalom legfontosabb termékei mellé megszerezze az alapvető klasszikus gyűjteményeket is.

Igen örömdetes fővárosi keleti múzeumi és könyv-gyűjteményeink jelentős mértékű megerősödése, de nem volna helyes megfeledezni vidéki, elsősorban debreceni és szegedi hasonló gyűjteményeinkről. Kíváncsi, hogy ezek is a tudományos kutatásnak és a népművelésnek az eddiginél hatékonyabb támaszaivá váljanak. Más vonatkozásban is helyesnek tartanánk, ha — idővel — szerény keretek közt Debrecen és Szeged, más-más profillal a régi és modern Keletre vonatkozó ismereteknek kisugárzási pontjaivá válnának.

Keleti kutató intézet felállítására a mi viszonyaink között egyelőre nem gondolhatunk. Ellenben szükségesnek tartanók, hogy a meglevő kereteken belül, a második öt éves terv végére, vagy a harmadik öt éves terv elejére, szerveztessék egy kis létszámú orientalista csoport a Nyelvtudományi Intézeten belül, és hogy a Történettudományi Intézet erősítse meg rendelkezésre álló kereteit egy-két fiatal orientalista történésszel.

Hazánkban ez idő szerint kizárólag a budapesti egyetemen működnek orientalista tanszékek. Az elmúlt öt éves időszakban emelkedett a tanszékek száma (Fekete Lajos professzor tanszékeivel), s igen szerény mértékben a tansegédszemélyzet száma is. Tanszékeink speciális helyzetét és feladatait szem előtt tartva nem annyira az oktató személyzet gyarapítását kívánjuk,

hanem mindenekelőtt a tanszéki kutatás megerősítését, illetőleg tanszékeink mellett tudományos kutatói állások szervezését.

Az első ötéves terv idején egyetlen szakmai fórum állott orientalistáink rendelkezésére, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Keleti Szakosztálya. Meg kell mondanunk, a Szakosztályban végzett munkánkkal nem lehetünk megelégedve. Igaz, az Orientalista Szakosztály számunkra szűk, kizárólag nyelvtudományi profiljával már szervezetileg sem volt egészen alkalmas arra, hogy problémáink zömét kitevő nem nyelvészeti kérdéseinket ott megvitassuk. Azonban nem kevésbé igaz az is, hogy meglevő lehetőségeinkkel sem éltünk eléggé.

Döntő jelentőségűnek tartjuk kutatásaink fejlődése szempontjából a Magyar Tudományos Akadémia Orientalisztikai Bizottságának a megalakulását. Működésének eddigi jeleiből, úgy látszik, jogos az a reményünk, hogy az orientalisztikai kutatásainkban eddig annyira hiányolt irányító és ellenőrző szerepet eredményesen fogja betölteni. A Bizottság mellett az orientalisták szakmailag tagolt munkaközösségekbe tömörültek. E bizottságok jó munkájától függ, hogy mennyire sikerül emelnünk a jövőben kutatásaink színvonalát és a jól átgondolt tervezést.

A számunkra különösen nehéz szervezeti kérdésekben végső fokon haladásról, nyereségről számolhatunk be, még akkor is, ha bizonyos kérdésekben még nehézségeink, másokban további kívánságaink vannak. Az elért eredmények mértékét akkor értjük meg, ha összehasonlítjuk a mai helyzetet a felszabadulás előtti idők sivár, küzdelmes viszonyaival.

2. Ha visszatekintünk arra az időre, mikor első ötéves tervünket elkezdtünk, tárgyilagosan megállapíthatjuk, hogy jelentős haladást tettünk a marxizmus—leninizmus megismerése és alkalmazása területén. Meg kell azonban állapítanunk azt is, hogy ez a haladás nem egyenletes az orientalisztikai kutatások minden területén, és hogy ott sem lehetünk megelégedve, ahol ez a legnagyobb mértékű. E téren mutatkozó legsürgősebb teendőink felmérése, az eddig végzett munka mérlegelése, kritikája konferenciánk szakbizottságainak egyik legfontosabb feladata.

Első ötéves tervünket elsősorban az jellemezte, hogy maximalista volt. Természetes, hogy ennek a tervnek csak töredékét tudtuk megvalósítani.

A terv igen helyesen kiemelte a török hódoltság kora tanulmányozásának a fontosságát. Akkor azonban még alig volt meg e terv végrehajtásának az objektív feltétele. Időközben azonban megtörtént Fekete Lajos egyetemi tanári kinevezése; hallgatói, tanítványai mind a hódoltság korának török anyagában nyertek alapos kiképzést. Németh Gyula első aspiránsát (Kakuk Zsuzsa) szintén ennek a kornak a tanulmányozására irányította, aki oszmán-török jövevényszavainkról írott sikerült disszertációját meg is védte. Második aspiránsa (Hazai György) szintén a hódoltság korát választotta fő kutatási területéül. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Németh Gyula, Fekete Lajos

és Hazai György több ízben is Bulgáriába utaztak, hogy erre a területre vonatkozó kutatásaikat részben az ott beszélt török nyelvek, részben az ottani török levéltári anyag segítségével elmélyítsék, kiegészítsék, akkor könnyű megérteni, hogy az eredeti tervezés bizonytalan körvonalait előre nem sejtett gazdag tartalommal töltötték meg. A példa különben fényesen igazolja a mi területünkre vonatkoztatva is azt a közismert tételt, hogy szervezeti kérdések helyes megoldása milyen hatalmas segítséget nyújthat egy tudomány előrehaladásának.

Ilyen előzmények után természetes az is, hogy a tervezett könyvek közül megjelent Fekete Lajos „Die Siyāqat-Schrift” c. kétkötetes műve, amely nemcsak orientalisztikánknak, hanem az egész magyar tudománynak legjobb hagyományaihoz méltó képviselője a nemzetközi tudományosságban is.

Megfelelő célhittel-támogatással igen előrehaladott állapotot ért el Németh Gyula „A szovjet turkológia” c. műve, amely a második öt éves terv időszakában fog megjelenni Baszkakov szovjet turkológus közreműködésével.

Bizonyos haladást sikerült elérnünk a sinológia területén is. A legelső feladat itt megfelelő fiatal kutatók képzése volt. A második öt éves terv elejére befejeződik az első hazai aspiráns (Tőkei Ferenc) kiképzése; ugyanakkorra visszatérnek a pekingi magyar fiatalok is. Ennek a munkának a gyümölcse komolyabb méretekben a második és a harmadik öt éves terv során fog megmutakozni. Első, sokat ígérő tanulmányaik a kínai történet és irodalom-történet területéről máris elkészültek.

A helyzet azonban korántsem minden területen ilyen kedvező. Példaképpen megemlítem a belső-ázsiai stúdiumok helyzetét, ahol az elmúlt öt éves terv alatt nem sikerült a tanszék mellé sem tansegédszemélyzeti, sem kutatói állást szervezni, de e szakon aspiráns sem volt és ma sincs.

Orientalistáink kisebb-nagyobb tervmunkái az Acta Orientaliában, részben az Acta Linguisticában és egyéb hazai magyar nyelvű folyóiratokban jelentek meg.

Az elmúlt öt év tudományos termését megint akkor értékelhetjük helyesen, ha összehasonlítjuk a régivel. Az Acta Orientalia ma az V. kötetnél tart, elődje, a kitűnő Kőrösi Csoma-Archivum a két világháború között 25 év alatt összesen három és fél kötet terjedelemben jelent meg. Folyóiratunkat, az Acta Orientaliát a nemzetközi orientalisztika kedvezően fogadta. Eddig megjelent köteteiről elismeréssel írt: Szovjetszkoje Vosztokovegyenije, Archiv Orientalni, Przegląd Orientalistyczny, Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, Oriens (Leiden), Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft stb. De mindennél többet mond, hogy egyes tanulmányait máris idézik, felhasználják a nemzetközi orientalista folyóiratokban. Az Orientalisztikai Bizottság megalakulása előtt folyóiratunk volt az egyetlen fórum, amely orientalistáinkat összefogni és irányítani tudta. Természetesen magunk tudjuk a legjobban, hogy semmi okunk sincs arra, hogy

önelégültségbe essünk ; egyaránt törekednünk kell eddigi munkánk szakmai és eszmei színvonalának emelésére.

De ki kell küszöbölnünk második öt éves tervünkben az elsőnek egy másik súlyos hibáját is. Első tervünk nem volt más, mint a benyújtott egyéni tervek, legtöbbször csak szándékok pusztja összesítése. Nem vitás, hogy megfelelő intézeti bázis nélkül nagyszabású kollektív munkák végzését vállalnunk lehetetlen. Az is igaz, hogy aránylag kevesen vagyunk, s nagy területen szét-szórva dolgozunk ; nem ritka az olyan specialitás, amelynek egy, legfeljebb két művelője van nálunk. Azonban nem csak ez van. Vannak olyan területeink is (pl. turkológia), ahol egy szakmán belül is lehetséges a közös tervezés. Ugyanez a lehetőség kínálkozik távolabbi területek művelői számára is, elsősorban a magyar történelem keleti vonatkozásainak alapvető problémái körül.

Az orientalisztika a nemzetközi tudományok közé tartozik ; nemzetközi kapcsolataink ápolása szerves része a tudományos színvonalért folytatott harcunknak. A szovjet orientalistákkal megteremtettük a kapcsolatot, a személyes érintkezésem és konzultáción túl megkezdődött közöttünk a tudományos együttműködés. Hasonlóképpen kiépültek, ill. kiépülőben vannak tudományos kapcsolataink a csehszlovák, bolgár, lengyel orientalistákkal, valamint kínai és mongol kollégáinkkal.

Kíváncsi volna, hogy fiatalabb orientalistáink számára az eddiginél nagyobb mértékben lehetővé váljék itthon szerzett ismereteiket a baráti országok orientalistáinál elmélyíteni, tökéletesíteni, és nem utolsósorban felkeresni azt a keleti országot, amelynek nyelvével, történetével stb. foglalkoznak. Elengedhetetlenül szükséges, hogy minden orientalista alaposan megismerkedjék az általa tanulmányozott nép újabb és legújabb történetével, mai életével.

Második öt éves tervünkben az eddiginél nagyobb gondot kell fordítanunk a magyar nyelvű publikációkra : az orientalisztika több, eddig nálunk nem művelt területén most kell kialakítanunk a magyar terminológiát.

3. Az I. orientalisztikai kongresszusnak a népszerűsítő munkára vonatkozó határozata voltaképpen csak deklaratív jellegű megállapítás volt és az is maradt, mert elmulasztotta meghatározni a végzendő munkának a pontosabb körvonalait vagy éppen módozatait. Igaz, nem is volt olyan szerv, amely menetközben tervmunkánkat ellenőrizte, vagy szorgalmazta volna.

Mégis, szinte függetlenül minden közbeavatkozástól, ezen a téren lényegesen több történt, mint arra magunk is gondoltunk volna. Közönségünk érdeklődése hallatlanul megnövekedett Kelet népeinek élete, küzdelmei iránt, elsősorban a hősi harcai nyomán felszabadult kínai nép iránt.

Orientalistáink igen sok népszerűsítő előadást tartottak a különböző szervek rendezvényei során, a rádióban ; hasonlóképpen rendszeresen tájé-

koztatták a közönséget a napi- és időszaki sajtó hasábjain az aktuális keleti témájú kérdésekről.

Korábban a keleti irodalmak remekeit közvetítő nyelvből fordították magyarra. Most tervszerű munkával megkezdjük e műveknek az eredeti szöveg alapján való tolmácsolását anyanyelvünkön. Megjelent: Csou Li-po „Orkán”, Tien Csien „Egy kordé története”, Po Csü-ji „Válogatott versei”, Csü Jüan „Versei”, Tu Fu „Válogatott versei”; szemelvények az ókori és középkori kínai irodalom termékeiből a Világirodalmi Antológiában. Utoljára, de nem utolsósorban említem Horváth Tibor szép könyvét, az „Ázsia művészetét”. Szemünk előtt a szovjet példa lebeg: minden keleti művet csak az eredetiből készült megbízható fordítás alapján szabad a dolgozó nép kezébe adni. Ezt a munkát második ötéves tervünkben még fokozottabb mértékben kell tovább folytatnunk, s az eredetiből való fordítást a kínain kívül egyéb keleti nyelvekre is ki kell terjesztenünk.

A kifogástalan népszerűsítéshez elsőrendű szakmai, politikai és ideológiai tájékozottság kell. A feladat, ami e téren ránk vár, igen nagy; kis létszámunkkal sikeresen ellátni alig tudnánk. Éppen ezért e munkába bevonjuk azokat is, akik megfelelő keleti nyelvismerettel rendelkeznek, de tudományos munkát nem végeznek. Ezeknek minden eszközzel segítségükre leszünk, hogy eredményes, jó munkát végezhesenek.

Második ötéves tervünkben végzendő népszerűsítő munkánkat valóban tervszerűvé és hatékonyá kell tennünk. Végleges feladatainkat ezen a téren az összes többi érdekelt szervvel egyetértésben kell megállapítanunk.

AZ ORIENTALISZTIKAI BIZOTTSÁG BESZÁMOLÓJÁNAK VITÁJA

B ó k a László, az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának titkára az osztály vezetősége nevében üdvözölte a konferenciát. Számára a konferencia azt mutatta, hogy nagymúltú orientalisztikánknak több művelője van Magyarországon, mint ahogy azt gondolták. Ligeti Lajosnak a keleti történelmi kutatások elmaradottságára vonatkozó megállapításaival nem tud teljes mértékben egyetértetni, hiszen ezen a területen épp a nyelvész-orientalisták jelentős eredményeket értek el. Az osztályvezetőség segítségére kíván lenni az orientalisztikának szervezeti problémái megoldásában.

B o d r o g i Tibor, a Magyar Néprajzi Társaság főtitkára a társaság üdvözlését tolmácsolta a konferencia résztvevőikhez, majd átadta az Asiatic Society of Bengal elnökének a magyar orientalisták részére szóló üdvözlését. „Úgy hiszem — mondotta —, örömmel fogadhatjuk az elnöknek azt a megállapítását, hogy Indiában, az indiai értelmiség számára Magyarországnak és Kőrösi Csoma Sándornak a neve egy és ugyanazon fogalom, hogy a magyar orientalisztika eredményeit az indiai szakemberek igen sokra tartják.” Felszólalása további részében Bodrogi Tibor az egyetemes néprajz és az orientalisztika kapcsolatairól szólott, szövésképpen, hogy a magyar szempontból döntően fontos ázsiai néprajz kérdéseivel néprajztudományunk igen kevésbé foglalkozik.

U r a y Géza a belső-ázsiai és szibériai kutatások tematikájának és eszmei színvonalának, valamint a komplex módszer alkalmazásának kérdéseivel foglalkozott. Kiemelte, hogy a társadalomtörténeti kutatások szinte teljes hiánya könnyen gátjává válhatik a többi szaktudomány elméleti munkájának.

C s o n g o r Barnabás a mai Kelet kutatásának kérdéseiről szólott.

H a z a i György ismertette a hazai turkológiai kutatások programját, majd az ismeretterjesztésnek és a török szépirodalom fordításának, továbbá az Egyetemi Török Intézet fejlesztésének kérdéseit fejtegette. Szóvaltette Nazim Hikmet verseinek másodkézből való rossz fordítását.

C z e g l é d y Károly azokkal a feladatokkal foglalkozott, amelyek a magyar őstörténet keleti forrásainak vizsgálata terén orientalistáinkra várnak.

L i p t á k Pál az antropológusok és az orientalisták együttműködésének szükségességét fejtegette, és köszönetet mondott az orientalistáknak és nyelvészeknek azért, hogy lehetővé tették keleti és magyar etnogenetikus kérdésekkel kapcsolatos antropológiai dolgozatok publikálását az Acta Orientaliában és az Acta Linguisticában.

R ó n a Tas András vázolta azokat az igényeket, amelyek előzetes tájékoztató megbeszéléseken a könyvkiadók részéről orientalistáinkkal

szemben felmerültek. Szólt azokról a feladatokról is, amelyek a külkereskedelem, a rádió, a sajtó és az ismeretterjesztés területén várnak orientalistáinkra.

Gergely Rezső bejelentette, hogy az MTA elnökségének kezdeményezésére megindul az akadémiai könyvtár keleti gyűjteményéhez tartozó Kaufmann-gyűjtemény legértékesebb héber kódexeinek faksimile kiadása, majd mintákat mutatott be a sorozat első darabjának, egy XIV. századi illuminált Haggadah-kéziratnak (422. sz. kódex) készülő színes faksimile kiadásából.

Rásonyi László ismertette az akadémiai könyvtár keleti gyűjteményének fejlődését. 1950-től 1954-ig a gyűjtemény nyomtatványanyaga 6000 kötetről 27 000 kötetre emelkedett; a kéziratok száma 1800. A gyűjtemény szakszerű fejlesztésének legfőbb nehézsége az, hogy státusok hiányában az egyes szakterületeknek nincs szakképzett gondozója.

Wessetzky Vilmos azokat a nehézségeket tette szóvá, amelyekkel az ókori közel-keleti kutatás küzd megfelelő támogatás hiányában (a publikációk szétszórtsága, az egyetemi oktatás szünetelése, hiányok a külföldi szakirodalom beszerzésében, külföldi tanulmányutak hiánya).

Vekerdi József a magyarországi cigányság meginduló rendszeres tudományos vizsgálatának tervét és a cigányság körében végzendő helyszíni gyűjtés gyakorlati problémáit ismertette.

A vitát összefoglalta:

Uray Géza

AZ I. ORIENTALISZTIKAI KONFERENCIA MUNKÁJA

A Magyar Tudományos Akadémia elnöksége a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály vezetőségének javaslatára 1954 decemberében elhatározta, hogy a nagymúltú magyar orientalisztikai kutatások további fejlődése érdekében megalakítja az MTA Orientalisztikai Bizottságát. A bizottság megalakulása szükségessé tette, hogy a magyar orientalisták széleskörűen megvitassák a szakterületükön folyó tudományos és kulturális (ismeretterjesztő és fordító) munka eredményeit és hiányosságait, valamint további feladatait, kidolgozzák tudományáguk második ötéves tervét és javaslatokat tegyenek a szükséges szervezeti intézkedésekre. Ebből a célból a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1955. november 24–26-án Orientalisztikai Konferenciát rendezett Budapesten.

A konferenciát november 24-én délelőtt Ligeti Lajos, az MTA alelnöke nyitotta meg. Ismertette a konferencia feladatait, majd közölte, hogy a konferencia megnyitó ülését egy fiatal tudománynak, a Balkán-turkológiának szentelték, amely most van — nagyrészt magyar tudósok, Németh Gyula és Fekete Lajos munkássága nyomán — kialakulóban, és amely, mint a hódoltságkori történelem, valamint a magyarságot ért oszmán-török nyelvi és művelődési hatások kutatásának alapja, a nemzeti stúdiumok fejlődése szempontjából is közvetlen jelentőségű. Az elnöki megnyitó után Németh Gyula akadémikus olvasta fel „A balkáni török nyelvjárások felosztása” című előadását (l. 385—444. l.), amelyet hozzászólások és az előadó válasza követtek (l. 445—453. l.).

24-én délután és 25-én délelőtt a konferencia öt szakbizottságban folytatta üléseit. A szakbizottságok az első napon az egyes szakterületek tudományos eredményeit, feladatait és szervezeti kérdéseit vitatták meg, míg a második napon az orientalisztikai ismeretterjesztésnek és a keleti irodalmak fordításának feladatairól, továbbá az ezzel összefüggő szervezeti kérdésekről tárgyaltak.

Az ókori közel-keleti szakbizottságban Dobrovits Aladár referálta mind a tudományos, mind az ismeretterjesztő munka kérdéseit.

A közép- és újkori közel-keleti szakbizottságban a tudományos kérdésekről Telegdi Zsigmond, a kulturális kérdésekről Fehérvári Géza tartott beszámolót.

A turkológiai szakbizottság előadója Hazai György volt.

A belső-ázsiai és indiai szakbizottságban Uray Géza a belső-ázsiai és szibériai kutatások, Vekerdi József az indológiai és a

cigánykutatások, Róna Tas András az ismeretterjesztő és fordító munka kérdéseiről beszélt.

A távol-keleti szakbizottságban a tudományos kutatás helyzetéről és feladatairól Csongor Barnabás, a kulturális munkáéről pedig Tőkei Ferenc tartott referátumot.

A szakbizottsági beszámolókat vita követte, amelynek eredményeit határozati javaslatok formájában rögzítették.

A konferencia harmadik napján, november 26-án délelőtt a konferencia résztvevői a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum újonnan megnyílt Kína-Múzeumát tekintették meg.

26-án délután Németh Gyula akadémikus elnöklete alatt került sor a konferencia plenáris záróülésére. Ligeti Lajos, az MTA alelnöke „A magyar orientalisztika időszerű kérdései” címen összegezte a konferencia munkásságának eredményeit (l. 455—463. l.). Bóka László levelező tag, osztálytitkár az I. Osztály vezetősége nevében, Bodrogi Tibor, a Néprajzi Társaság főtitkára pedig a társaság nevében üdvözölte a konferenciát, majd hozzászólások és Ligeti Lajos válasza következtek (l. 464—465. l.). A napirend második pontjaként beterjesztették a szakbizottságok határozati javaslatai alapján kidolgozott határozati javaslatokat, amelyeket a konferencia egyhangúan elfogadott (l. 468—470. l.), majd Németh Gyula akadémikus a konferenciát berekesztette.

Uray Géza

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ORIENTALISZTIKAI KONFERENCIÁJÁNAK HATÁROZATI JAVASLATAI*

A) Tudományos munka

I. Kutatásaink célja

A magyar orientalisztika célja az elméleti és részletkutatások összekapcsolásával a marxista módszer alapján minden oldalról vizsgálni a keleti népek gazdasági és társadalmi viszonyainak, történetének, nyelvének és kultúrájának legfontosabb kérdéseit. E feladatokon belül különösen fontosak azok a vizsgálatok, amelyek

a) a magyarsággal, a Magyarország területén élt vagy élő keleti népekkel (szkiták, hunok, avarok, törökök, cigányok stb.) közvetlenül vagy közvetve kapcsolatosak;

b) a nemzetközi politikában mind nagyobb szerephez jutó keleti népek életére, újabbkori történetére és kultúrájára vonatkoznak.

II. Eddig végzett munkánk eredményei és hiányosságai

Az első ötéves terv folyamán népi demokráciánk áldozatkészsége lehetővé tette az egyetemi tanszékek megerősítését, az egyetemi orientalisztikai képzés kérdésének megoldását, az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményének megszervezését és nagyarányú fejlődését, valamint folyóiratunknak, az Acta Orientaliának megindítását és rendszeres megjelenését. Ezen jelentős támogatás eredményeként fellendült az orientalisztikai kutatómunka, és többen eredményesen elvégezték vagy végzik egyetemi tanulmányaikat.

Az Első Magyar Orientalista Kongresszus óta eltelt öt esztendő alatt kutatásainkban és kádereképzésünkben egyaránt a nyelvészeti és az ehhez kapcsolódó egyéb filológiai stúdiumok állottak az első helyen. Ezzel a legtöbb területen biztosítottuk szaktudományaink további fejlődése számára azt a nyelvi és filológiai alapot, amely nemcsak a mi véleményünk, hanem a szovjet orientalisztika hivatalos álláspontja szerint is *mindenféle* orientalisztikai stúdiumnak nélkülözhetetlen előfeltétele. A nyelvészet és egyéb filológiai kutatások mellett azonban megindultak a művészettörténeti, néprajzi, régészeti, antropológiai és történeti kutatások is.

Az elmúlt öt év folyamán több, szaktudományunk elvi kérdéseit vizsgáló munka jelent meg. Ezek elsősorban nyelvtudományi vonatkozásúak. Szükségesnek tartjuk, hogy a továbbiakban társadalomtörténeti témákkal foglalkozó elméleti cikkek is megjelenjenek.

*Jóváhagyta a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Vezetősége.

A konferencia örömmel állapítja meg, hogy az utóbbi öt évben elért tudományos eredmények jelentősen megnövelték a magyar orientalisztika nemzetközi elismerését. Megkezdődött orientalisztikánk intézményes kapcsolatainak kiépítése a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság, továbbá a többi európai és ázsiai népi demokratikus ország tudományával is.

III. Javaslatok

A Konferencia szükségesnek tartja és javasolja az Orientalisztikai Bizottságnak, hogy a második ötéves terv folyamán a régebbi határozatok és előmunkálatok figyelembevételével dolgozzon ki átfogó és részletes tervet a magyar őstörténet és középkori történet, valamint a magyar őstörténet kérdéseitől elválaszthatatlan dél-oroszországi és belső-ázsiai népmozgalmak története keleti forrásainak feldolgozására.

Szükséges volna, hogy a Nyelvtudományi Intézetben keleti csoportot, a Történettudományi Intézetben pedig néhány keleti történészi státust szervezzenek. Csak ez tudja megfelelően biztosítani orientalisztikánk előtt álló feladatok teljesítését és a káderek szakképzettségének teljes kiaknázását.

A Konferencia szükségesnek tartja, hogy az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményét a könyvtár keretében önálló az osztállyá szervezzék. Kíváncsnak tartja továbbá a konferencia a Keleti Gyűjtemény könyvállományának, különösen az ókori keleti, a grúz és örmény, valamint a modern keletre vonatkozó könyvanyag gyarapítását. Megteremtendők a további szakszerű fejlesztés személyi előfeltételei is.

A Konferencia szükségesnek tartja, hogy az egyetemi orientalisztikai oktatás keretében az ókori keleti szakok is helyet kapjanak.

A Konferencia szükségesnek tartja, hogy a kulturális egyezmények keretében orientalisták számára is tegyék lehetővé a külföldi továbbképzésben, tanulmányi és kutatóutakban, valamint a tudóscserében való rendszeres részvételt.

Szükséges volna, hogy a nemzetközi kongresszusokon és konferenciákon, elsősorban pedig az 1957. évi XXIV. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson a magyar orientalisztika képviselve legyen.

A Konferencia megállapítja, hogy jelenleg az orientalisztika számos fontos területén a kaderszükséglet nincs fedezve. Erről megfelelő időpontban, a lehetőségek szerint gondoskodni kell.

B) Ismeretterjesztő és fordítói munka

A Konferencia szükségesnek tartja az orientalisztikai népszerűsítő munka kiszélesítését, az igényeknek, a személyi, valamint anyagi lehetőségeknek figyelembevételével.

A Konferencia szükségesnek tartja, hogy a készülő Magyar Enciklopédia keleti érdekű címszavainak kidolgozásában, illetőleg lektorálásában orientalista szakemberek vegyenek részt.

A Konferencia szükségesnek tartja a már folyó, keleti ismeretterjesztő és irodalmi dokumentációs munka egyesítését. Az Orientalisztikai Bizottság az illetékesekkel folytatott tárgyalások alapján dolgozzon ki javaslatot ennek megszervezésére.

A Konferencia szükségesnek tartja a fordító, a tolmács, valamint a keleti nyelvek és kultúra területén kellő képzettséggel rendelkező egyéb szak-káderek kataszterének felállítását.

A Konferencia javasolja, hogy az Orientalisztikai Bizottság jelöljön ki állandó összekötőt, aki az illetékes szerveket szaktanácsadással segíti és igényeiket az Orientalisztikai Bizottságnak közvetíti.

A Konferencia szükségesnek tartja, hogy a kiadók számára egy rövid ajánló bibliográfiát készítsenek a keleti irodalmakból fordításra és kiadásra számbajövő művekről.

A Konferencia szükségesnek tartja, hogy az orientalisztikai tanszékek — figyelembevéve anyagi és személyi lehetőségeiket — *fokozatosan* bővítsék ki oktatási területüket, és állítsanak be kollégiumokat a keleti kultúrák, a keleti történelem, irodalom, művészet átfogó ismertetésére és keleti nyelvek oktatására nem orientalista szakos egyetemi és külső hallgatók számára. A Konferencia helyesnek tartja, hogy ezeknek a kollégiumoknak tervszerű központi irányítását megszervezzék. Javasoljuk, hogy az Orientalisztikai Bizottság derítse fel az erre vonatkozó igényeket, és ezek felmérése után forduljon az illetékesekhez.

A Konferencia szükségesnek tartja, hogy — összhangban az egyetemi oktatással — tanfolyamokat indítson a külkereskedelem és a tájékoztatás szakemberei számára a keleti kultúra, történelem és gazdasági élet megismerésére.

A Konferencia szükségesnek tartja, hogy az Orientalisztikai Bizottság dolgozzon ki javaslatot az iskolán kívüli népművelés tervszerűsítésére és ki szélesítésére.

A Konferencia javasolja, hogy megfelelő időben, mikor a személyi és anyagi feltételek megvannak, indítsanak ismeretterjesztő lapot Kelet — elsősorban a Szovjetunió keleti népei, a Kínai Népköztársaság, valamint a többi ázsiai népi demokratikus ország — mai életének és haladó múltjának ismertetésére, kultúrájuk klasszikus alkotásainak közkinccsé tételére.

KARDOS TIBOR

DANTE ALKOTÓ KÉPZELETE

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1956. IV. 23-án tartott felolvasó ülésén

*Ó képzelet, bár elrabolsz körünkből,
Oly messze, hogy még azt sem vesszük észre
Ha kürtök ezre harsan és dörömböl,*

*Érzékek nélkül mégis szállsz-e, élsz-e?
Mozdíthat fény, mely égben nyerte testét,
Vagy küldhet az, ki sorsunk jentről nézte.*

(Dante : Purg. XVII. 13–18.)

I.

Ki tudná méltóbban bevezetni a dantei képzelet vizsgálatát, mint maga a költő, aki abban a tekintetben is páratlan, hogy művészi céltudatosság dolgában a maga idején a legtöbbet adta. Dante felfogása az emberi képzelet működéséről s az alkotó fantázia szerepéről a költői műben egymásból organikusan következnek, egyiket a másik nélkül aligha lehet tárgyalni. Vezetőnk, irányítónk e feladat vázlatos megoldásában maga a költő lesz. Mint ahogy az óriási arányú kommentár irodalomban is egy-egy dantei probléma megoldása akkor várható nagy valószínűséggel, ha magának Dantenak főművére, vagy alkotópályájának egyéb szövegeire támaszkodik, éppenúgy Dante költői imaginációjáról is maga a poéta mondja a legbiztosabbat és a legtöbbet, csak meg kell keresnünk e jellegzetes mozzanatokat. Feladatunk köteteket kívánna, de a feladat lényegét röviden is meg lehet ragadni. A szinte végtelenül gazdag Dante-irodalom a költő képzeletének bizonyos elemeivel, ha nem is túlságosan sokszor, de foglalkozott már. Van mű, mely Dante képalkotó módszerét elemzi, mely egyszersmind a legjelentékenyebb az ilyen típusú tanulmányok között. FEDERICO OLIVERO kis monográfiájára gondolunk, *A képalkotás Dantenél* (La rappresentazione dell'immagine in Dante, Torino, 1936.). Van olyan dolgozat, mely csupán hasonlatait méri fel, van, amely nyelvének egy meghatározott sajátosságát hangsúlyozza, hogy szereti feleleveníteni a szógyököt.¹ Éppen ezek azok a tanulmányok, melyeket Itáliában úgy tekintenek, mint a Dante-kritika új útját, amely a költő helyesebb megismerése felé vezet. Kétségtelenül

¹ O. BUONOCORE : Le similitudini nella Divina Commedia, Napoli, 1940. — T. S. ELIOT: Dante. Modena, 1942. — F. MAGGINI : Associazioni etimologiche nelle immagini di Dante. Lingua nostra, VI. 1944–45. 25–28. — G. CAPUCCIO : Appunti sul linguaggio di Dante, Belfagor, II. 1947. 591–98. — A. CAMILLI : Le figurazioni allegoriche. Studi Danteschi, XXVIII. 1949. 197–215. — FEDERICO OLIVERO, T. S. ELIOT, F. MAGGINI kutatási irányáról ld. ALDO VALLONE : Gli studi danteschi dal 1940 al 1949. Firenze, 1950. 7.

ezek a vizsgálatok szembenállnak azokkal a pietista és klerikális törekvésekkel, melyek Dante allegorikus részeiben s magában a műben mindenekfölött és csakis teológiai-morális vonatkozásokat keresnek ma is, és hevesen reagálnak minden olyan kísérletre, mely a laikus Dantét akarja elének állítani, helyesebben Dantét mint költőt akarja bemutatni. Tanulmányunk célkitűzése, mely a költővel való sokévi és mindennapos beszélgetésből sarjadt ki, a Dante-kritika ez új irányzatához csatlakozik. Azonban Dante költői imaginációját szélesebb keretben veti fel: a mű általános elképzelésétől és keretétől, az alapvető szimbólumokon, a tipikus egyéniségeken át a költői hasonlatokig, metaforákig és nyelvi képzetekig tekinti át a költő képzeletvilágát. Azt keresi, hogy a realizmus irodalmi kezdetei szemszögéből mit mond nekünk a dantei képzelet? A marxista esztétika azon kötelezettségének szeretnénk e tárgyban némileg eleget tenni, mely a régebbi korok realista törekvéseit elemzi és a modern realizmus kezdeteit a megfelelő történeti és irodalmi pillanatban keresi.² Nincs szándékunkban az ellentmondásokat eltüntetni, sőt inkább megmagyarázni, hogy az összkép gazdagsága jobban feltáruljon, s hogy élesebben váljék láthatóvá, mi realisztikus Dantében és mi nem az? Mi hozza őt az újkori realizmus küszöbére, s mi választja el attól? Hogyan érvényesül benne a középkori ember képzelete, és hogyan az újkor merész polgáráé? Mennyiben a valósághoz való újszerű viszony nála a realizmus, mennyiben tudatos és mennyire válik irodalmi célzattá? Mi az, ami élete művében halhatatlan s mi az, ami feledésre van ítélve?

Témánkat inkább érintjük és felvetjük, semmint kimerítjük. Óriást idézünk, s próbáljuk megfogadni a dantei sugalmazást, amikor a lényegest és találót kívánnánk kiemelni élete főművéből, a *Színjátékból*. A kérdés vázlatos tárgyalását nem könnyíti meg az a körülmény, hogy a költői képzeletet sokszor hajlandóak vagyunk magával a művészettel azonosítani. Kétségtelen, hogy a költői tevékenységet a képszerűség felől tudjuk a legszélesebben áttekinteni. Ha a költői képzelet mint alkotóerő valóban mindent átjár, ami a költői alkotás jellemző mozzanata, mégis kétségtelen, hogy az alkotó művész képzettsége, irodalomelméleti és esztétikai céltudatossága, művének gondolati, logikai elemei, a művész alkotói gyakorlata mind olyan kérdések, amelyek külön és önmagukban is tárgyalhatók. Ugyanakkor azonban bevonhatók a költői imagináció elemzésébe. A képszerűség telíti élettel, forrósággal az irodalmi alkotást, és pedig nem csupán hasonlatok, metaforák, allegóriák vagy szimbólumok révén, de magának a költői nyelvnek alapvető képszerűsége, a nyelvi imagináció által. A költő gondolatait úgy közli velünk, mint élő embereket, mint társadalmi viszonyok és jellemek összeütközését, mint cselekményt,

² Vö. *A realizmus kérdései a magyar irodalomban*, Budapest, 1956. Különösen TOLNAI GÁBOR: A realizmus kérdései és a régi magyar irodalom, 29–34. — KLANICZAY TIBOR: Hozzászólása, 60–68. — KARDOS TIBOR: Hozzászólása, 92–101. Kevésbé helytálló, de egyes jó megállapításokkal BÁN IMRE: Hozzászólása, 121.

mint kitörő lirát, mint átlényegített tájat, s mindezekben egyaránt uralkodik a képszerűség. De elválaszthatatlan a költő alkotó képzelete magától a mű felépítésétől és általános víziójától is. Sőt, ahol a költői mondanivaló közvetlen logikai formákat ölt, buzdítássá, vagy bölcséleti monológgá alakul — ha a költő méltó önmagához —, a képzelet minden módon ide is behatol, nyelvi képszerűség, metaforák, hasonlatok alakjában. S végül azt sem lehet elhanyagolni, hogy az alkotó képzelet magábazárja a művészi kiválogatás, ideológiai és esztétikai bírálat tudatosságát, habár különböző költőknél különböző fokon, és egyazon költőnél is változóan.

A mű, melyet vizsgálunk, Dante főműve, melyről minden század elmondta a maga ítéletét, és a világméretű osztályharc különböző oldalán álló írók és tudósok nem kis erőfeszítést tettek, hogy történeti jelentőségét megragadják. CARLYLE Dantét „tíz néma évszázad” költőjének tekintette. S a marxizmus nagy klasszikusa, ENGELS az utolsó középkori és az első újkori költőnek nevezte.³ Éppen az a szempont, melyet e tanulmány elvének tekintünk, a dantei képzelet vizsgálata alkalmas különösen arra, hogy Dantét mintegy átmeneti pillanat költőjét állítsa elénk, aki valóban magával hozza „tíz néma évszázad” summáját és beépíti művének matematikai szerkezetébe, de akinek életszemlélete, egyes tudatos elemeiben, s még inkább ösztönös mozzanataiban élesen ellentmond a középkori rendszerezésnek, és világosan felfedi nem csupán egy hatalmas történeti kor szintézisét, de bomlását, katalízisét is. Nem érhetette volna el e művészi tökéletességet, ha nem foglal állást kora minden lényeges politikai vagy filozófiai kérdésében, ha nem olyan hatalmas egyéniség, aki lényének minden társadalmi mozzanatát ne tudná művészileg megszólaltatni, ha világa nem lenne olyan példátlanul széles, s ábrázoló művésze te annyira átgondolt, valamint ugyanakkor eruptív. CARLYLE, amidőnelismeri a dantei mű intenzitását és mélységét, ugyanakkor Dante világát szűknek látja.⁴ Bizonyára azért hangoztatja ezt, hogy annál jobban kibontakozhassék a másik „költő-hős”, Shakespeare világának szélessége és gazdagsága. CARLYLE nem tudja észrevenni, hogy egy kis olasz városállam és költője magában foglalhatja a világ végtelen gazdagságát, mint ahogy egykor Athén is fel tudta ölelni. Viszont más oldalon esünk túlzásba, ha elfogadjuk, amit a magyar polgári irodalomtörténész, SZERB ANTAL írt, hogy csak szűk határu társadalomban lehet igazi politikai szenvedély, igazán szeretni csak kis hazát lehet.⁵ Rácáfol erre nem csupán a római „haza”, de a nagy modern nemzetek XIX. századi hazái és irodalmi is. Mindenesetre a kezdeti polgárság forradalmi korában Firenze valóban elég volt ahhoz, hogy benne megszülethessék az új társadalmi osztály és vele az új világ kultúrája. Hiszen Vanni Fucci egy kis sekrestyerabló

³ THOMAS CARLYLE: Hősökről, Budapest, 1900. A hős mint költő, 111, 125. MARX—ENGELS: A Kommunista Kiáltvány, Budapest, 1949. Az olasz olvasóhoz, 26.

⁴ CARLYLE: i. m. 116–118.

⁵ SZERB ANTAL: A világirodalom története (1941), I. 276.

csupán, Filippo D'Argenti hányaveti nagyzó. De a firenzei társadalom követelte és létrehozta azt a génuszt, aki élettörténetükben és jellemükben meg tudta mutatni a félelmesen általánost, és meg tudta örökíteni a *Színjátékban*.

Nem csodálkozhatunk hát azon sem, hogy e példátlanul gazdagon, mélyen és plasztikusan ábrázolt világ összes ellentmondásai feltörnek Dante művében. Képzeletének vizsgálata alkalmas felfedni az ellentmondások költőjét, képszerűen jelenik meg a középkorian vallásos koncepció, és képszerűek azok a realisztikus módszerek is, melyek e vallásos koncepciót teljesen átszínezik, csaknem feloldják. Képszerűen nyilvánul meg művében a középkori filozófia és metafizikus jelentés, de nagyszerű típusokban, hasonlatokban, metaforákban árad ki az élet újszerű szemlélete és a költő életvágya is.

II.

Barlangban vagy valami földalatti mélységben elrejtőzni, álomszerű állapotban túlvilági látomást átélni, s onnan komor üzenetet hozni a föld hatalmasainak, jellemzően középkori és keresztény megoldás, de sokféle-képpen lehetett felhasználni. Azon jámbor látomások szerzőinek, akiket a polgári irodalomtörténet Dante előfutáraiként elsősorban emleget, ha voltak is egyházjavítási szándékaik, ez üzenetekkel csupán a feudális egyház hatalmát erősítették. A látomás mint egy másik világból adott jel, útmutatás, a szellemi rabságban tartás és befolyásolás eszközévé válhatott. A halottak nem beszéltek, csupán a túlvilági utakat járó víziók szerzői. Azonban az elnyomott népnek is megvoltak a maga látnokai, és különösen Itáliában: Gioacchino da Fiore és követői, a spirituálisok, és főként az északolasz polgári eretnokségek költői, a patarén költők: Ugucione da Lodi, Bonvesin da Riva, Giacomino da Verona, azok, akik a túlvilági látomást és üzenetet, a súlyos erkölcsi ítéletet már társadalombírálatra használják, és irodalmi formában örökítik meg.⁶ Az Észak-Olaszországban tartózkodó, száműzött Dante ezektől a költőktől tanulta meg, hogy nagyarányú, vakmerő tervét irodalmi módon valósíthassa meg, hogy hazája, népe és az emberiség számára egyetemes üzenetet mond-hasson. Dantét az alapvető vízió kívül számos hagyományos kép, jelszó és gondolat kapcsolja szorosan ez eretnek-irodalom egyházellenes haragkitöréseihez, melyeket azután lépten-nyomon hallhatunk művében, a Pokol mélyétől a Paradicsom csúcsáig.

⁶ Ilyen művek *Gioacchino da Fiore*: Visio, *Ugucione da Lodi*: Libro, *Bonvesin da Riva*: Libro delle tre scritture, *Giacomino da Verona*: De Jerusalem celesti és De Babilonia infernali. Az elsőről ld. NICOLA ZINGARELLI: Dante, Vallardi, Milano. é. n. (Storia Letteraria d'Italia) 469; *Ugucione da Lodi*-ről ld. EZIO LEVI: Ugucione da Lodi e i primordi della poesia italiana, Firenze, 1921. A. GRAMSCI: Il Risorgimento. Einaudi, 1949. 28–29. A többiekéről ZINGARELLI: i. m. 469–472, 735. Bővebb bibliográfia A. VALLONE: La critica dantesca contemporanea [Pisa, 1953] 120–125.

A dantei szemléletnek ez a benső rokonsága az eretnekek túlvilágról hozott izeneteivel jellemzően felbukkan olyan mondákban is, melyek Dante hatására keletkeztek, mint pl. a magyar Tar Lőrinc pokoljárása a XV. század második évtizedében. Az erről szóló jegyzőkönyv, magának Tar Lőrincnek útja az írországi Szent Patrick-barlangba a Zsigmond-kori Dante-kultusz első jeleivel egyidős. A magyar zarándok látomásai a hit és a szkepszis határán mozognak, s nem egy eretnek tétel ismerhető fel bennük világosan, mint pl. kételkedés a tisztítótűzben, a szentek segítségében, sőt magában a lélek halhatatlanságában is.⁷

Dante műve tehát hatalmas „látomás”, amely azonban mégis élesen elválik a vízió irodalmi példaitól, amennyiben az álomszerűség, az elrévültség egyes részletekben ugyan felvetődik, mégis a költő egészben véve útját valóságyszerűen teszi meg: valóságos testtel, mely árnyéket vet az árnyak birodalmában. Dante jól tudta, hogy éppen ezért fogják támadni kortársai és talán később is. Vergiliusszal mondatja a Purgatórium V. énekében:

„Csacsogjanak! mi gondod és mi gondom?

Kövess, s ne bánd, akárki mit beszéljen!

Allj mint torony, mely meg se remeg s lásd:

Ormával így vesz diadalt a szélén.

(Purg. V. 12—15. B.)

Mikor Dante e hasonlatot eltanulta Vergiliustól (Aeneis, VII. 586, X. 693), a zúgó tengerben álló sziklaszirtről áttette példáját az olasz comunek világába, ahol a torony volt a ghibellinek, majd a guelfeknek is erőssége, vára, lakóháza, ahonnan magasról lehetett széttekinteni a társadalom dúló harcai-nak színterére. Nem szirt, de emberalkotta harci torony e költemény. Dante alap-vízióját védelmezi, azt a szokatlanul új költői invenciót, hogy élő emberként, érzékszervei birtokában, nem álomban, hanem ébren, tudva és akarva járta be a hármass birodalmat, látta e különös világot és hozta üzenetét, mely ezért általános látomás, költői képei között a leghatalmasabb és a művet a maga teljes egészében magábanfoglalja. A *Színjáték* egyszerre a felvilágosítás, az igazság és az ítélet víziója. A Paradicsomban, ahol annyi gyötrelmes kérdésre próbál művészi módon válaszolni, attól is szenved, hátha „az igazság gyáva híve” volt? S buzdíttatja magát ősével, Cacciaguidával:

„Ne hódolj a hazugság szellemének:

Akinek viszket, az csak hadd vakarja,

És minden látást mondjon el az ének!

Hangod talán először megzavarja

A szájnak ízét, de jól megemészte

Éltető táplálékká gyűlik alja.

⁷ KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora, Budapest, 1955. 85–87.

*Kiáltásoddal mint szél sodra léssz te,
Mely mindig a tetőket sújtja jobban:
S ez jó alap lesz hírnevedre nézve.*

(Paradicsom, XVII. 127—135. B.)

Éppen bizonyos „látások” a pápaságról, a világi hatalmasokról számítottak „eretnek” tézisnek vagy legalábbis vakmerőségnek. A dantei látásoknak ez az ítéletszerű jellege egyik eleme művészi realizmusának. Erkölcsi igazsága nem választható el az ábrázolt jellemek és viszonyok valóságától. Dante részsképeiben, metaforáiban is tudatos művészete ezt az ítéletszerűséget is érzékeltetni tudja. Amikor például haragjának jólismert tárgyait, a papi hivatalokkal kereskedőket támadja a Pokolban, az ítélethirdető harsonás szerepét érzi magáénak:

*„Ó, Simon mágus, s hitvány követői,
Kik isten dolgait, e szent csodákat,
Erények árúit, ti pénz lesői,
Ezüst-arannyal prostituáljátok!
Ti jöttök most, rólatok trombitálok.
Mivel a harmadik bugyorban álltok.”*

(Pokol, XIX. 1—6. B.)

Nincs hát azon ok meglepődni, ha hasonlatai, képei kellős közepén, az ítélet szava tör ki belőle. OLIVERO említett művében szem mellé láthatólag nem tudja megmagyarázni, miért töri meg Dante megkapó hasonlatait, s a hasonlatként áradó színes leírásokat közbevetett erkölcsi ítélettel?⁸ Alig van hívebb jele az egész mű szellemének, mint ezek a szubjektív, gyakran haragos ítéletek! Egyik hasonlatában a Hellespontosról szól, mely hatalmasabb lett Xerxesnél is, s közbeveti:

„Ancora freno a tutti orgogli umani”

(Purg. XXVIII. 71.)

vagy amikor elmondja Phalaris ércbikájának szörnyű történetét, hogy a zsarnok elsőnek azt dobatta belé, aki megalkotta, Dante meg nem állhatja, hogy közbe ne vesse:

„E ciò fu dritto”!

(Inf. XXVII. 8.)

Aki ilyen aljasságot képes feltalálni embertársai kárára, az próbálja ki maga!

Dante mint igazságot hirdető látást képzel el művét, s minduntalan beleszövi a kisebb víziók és álmok üzenettel teljes sorát. E pontokon Dante nem csupán a középkori gondolkodás szférája szerint fejezi ki magát, de pontosab-

⁸ F. OLIVERO: i. m. 73—75.

ban a misztikusok gondolkodása szerint. Dantenál a látomások és álmok mindig bizonyos ekstázis kifejezői. Mindig a megrendülés vagy izgalom egy bizonyos magas fokán következnek be, és eredményük rendszerint újabb emelkedés az emberi létben, tisztultabb állapot. Meg kell említenünk, hogy a mű betetőzéseképpen az egész mű befejező sorai ilyen misztikus látomást fejeznek ki, mely villámfényszerűen teljesíti a költő égő vágyát, amikor meglátja a világot mozgó Szeretetet. Bármennyire is középkori alapról indul el, e látomások nagyszerű embersége, érzelmeinek heve, a képek valósága, hatalmassá teszik elhitető erejüket. Dante a misztikusok látásait mint költői eszközt fogja fel. Az emberi képzeletről és képalkotásról vallott felfogása elszakíthatatlan a művészet céljáról és módszeréről vallott nézetétől, s mind a kettő a misztikusok bizonyos erősen platonista hajlamaitól. Dante szerint az ember képzet-alkotása és a dolgok felé forduló „szerelme” egyazon folyamat fázisai. Az emberi képzet az objektív valóságból szerzett képeket a lélek elé állítja, mire a lélek forró szerelemmel fordul feléjük, s minél szebb és minél igazabb, annál inkább. (Purg. XVIII. 22—27.)⁹ Beatrice a költő hűtlenségéért szemrehányást tesz, és e panasz egyaránt érthető Dante szerelmi eszményének változásaira, mint ahogy eszméinek változására is. Beatrice a *Színjáték* írása idején s talán már jóval korábban is több volt, mint szerelmi emlék: ő lett a tisztaság, a jóság, a felfelé emelkedés, az ember igazi boldogságának hordozójává, Dante jobbik énjévé. Beatrice ezen a helyen felpanaszolja, hogy a költő „hamis képeket” követett (*imagini di ben seguendo false*): vagyis jónak látszó, de hamis képek hamis szerelemre vezették. Beatrice azt is megvallja, hogy igyekezett visszatartani hívét, éspedig álmokkal és látomásokkal.

„... *ed in sogno ed altrimenti*
Lo rivocai...”

(Purg. XXX. 131.)

A halott Beatrice tehát híradásait, jó-sugallatát az álom és elragadtatás képei útján közölte vele. De hasztalan, mindez kevés volt! Nem volt más hátra, mint élő valójában — nem álomban és vízióban — megmutatni a Poklot s a szenvedések helyeit. A költészet a példa erejével, a valóság erejével hat. A legelőbb „képeket” kellett nyújtani:

„... *tutti argomenti*
Alla salute sua eran già corti
Fuor che mostrargli le perdute genti”.

(Purg. XXX. 133—38.)

⁹ *Dante Alighieri: La Divina Commedia.* G. A. SCARTAZZINI, VI. ed. Milano, 1911. II. 524. — FRANCESCO DE SANCTIS igyekszik élesen elválasztani az imaginációt a fantáziától (*Pagine dantesche*, Milano, 1921), de ez sem Dantenál nincs így, sem másutt nem tehető meg.

A *Színjáték* a maga nemében tehát hatalmas arányú intés s a benne rejlő általános látomást a költő mint valóságot állítja oda, ha tisztán látja is, hogy ez költői invenció. GIOVANNI SERRAVALLE, aki a konstanci zsinat idején írt kommentárt Dante művéhez, és (latinra fordítja magát a művet is, hogy olvasását megkönnyítse) Zsigmond magyar királynak ajánlotta fel, humanista értelemben magyarázza a dantei víziót. Azok számára, akik támadják Dantét ezért a fantasztikumért, vagy éppen istentelenségért, kimondja, hogy ez tulajdonképpen földi vándorlás, amely a lélek háromféle állapotának felel meg.¹⁰

Amit Dante a valóság képeiről s ennek szeretetet támasztó hatásáról mond, áll magának a költői alkotásnak képeire és céljára is. Tanulmányunk élére helyeztük Dante egyik legmegragadóbb részletét, amelyben a képzelet, a költői képzelet (imaginativa) és az érzéketes valóság, az égi üzenetek kapcsolatát forgatja meg előttünk sokszerűen. A képzelet (az emberi és költői képzelet egyaránt) a bennünket körülvevő reális valóságból kiemel. Azonban a képzelet is valóság, mégpedig emberi valóság, amely szilárdan az érzékeken alapul, és pedig vagy *közvetlenül*, mert hiszen a fantázia képei csupa színt, hangot, alakot, mozgást és életet tükröznek, vagy pedig *közvetve*, mint a csillagok, illetve isten által sugalmazott képek. Ezek a fentről sugalmazott képek is földi, érzéketes valóság formájában jelennek meg. Céljuk viszont a költő megvilágosítása. Dantét ismeretelméletének és a képzetalkotásról vallott felfogásának ezen útjain mindig az vezette, hogy mondanivalóját isteni erővel hitelesítse. A keresztény asztrológia álláspontján van, amely a csillagokban közvetítő hatóerőket lát. A csillagok isten ideáit közvetítik. Az idézett részben e félig-meddig természeti és kozmikus hatásokat kiegészíti az isten személyes beavatkozásának lehetőségével is. Mindez azonban nem korlátozza azt a felfogását, hogy a képzeletet érzékeink mozdtítják meg. Hogy a létrejött kép a maga lényegében érzéki valóság. Hogy bázisa mindenképpen a megtörtént esemény, vagy a külső valóság. Így tör be e középkorvégi idealista gondolkodásba az objektív valóság elsőbbségének gondolata. E dantei felfogás elemei szemelláthatóan nem békültek össze. Az átvett középkori platonista elemek, tomista rendszerezés világát új sejtések bontják meg.¹¹ Emellett Dante igazi művész, akit a művészi látásmód természetes követelményei irányítanak. Dante válaszáton áll, s lényegében akkor dönt, amikor zarándoklatát a hármass birodalomban valóságos útnak állítja be, amelyet összes érzékei birtokában jár meg, amelyekről az érzékek alkotta benyomások alapján költői képek segít-

¹⁰ KARDOS TIBOR: i. m. 87–89.

¹¹ Az érzéki tapasztalat elsőbbsége sok helyütt előtűnik. A két legszembetűnőbb helyet idézzük csak, mindkettő a Paradicsomban fordul elő, először arról ír, hogy az emberi értelem szárnyai kurták, ha elhagyja az *érzékeket* (dietro ai sensi/Vedi che la ragione ha corte l'ali. Par. II. 56–57). Valamivel később pedig kimondja, hogy a művészetek forrása a *tapasztalat* szokott lenni. (Par. II. 94–96.) Vö. még ugyanott XXVIII. 7–12. és 109–111.

ségével ad számot. Ez a világ csak eszmeileg „túlvilág”. Valójában Itália, Firenze és az emberi világ képszerű megjelenítése.

Dante a művészi tevékenység lényegül felismeri a képet és evvel számunkra is érvényes igazságot mond ki. A művészet közvetlen céljaként pedig — tehát nem a távolabbi nevelő, etikai és megítélő célról beszélünk, hanem a közvetlen művészi célról — az elképzeltetést hirdeti. A művész feladata a magateremtette valóságot a nézőre vagy hallgatóra rákényszeríteni, vele elhitetni. Azonban hangsúlyozzuk, ez a valóság hű mása a társadalomnak és a természetnek, és kifejezője az emberiség érdekének. Dante a művészi ábrázolás minden nemét, legyen az szobor, dombormű, kép, költői alkotás, egyaránt *imagine*-nek nevezi. A Purgatórium a művészi elhitézés számtalan példáját tárja elénk. Dante szerint isteni domborművek, majd pedig víziók segítik az ember fölemelkedését a vonzó és rettentő példák ábrázolásával. Előfordul a Purgatóriumban az angyali üdvözlét domborművű képe, amely nem is a néma kép benyomását keltette :

„... *che non sembiava imagine che tace.*”

(Purg. X. 39.)

Az ábrázolt valóságot az „*imaginata*” szóval fejezi ki nem is egyszer. Nem csupán az élet a valóság hű képe az, melyet minduntalan kiemel, mint követelményt — s amelyre még visszatérünk —, hanem tudatosan hangsúlyozza az elhitéző erőt, az érzékek megcsalását, a néző kényszerítését, hogy elképzeljen és érezzen. Megemlíti például a tetőtartó Kariatidákat, akik a fájdalom arcvonásaival vannak ábrázolva, és akik a nézőben ugyane fájdalmat és haragot tudják fölkeltetni.

„*La qual fa del non ver vera rancura
Nascere a chi la vede . . .*”

(Purg. X. 133—34.)

A Paradicsom csodálatos szépségét, úgy érzi, sem tehetség, sem művészi tudás, sem irodalmi gyakorlat nem tudná kellőképpen képpé varázsolni. A mi képzeletünk ehhez alacsony :

„*Perch'io lo ingegno, l'arte e l'uso chiami,
Si nol direi, che mai s'imaginasse ;*

.....
... *le fantasie nostre son basse.*

(Par. X. 43—46.)

Tehát Dante művészi képek alkotását vallotta feladatának, hogy az emberiséget megváltó, boldogító üzenetet megfelelően tudja ábrázolni. Az általános megújulás előfeltételeként akar üzenetet hozni. Beatrice inti őt a Purga-

tóriumban a földi paradicsom fennsíkján, miközben Dante a szimbolikus Szekeret szemléli :

„Azért csak jól tartsd szemed a Szekéren
S megírni bűnös világod javára
Majdan, amit látsz, most hatolj be mélyen!”

(Purg. XXXII. 103—05. B.)

Úgy alkotja meg művét, mintha 1300 nagypéntekén indulna a félelmes zarándokútra. A Jubileum, a megújulás évét választotta ki, amikor tizezrek zarándokoltak Rómába először, s ezen belül is a keresztény mítosz évről-évre megismétlődő alászállásának, descensusának napját, Krisztus halálának évfordulóját. A középkorban sokkal inkább tekintették ezt az ünnepet a természet általános megújulása ünnepének, kozmikus tavaszünnepnek, mint csupán feltámadási ünnepnek. Dante bámulatos művészi ösztönrel választotta ki a kezdőpontot. Túlvilágát roppant politikai és morális válságban teremtette meg, és saját egyéniségére formázta. Célja nevezhető részben vallásosnak, de csak részben. A *Színjáték* minden részéből kiviláglik, hogy az egyházi szférát a földön vissza akarta szorítani az új laikus, azaz világi uralom érdekében. A saját szférájába visszaszorított egyházat képesnek tartja erkölcsi újjászületésre. E részen éppen olyan illúziók rabja, mint amikor azt hiszi, hogy a gögös és féktelen polgárságot meg lehet regulálni, vagy, hogy helyre lehet állítani valamiféle társadalmi vagy országos békét. Azonban ilyen illúziók nélkül nem tudott volna alkotni. SERRAVALLE helyesen látja meg Dante hármass birodalmának földi és ugyanakkor erkölcsi, szellemi lényegét. Ugyanakkor azonban valamit nem érez már, és e tekintetben félreérti Dantét. Nem érzi azt, hogy Dante hitt e hármass birodalomban. Dante hitt a magateremtette világban. Éppen azért kellett hinnie (függetlenül attól, hogy hívó ember volt-e vagy sem), mert túlvilági útjának célkitűzése teljességgel gyakorlati volt. Művétől várta, hogy visszafogadják szülővárosába, művétől várta hazájának felemelkedését. Dante hitt a hármass birodalomban, a kétségbeesett ember végtelen reménykedésével. Maga Dante a Paradicsomban, midőn arról van szó, hogy mi is a hit — Pál apostol szavaival (Levél a zsidókhoz XI 1.) — ezt a megrázó vallomást teszi :

„A hit a remélt dolog mint valóság;
A hit a láthatatlan bizonyosság;
Ebben oldom föl én a hit csomóját.”

(Parad. XXIV. 64—66. B.)

Dante átéli a hármass birodalmat, de érzékeltetni csak földi ízekkel, színekkel és fényekkel képes. Evvel ösztönszerűen (persze nem tudatosan) azt bizonyítja, hogy a vallás minden képzele mennyire a földi viszonylatok megkettőzése.

Különösen a Purgatóriumban és a Paradicsomban válik ez rendkívül jellemzővé, ahol a földöntúli szépségű tájakat s az emberi érzések túlvilági fokát úgy tudja jelezni, hogy földi színeket, hangokat, képeket halmoz, kombinál, összegez, vagy éppen tagad, mint a Purgatórium XXI. énekében :

„Mert hó se hull, se jég, se semmi zápor,
Se dér, se harmat föntebb e vidéken
Mint ama három fokkal kurta gádor.

Felhő, de még köd sem száll át e légen,
Villám se jár, sem Taumás leánya,
Nem ül ki, mint túl, itt-meg ott, az égen.”

(Purg. XXI. 46—51. B.)

Ahogy Dante birodalmi földi világ áttételei, „isteni törvénye” is egybeesik személyes politikai és etikai meggyőződésével. Ez teszi lehetővé, hogy magatartása prófétikus legyen, s ez teszi valószínűvé, hogy az Agár-szimbólumban valóban önmagára gondolt, mint ahogy egy újabb interpretáció is vallja (LEONARDO OLSCHKI). Dante prófétai elszántságából következik, hogy kiteszi magát az eretnesség vádjának is, ami könnyen kijárt annak, aki pápákat s uralkodókat taszít a magateremtette Pokolba, mely tartósabb és fölöldhatatlanabb minden papi mesénél. Heine tisztán meglátta ezt *Németországában* :

„De vannak poklok, melyeken
Örökre ott a závár,
Imádság, Krisztus nem segít,
A költő mit ha rádzár.
A Dante poklát ismered?
A szörnyű terzinákat?
Ha rádkattantuk, vissza már
Az isten sem cibálhat.”¹³

Dante cselekedetéhez nagy bátorság kellett és meggyőződés. Úgy hitt ő a hármass birodalomban, ahogy a spirituálisok prófétája, Gioacchino da Fiore hitt lázadó jóslataiban a világ megújulásáról. Dante költői imaginációjának alapvető ténye tehát élesen elválk a középkor mindennapi vallásosságától és merev világától. Ugyanezt mondhatjuk Dante bölcséletéről is. Nem tomista és nem Occam követője. Még csak nem is averroista. És főként nem eklektikus, aki összevágatja céljai szerint az elemeket. Művén egyetlen hatalmas vízió uralkodik, a haza megmentésének, az emberi boldogságnak víziója. Egész életében Firenzébe vágyik vissza. De már földereng előtte, túl Firenzén a százszor elátkozott és mégis édes szülőföldön, a nagy-haza, Itália, melyért meghalt

¹² H. Heine: Németország. Téli rege. (Budapest, 1956) Ford. Rónai Mihály András, 99.

a szűz Camilla, melyért elesett Nisus és Euryalus. S a kis hazán túl ez a nagy-haza voltaképpen az egész emberiséget jelképezi. Rendet, békét, szabadságot és boldogságot kíván : erről ír értekezéseiben és ez élteti leheletével művének százénekes épületét. Kora filozófiájának csak azon elemeit használja, melyek a közgondolkodásban, vagy akár a műveltek gondolkozásában életté váltak. Ezért férnek meg világában a legellentétesebb elemek : racionalizmus és misztika, s az orthodoxia keveredik világosan eretnek nézetekkel. A különféle bölcséleti elemek a műben elveszítik eredeti karakterüket és egy roppant arányú költői világkép tégláivá válnak.

III.

A mű szerkezete, mint azt a kritika régen megállapította, fölöttébb szimmetrikus és szigorú logikájú. A három birodalom egyetlen tengely körül helyezkedik el, mely Jeruzsálemtől kiindulva átmetszi a Föld középpontját, s a tulsó oldalon a Purgatórium hegyének tengelyét alkotva az égbe fűrődik, s körülötte helyezkednek el az égi koncentrikus körök egészen a misztikus rózsáig és a dantei világ végpontjáig, az istenségig. Sokáig kutatták, honnan merítette Dante műve topográfiájának vázlatát, és hosszú ideig tiltakoztak ellene, hogy az a *Mohammed lépcsőjéből* eredt volna, mivel Dante sem arabul, sem spanyolul nem tudott. Azóta kiderült, hogy a műnek latin fordítása is létezett (*Liber scalae*) és így Dante kiindulópontja valószínűleg ez az arab szerkesztmény.¹³ Nem imaginárius az egyes bűnök felosztása sem, hanem a középkori tomista erkölcsstan rendszerét követi. Mégis Danteé az a mód, ahogy a három birodalmat megjáró vándorút nyílegyenessé válik, valóságos értelemben s így szimbolikusan is. Jeruzsálem, a kárhozat helye s a mélybe sújtott Lucifer, ugyanazon út mentén fekszenek, amely felvezet a Földi Paradicsomhoz, s az utolsó pillanatok csúcsához is, ahol az értelem elhomályosul a villámfényhez képest, mely a költő szemét feltárta s eljuttatta minden dolgok végső értelméhez : a Szeretethez. Ma már rég túl vagyunk azon, hogy azt higgyük, amit akkor tudományként tanítottak : a Szeretet mozgatja a Napot és a csillagokat. A Nap azóta megállt, de a szentencia, mely a hatalmas mű utolsó sora, egy új és igazabb emberséget tár fel, s erkölcsi jogcíme a dantei vándorlásnak. A dantei képzelet alakított forrásain, és övé a rendszeresség és a szigorúság, ahogy korának fogyatékos tudományos ismeretei alapján megszerkeszti topográfiáját, a helyet, s megállapítja az időt. Eszmeisége uralkodik a terven és ennyiben alakítja is.

Azonban sokkal bővebb lehetősége nyílik az egyes bűnösök megbüntetésében, valamint azokban az óriási arányú szimbólumokban, melyek ugyan-

¹³ FRANCESCO GABRIELI: La poesia araba e le letterature occidentali, Belfagor, 1954. 386—387. A kérdés történetéhez vö. A. VALLONE i. m. 120—125.

ezen eszmeiség tág kifejezési lehetőségeit adják. Nincs szándékunkban az alvilági büntetéseket végig elemezni, csak egy-két jellemző mozzanatra szeretnénk a figyelmet ráirányítani, melyek jellemzőek a költő képalkotására, egész szemléletére. Milyen logikus például, hogy a Pokol egyre szűkülő csonka kúpjának legszélesebb felső mezőnyében — mintegy kizárva a Pokolból — darazsaktól, dongóktól és pokoli férgekől hajtva rohan az az óriási tömeg, mely az életben közönyös volt. Nem mert színt vallani. Égből kilökve és Pokolból kitaszítva itt rohan az *Inferno* legnépesebb tömege, mert az emberek között ebből a fajtából van a legtöbb. A Pokol mélyén a legnagyobb árulók, csupán hárman szenvednek Lucifer morzsoló fogai között, Júdás, Brutus és Cassius.

Dante fantáziája ezúttal hatványozottan fejezi ki műve eszméjét: Júdás az egyház belső árulóit jelképezi; Brutus és Cassius a császárság, a világi hatalomról szóló elmélet árulói. Ezek ellen harcol Dante és szimbólumaikat ezért helyezte a Pokol fenekére. Itt leonardói emlékünktől támad. Milyen jellemző, hogy a reneszánsz legnagyobb művésze és egy személyben legnagyobb tudósa, aki olyannyira tisztelte Dantét, pontosan Júdás árulásának pillanatát, illetve a leleplezés pillanatát örökítette meg élete főművében, *Az utolsó vacsorán*.

Ismeretes, hogy Dante a büntetések neveinek lelésében a „legge di contrapasso”-t alkalmazza, általában avval bünteti Színjátékának alakjait, amivel vétkeztek vagy ahogyan vétkeztek. De itt számtalan a változat. A szerelem bűnöseit örök szélörvény hajtja, mert életükben is hagyták magukat elsodortatni a szenvedély által, a hitetleneket, akik nevettek a túlvilágon, lángoló örök sír zárja be. A tolvajoktól elvéteti utolsó tulajdonukat, testüket és egyéniségüket. Ez az utóbbi pont szerfölött izgalmas. Francesco Cavalcanti és Buoso Donati két cégéres tolvaj, akik közül az első mint fekete vipera iramlik a másikhoz, hogy megmarja. Sekkor a kígyó emberré alakul, Buoso Donati pedig kígyóvá (*Inferno* XXV. 58—114). Függetlenül attól, hogy Dante a tolvaj jellemző állat-alakjának tartja a kígyót, a rablásnak olyan büntetése, hogy egymástól elveszik utolsó magántulajdonukat, személyiségüket, meghökkentő dolog. A polgárság megjelenése kezdte kialakítani a tulajdonjog nem hűbéri, hanem új és abszolút formáját, és ez párhuzamos volt az emberi egyéniség jogainak megállapításával, a személyiség felfedezésével. Burzsoá tulajdon és individualizmus szétbonthatatlan egységben álló fogalmak, és Dante ezt megsejtette és védelmébe is vette, mert ő is ennek az új kornak az előhírnöke volt. Hogy még csak egy példát vegyünk a számtalan közül, a Pokol tornácának homályában fénykaréj dereng, itt tanyáznak a pogány ókor nagy bölcselői, költői Homérosztól s Arisztotelésztől Vergiliusig, akik önnön szellemükkel világítanak maguknak (*Inferno*, IV. 67—96, 130—144). Dante e megragadó képpel az emberi szellem sötétséget oszlató fényét, magányos hősiességét példázza. Az alvilág lakóinak elhelyezésében és szenvedésében a fizikai kép mindig a morális helyzetet, s az eszmeiséget fejezi ki.

FRANCESCO DE SANCTIS az az olasz irodalomtörténész, aki ma előbb mint valaha, a nápolyi újhegelianus, aki az olasz Risorgimento forradalmár értelmiségének szemléletével fejlesztette tovább az irodalomtörténetben a hegeli indításokat, sok tekintetben találóan és kitűnően jellemzi Dantét, a szimbólumok és allegóriák költőjét. Úgy véli, hogy az allegória Dante számára a költői formák határtalan szabadságát nyújtotta, de ugyanakkor lehetetlenné tette számára e formák művészi alakítását. A metaforikus jelenség egy eszme jele, vagy megtestesítője, tehát nem mozoghat önnön törvényei szerint: a császárságot jelképező sas nem a sas törvényét követi, hanem a császárságét. A jelző és a jelzett soha nem felelhetnek meg egymásnak teljesen, mert természetük különböző. A jelzőnek valami önmagán kívülit kell ábrázolnia, értéke nem önmagában rejlik: ezért művészi ábrázolása elrontott és csonka. DE SANCTIS úgy tekinti az allegóriát, mint a művészetnek egy első, ideiglenes formáját. DE SANCTIS ezenkívül helyesen összefüggésbe hozza Dante allegorikus sajátosságait a középkori művészetelmélettel, amidőn a költészetet úgy fogadták el, ha az szimbólum, ha abba öltöztették a valóságot. Az allegória e korban menlevél volt a költészet számára, mely így mint igazságok hirdetője, nem pedig szép hazugságok kifejezője megjelenhetett az emberek között.¹⁴ DE SANCTIS fejtegetései nagymértékben helyesek, azonban nem teljesen. Az eszméknek nem jellem és cselekmény, hanem szimbólumok útján való ábrázolása valóban modern realizmusunkat megelőző korra jellemző, de máig is él, s modern formákban újra meg újra támad.

A szimbólumban és allegóriában valami több rejlik, mint a költészet elnyomott, primitív állapota. A szimbólum gyűjtőlencseként foglalja össze és hevíti az eszmei igazság egész sereg jegyét, s ugyanakkor képszerűen ábrázolja. DE SANCTIS nem választja el a szimbólumot az allegóriától. Pedig Danténél több az előbbi, mint az utóbbi és allegóriáira egyáltalában nem törvényszerűen áll, amit jelző és jelzett meg nem feleléséről hirdet. Csak néhány példát veszünk elő. Az *Inferno* XIV. énekében ábrázolja Dante, amint Kréta hegyei között felmagaslik a Kolosszus, mely az emberiség történelmét jelképezi. Hátát Egyiptomnak vetve, arca Rómát nézi. Feje aranyból, melle s karja színezüstből, dereka rézből, lábszárai vasból, jobb lába agyagból. Az arany fejet kivéve mindenik rész repedt, a repedésekből könnyű pereg, összegyűlik, barlangot váj, leszivárog a pokolig, s belőle lesznek az alvilág sötét folyói és tavai. Tehát az emberiség könnyei gyűlnek zúgó sötét folyókká. Az óriási Vén alakját Nabukadnezar híres ószövegségi álomlátásából meríti. De nem közvetlenül, mert Gioacchino da Fiore már ehhez fűzte az emberiség új korszakát, melyben megszűnnek a szenvedések. A Kolosszus alakja allegorikus, de nagy vonásokban ábrázolt. Ugyanekkor a költő közhiedelemben élő, keresztény mítoszt használ fel, tehát az emberi valóság egyik formáját, még hozzá nem konstruált, hanem

¹⁴ FRANCESCO DE SANCTIS: i. m. 74–75, 83–84.

évszázadok óta képszerű, ismert formáját. De, ahogy elhelyezi, kelet s nyugat között a sötétlő tenger szigetén, a mesés Krétában, ahogy Róma felé tekint, ahogy megrepesztik minden korok szenvedései, ahogy Dante összekapcsolja a kárhozott nép folyóival, abban nem csupán a dantei fantázia mozgékony-ságát lehet csodálni, de kényszerítő erejét s mindenekfölött hatalmas pátoszát. E zúgó folyókat, melyek csupán homályos, de nagyerejű szimbólumok, már nem magyarázza. Ez alvilági folyóknak ellenpárjait is megteremti Dante a Földi Paradicsomban. Itt zuhog le égi forrásból a két csodálatos folyó, a Léthe és Eunoé. Ha belemerül valaki a Létbébe, elfeledi bűneit, a szenvedések forrását. Aki pedig megmerül Eunoé vizében, annak megnyílik a szeme, újjászületik. A reneszánsz korának alapvető hiedelme az ember újjászületéséről szólt.¹⁵ Közszimbólum volt, mely éltető erőt adott. Benne fejezték ki a szakítást a sötét középkorral, s egy új korszak hajnali kezdetét. Az irodalomban elsőnek és mindvégig a leghatalmasabban Dante fejezte ezt ki, midőn kilépett az Eunoé habjaiból :

„Elég, hogy e szent habokból kiérve

*Új ember lettem mintha új galyat hoz
Az új tavasz az újuló növényre.
Tiszta, s röpülni kész a csillagokhoz.*

(Purg. XXXIII. 142—145.)

A hanyatlás és emelkedés történelmi erőinek képszerű ábrázolásai e gyilkos és újjáteremtő folyók: az egyik az emberiség szenvedéseiből támad, a másik valamiféle kegyelemből. Ezen a ponton nyilvánul meg egyedül Dante vallásossága, bár tagadhatatlan, hogy az élet újuló erőit a Földi Paradicsom teremtő tavaszi szelében szimbolizálja, itt pedig az ember erkölcsi újjászületését. Ki tagadhatná, hogy e dantei szimbólumok képalkotásuk erejével, tömörségével és eszmeiségük jelentőségével hatalmas művészi hatóerőt kölcsönöznek azoknak az énekeknek, melyekben előfordulnak, s magának az egész alkotásnak is. Módszerük nem közvetlenül realiztikus, de semmi esetre sem realitás-ellenes.

Nem mondhatunk mást az első ének híres vadállat-szimbólumaira, a párdúcra, oroszlánra és farkasra, és Dante jóslatára, az Agárra vonatkozóan sem. Ezek is inkább összképükkel ható szimbólumok, a szimbólum elmosódó körvonaláival, semmint tudákos allegóriák. Nem engedelmesskednek DE SANCTIS kategóriáinak sem. Az oroszlán, mely feltartott fejjel rohan a költőnek, s üvöltésétől remegve fél a lég, maga a támadó vadállat és a támadó gőg : a féktelen feudális hatalom jellemző mozdulatának kifejezése. A fogát csattogtató, félel-

¹⁵ K. BURDACH: Renaissance, Reformation, Humanismus, Berlin, 1918. — Ua.: Rienzo und die geistige Wandlung seiner Zeit. Vom Mittelalter zur Reformation. Berlin, II. Bd. I. Teil, 1. Hälfte, 1928. Mindkét mű szellemtörténeti szemlélete hibás, de tárgyátörténeti anyaga nélkülözhetetlen.

mes, dühös farkas, mely terhes minden céda vággyal „s ki miatt már lón annyi népnek veszte”, valóban közelebb áll a DE SANCTIS-féle fogalomhoz. De Dante itt sem mond ellent a népi közhiedelemnek, mely a farkas-szukáról kialakult. Igaz, hogy a Nagy Agár, aki e szörnyeteget majd elűzi „Nem kíván földet sem ércet enni, hanem erényt, bölcsességet, szerelmet”, tehát a költő allegórikus értelmére utal, mégis az alapvető magatartás, ahogy Dante mozgásában ábrázolja, az, ami az Agárt jellemzi. A farkast Itália városain át űzi és víjja, amíg le nem kergette a pokolba, ahonnan a felvilágra jött. Evvel korántsem akarjuk tagadni, hogy a realizmus az igazi, a fejlettebb, a közvetlenebb eszköz a művész kezében, de nem fogadhatjuk el, hogy a szimbólum alakíthatatlan, s főként, hogy nem hatékony. Ha közhiedelemre támaszkodik, s a költő számára az élet képét ölti, ha hisz benne, akkor elhithető és művészi kifejező ereje igen nagyfokú.

Dante életében és művében számtalan bizonyíték van arra, hogy e jelképileg felfogott eszmék úgy népesítették be képzeletét, mint való tények. Mert hiszen az élet ezer tényéből összeszővődött, tényekből levont, alapvető gondolatoknak szinte természetes megszemélyesítései voltak. Maga Beatrice, aki a színjátékban szerető asszony, majd a Paradicsomban szerető anya, már messze több, mint egykori élmény, ha szívébe is nyilallik a költőnek az emlékezés. Beatrice átjárja a költő gondolatait, ő már az irgalom, a védő jóság. Ő maga a gondolat, mely a magasságba szárnyal. Az érzésektől hevített, vágyó eszmélkedés. Ha az érzelmek már nem férnek el természeti keretben, a való képet szimbólummá változtatják, s ezt még modern, realista irodalmunkban is nem egyszer látjuk, sőt Dante egyértelmű, tipikus alakjai is olyan egyetemes jelentőségűek, hogy közeljárnak a szimbólumhoz. A határ azonban mégis megvonható, emberként jelennek meg, önmagukat ábrázolják, s önmaguk történetén keresztül válnak csupán jelképpé.

Dante imaginációja tehát reálisan és egyértelműen nyilvánul meg nagy tipikus alakjaiban. Ilyen alakok teremtése annál inkább sikerült Danténak, mert gondolkodása valóban priméren képszerű volt. Alakjai jellemük szerint mozdulnak, nála egyén és típus szétszakíthatatlanul jelenik meg, úgy, mint ahogy az a valóságban van. Feltűnhetik talán, hogy nagy alakjainak túlnyomó része a Pokolban foglal helyet vagy a Purgatóriumban. Nem tagadható, hogy a Paradicsomban is elő-előfordulnak nagy egyéniségek, de sokkal kevesebben. S üdvözlőttei nem egyszer úgy kerültek a Paradicsomba, hogy életük még idejében dicséretesre fordult, vagy éppen csak hogy megbánták bűneiket. Összefüggésben van ez Dante ábrázolásmódjának és szemléletének egy művészileg igen termékeny vonásával, hogy embertelenül gonosz jellemeket csak ritkán ábrázol. Alig van olyan aljas alakja a Pokolnak, akiben ne lenne valami emberi motívum, ami egyéniségét valami módon megközelíthetővé ne tenné! Dante alakjainak életszerűségét nem kis mértékben emberi egyensúlyuk adja. Nem egyszer fordul elő, hogy Dante kis bűnökért, vagy

akár súlyosakért szenvedő alakjait jellemükért, vagy nagy erényeikért magasztalja a kárhozat terén. Sőt, mivel a nagy bűnöket általában véve nagy szenvedélyek hozzák létre, leggrandiózusabb alakjai szükségképpen a hármass túlvilági birodalom forróbb, nem pedig fényesebb részein találhatók.

Élesen szemlélhető ez az alapvető típusokon magukon, mint Farinata degli Uberti, Ugolino. Mindenekelőtt Dante Farinatát, a nagy hitetlent egyáltalában *nem mint epikureistát mutatja be*: s éppen így alkotva meg őt, lépi túl Dante a középkori egyházi korlátokat. A középkori norma szerint sem kerülhetne máshová, de itt úgy jelenik meg előttünk a lángsírok világában, mint félelmesen hatalmas ember. Ahogyan felnyúlik mellével, mintha megvetné a poklot, az Dante ábrázolásának remeke, a jellemző imagináció egyik irodalmi példája. Azt kérdezi: „Kik az őseid?” Ebből azonnal megtudjuk, Dante melyik párthoz tartozik, s máris heves vita kel közöttük, pártvita: ki győzött és ki győz, és a száműzetést hogyan mérték egymásra. Ez a gőgös arisztokrata, aki balsorsában sem tagadja meg magát, kinek jellemét a büntetés meg nem töri, egy ponton a jövőt idézi: és itt individuálissá lesz. Mikor Montaperti után a többi ghibellin le akarja rombolni Firenzét, Farinatában fölébred a hazaszeretet, és megakadályozza. Ezt elmondja Danténak, mert tudja, hogy odahaza még gyűlölik, s úgy érzi, igazságtalanul. Van a ghibellin pártban — Dante szerint — valami, ami itt-ott a jövőbe mutat. Gondolkodásuk világi, néhol egyenesen eretnek. Dante legjobb barátjának apja is ott van közöttük, Cavalcanti dei Cavalcanti, aki averroista volt. E világi gondolkodású emberek között akad már olyan, aki meglátja a hazát, mint ellenfeleinek és önmagának közös anyját. Szükségképpen a világi császárság hívének kell ezt meglátni. Ami Farinatában egyedülálló, s a többihez képest még individuális, maga is tipikussá válik. Egyelőre magányos „típussá”, ezért állott Dante is egyedül a száműzöttek között. A töretlenség is jellemző reá, de ebben több alakkal osztozik.

Ugolino della Gherardesca története más szempontból válik izgalmassá. Az „Éhség Tornya”-nak szörnyű története Dante ábrázolásában egyszerre az emberi szánsalom és együttérzés deklarációja, és ugyanakkor ítélet a barbár középkori erkölcs és igazságszolgáltatás felett. Ahogy ötük halálát elbeszéli, talán mondai elemeken épül fel, de valószínűbb, hogy nem. Hiszen a szörnyű toronyból senki ki nem jött s így senki nem tudhatta, mi történt benne. A lélektani ábrázolás realizmusa ugyanakkor, amikor zordonsága megrémít, és bátorsága megakasztja az olvasóban a lélegzetet, a dolce stil nuovo költőjének kezére vall. A történet, ahogy Dante elbeszéli, maga is a szabad imagináció példája, mert külső történet csak részben támogatja. Mint annyiszor másszor, itt is a leki élet valóságának ismerete, s az emberi test törvényeinek ismerete segíti őt.

A legképszerűbb ebben az imaginációban az álomlátás, midőn Ugolino megálmodja sorsukat. Már szóltunk róla, hogy az álom Dante jellegzetesen

középkori, s ugyanakkor nagyszerűen alkalmazott módszere : „Amit hajnal-kor álmodunk, megérjük!” — mondja egyhelyütt (Pokol, XXVI. 7). A népi babonát, melyben talán maga is hitt egy kicsit, művészi eszközként ragadja meg. Ennek az álomnak is a *Színjáték*ban többször visszatérő kép, a vadászat az alapja. Ugolino azt álmodja, hogy őt és fiait mint farkast és farkaskölykeket üzik családjuk ellenségei. A fabliau, a polgári-népi képzelet e jellegzetes műfaja, a farkast a feudális úr vad éhségének és útonállásának, kegyetlenségének kifejezésére használta. A népi képzelet világából lép be Dante művébe az Ugolino grófok családja, mint farkasok családja. Ők is kapzsiak, erőszakosak és mindig éhesek. De a farkasnak is vannak kölykei, s ő is olyan viszonylatok között él, melyek az emberi alapviszonylatok legszentebbjei. Pontosan emiatt tiltakozik Dante. A kis farkas később nyilván farkassá lesz. De a nagy emberi szolidaritás, mely a védtelent és a gyengét nem engedi elnyomni, tiltja az efféle büntetést. Benne rejlik az a meggyőződés, hogy a gyermek nem árt, és ki tudja, más környezetben talán nem is ártana soha. Ezt a csodálatos képet Dante átokkal zárja le. Pisa embertelenségét egy grandiózus képpel ítéli meg : támadjon fel két tengeri sziget, Caprara és Gorgona, az Arnot torlaszolja el keresztbe, hogy fulladjon belé minden lakója. Az embertelenség ilyen szörnyű fészke el kell pusztulnia. Ellentmondásos-e Dante humanizmusa, erről lehet vitatkozni. Mi úgy véljük, hogy gyengédségét és megbocsátását nemesebb emberekre pazarolta. A kígyófészkeknek nem kíván megbocsátani. De az a mód, ahogyan ezt megtette, milyen kozmikus! A szenvedély az imaginációt a tetőpontra emeli. A természetet megmozdítja, földindulást hoz létre, s ahogy az ember gátat emel az áradatnak, hogy védjen embert és vagyont, úgy akar ő tengert és tavat hozni létre e Sodoma és Gomorra eltörlésére. DE SANCTIS megdöbben Dante embertelenségén, hogy négy gyermekért egy egész várost akar elpusztítani, felnőtteket s velük egyetemben a gyermekeket is. De ámulva áll a szenvedélynek e minden emberi mértéket felülmúló ereje előtt.¹⁶ SZERB ANTAL egész teóriát emel e megdöbbenésre és Dantét, mint az embertelenség, a kegyetlen szigor költőjét akarja élénk állítani.¹⁷ Ez teljesen hamis vágányra vezet. Dante Pisában többet lát, mint egy várost. A víz-elborította Pisában a pártharcok minden törvényt, minden emberi, s akkor isteninek nevezett természeti törvényt felbomlasztó, az élet szentségét megtörő szörnyűséget akarja megtorolni. Dante ítélete eszmei követelmény, nem valóság, ha végtelen erejű imaginációja a legnagyobb mértékben valószerű is.

Dante nehéz dió mindazok számára, akik csak a mai értelemben vett realizmust vélik költőileg hatékonynak, csak a tipikus és egyéni egy meghatározott ötvözetét. A dantei eszmeiség olyan erejű s annyira alapvető, hogy költői imaginációjának valódi bázisa. Dante ezáltal nem válik sápadt, szónokló

¹⁶ DE SANCTIS : i. m. 256—58.

¹⁷ SZERB ANTAL : i. m. 277—278.

irányköltővé, mert eszmeisége ösztönösen képszerű, s végtelen szenvedély szárnyán bontakozik ki. Jó példa erre a simoniákus pápákról adott ábrázolás. Az egész *Színjáték*on végigostorozza a romlott egyházat, s ezen belül is a simoniákus pápákat. A Pokol XIX. énekében a simoniákusok, az egyházi tisztségeket pénzen vevők és adók hevernek a kőben, kerek résekben, s csak a talpuk látszik ki:

„*És a talpáról mindeniknek láng száll,
S úgy rezgett lábuk alatt minden íze végig,
Mintha letörve látsz rezegni nádszáll.*”

(Pokol, XIX. 25–27. B.)

Itt vannak elásva a pápák, s ha egy új érkezik, a régi egyre mélyebbre nyomódik be a szikla egyenes járatába. Itt találkozunk III. Miklós pápával, aki az Orsini családból származott. Mögötte a mélyben lejjebb vannak már a korábbi simoniákusok is. Maga a büntetés is döntően jellemző a dantei imaginációra: a gyermekgyilkos anyákat ásta le a középkori igazságszolgáltatás a fölbe és szúrta át szívüket tüzes karóval. S a gyilkosok nem egy nemét büntették akkor Firenzében úgy, hogy fejfel lefelé földbeásták őket. Dante nyíltan céloz is rá, hogy ezek a pápák az egyház gyilkosai. Anyagyilkosok!

„*Ó, szóltam, amint megállt a Vezér,
Te földbevert karó, szomorú lélek,
Ki fejtetön állsz, hogyha tudsz beszélni!*

*Úgy álltam, mint pap, kit gyógyítani kéret
A gyilkos, már leásva, elhalóban,
Hogy egy perccel tovább nyúljon az élet.*”

(Uo. 46–51. B.)

Dante itt III. Miklóst jellemezve nem egyénit, hanem az Orsinik, a „medve kölykéről” nevezett család közös jegyét emeli ki, s úgy mutatja be a pápát, mint a simoniákusok egyik alaptípusát, aki gyermekeit gazdagítja:

„*Bocsaim vágyva gazdagítani raktam
Főnt a pénzt, itt magamat vödörbe.*”

(Uo. 71–72. B.)

III. Miklósban nincs egyéni jegy. Ezután a csak később érkező VIII. Bonifác van elénk állítva, mint aki érdekből vette el a drága Hölgyet, az egyházat vagyonáért, s aztán meggyötörte. Ott a fiainak pénzt gyűjtő vadállat, itt a gonoszul házasodó ember. A VIII. Bonifác után következő V. Kelemenről csak annyit mond Dante, hogy egy király fog tapsolni neki pártfogolva.

Dante ezután egy allegóriával jellemzi az egész típust, amely rámutat allegóriáinak s szimbólumainak keletkezés-formáira, szükségszerűségére is. Az *Apokalipszis* hírhedt bíborruhás asszonya tűnik fel képzeletében (általában

az eretnekek fogták fel így az egyházat). Azonban a szörnyeteg Danténál azonosul lovasával s a képnek ez a változása azért történik, hogy jobban megfeleljen a szörnyűségnek, amit képviselt, hogy a bíborruhas asszony nem más, mint az emberré vált szörnyeteg, hogy hét feje és tíz szarva van :

*„Már gondolt az evangelista rátok,
Mikor egy nőt Vizek fölött csücsülve
A királyokkal szajhálkodni látott,
Akinek e világra fölkerülve
Hét feje volt, s tíz szaru védte, ha küzdött.”*

(Uo. 106—110. B.)

A Biblia egyik leghíresebb és megragadó jegyekkel teljes szimbólumát mutatja be új formában, kettős aspektusában és egyetlen lényegében : hol mint csábítót, hol mint hétfejű, tízszarvú sárkányt. Íme a reális jelenet, a tipikus ábrázolás elszakad a valóságtól, hogy a generalizáltat ki tudja fejezni. De ezt is képszerűen, még pedig ellenállhatatlanul ható képekben, mert hiszen a bíborruhas asszony és a sárkány képe minden középkori ember fantáziájában ott él. A jelenetet III. Miklós történetével indította el : nevéből és címeréből formált képet, így ábrázolta a családi simóniát. Azután továbblépett, Bonifácot mint hazugul nősülőt mutatja be, Kelement már csak olyképpen, mint akinek király a „pártfogó”-ja. Majd már csak egy lépés, hogy átalakuljon egész típusa a bíborruhas kéjnévé. Dante eldobja ezeknek a negatív hősöknek egyéni jegyeit, hogy jellemük központi és összefogó vonását állíthassa oda, hogy kibont-hassa belőlük a szörnyeteget a hét fejjel és tíz szarvval. Úgy bánik a poétika különböző eszközeivel, mint aki szuverén ura a költészet minden lehetőségének. S végül is egy nagyerejű támadó beszéd, és a jelenet drámai lezárása vet véget e hatalmas képnek. Itt nincs irgalom!

*„S ha nem nézném még itt is tisztelettel
A szent kulcsokat, miket vígan élve
Kezeltél ott fenn szennyezett kezeddél,
Még keményebb lennék hozzád beszélve,
Mert kapzsiságtok rontja a világot
Jókat tiporva, rosszakat kimélve.”*

(Uo. 100—108. B.)

Ideveti a szörnyeteg képét, a támadást e százszoros bálványimádók ellen és Konstantinus ellen, aki hírhedt adományával először tette gazdaggá a pápákat. A dantei humanizmus ismérve jóság a jókhoz, irgalom a szenvedők, elesettek, gyengék iránt, ítélet az embertelenekkel szemben.

*„És amíg szavam ekként rájátámadt,
Bezzeg a lábát ugyan rázta-verte,
Nem tom, harag volt-é, vagy lelki bánat.”*

*Remélem, hogy Vezérem helyeselte
Az igaz szókimondást; míg beszéltem,
Megelégedett arccal áll, s figyelte.*

*Aztán, amint a szó végéhez értem,
Karjába fogott, melléhez szorítva,
S visszaindult, amerre jött, az éjben.”*

(Uo. 118—126. B.)

Úgy véljük, ezek után be kell mutatni néhányat azon típusok közül, melyek már az új embert mutatják. Az eddigi példákon is az újkor első költője tekintett egy süllyedő világra roppant erkölcsi bátorsággal, és nem valami gyáva emberieskedéssel. Amit az ezután méltatandó jelenetekben mutat, a Francesca da Riminiében, az Ulyxesében, már új erkölcs, új hősök, új gondolatok világába vezet, s a középkori keretet minden ponton áttöri. Az isteni épület minden eresztékében inog, bár összetartja a matematikai és geometriai szerkezet, az egy tengely körül felépített hármas világ, a középkori természettudomány, a kereszténység alapvető tanításai, és erkölestana. De a tartalom, a lélegzetvétel már az új világé, s ezek kontrasztszerűen állanak szemben a különböző hősök jellemében. Dante úgy az átmenet költője, hogy a két szembenálló világot egyszerre ábrázolja. Nem szembenállás ad párbeszédet az alakok között, emiatt nem egymással állnak dialógusban, hanem külön-külön a költővel, és ahogy Dante reagál történetükre, avval fejezi ki, hogy hova tartozik. Nincs Danténak, mint a mű főhősének egyetlen mozdulata, mely ne a hatalmas, átgondolt vízió szerves része lenne. Kemény Filippo d'Argentivel szemben, a pápákkal szemben; keserűen vitatkozó és mély tisztelettel eltölt Farinatával szemben; megrendül Ugolino gyászának hallatán; néma marad, nem szól egy szót sem, mikor Ulyxes fenséges jelenetét lezárja, Francesca történetét pedig oly mélyen átérzi, hogy eszméletlenül földre omlik. Sordello odarohan Vergiliushoz, átöleli, míg őt magát zokogás erőlteti, s elmondja *Ódját Itáliához*, mely akkor még csak a költők szívében élt, mint egységes haza.

Azok közül az alakok közül, akik azóta évszázadok változásán keresztül is élnek, mert azóta is bontakozik az az új kor, melyet képviseltek, éppen három nagy alak tűnik elénk, s főként kettő. Az egyik, Ulyxes, esetében Dante alkalmasint szájhagyományt is használt, olyat, amely eltért a homéroszi hagyománytól és Plinius, valamint Solinus feljegyzéseiben is megmaradt. Eszerint Ulyxes egy második utat is tett Herkules Oszlopaihoz, s rajta túlhaladva alapította Lisszabont. A másik alak Francesca da Rimini a családi hagyomány és a népi mende-monda szövedékét nyújtotta a költőnek alapul. A harmadik, Sordello élt, alkotott, költeményeit Dante olvasta. Hogy mennyit alakított az egyes történeteken, ma már nem könnyű pontosan meghatározni. Dante azonban már a leleményben is az érzelmi megindultság magas fokán a kiválasztásnak avval a szabad jogával élt, mely már maga is képzeleti aktus. Dante választhatott volna más bátor embert, aki éppúgy szembeszállt az

istenekkel vagy a végzettel, mint Ulyxes, találhatott volna legendás hajósokat is. De neki olyan tengerészt kellett választania, aki szinte szobra az értelemnek. A költő állásfoglalása is kitűnik, hiszen más az, amiért a Pokolba került — a trójai ló hamis tanácsa, melynek eredményeképpen elhamvadt Ilion — és más az, amit elbeszéltek vele. Dante az utolsó utat írja le, mikor Ulyxes hátrahagyta Herkules Oszlopait, és állandóan nyugatra tartva élő ember létére megpillantja a végtelen óceánban a Purgatórium szigetét. A dantei előadás szerint a végzet, az isteni törvény nem engedi, hogy élő ember a maga erejéből ezt megtehesse. Hiába hát Ulyxes hősi magatartása, hiába a haladás, a tudás, a felfedezés grandiózus vágya, nem segíti felülről jövő erő, s ezért el kell vesznie. Ulyxesben Dante kissé önmagát is ábrázolta.¹⁸ Hasonlatainak elemzésekor utalni fogunk rá, hogy alvilági utazása során minduntalan fel-támadnak a tenger hullámai, s ő mint hajós hol elindul a kikötőből, hol a viharból az öbölbe menekszik, hajós, aki éberem ügyel a hajó minden porcikájára, vitorlájára, és útjára a sötét légen és vizeken által. Később pedig vándor, aki elhagyta otthonát, családját, aki hazavágyódik és bolyong. Ulyxes azonban nem számkivetett, mint Dante. A sokat tapasztalt Ulyxesből, a fortélyos görögből, aki egy nagyszerű csel miatt szenved a tűzben, az emberi értelem és haladás hőstét formálja, azt az embert, akinek legnagyobb szenvedélye a tudás, s aki emiatt felbont minden más emberi köteléket :

*„Se kisfiam, se vénségtől elernyedt
Atyám, se nőm, akinek örömére
Őriznem kellett köteles szerelmet,*

*Le nem győzhetett. Lelkem szenvedélye
Látni világot, emberek hibáját
S erényüket, s okulni mennyi féle.”*

(Pokol, XXVI. 94—99. B.)

A legnagyobb dantei vezérigét mondja ki, mikor a fáradt csapat Sevilla tájékán már alig bírja erővel :

*„Gondoljatok az emberi erőre,
Nem születtetek tengni mint az állat,
Hanem tudni és haladni előre.”*

(Uo. 121—142. B.)

S erre megindul a kis hajó a csodálatos úton, mígnem az ismeretlen világ felől előtörő vihar a tenger mélyébe szorítja.

¹⁸ E jelenet körül régóta heves vita dúl. Felfogásunk legközelebb BRUNO NARDIÉ-
hez áll (La tragedia di Ulisse. Dante e la cultura medievale, Bari, Laterza, 1942.)
MARIO FUBINI felfogásával, aki Ulyxes alakját minden erővel kisebbiteni szeretné (Due
studi danteschi, Firenze 1951), nem tudok egyetérteni.

Dante az egész emberiség s az emberi történelem célját ismeri fel, a haladást, melyet ezúttal nem is valami túlvilági boldogságban keres: tudni, megismerni, gazdagodni, bátornak lenni. E hősi eszmény hordozójául választja az újkor új hősének példájául az antik Ulyxest. Humanista a célkitűzés, humanista a felfogás, humanista a módszer. Ennél magasabbra Dante a *Színjáték*-ban nem emelkedik. A dantei alapvető módszerek egyikével találkozunk, hogy ti. közszájon forgó mondát vagy régi hagyományt alakít át a maga céljaira. Ulyxes nem allegória s még nem szimbólum, de már több, mint az egyetlen antik hős. Következetes jelleme s bátorsága által, híres egyedi tulajdonságai által válik alkalmassá arra, hogy Dante rajta mutassa be férfieszményét. Nagy magány és nagyszerű tervek, a tudás égő szenvedélye, melyért mindent feláldoz: ez a Dante szívét betöltő gondolatok összessége. Az újkor tengerész-polgárai magukra ismerhettek benne. Janus Pannoniusunk Jacobus Antonius Marcellusra írt dicsőítő énekében a velencei patríciusra és hajósra fordítja a dantei Ulyxes vágyait, de már nem a Purgatórium dombja többé, amit megpillant Nyugat tengerén, ő már az új világot keresi.¹⁹ Az a mód, ahogy a reneszánsz Dantét félreérti, teljes mértékben jellemző nemcsak a korra, hanem a Dante művében rejlő lehetőségekre is. Az Ulyxes-jelenet pontos topográfiával, a tengerészet minden csínja-bínjának ismeretével készült szinte matematikai pontossággal, számításba vette azt, hogy a Purgatórium hegye Jeruzsálemmel van egy vonalban, Gibraltár pedig magasabban lévén, a vitorlák segítségével állandóan balra kell tartania.²⁰ Dante többször is hangoztatja, hogy Ulyxes túlhaladt Herkules Oszlopain, amikor élő ember létére a Purgatórium hegyéhez tört át a mérhetetlen Óceánon. A kettős tilalom ellenére egyetlen hangot nem ejt, amely elítélné a nagy merényt. Dante itt felismerte a társadalmi erő lényegét, és ezúttal annak egyik legjelentékenyebb megnyilvánulását ragadta meg. Az olasz kereskedő tengerészenek vállalkozó szellemét, határtalan nyugtalanságát, kutatóvágyát. A reális, szinte tudományosan pontos leírásokhoz nem kísérő, kiegészítő elem a lelki történés. Ellenkezőleg, a külső történés alá van rendelve a lélekábrázolásnak. Így a nyugati út legapróbb tengerészeti vonatkozása is csupán képszerű ábrázolása az Ulyxest hajtó lelki szenvedélynek. A dantei típusalkotás mind Farinata, mind Ugolino, mind Ulyxes esetében a lélektani realizmusnak adja az elsőbbséget, melyet minden esetben kísér a testi valóság szinte orvosilag pontos és költőien koncentrált ábrázolása; Farinata büszke testtartása, felvont szemöldöke, majd Ugolino történetében az éhség fokozódása egészen a tébolyig, a fájdalom és az éhség birkózása, a farkaslátás, mely az éhség egy megadott fokán bekövetkezik, s végül az örület, melynek kifejezése sejtetni engedi a kannibalizmust, mely a büntetésben még fokozódik, Ruggieri érsek koponyáját

¹⁹ KARDOS TIBOR: i. m. 129–130.

²⁰ Dante Alighieri: La Divina Commedia. Ed. G. A. SCARTAZZINI, I. Inferno, 260 (Antonelli).

kell rágnia az idők végezetéig. Ulyxes esetében a testi vonatkozások halványabbak, de nem hiányzanak. Ulyxes, mire elér Herkules Oszlopaihoz, fáradt és öreg :

„*Io ed i compagni eravam vecchi e tardi*”.

(Inferno, XXVI. 106.)

Még többet is mond. Az érzékek működőképessége hanyatlik, már alig pislákol, gyengül a szem és a hallás, tompul az ujjak érintése, ernyed az izom. Az ember már csak rom. S íme, hogy ábrázolja mindezt két sorban :

„*A questa tanto picciola vigilia
De' vostri sensi, ch'è del rimanente . . .*”

(Uo. 114—115.)

„Érzéketek e kicsiny, pislákoló mécseséből ami még megmaradt . . .” Csak a lélek erős tehát, a vágy olthatatlan. Itt emeli magasra előttük az emberi hivatás nagyszerűségét, mely legyőzi létükben azt, ami a hanyatló testhez, az állati léthez van kötve :

„*Fatti non foste a viver come bruti . . .*”

(Uo. 119.)

E rendkívüli típusalkotás titka, hogy a költő egyetlen öntetben állítja elének realisan tapinthatóan a tárgyakat, a szoros logikai sorrendben zárt eseményeket, a társadalmi körülményeket, a test és a lelki jelenségek megbonthatatlan egységét, a cselekvést és szavakat. Költői realizmus azóta is ritkán érte el a világirodalomban azt a fokot, amit Dante egy-egy jelenetében. Bennük a felülettől a társadalmi erők legmélyéig minden érzékelhető lényeges mozzanatok által. Dante úgy teremt, hogy alakjai, képei az olvasóban egészülnek ki, további imaginációt keltenek. Dante az olvasót mintegy költővé teszi. A drámai költő sajátja ez : egyetlen egységet, felbonthatatlan áramkört alkotni jelenlevő közönségével olyképpen, hogy a közönség mint a kórus kiegészítő része van jelen. Ehhez minden esetben az a bizonyos teremtő vázlatosság szükséges, mely a közönségben egészül ki teljes képpé. Ez Dante nagy hatásának egyik oka.

A dantei típusalkotás e jellemvonásaihoz újabbakat akkor tudunk fűzni, ha egyik leghíresebb képét, Francesca da Rimini történetét tekintjük át. A *Színjáték* leggyöngédebb rajza a két szerető története.²¹ DE SANCTIS írja, hogy Francesca da Rimini az első modern nőalak. Már az is mennyire jellemző, hogy nem Paolo beszél. A történet két alakja közül Francesca lép ki hősként. Miért éppen ő? — Neki kell bizonyítani a szerelem ellenállhatatlan erejét.

²¹ DE SANCTIS : i. m. 109.

Ha a görög tragédiát, s utána minden modern tragédiát is az jellemez, hogy sodrása ellenállhatatlan, hogy a folyamába került alakok sorsa egyszersmindenkorra meg van határozva a külső és belső cselekmény egyirányú fokozódó rohanásával, akkor Francesca és Paolo jelenete a legnagyobb mértékben tragikus. Hogy Dante hősei szelet vetnek és vihart aratnak, hogy bűneik nincsenek arányban szenvedéseikkel, sehol sem olyan világos, mint Francesca és Paolo jelenetében. Azokban a sorokban, amikor Dante egy egész világ ellen tiltakozva hirdeti ki: „Amor, che al cor gentil ratto s'apprende (Szerelmem, mely a nemes szívet azonnal megragadja), majd pedig: „Amor che a nullo amato amar perdona” (A szerelem, mely nem tűri, hogy a szeretett ne viszonozza a szerelmet . . .) egyetlen konklúziót ad: „Amor condusse noi ad una morte” (A szerelem vitt minket egy halálba). A történet szinte balladai rövidséggel tárul elénk. Síró vádirat, mely egyben önvédelem, tiltakozás és diadal is. Hiszen íme, enyhíti a fájdalmukat, hogy együtt lehetnek a forgószélben, mint ahogy a magyar népballada halálbaüldözött szerelmesei virág alakban ölelkeznek tovább a sír felett. „Come vedi, ancor non mi abbandona . . .” (Szerelmem mint látod most sem hágy el. Inf. V. 100—107.)

Nem a külső történetet mondja el, Francesca állítólagos rászedetését, ahogy a legenda följegyezte: mint küldték Ravennába a csúf Gianciotto helyett, mint jövődő férjet, vagy kérőt a daliás Paolót, Gianciotto testvérét. A történetből csak a végkifejletet írja majd le Dante, azt is elfátyolozva. Dantét a lélek történései érdeklik. Költői imaginációja ehelyütt is az élet mély megfigyeléséről tanúskodik. Mi váltotta ki, mi tette nyilvánvalóvá a titkolt szerelmet?

Dante a legdrámaibb pillanatot emeli ki. Nyilván megvolt neki az epikai hitele. Gianciotto gyilkosságának színhelyén ottmaradhatott a könyv, Lancelot és Ginevra története. Az irodalom tudatosító erejét nem hagyhatta figyelmen kívül az, aki annyira meg volt győződve a művészet, különösképpen a szó hatalmáról. Amit azonban a valóságban megadott mozzanathoz hozzáfűz, apró, de a dantei művészetre döntően jellemző vonás:

*„Per più fiate gli occhi ci sospinse
Quella lettura e scolorocci il viso:
Ma solo un punto fu quel che ci vinse.*

*Quando leggemmo il disiato riso
Esser baciato da cotanto amante,
Questi che mai da me non fia diviso*

*La bocca mi baciò tutto tremante.
Galeotto fu il libro e chi lo scrisse,
Quel giorno più non vi leggemmo avante.”*

(Inf. V. 130—138.)

Dante nem a maga személyében vádolja a szerelmi olvasmányt, Francescával vádoltatja, aki a *dolce stil nuovo* szerelmi teóriájával hozakodik elő, mely szerint éppen a nemes szívre jellemző a szerelem. Francesca a viszonzást is mint törvényszerűt, elkerülhetetlent állítja be: azt a szerepet tulajdonítja kettejük sorsában a könyvnek, ami a közvetítőé, a kerítőé volt Lancelot történetében. Dante a jelenet tetőfokául az olvasmányban, melyet a két szerető átél, és a maguk történetében az első, egyetlen csókot emeli ki, s szinte matematikai pontossággal egyetlen vonásban összpontosítja: *il disiato riso esser baciato da cotanto amante* („az égőn vágyott mosoly, mikor megcsókol az, ki annyira szeret”).

E jelenet, akár a többiek, ismételten bizonyítja, hogy a dantei imagináció minden elemében a valóságból indul ki, a mélyen rejlő és a felületi, tartalom és virtuozitás külön-külön elő sem fordulhat nála. A Francesca-jelenetben egyébként a képalkotás végtelen gyengédségét nemcsak e szelíd és szűkszavú nőalak, s az esemény belső kifejlődésének a külsőt csak érintő, sejtelmes rajznak köszönhető, hanem a kezdő hasonlatnak, mely leüti az egész jelenet alaphangját. Amikor magukhoz hívja Francescát és Paolot, „mint galambok az édes fészekbe, hová vágyuk hívja őket, emelt szárnyakkal siklanak”, úgy röpültek feléjük a lelkek:

*„Quali colombe dal disio chiamate
Con l’ali alzate e ferme al dolce nido
Vengono per l’aere dal voler portate . . .”*

(Uo. 82–84.)

Danténál a hasonlatoknak sokféle szerepük van, ezek közül egyik a hasonlat atmoszféra-teremtő hangulati ereje. A két tragikus szeretőt a fészekbe sikló galambokhoz hasonlítja, s míg az egyik beszél, a másik zokog. Dante, aki Ulyxes történetének a végén sokatmondóan néma maradt, aki Ugolino gyermekeinek sorsa láttán átokba tört ki, most a szájalomtól szinte holtan zuhan el.

„E caddi, come corpo morto cade . . .”

(Uo. 142.)

Ezt a jelenetet olvasva azt érezzük, amit csak a legnagyobb zenei alkotásokban, hogy valaminek a kifejezésére az egyetlen dallamot találták meg. Úgy vélem, ez a művészi realizmus hatásfokának elérhető teljessége. Érezzük, hogy nincs más megoldás, hogy csak így lehetett elmondani.

Dante egyetlen típusalkotó képében sem lehet ennyire nyomon követni a költő érzelmi megindultságát, az elmondandó líraiságát. A dantei típusok, azok, amelyeket említettünk, vagy amelyek hosszabb időre, esetleg akár csak egy villanásra feltűnnek a hármas birodalomban, valóságban élő, egyes emberek voltak, vagy mondává lett alakok, mint Ulyxes. Dante képalkotásában van-

nak tömör novellisztikus elemek, melyek hasonlítanak a *Cento novelle antiche* történeteinek nem egy típusához és Boccaccio tragikus novelláihoz : az előbbiekhöz főként balladai rövidségük révén, az utóbbiakhoz az elbeszélés természetessége és lélektani biztonsága tekintetében. Boccaccio viszonya az élő hagyományhoz nagymértékben hasonlatos Dante forráskezeléséhez. Lisabetta di Messina történetében (Decameron IV. 5) Boccaccio idézi a forrásul szolgáló népballadát, és aligha járunk távol az igazságtól, ha feltételezzük, hogy Dante hősi alakjairól szólva nem egyszer népi énekekre támaszkodik, hogy a népi hagyományt, a mondát mint közigazságot fogja fel. Azonban Dante túllépi azt a mértéktartó távolságot, mely az epikust epikai tárgytól elválasztja. Farinata alakja Dante családjának emlékeiben nőtt óriássá, Ugolino egy párton volt vele, Ulyxes sorsa Dante sorsát példázza, Sordello költő, mint ő maga, VIII. Bonifác száműzetésének okozója, Francescáról pedig, a ravennai uralkodó család tragikus tagjáról, utolsó pártfogóinál hallott Ravennában. Ezek a személyi kapcsolatok forrásai lírai tónusának, amely áthatja e történeteit. Az emlékezés lírai színeit öltik fel ez alakok, különmemű érzéseket keltenek : haragot, gyűlöletet, tiszteletet, megrendült együttérzést, de érzelmeket.

Említettük már, hogy Dante képalkotásának erősen dramatikus vonásai vannak. Ehhez járul hozzá a dramatikus párbeszéd szinte állandó alkalmazása. Minden eddig tárgyalt jelenete minden egyes tipikus ábrázolása párbeszéd a költő és a hős között. S nemcsak a forma drámai, és a jellemzés említett módszere, de drámai a felvetődő problémák egyetemesége és emberré formálása s végül feszültsége.

IV.

Ilyen magasrendű típusalkotás csakis a művészi tudatosság dantei fokán képzelhető el. Szóltunk már arról, hogy Dante az alkotó fantáziát, a létrehozó képet, valamint ennek művészi elhihető erejét, nemkülönben a művészi látomás igazságát, a művész látnoki szerepét érzi művészi tevékenysége lényegének. Evvel igen közel járunk a realizmus követelményeihez, még ha azon a fokon képzeljük is el, melyet egyáltalán az újkor küszöbén elérhetett. Társadalmi kötelmek, valóságos típusok, élő egyéniségek, művészi igazság és elhitető erő mind olyan elemek, melyekben a realizmus lényeges vonásait ismerhetjük fel.

Csupán az a kérdés, hogy Dante a realizmust mint feladatot — persze ismét hangsúlyoznunk kell : az akkori társadalmi és művészi lehetőségek szerint —, mennyire fejezi ki tudatosan?

Művészeti elveit az eddig említetteken kívül a maguk egységében kell tehát áttekinteni, már csak azért is, mert evvel nem csupán típusalkotását magyarázzuk, de hasonlatainak, metaforáinak világát is. Tanulmányunk elején szóba került az imagináció szerepe Danténél. Hozzáfűzhetjük, hogy a költői génusz leginkább lényeges ismérvének tekinti a költő a fantáziát, hiszen ez a

művészi „lelés”, alakítás és kifejezés legfőbb forrása. A költői génuszt pedig Dante mindig a költői tevékenység élére helyezi. A költő elméleti és gyakorlati tudása számára csupán a Parnassus „árnya”, de előbb a költői tanulmányoknál maga a tehetség, a Parnassus „eleven forrása”. (Purg. XXXI. 141.) Amidőn azt akarja kifejezni, hogy minden művészi alkotóerő elmarad a Paradicsom szépsége mögött, ábrázolni szinte képtelenség, a művészi tudás és gyakorlat előtt említette, mint láttuk az ingegno-t, a tehetséget. Mindamellett távol állott Dantétól a kifinomult művészi tudás elutasítása. A tehetség az előfeltétel Dante szerint, amelyre fel kell hogy épüljön a költő művészete. De éppen akkor, midőn az isteni domborművek szépségét csodálja (Purg. XII. 64—69.), a kifinomult tehetség földi teljesítőképességével veti össze, az „ingegno sottile”-vel. Talán nem felesleges hangsúlyozni, hogy a reneszánsz művészi írói eszménye pontosan ez a dantei „ingegno sottile” lett.

Dante előtt világosan áll a művész elé tornyosuló minden akadály : az anyag súlyossága, vagy a művész gyengesége. Az előbbi éppenúgy megkívánja a nagy tehetséget, mint ahogy az utóbbi a tehetség hiányát vagy bizonyos zavart jelent a művész teljesítőképességében. Egy helyen például Dante talán önvédelmül is kimondja, hogy igen gyakran a kifejezés (forma) nem felel meg a művészi szándéknak (all'intenzion dell'arte). Ugyan miért? Mert „az anyag süket” (la materia è sorda Paradiso, I. 127—129.), azaz nem válaszol a művész, a költő hívó szavára. Ezt a vallomást annál személyesebben teszi, mert jól tudja, hogy sokszor a tanítást, melyet ő e műben megírt, még csupán elgondolni is nehéz, nemhogy versbe tenni. (Purg. XXIX. 40—43.) A másik eset, amidőn az anyag alkalmas a költői formálásra, de a művész keze remeg :

„*Similmente operando all'artista
C'ha l'abito dell'arte e man che trema.*”

(Paradiso, XIII. 77—78.)

Amikor e két gondolatot egymás mellé állítjuk, lehetetlen, hogy ne gondoljunk arra, miszerint a Dantét olvasó és olyannyira tisztelő Michelangelo leghíresebb szonettjének, a *Márványtömb-szonett*nek e két gondolat az egyesített bázisa, bár továbbfejlesztve.

Michelangelo úgy érzi, hogy nem tudja szerelmesének, Vittoria Colonnának méltó képét felidézni. Nem azért, mert az anyag süket, nem, hiszen benne rejlik a szépség ideája. Csak le kellene hántani, mint a márvány héját, az őt körülvevő akadályokat. A művész a hibás, kinek keze reszket.

Lényegében Dante ha birkózott is az anyaggal, ha tudta is, hogy győzelme nem mindig könnyed, mégis tudta, hogy győzött, s ezt abban a híres invokációjában fejezte ki a legtisztábban, melyben Jázonhoz hasonlítja magát, aki Colchisba ment, hogy megszerezze az aranygyapjat :

„Senki se szállt még más e vízre mint én;
Minerva küld szelet, Múzsák mutatnak
Göncölt, s Phoebus hajt a rudat feszítvén.
.....

Bámultok majd, mint Colchis ős honában
Argo hősei, kik tüzes bikákkal
Látták szántani Jázont hajdanában.

(Parad. II. 7—9, 16—18. B.)

A filozófiának, akkori természettudománynak versbe kényszerítése természetesen csupán a dantei költői materiának egyik része. Éspedig mint a költő által elfogadott igazságok rendszere, mint az élet valóságának egy része. Nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy az osztálytársadalmak ideológiája és tudománya a kor embereinek képzeletében mindig a valóság igényével lép fel, tekintet nélkül arra, hogy egy gazdasági alap s egy meghatározott társadalmi osztály szolgálatában álló társadalmi gondolatokról, vagy a valóság igényével fellépő természettudományi ismeretekről van-e szó? Ezért költőnk poétikájának ismérve általában az, ami minden művészet realizmusának mértékét meghatározza, mennyire ragaszkodik a „valósághoz”? a természethez, az emberi érzésekhez? Dante az aristotelesi poétika híve, aki szerint a művészet a természetet utánozza. Ezt a felfogást Dante elfogadja, de beleilleszti a kereszténység gondolatkörébe olyanformán, hogy a természet az isteni művész (mint egy helyütt mondja : „az isteni építész”) alkotása, s ezt a fizikai világot az ember mindennemű fortélyos mestersége, közöttük a művészet is, amennyire tőle telik, követi, mint a mestert a tanítvány :

„... natura lo suo corso prende
Dal divino intelletto e da sua arte;
E se tu ben la sua fisica note
Tu troverai non dopo molte carte,
Che l'arte vostra quella, quanto potete,
Segue come il maestro fa il discente;
Sì che vostr'arte a Dio quasi è nipote.

(Inf. XI. 99—105.)

A Purgatórium isteni művész alkotta márványpadlója a valóság iránti hűséget fejezi ki mint eszményt. Az eredetiben :

„Morti li morti, e i vivi purean vivi:
Non vide me', chi vide il vero,
Quant' io calcai finche chinato givi.”

(Purg. XII. 67—69.)

És Babits fordításában :

„Élő az élő, holt a holt a rajzon;
Többet valóság látója se lát,
Mint én, ki rajt járok, s fejem lehajtom.”

Olyanok ezek az égi márványképek :

„... hogy nemcsak Poliklét,
De a természet szegyenben maradna”

(Purg. X. 32—33. B.)

Dante a természeti hűségen nem valami másolást ért, hanem a művészet őszinteségének és alapvető, lényegi valószerűségének ismervét. Amidőn például a Purgatóriumban méltatja a dolce stil nuovo irodalmi iskoláját, azt az újdonságot, amelyet e költői irányzat az olasz irodalomban és általában a román népek irodalmában jelentett, akkor éppen az érzések őszinteségét, a közvetlen kifejezést, tehát a lélektani realizmust emeli ki. Dante egyhelyütt Buonagiunta da Luccaval, egy korabeli költővel beszélget, és így mutatja be magát :

„Ed io a lui: Io mi son un che, quando
Amor mi spira, noto, ed a quel modo
Che ditta dentro, vo significando.”

(Purg. XXIV. 52—54.)

Buonagiunta mély tisztelettel hajlik meg az új iskola nagysága előtt, elismeri a maga és társai hibáját :

„Io veggio ben, come le vostre penne
Diretro al dittator sen vanno strette.”

(Uo. 58—59.)

Dante tehát abban látja a maga és társai érdemét, hogy inspirált költészetet hoztak létre, hogy az érzések és a szenvedélyek közvetlenül szólaltak meg, hogy szabad utat nyitottak a költői sugallat szavának. Hogy szorosan (strette) követte tolluk a lélek benső írnokát. Még hosszú az út a modern európai költészet dalformája eléréséig, Goethe, Heine, Puskin és Petőfi dalainak világáig, de itt a kezdet!

Mindenben a valóság, vagy az eszmei igazság vezéreljen! Ez Dante számára a jelszó. Amikor a Pokolban felmerül a szörnyeteg Geryon, a család szimbóluma, a metaforák és hasonlatok, képes kifejezések érzékletes igék és szavak özönével teszi elhihetővé azt, „ki a világot бүdösíti”. Dante előtt nem kétséges, hogy az a szörnyeteg a fantázia szüleménye. De mégis a valóságot tükrözi, a társadalmat tönkretevő, ezerarcú hazugság szimbóluma, tagad-

hatatlanul valóság, úgy kell hát ábrázolni a hazugság e szimbólumát, mint valóságot.

*„Ha hazugsághoz hasonlít, ne kezd el
Az igaz szót se, hogyha nem kívánod,
Hogy olyat, mit meg se tettél, restellj.*

*De itt szólnom kell. Hát komédiámat
Hivom esküdve, olvasóm, tanulm,
Ha nem igaz, akkor akár ma kútba hányjad,*

*Hogy láttam, a nagy ködből alulról
Uszkálva egy nagy szörny emelkedik föl
Csodául, s minden bátorságra gúnyul.*

*Mint a bűvár, ki visszatér a vízből,
Hová leszállt, hogy horgonyát föloldja,
Amelyben éppen megakadt, a szirtről,*

Nyújtózkodik, s lábait összetolja.”

(Pokol, XVI. 124—36. B.)

Dante tudta, hogy e szörnyeteget ilyenné ő tette, s ugyanakkor élővé varázsolta ^{21a}. De a valóság hitelét a csalás erkölcsi létezése, társadalmi ténye adta meg. Mindig és minden körülmények között dolgokat, társadalmi viszonyokat, élő embereket, érzéseket : egy szóval *tényeket* akar megszólaltatni, mégpedig híven. Vagyis a kifejezés meg kell, hogy feleljen a ténynek. A költői formának — értve ezalatt a kifejezés képszerűségét, nyelvi formáját, hangalakját, ritmusát — követnie kell aényt. A pokol mélyén írja, midőn a Théba várát építő Múzsákhoz fohászkodik :

*„Mert a világ mélyét rímekbe kötni
Csacsogó nyelvnek nem való, sem annak,
Ki csak papát-mamát képes gügyögni.*

*De, hogy a tény feleljen meg szavamnak
Segítsenek a nők, kik Théba várát
Emelni segítettek Amphionnak.”*

(Pokol, XXXII. 7—12. B.)

Amphion énekével hozta mozgásba a köveket és teremtette meg Théba várát. És így képletesen a Múzsák segítettek, akik az éneket adták. E hódolat a költői tehetség világot építő erejének szól. E sorokban a tények teremtésének képességéről van szó, arról, hogy a költő a semmiből hoz elő tényeket, de ezek

^{21a} BENEDETTO CROCE éppen azt hangsúlyozza, hogy Geryon mennyire élő (La poesia di Dante, Bari, Laterza 1940, 88—89).

a költői tények, a valóság lényegét adják, hasonlítanak a valóságra. Nem a szolgálai követés Dante eszménye, melyet ma naturalizmusnak neveznénk, hanem a dolgok lényegének újrateremtése. Dante még azt is tudja, hogy az irodalmi alkotás tetőpontján a típusok, még hozzá az egyénített típusok, a jellemző egyéniségek teremtése áll. Dante az emberi sorsok ilyen feltárását „példá”-nak nevezi. A Paradicsomban kimondja, csak akkor érhet el eredményt, ha érvei szemléletesek, ha példák jól látható képei, híres alakok szólnak helyette :

„Azért kellett neked e csillagokban
S a Hegyen és a Bús Völgyben mutatni
Csupa olyan lelket, kiknek híre sok van.”

(Parad. XVII. 136–138. B.)

Mindehhez még csak annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy Danténak határozott fogalmai voltak magáról a művészi szépről is, a költői alkotást átjáró szigorú kánonról és fegyelemről, és hogy állandóan birkózott a művészet, s általában az íróművészet kifejezésbeli korlátozottságával. A dantei szépeszmény, akárcsak az antik és a humanista, a harmóniában, a részek arányában, a szimmetriában jut kifejezésre. SCARTAZZINI jogosan idézi Dante egyik ilyen helyének magyarázatául magát a Convivot : „Úgy tűnik fel nekem, hogy az ember akkor szép, ha tagjainak aránya megfelelő, és akkor mondhatunk szépnek valamely éneket, ha a hangjai egymásnak szépen megfelelnek, amint azt a művészet megkívánja.”²²

Dante ebben a természeti és művészi szépséget rokonnak érzi.

Említettük már, hogy érezhetően felmérte a nehéz tárgy költői feloldásának, képszerű megjelenítésének problémáját, de még ennél is jobban foglalkoztatta a folyamat, a három dimenzió művészi érzékeltetése. Az ő idejében két irodalmi műfaj tűzte ki a folyamat világos ábrázolását, az epika és a dráma. Amikor művének a „Színjáték” elnevezést adta, kötelezettséget vállalt nemcsak a feszült dialógusokra, a szakadatlan párbeszédre közte és a világ között, és talán alakjai között is, hanem az evolúció ábrázolására is. És ezt nemcsak az elbeszélés köteleességévé tette, de hasonlatainak is ez a lényege, ezen a ponton fejleszti ki a maga művészetét az antikokból, és haladja meg messze kortársait. Birkózik avval a gondolattal, hogyan ábrázoljon képszerűen, és ugyanakkor hogyan keltse életre a képet. A festészet és szobrászat a pillanatot tudja csak ábrázolni, azonban meg tudja ragadni a döntő pillanatot. Némi önirónia cseng Dante szavaiból, amikor arról szól, hogy „csak tudná ábrázolni” Argót, hogyan aludt el, miközben Mercurius Syrinx szerelméről regélt neki, amit talán a festő végre tudna hajtani („come pittor, che con

²² Dante *Alighieri*: La Divina Commedia. Ed. G. A. SCARTAZZINI, II. (XXXI. 49–51) 663; ua.: Convivio, I. 5.

esempio pinga", Purg. XXXII. 67.). Mégis szembeszáll a feladattal, és keresztülviszi a csaknem lehetetlent, gondoljunk csak a pokolbeli tolvajok jelenetére, akik kígyóból emberré, és emberből kígyóvá lesznek, egymást marva és alakot cserélve; vagy Aragne pókká válásának merész ábrázolására (Purg. XII. 25—63.). OLIVERO is felfigyel tanulmányában a dantei képhalmazások bizonyos sajátosságaira. Hogy azok a téma különböző oldalát emelik ki, egyre jobban közelítik meg a tárgy lényegét.²³ De több is van a dantei képsorozatokban. Amikor a Purgatorioban az isteni domborműveken a Góg büntetését szemléli, íme egy csodálatos sorozat tűnik eléje:

*„Láttam egyrészt, legékesebb alakja
A teremtésnek hogy zuhan az égből,
Mint a villámok lecsapó szalagja.*

*Láttam más részen mennyek jegyverétől
Nagy Briareust hanyattsújtva földre,
S hogy teste súlyán a halálos jég ül.*

*Láttam Apollót, s Pallast még vasöltve
Atyjuk körül csodálni szórt gigászok
Tagjait Marssal, kiket karjuk ölt le.”*

(Purg. XII. 25—33. B.)

Ha megfigyeljük e három terzinát, világos előttünk, hogy a különböző példák a történet különböző mozzanatokban örökítik meg, de úgy, hogy ezek a mozzanatok egymásután következők legyenek, és együtt egyetlen folyamatot adjanak elő. Lucifer a villám ragyogásával zuhan, Briareus már a halál fagyában dermed, Pallas, Apolló és Mars pedig a már lesújtott gigászok szétszórt tagjait csodálják. Azonban Dante igen gyakran egyetlen hasonlaton belül is (sőt csaknem minden esetben) időben is elindítja a cselekményt, úgy, hogy e képek és hasonlatok nem mint stabil pillanatfelvételek tűnnek előnkbe, hanem hangulattal teljes, rövidebb vagy hosszabb epikus-lírai betétek, rövid drámai jelenetek. Segítségükkel az idő és a tér benépesül és az élet teljességét közelítjük meg.

V.

Evvel elérkeztünk a dantei képalkotásnak egyik, s talán legjellemzőbb tartományába, hasonlataihoz, metaforáihoz, szóképeihez. A dantei realizmus nem csupán szokimondó tónusa által, az igazság atmoszférájával, az elhaló világ gyűlölete, s a keletkező új emberi eszmények szeretete által nyilvánul meg. De abban is, ahogyan az akkori olasz társadalom valósága átömlik e túlvilági képekbe. Utaltunk rá, hogy e hármass utazás nem túlvilági tájak ábrázolása, mert minden színét, ízét a korabeli Itália tájaiból és társadalmából

²³ FEDERICO OLIVERO: i. m. 10—13, 17, 53—61.

meríti. A három rész víziói közül a leghatalmasabb a Pokolé, mert a legjobban elmarad belőle a moralizálás, de megkapó a Purgatórium is, és a Paradicsom villogó fényvilágának, befelé tekintő lírai vallomásainak is megvan a maga gyöngéd, boldog szépsége. Láttuk, hogy a mű alapvető víziója, szerkezete, topográfiája, időpontja, a dantei társadalom-ítélet megnyilvánulási formái, allegóriái, szimbólumai, tipikus egyéniségei, a költői képzelet szinte hihetetlen egyöntetűségét fedik fel. Még csodálatosabb, hogy ez az egyöntetűség nem szürkíti meg a részletek gazdagságát. A dantei imagináció e kettős képét, gazdagságát és egységét még élesebben pillanthatjuk meg, ha az egyes birodalmakban itáliai tájakat, viszonyokat és emberi relációkat keresünk, ha azt nézzük, hogy a képes költői beszédnek az egyes alapvető részek jellegéhez idomítva mely eszközeit használja, ha feltárjuk, hogy a Pokol, a Purgatórium és a Paradicsom eltérő atmoszféráját milyen erőteljesen fejezi ki a dantei képalkotás.

Lássuk mindenekelőtt a Pokol vízióját s annak földrajzi képét. Mint az egész *Színjátékában*, úgy a Pokolban is az alapvető tájképek és elemek, melyekből e szörnyű országot megszerkeszti, Itália és annak megfelelő részei. A Pokol felidézi Itália zordon hegyi tájait, az Abruzzók, az Appenninek és az Alpések égbenyúló vad szikláit, harsogó vízeséseit, zúgó hegyi folyóit, szurdokait, a havasok morénáit és ezt ködben, néma csendben, miközben szállingózik nagy pelyhekben a hó.²⁴ Azután feltámadnak Itália éjsötét, mély erdői, melyek akkor még nem voltak kipusztítva és csak azóta húzódtak vissza a Monte Sila lejtőire. Az áradó Pó, a Brenta, a Ticino megbízhatatlan képe tűnik fel, hasonlatokban, vagy amint a Pó elpihen az Adriában, vagy az Arno leszáll a tengerhez. S a tenger mennyi arculattal tárul elénk. Főként viharban, zúg, örvényei kavarnak, a vad szél a parti fővényt felhővé kavarnya.²⁵ Vagy tükrének végtelenségében és félelmetes erejében tűnik elő. A három ország közül a Pokol az, melyben óriási dimenziók és elemi erők vetekednek egymással. Ezért szereti Dante annyira a felleges őszi tájat ábrázolni, melyen a darvak fájdalmas kiáltással vonulnak át, s a hatalmas horizontot elborító vihar képeit: a fojtott csendet, a fülledt hőséget, a hirtelen felzúgó szél-rohamot, a távoli, eget meghasító vörös villámot s a közeli mennydörgést, mely megrázza körülöttünk a földet. Emlékezzünk csak az alvilági viharra, mely a szenvedők sóhajából támad, a pokolbeli mennydörgésre, mely a szenvedők kiáltásaiból áll össze.²⁶ Danténak szüksége van ilyen távlatokra, ekkora erőkre, ilyen zord tájakra, hogy a sötét és félelmes végtelent érzékeltető

²⁴ Hegyi tájak, szakadékok, vízesések pl. Inf. XXVII. 28–30, XXXII. 30, XII. 4–12; XVI. 94–105; hegyi folyók: Inf. XV. 7–10, XX. 61–78; hóesés az Alpokban Inf. XIV. 28–31.

²⁵ A Po és az Arno torkolata Inf. V. 97, XXXIII. 82–85; tengeri vihar, I. 22–25, VI. 28–30.

²⁶ Inf. III. 130–136 és IV. 1–12. továbbá V. 40–43, 46–49, IX. 64–73, XXIV. 145–152.

birodalmat be tudja népesíteni művészileg megindító változatokkal. A Poklot megvilágító fényjelenségek a tűz és a villám. S ha MACULAY Dis városának tornyán az izzó gömböt olyannyira jellemzőnek érzi a dantei plaszticitásra, és ebből mások, mint a mi BABITS MIHÁLYunk is, a *Pokol* szoborszerűségét olvassa ki,²⁷ hadd hangsúlyozzuk, hogy a fény és a sötétség kizárólagos birodalma hozza ezt létre. Dante egy olyan művészi elvet fedez fel, amidőn a Pokolban a plaszticitást helyezi művészi alkotása középpontjába, amely világosan következik a Pokol összképének elképzeléséből, de amelynek nagy útja támad az olasz reneszánsz művészetében.

Leonardo a sötétség és a fény átmeneteiben látja a művész legfőbb lehetőségét, s minél jobban előrehalad művészi fejlődésének útján, annál kevésbé színesek kompozíciói, s annál jobban épít a fény és a sötétség ellentéteire és átmeneteire, beleviszi a művészetbe a sfumato és a rilievo elvét, melyek képeinek plaszticitást adnak. Nem ez az egyetlen eset, hogy Dante inaugurálja a reneszánsz művészi fejlődését, hogy meglát dolgokat, melyek e nagyszerű korszak művészetének módszertani alapelvei, vagy tárgy tekintetében alapvető motívumai. Különösen Leonardo áll Dantéval mélységes kapcsolatban.

Áll ez például arra a feltűnő azonosságra, ahogy mindketten az állatembert ábrázolják. A leonardói karikatúra-tanulmányok, melyek állatarcokra formázzák az egyes emberi jellemeket, gazdag előképüket találják a Pokol állathasonlataiban. Ezt legalkalmasabban úgy tudjuk szemlélni, ha meggondoljuk, hogy e hasonlatokból milyen szerepvállalás bontakozik ki, maga Dante és Vergilius számára. Ez nem valami mereven egységes jellemzés, de egy bizonyos hangulati alap rejlik benne, mely sokszínűen és mégis egységesen viszonyítja az elveszett néphez a túlvilági vándorokat. Hol hajósokként, hol vándorokként tűnnek fel, majd mint a szegény koldusok, akikre ebeit uszítja a kegyetlen gazda.²⁸ Majd dérfogta virágnak érzi magát, mely a nap fényétől újra kitarul (II. 127—29.). Vergilius pedig olyan hozzá, mint az anya, aki mikor látja, hogy ég körülötte a ház, felugrik ágyából és semmivel sem törődve csak gyermekét ragadja meg és helyezi biztonságha. (XVIII. 37—42.) A Pokol világa annak ellenére, hogy mély emberi megértés hatja át Dantét az ott lakókkal szemben, a vadállatok, az csztelen élőlények, s a hüllők kegyetlen világában tükröződik. Felhasználva a keresztény pszichomachia és babonás népi képzelet öröklött formáit e keseredett, mindörökre szenvedő emberalakok, mint kutya, macskák, kígyók, békák, farkasok tűnnek fel. Közöttük gyilkos háború dúl. Dante a vadászat szilaj képeit idézi minduntalan, vagy a prédára rohanást, az egymás tépését, a vadak élet-halál küzdelmét : az ölyvöt, mely rácsap a kacsára, de az lemerül előle a hullámokba.²⁹ Meg-

²⁷ BABITS MIHÁLY : Az európai irodalom története, h. n. é. n. 189.

²⁸ Pl. Inf. I. 22—25 ; uo. XX. 67—68.

²⁹ Élet-halál harc pl. Inf. XIII. 112, 124, XXIII. 4—9, 16—18, XXII. 58.

döbhentő dolog, hogy Leonardo vázlatai között kezdve az ölyv és a kacsa történetétől, csaknem valamennyi állat-hasonlat képszerűen feltűnik. Vagy meséiben ölt művészi formát. E mesék alapvető tudományos és társadalmi tartalmául Leonardo a bellum omnium contra omnes, a felbomló feudalizmus és a kezdődő polgári világ szörnyű törvényét állítja.

Dante a sötét birodalomban egy helyen használ szelíd, szárnyaló, ember-séges hasonlatot: Francesca és Paolo úgy repülnek hozzájuk, mint a vad-galambok az édes fészekre (IV. 82—84.). Emberi emlékképei, ahogy hasonlataiban feltűnnek, ha a kárhozottakat illetik, gúnyosak: barátcsuhába öltözteti őket, de a csuha ólomból van; jubileumi zarándokokhoz hasonlítja a szomorú sereget, az ördögök gúnyolják a luccaiakat mondván, hogy itt most nem lehet a Szent Arcot imádni és csalni közben! s ugye nem olyan jól esik a fürdőzés a szuroktóban, mint nyaranta volt a Serchióban.³⁰ Az elvetemült had, csalók, rablók, gyilkosok, árulók, álszentek e válogatott társasága nem is idézhet fel mást Dante emlékezetében, mint amilyent felidéz.

Ha továbbbhatolunk képalkotásában, egészen az alapelemekig, jelzőinek tartalmáig, az igei metaforákig, ugyanaz a véres küzdelem, kegyetlenség, elnyomás és tiltakozás, az életért való harc bontakozik ki. Minduntalan átvitt értelemben szerepel a „háború”, a „csatázás”, a „sérelem”, a „győzelem”, a „bosszú”, a „megveretés”, a „mérgezés” metaforái. A Pokol „megmérgezi” szenvedő népét. Az alvilágban „gyötrődőket” az isteni bosszú sújtja kalapácsával (Divina vendetta li martelli). A száműzötten bolyongó Dante, aki annyit forgott elesett emberek között, a böjt, az éhezés, a jóllakás, a hízás képeivel fejezi ki keserűségét, vidámodását. Egy olasz kutató kimutatta, hogy a szavakat visszaviszi eredeti gyökük értelméhez. Mit jelent ez? Azt, hogy a fizikai érzéklethez viszi közel. Mint a régi magyar nyelv, úgy a legrégebb olasz nyelv is az elsődleges értelmet tárja elénk, csupa reális, érzékletes szókép tűnik fel előttünk. Ez azután a társadalmi fejlődés során elhalványodik, s a hozzá fűződő gazdag képzetek megfakulnak. Az absztrakció az emberi gondolkodás fejlődését követi nyomon. De ez a fejlődés ellentmondásos, minél alkalmasabb a gondolat, a fogalom kifejezésére, annál absztraktabb és annál szegényebb asszociációkban. A költő életeleme a kép, az asszociáció, az *érzéki valóság elsődlegessége*. Nincs világosabb bizonyíték Dante realizmusára, mint-hogy szavainak visszaadja eredeti képszerű erejét, érzékletességét.

Hogy a szógyökökhöz fordulást mint tudatos művészi eszközt veszi igénybe, arra egyik legjellemzőbb példa amikor úgy adja meg a Halak csillagképének elhajlását lenyugodóban:

„*I pesci guizzano su per l'orizzonte*”.

(Inf. XI. 113.)

³⁰ Inf. XXI. 46—48, 49—51.

A „guizzare” a fényes pikkelyű halak „cikkázását”, „siklását” jelenti, átvitt értelemben azonban vibráló „ragyogást”. Dante két képzetet kapcsol össze: megeleveníti a Halak természeti fogalmát, s ugyanakkor asztronómiai karakterét is megadja egyetlen szóban. Ha a modern realizmus ismérve, hogy benne többé-kevésbé tudatosan a konkrét, az objektív valóság az elsődleges, akkor Dante, ha ösztönösen is — mert hiszen világnézete tekintetében hívó volt —, az objektív valóság elsődlegességét úgy valósítja meg, mint korábban senki, és később is nagyon sokáig nagyon kevesen.

Minduntalan közmondások, népi fordulatok, a népnyelv erőteljes, súlyos, sokszor éles kifejezései bukkannak előnk. Ő, aki a Purgatóriumban és a Paradicsomban az álom és a légiesség fantasztikus tornyait építi fel, itt merő súly és erő. Nem valami elvont és desztillált udvari nyelvet valósít meg, hanem a firenzei plebejus nyelvet emeli fel úgy, amint azt Machiavelli helyesen látta meg. Mikor a XX. énekben a jósok körében Vergilius figyelmezteti, hogy induljanak, mert már lenyugodóban van a Hold, így fejezi ki:

*De jöjj, érinti már az ég ezüstje
A látkört, s Sevilla alatt a tengert,
A Holdban élő Káin és a tüske.*

(Pokol, XX. 124—126. B.)

Az olasz parasztember a Hold homályos foltjaiban Káint látja kirajzolódni s egy hozzá méltó tuskét. A mi népi képzeletünk szerint a Holdban Dávid király hegedül. A magyar költészetben Petőfi is úgy látja. Ez a zord és szenvedélyes költő, ez a szegény nemes, majdnem polgár, a köznép szemével látott, ha nem is mindig avval gondolkodott.

A Pokolban Dante fantáziája a legnagyobb és legvakmerőbb áttételeket választja, hogy gazdagíthassa a költői érzékletet. Fény- és hangjelenségeket magyaráz úgy, hogy egyik a másiknak legyen mércéje. E hasonlatokban főként a kontraszthatások uralkodnak, és két különféle érzéklet összekapcsolása. Így színesíti azt a vidéket „hol a nap hallgat”; hogy egyébként mit képes így létrehozni és roppant dimenziókkal elemi természeti erőkkal felnyagytva kifejezni, arra álljon itt ez a terzina:

*„Most minden fénytől néma helyhez értem,
Mely mint a tenger a viharban zúgott,
Mint tenger zúgott ellenséges szélben.”*

(Pokol, V. 28—31. B.)

Hasonlatai, képei azonban korántsem merevek, nem rögzítenek, hanem gazdagítanak. Állathasonlatainak ezernyi színe van az alapmondanivaló mellett. Vergilius és az ő útja számtalan hangulati árnyalatban kanyarog, ha domináns is benne a félelem és bátorság harca, a törvény szigora és az emberi együttérzés birkózása.

Az alvilági vándorlás motívumain kívül a szegény száműzött, a szenvedő és tiszta ember fel-feltörő vallomásain túl minduntalan visszatér az álomból való ébredés képe. Említettük, hogy az álom, mint a középkori ember számára általában, igen sokat jelent Danténak. A jövőt látja benne megnyílni, a dolgok értelmét képletes, tehát művészi formában megnyilatkozni. De tud félrevezető, csalékony, bitang álmokról, tud mély, ájult álomról is. A valóságra való ébredés a nagy vezérmotívum, mely összeszövődve a vándorlással, az igazság felé való közeledéssel, alapvető lírai magatartása és imaginációja a költőnek, és szinte ikerjelenség az erkölcsi, emberi újjászületéssel. A Pokolban vagy magyarázat nélkül jut ki az álomszerű szendergésből, vagy valami súlyos dörgés riasztja fel, a Purgatóriumban és a Paradicsomban a szemeire hulló fény.³¹ A dantei költői képzelet a legmélyebben rokonul az egyes részek jelle gével, anélkül, hogy valaha is egyhangúvá lenne.

Mi a leghatalmasabb eszköze annak elérésére, hogy e túlvilági víziók realisakká legyenek, tapinthatókká? A földi táj és földi emberek, a társadalom szenvedélyei áttevődnek e költői birodalomba. A típusalkotáson és természet-leíráson kívül e téren a legtöbbet hasonlatai tesznek. E hasonlatok szerepe több, mint atmoszférateremtő: az alaphangot üti le velük egy-egy részhez. Csaknem kivétel nélkül önmaga, Vergilius vagy azok magatartását és lelki szituációját igyekszik hasonlatok útján érzékeltetni, akikkel találkoznak. Emberi távlatot ad a mű egyes mozzanatainak, azokat a felvilági élet egy-egy tényével magyarázza, vagy az egyik lélektani folyamatot egy másikkal. E segítségül hívott lélektani folyamat vagy tény, életjelenség általában mentes a vallásos szférától. S amennyiben vallásos, az emberi mozzanat a jellemző benne. De erre még visszatérünk. Nagy része van éppen e hasonlatoknak abban, hogy e célkitűzésében és jellegében vallásos alkotás helyenként, és a Pokolban általánosan profán képet ölt.

De nemcsak a kitalált birodalmak életszerűségét teremti így meg, hanem bővíti tartalmukat is. Különösen a Pokol világa lenne merev ezek nélkül a hasonlatok nélkül. Lencséjébe gyűjti az egész életet, és kisugározza, szét-szórja művében.

Amint a Pokol Itália tájaiból áll össze, ugyanúgy a Purgatórium is. Az utas szerepe és akikkel találkozik, ugyanúgy hasonlatokban rögzítődik, de mennyivel derültebb ez a légkör! A Purgatórium hegye nehéz, meredek bérc, de egy-egy körének lábánál szelíd síkság és a hegyet ölelő tenger megpihenve csobog. A felvilág fényei fógják körül a Purgatórium bérceit, a hajnal és alkony megható színei. Dante életszeretete most már nyíltan tör ki. Íme milyen ifjú korából ellesett firenzei képpel, milyen társadalmilag meghatározott képpel tűnik fel a hajnal:

³¹ Pl. Inf. IV. 1—3, Purg. XVII. 40—42, Par. XXVI. 70—75.

*Immár az ős Tithonus szeretője
Fehérben Kelet balkonára lépett,
Karjaiból és elbúcsúzva tőle ;*

Homlokán gyöngyök diadémja égett.

(Purg. IX. 1—4. B.)

Egy más helyen erkölcsi értelemben mondja : vigyázni minden percre, „a tűnt perc örökre meghal”. De ez már új kor szava, mely órákat helyez a tornyokba, mert minden perc legyen munka, gazdagodás és öröm. A Purgatóriumot teleszórta tavaszi képekkel, illatok és színek olyan halmazával, mely a már-már földöntúlt érzékelteti. Nincs az a Polizianótól származó vers, mely ennél pompázatosabb képet adna, mint a Purgatórium virágos völgye :

*„Aranyt, ezüstöt, égő pomagránát
Vérét, smaragdon friss törésű színt,
Kék indigót s az ind csillámfa hátát,*

*Fű és virág éppúgy legyőzte mind
Színnel a partóbólt tarkázva ott bent,
Miként a nagy legyőzi a kicsint.*

*De a természet nemcsak színeket kent
E rétre, hanem ezer illatából
Kevert egy mondhatatlant, ismeretlent . . .”*

(Uo. VII. 73—81. . .)

A földi természet szépségéből kerekedik e túlvilági táj minden eleme. Az olasz tavasz szépsége hatja át e Boticelli-képeket. Nem is valószínű, hogy Boticelli ne ismerte volna Dante képeit, amidőn a Vénusz születését megalkotta :

*„Mint májusi szél, hajnal hirdetője,
Amelyben édes zamat áramolna,
Fű és virág szagából összeszöve ;*

Lágy szél itt úgy csapott a homlokomra . . .”

(Uo. XXIV. 145—148. B.)

Ha a Pokol képeiben vannak tenzonék, a misztériumok vetélkedései, súlyos drámai jelenetek, a ballada és az elégia műfaji emlékei derengtek fel, itt a Purgatóriumban az idill, a lírai vallomás az uralkodó hangnem. Dante lirizmusa közvetlen, nyílt, személyes. Minduntalan vallomást tesz a művészi hivatásról, az irodalmi életről, politikai nézeteiről és líráját a „hazatérés” forró vágya hatja át. Valami fel-feltörő elégia szakaszait halljuk néha zengeni: eszébe jut az otthon, a haza! A Purgatórium alkonyai a hajóján távozót juttatja eszébe, aki könnyezik, mert „érzi még ízét a búcsúcsóknak”. Vagy az utast, aki mene-

kül hazájából és alkonyatkor eljön az óra, „Mely tűnt szerelme tőrével szúratja /Az új utast, ha hallja a harangot/, Mely talán a haldokló napot siratja.” A Purg. csúcsához közeledik, s immár a hazához közeledik :

*„S már a hajnal előtti szürkületben
Mely annál kedvesebb a vándoroknak
Mennél közelebb jő feledhetetlen*

*Honuk — az éj homályi megfutottak,
S velük álmom . . .”*

(Uo. XXVII. 109—112. B.)

Ez nem csupán személyes magatartás. Nem csupán önmagáért érkezett és megy tovább. Az egész emberiségért. Dantét törhetetlen optimizmus járja át. Szerinte „a fő Jó . . . az embert jóra s jónak alkotó” (uo. XXVIII. 92.). Ezért korholja az emberi nemet, mely pillangónak született, de féreglétben teng. (X. 124.)

Az emberfaj arra született; hogy szárnyaljon. Kétségbeesve kérdi : „Miért lesz kis szélről röptöd rögtön késő?” (XII. 95.) A cél, melyet itt kitűz, az „angyali pillangó” léte. De ezalatt nem a földi életből való távozást kell érteni, hanem az erkölcsi újjászületést, mely szerinte megoldja a földi társadalom problémáit. Szilárd meggyőződéssel hirdeti, bízik benne : „Hogy az új utamból kisarjad.” (VIII. 60.)

Nemcsak a purgatóriumi táj képe enyhül meg, nemcsak szelíd tenger ring a hajnali fényben, s illatos virágok a réten, de megszeli dülnek a fények, a hangok, a hasonlatok is. A Purgatóriumot Toscana szelíd hegyeiből, dús rétjeiből, csillogó patakjaiból alkotta meg a költő, a ragyogó nap izzó fényét, vagy a holdtólte ezüstjét derítette rája. Feltűnik a zordon Alpes is, de úgy, mikor a déli szél olvasztja havát. Villám cikázik és mennydörgés itt is elesattan, de röpke nyári zivatarban (V. 155.) A tűz az üvegolvasztó és a fém kohójában lángol. (XXII. 137.) Megjelennek az állathasonlatok is. A purgatóriumi lelkek a juhocskákat, galambokat, idomított nemes sólymokat, gyermekeik tápláló golyát, delelő kecskenyáját és pásztorát juttatják eszébe.³² Ez az alapvető hang, ezek a jellemző képek. Bár fel-feltűnnek még a Pokol állatképei, a kutyák, farkasok, rókák (XIV. 37—60), az ősi szuka-farkas (XX. 10), a Földi Paradicsomon átvonul még a bíborruhás asszony a szörnyeteg hátán, meg az óriás (XXXII. 142—160), de ezek álomszerűen hatnak a fényözönben.

A Paradicsom ennél is több. Fénytől lángoló felhők, szikrázó gyémántok, fénytükröző patakok villannak fel, de már fölülelemelkedtünk a földi tájnak. A költő arca a nagy fényben lassan elmosódik. Itt is a hasonlatok adják meg az egész kép hangulatát, jellegét. Talán a hazátlanul bolyongó vándor az, aki belenéz a kristálytisza patakba :

³² II. 124, III. 79—84, XIX. 64—66, XXVII. 76—81.

*Mint sík átlátszó üveg villanás
Vagy tiszta csöndes patakon keresztül
Mely nem oly mély, hogy feneke ne lásson*

*Ha arcaink vonása visszarezdül,
Alig látható színe, fénye gyenge,
Mint gyöngy, mely fehér homlok ránca közt ül,*

Úgy tűnt sok arc ott, szólni kész, szemembe.

(Par. III. 10—16. B.)

A földi táj hát elveszíti tartós körvonalait, ha fel is tűnik olykor. Azok a tájak jellemzők a Paradicsomra, melyek a legmagasabb szirteket idézik. Ez énekek igazi helye a csúcs, mely „a villámra följebb nyúlva néz le”. E rész a zenei hangok, fényfolyók, fényrózsák világa, ahol a lélek történései uralkodnak, ahol a költő a legnehezebb problémákkal viaskodik, igazságos-e a világ rendje? mért nem követik a természetet? a nemesség romlott, és romlottak a hirtelen gazdagodó polgárok, s a legrosszabb az egyház, a pogányok joggal megítélhetnek majd. Fel-feltör a vágy, visszatérni a hazába. De mikor lesz az? Mikor ősével, Cacciaguidával találkozik, elmerül az ősi Firenze tiszta arcának csodálatában. Aztán elveszíti bátorságát, azután újra támad a remény, hogy minden megújul és „igaz gyümölcs jön a világra”. A költő fantáziája meglendíti a tudomány nehéz matériáját, bár művének ezek a részei a leginkább idejüket múltak. De változatlanul igaz, amit CROCE mondott ki, hogy Dante költői nagysága itt se csorbul. Politikai ítélete, hazafias reményei a lelki emóció roppant áradásától öltenek költői formát.³³ Dante átlényegíti a tudományt, a költő a céljaira legalkalmasabbat fogja fel belőle és úgy formulázza, hogy ma is hat, amikor már messze túlvagyunk tartalmán.

A Paradicsom igazi jelentősége lírai hangulatában, kiáradó örömeiben, vágyakozásában rejlik. Művébe itt dob bele egy új és megkapó színt: az anya és gyermeke mélységes együttlétét, a visszatalálást az otthonba, a beteljesülést. Beatrice láttán felsajog a szív, de az érzelem, mely hozzá fűzi, már inkább fiúi érzés, semmint a régi szerelmesé. Az anya és gyermekének képe minduntalan mint valami rím tér vissza, hol a gólya csapong fészke fölött, mikor fiókáit megetette „s bámul rá, akinek betelt kicsi gyomra”, hol a fények úgy repesnek Mária felé, mint gyermek nyújtja karját, hogy repessen a mama felé, kinek szívta mellét.³⁴ Vagy talán valamennyi közül a legmegragadóbb:

*Mint a madár, ha az otthonos ágak
Között ült édes kicsinyjei fészken
Az éjben, mely elrejtí a világot;*

³³ BENEDETTO CROCE: i. m. 9–20.

³⁴ XXII. 1–7, XXIII. 121–125.

*S reggel a drága fejecskékre nézvén
Hamar, hogy nékik élelmet találjon
Nehéz munkáját könnyűvé igézvén*

*Siet, hogy egy kihajló gallyra szálljon?
Az égő napot égve, lesve várja
És a hajnalt születni messze tájon . . .”*

Úgy nézett Hölgyem egyenesen állva!

(Uo. XXIII. 1—10. B.)

A reneszánsz művészetének alapmotívumát rajzolja elénk a költő, a Madonnák hosszú sorát, Giottótól Leonardóig. De olyanok e dantei helyek, hogy az irodalomban nem felülmúlni, utolérni nem tudják soha többé. Ebben nem csupán a kifejezés roppant ereje, az elhatározó tényező, hanem a képek életszerűsége: a madár például nehéz küzdelemben, de könnyű szívvel keres táplálékot, dolgozik a kicsinyekért. Képei végig a három birodalmon az ember hősi küzdelmét idézik. A tengerész küzd, fárad, harcol viharral és árral. A pásztor nyáját vigyázza botjára támaszkodva. Az öreg szabó reszketve keresi a tű fokát, hogy fonálát befűzze, kelepelve forog a malomkerék, az északolasz városok lakója a zúgó és pusztító áradatnak szegezi ellenébe a gátakat. Nincs gyönyörűbb, mint az emberi munka és teremtés. Tudjuk Leonardóról, hogy munkafolyamatot először ő ábrázol rajzon, egy ágyúöntő műhelyt mutat, amint éppen beemelik az ágyú csövét a talpra. A csövet egy daru segítségével emelik, minden erő, izom egyetlen munkára összpontosul.³⁵ Nagyszerű kép! Csupán Dante előzte meg a nagy reneszánsz mestert, a pokolbeli szurok tó érzékeltetésére hasonlatként felidézi a velencei arzenált, ahol bugyog a szurok, amint télen javítják a hajókat. Igen ám, de mint annyiszor máskor, az élet pezsgő örömteli képei láttán megfélemedezik, hogy ez hasonlat és csupán egy vonása egyezik a hasonlítóval, s a hasonlat kitágul életképpé, a mindennapok szépsége feltárul.

*„Mint szívós kátrány és szurok, ha forna
Télen a velencei árzenálban
Amivel rossz hajókat orvosolnak,*

*Ha nincs hajózni jó idő s a gyárban
Egyik új deszkát ácsol, régi bordát
Foltoz a másik, mely már járt az árban,*

*Egyik a gálya farát, másik orrát
Kalapácsolja, evezőt faragja,
Kötelet fonja, varrja a vitorlát . . .”*

(Pokol, XXI. 7—18. B.)

³⁵ *Leonardo da Vinci* Válogatott Írásai, Budapest, 1953. Szerk. ford. és bev. ellátta KARDOS TIBOR, V. Tábla.

OLIVERO többször idézett monográfiájában úgy fogja fel, mintha Dante ilyenkor öntudatlanul megfeledkezne központi tárgyáról, arról a „fegyelemről” (lo fren dell’arte), amelyet mint láttuk, büszkén hangoztat.³⁶ Felfogásunk szerint Dante „belefeledkezései” éppúgy nem öntudatlanok, mint ahogy a nagyszerű épület alapvető jelenségei sem a művészi ösztön ellenőrizhetetlen kifejeződésének jelenségei. Dante sem a hasonlatokat megszakító ítéletekben, sem az úgynevezett öncélúvá vált hasonlatokban nem követi az ellenőrizetlen művészet útját. Ezek a spontán kiáradások, ezek a látszólagos kis holtágak gazdagítják a kép életszerűségét. Feltartják ugyan egy-egy pillanatra az érdeklődést, de felfokozzák a feszültséget. Úgyszólván kivétel nélkül az életközelbe hozás eszközei, életképek, amelyek hangulatot sarjasztanak.

Talán legtöbbet a parasztember életére téved tekintete. Hasonlatainak körébe vonja a koratavaszt, a zsendülő koranyárt, az aratás és szüret érett idejét. A reneszánszban idealizálták a parasztember életét, mintha a kapálás, ásás, a jószág terelése, a betakarítás merő szórakozás lenne. Dante másként látja a parasztember életét. Megfigyeli a küzdelmet az elemekkel. A paraszt takarmánya fogytán. A legelőn dér fehérlik. A paraszt felkel, kinéz és látja hófehérben a tájat. Dúl-fúl dühében, s akkor egyszerre felderül az ég, elolvad a dér :

*„Változott arccal; veszi visszamenve
Botját s kihajtja legelni a nyáját.”*

(Pokol, XXIV. 4—15. B.)

Aztán feltűnik a kép, amikor a nádasban már vígan kuruttyol a béka, s a parasztlány kalászszedésről álmodik (Inf. XXVI. 25—33.). Aztán érik a szőlő, s a vincellér javítja a kerítést, hogy ne fogyjon meg a tőke. (Purg. IV. 19.) Eljön a nyár hosszú napjaival, a völgyben lenn szüretelnek, aratás után szántanak, leszállt az alkony, Szent János bogarak világítanak, s a paraszt ledőlve a hegycsúcsra lenéz a mélybe. Babits Mihály átköltésében ez így hangzik :

*„... a paraszt ledőlve a hegyélre
Nyáron, mikor legkevesebb időn át
Borul a nap világos arca éjbe,*

*S légy helyett szúnyog zsong a levegőn át
Tüzekből látja csillagozni lassan
Hol szüret áll, vagy szántás, lenn a rónát ...”*

(Uo. XXVI. 25—30. B.)

³⁶ FEDERICO OLIVERO : i. m. 40, 47—51.

Az életképek gazdagságát hihetetlen mértékben ki tudja tágítani a történelem híres példáival, az antik és a keresztény mitológia képeivel. Nincs az olasz reneszánszban még egy költő, és az európaiban sem, Shakespeare kivételével, aki úgy meg tudná látni az antik mitológiában az elemien hatalmasat, mint Dante. Mitikus képei, a gigászokat, Phaetont, Daedalus és Ikarus merényét, a Hellespontost megkorbácsoló Xerxes gögjét, Jason és Odysseus hősiességét, Elektra és Orestes, Medea és Iphigenia tragédiáját, a lángoló Iliont idézik fel. A Purgatórium elítélteinek vad rohanása a thébaiak bacchikus menetét újítja fel képzeletében (XVIII. 91—93.). Ugyanígy jellemző, hogy az ószövettség képeit, melyek a vallásos tárgyú képek között dominálnak a *Színjátékban*, rendszerint az antik mitológiával együtt, váltakozva idézi fel, mint például a Purgatórium megszámlálhatatlan példaképén, az antik és biblikus hősöket minduntalan cserélve, de egyazon hősiesség, bűn vagy büntetés közös távlatába helyezve. Ezáltal megfosztja a biblikus képeket vallásos jellegüktől, és emberi történeti karaktert ad nekik. Különböző is az ószövettség legnagyobb hőseit és híres történeteit, regényes alakjait vonultatja fel: Dánielt, Nabukadnezárt, Illés prófétát, Elizeust, s legfőként a zsoltáros királyt, Dávidot. Az újszövetsegből Mária szelíd alakja emberi fényben ragyog. Dante a mítoszok, az ókori és biblikus történelem, a lovagkor regényes elbeszéléseinek emlékeivel még szélesebbre tárja az életfolyamot, melynek joggal adták azt a jelzőt: hogy „isteni”. A *Színjáték* nem azért „isteni” a mi szemünkben, amiért így nevezték, nem azért, mert a középkori ember végső dolgaira igyekszik válaszolni, de emberi nagyszerűsége miatt. A hármass birodalmat átjárja a földi élet édes íze, szétterül rajta az emberiség gazdagsága. Dante jól megtanulta mesterétől, Brunetto Latinitől, hogyan válik az ember örökkévalóvá (come l'uom s'eterna, Inf. XV. 85.). A földi világ színei, tájai, küzdelmei tartják életben a nagy művet, mely végül is arra irányul, hogy szebbé tegye ezt az életet, hogy az embernek jó hírt hozzon.

Tudatos és nagy művész Dante a modern realizmus küszöbén, szuverén úr a költészet minden módszerén, legyen az eszmei allegória vagy szimbólum, egyetemes vízió vagy hasonlat, felvillanó metafora, legyen az élő ember ábrázolása, amelyben összecsap múlt és jövő, legyen hatalmas küzdelmek felidézése, vagy az élet ellesett apró képe. Dante Alighieri átmeneti kor alakja, de művéből, mint régi érkehelyből kicsordul az új bor. Bár hősei maguk is ismeretlen világokat fedeznek fel, mint Ulyxes, hazaszeretetet hirdetnek, mint Farinata vagy Sordello, a szabadságot dicsőítik, mint Uticai Cato, az érzések jogán vádolnak, mint Francesca, a nagy színjáték főhőse mégis a költő maga, az igazi nemesség, az igazi emberiesség hirdetője, minden zsarnokság, az ember minden gyötrésének esküdt ellensége. Műve vallásos koncepciója ellenére az újjászületés nyitányát zendíti meg. Mindezt világosan lehet látni, bármit keresünk is művében, de a legvilágosabban akkor, ha teremtő képzeletét vizsgáljuk. Nem lehet megilletődés nélkül olvasni, midőn a Purgatóriumban

Statius, a római költő Vergilius nagyságát méltatja, azét a Vergiliusét, akire Dante mint mesterére tekint, aki a túlvilági út két birodalmán át kísérte :

*„Úgy tettél, mint kik sötét éjben mennek,
S fáklyát visznek, de nem látják a fényét,
Csak az utánukjövő örül ennek.*

*Új század száll — daloltad — új remény ég;
Új nemzedék jön, égből ereszkedvén;
Igazság és aranykor visszatér még!*

(Purg. XXII. 67—72. B.)

Dante sejtette, tudta, hogy a fáklyát magasra ő tartja, és évszázadoknak fog világítani. Csak egyet nem tudhatott, hogy igazság és aranykor az égből le nem ereszkedik, azt csak magunk teremthetjük meg.

HADROVICS LÁSZLÓ

SZLÁV JÖVEVÉNYSZAVAINK KÉRDÉSÉHEZ

(HOZZÁSZÓLÁS KNIEZSA ISTVÁN „A MAGYAR NYELV
SZLÁV JÖVEVÉNYSZAVAI” CÍMŰ KÖNYVÉHEZ)

Előadás a Nyelv- és Irodalomtörténeti Osztály 1956. június 18-án tartott felolvasó ülésén

Knieszsa István könyve a magyar nyelv szláv jövevényszavainak kutatásában egy korszakot lezárt, de egyúttal új korszakot is nyitott. Az előszóban bátran elmondhatta volna: idáig jutottunk, itt vessük meg a lábunkat, innen kezdjük az új munkát. Megjelenése óta egyre-másra látnak napvilágot olyan közlemények, amelyek egy-egy részletét kiegészítik, eredményeit egy-egy adalékkal tovább viszik, vagy a munka tudománytörténeti előzményeit, a szláv-magyar szóegyeztetések történetének egy-egy fejezetét tárgyalják.

A könyv nagy érdemeit másutt már általánosságban méltattam, s ezért felmentve érzem magamat, hogy újra elmondjam, mi mindent köszönhet a magyar nyelvtudomány ennek a valóban nagyszabású műnek, s mi minden várható még a második kötetben összegezendő tanulságoktól. Jelen sorokban tehát sem ismertetést, sem kritikát nem akarok adni, hanem a hatalmas anyagnak egy kisebb részletén, néhány délszláv eredetű vagy eddig ilyennek minősített jövevényszavunkon szeretném bemutatni, hogy milyen módszerrel fejleszthetjük tovább Knieszsa könyvének eredményeit. Mielőtt az egyes szavak tárgyalására térnék, röviden szeretnék e dolgozat keletkezésének körülményeire utalni. Az utóbbi években délszláv vonatkozású filológiai kutatásaim során számos középkori történeti forrást néztem át. Ezek forgatása időben egybe esett Knieszsa István munkája kéziratának lektorálásával és a nyomdai munkálatok ellenőrzésével. A latin oklevelekben több olyan érdekes horvát adatra bukkantam, amelyek egy-egy szláv jövevényszavunk történetét, átvételének körülményeit segítettek volna tisztázni. Mivel ezekből a szerző a munka előrehaladott volta miatt alig tudott valamit értékesíteni, mindkettőnkben az a vélemény alakult ki, hogy az új anyag feltárásából származó észrevételeimet legalkalmasabb volna a mű megjelenése után egy önálló cikk keretében közzé tenni. Ilyen irányú kutatásaimat azóta rendszeresen folytattam, s átnéztem a délszláv vonatkozású okmánytárak nagy részét, de távolról sem mindent. Ezzel tulajdonképpen egy másik elgondolásomat is próbáltam megvalósítani. Az utóbbi időben egyre inkább foglalkoztat az a gondolat, hogy a szövejtő törekvések eredményesebbé tétele céljából érdemes volna néhány kísérletet tenni bizonyos forráscsoportok rendszeres átkutatá-

sával. Ki kellene választani egy akár tárgyi, akár földrajzi szempontból körülhatárolt forráscsoportot, s feldolgozni azt, amit ez az anyag a magyar szótörténet és szófejtés számára nyújt. Az ilyen munka nem nagyon szapora, de nem is terméketlen. A kutatónak sok meddő anyagon kell ugyan átrágnia magát, amíg egy-egy értékes adatra bukkan, de a források olvasása közben önkéntelenül is a tárgy- és szótörténet olyan részleteire lesz figyelmes, amelyek nem juthatnának eszébe, ha az egyes szavakat csak a szótárak alapján, elszigetelve, környezetükből kiszakítva vizsgálja. Ilyen kutatásból alakultak ki a *kelenye* és a *gálya*, *bárka*, *sajka* szavainkkal foglalkozó cikkeim. Az alább következő szócikkek túlnyomó többségükben szintén ilyen adatokra épülnek.

Maguk az újonnan feltárt adatok nagyon különböző természetűek. Némely esetben egy-egy szónak csak a szlávságban való elterjedtségéhez szolgáltatnak adalékot (*akol*), vagy a szótörténet kezdetét korábbról keltezik (*garat*, *taraglya*), máskor csak egy-egy jelentésváltozat korai felbukkanásáról tanúskodnak (*abrosz*), számos esetben új oldalról támogatják Kniezsa bizonyítását, esetleg pótolják annak egy-egy hiányzó láncszemét (*bérc*, *borostyán*, *cirok*, *eretnek*, *mocsár*, *paplan*), ismét máskor oly tömegben jelentkeznek egy-egy vidéken, hogy segítségükkel az átdadó nyelv biztosan vagy legalább is nagy valószínűséggel megállapítható (*lanka*, *szégye*, *szelemen*), végül vannak esetek, amikor a már régebben ismert, de most tüzetesebben megvizsgált s az újonnan előkerült adatok más etymonra vagy legalább is más átdadó nyelvre utalnak (*násfa*, *teher*; *fosztány*). Munka közben néhány olyan szavunk szláv eredetéről is meggyőződtem, amelyeket Kniezsa nem tárgyal (*dáridó*, *kunyhó*, *viskó* s néhány helyi jellegű átvétel). Ezeket szintén felvettem, nem mintha a szerzőnek szemére akarnám vetni, hogy nem foglalkozott velük, hanem mivel az anyag természete folytán ide kívánczotak.

Hozzászólásom szükségszerűen egyoldalú, túlnyomóan délszláv vonatkozású. Ezt az újonnan bevetett forrásanyag természete hozza magával. Ahhoz szólok hozzá, amihez a kutatásaim során érdemleges hozzátenni valót találtam. Ez azonban nem azt jelenti, mintha valamilyen szakmai sovinizmusból mindent délszlávból igyekeznék magyarázni. Nagyon is hasznos volna, ha mások is végeznének a saját területükön hasonló böngészést, s igyekeznének ellensúlyozni az én hozzászólásom egyoldalúságát.

Ennyit röviden a cikk keletkezésének körülményeiről s a feldolgozott anyagról. Az egyes szócikkekből levonható tanulságokat a dolgozat végén fogom összegezni.

abrak

A magyarban régen az *abrak* alak mellett *abrakos* is használatos volt nemcsak mint melléknév, hanem mint főnév is, a szó tehát az átvételkor (*obrok* > *abrak*) olyan magyar végződést kapott, mint *csapláros*, *kocsmáros*, *mészáros* és hasonló szavaink. Erre az alakra eddig két kétségtelen adatunk van. Az egyik 1549-ből, Terjék Tamás levelében, melyet Kanizsáról Nádasdy Tamáshoz írt s amelyben többek között jelzi, hogy elfogyott a szalonna: „Mert en Mal fel szalonanal többet nem talatam . . . Azys Mind el költ ehajak *Abrakofnakis* ninchem Mit Adnj” (LevtKözl. 7 : 275). A másik adatot 1558-ból az OklSz. idézi ugyancsak a Nádasdy család irataiból: „Eg hordo bort *abrakosnak* keztek wgan azon nap”. A szövegösszefüggésből mindkét esetben világosan kitűnik, hogy az *abrakos* nem a személy, aki a fejadagot kapja vagy osztja, hanem maga az *abrak*. Ettől függetlenül az *abrakos*-nak melléknévi értelme is volt, pl. az *abrakos pince* kapcsolatban, éppen úgy, mint ahogy *káposztás pince* is volt (OklSz.).

A szó közelebbi szláv forrásáról egyelőre semmi bizonyosat sem mondhatunk, legfeljebb egy-két körülményre érdemes felfigyelni. A magyarban aránylag későn, a XV. század végén, csáktornyai Ernuszt Zsigmond kincstárnok számadásaiban jelenik meg először (1494—1495.). A királyi konyha alkalmazottai, a szakácsok, mészárosok, teherhordók között egy *Abrakoztho*-t is említene (Engel, Geschichte des Ungrischen Reichs 1 : 180. Ugyanezt az adatot idézi az OklSz. is.). Hasonló korban több szerb-horvát adatunk van arra, hogy az *obrok* szó a katonák számára kiutalt természetbeni ellátmányt, fejadagot jelenti. A Jajce várában szolgálatot tevő Orsith-Horváth Péter 1507-i feljegyzéseiben az *obrok* ezzel a jelentéssel fordul elő: „ad Zokol dedi fruges *obrok* XV”, „ad . . . castrum (Cerepwar) omnibus computatis dedi fruges *obrok* XV”, „Georgio capitaneo dedi fruges *obrok* X”, „Johanni Horwath, castellano de Jajcza dedi fruges *obrok* I”, „martaloczonibus . . . quando ipsos ad viam exmisi, fruges *obrok* dedi II” s hasonló módon még többször (Thallóczy—Horváth, Jajcza 204—205). Tekintettel arra, hogy a magyarban a szónak ekkor már *abrak* alakja van, a fenti *obrok* adatokat szerb-horvátnak kell tekintenünk, annak ellenére, hogy Orsith-Horváth feljegyzéseiben magyar szavak is előfordulnak. Az *obrok* tehát a szerb-horvát katonai nyelv szakkifejezése volt. s mivel a magyarban aránylag későn jelentkezik, arra lehetne gondolni, hogy a török elleni közös harcok folyamán éppen úgy a szerb-horvát katonai nyelvből jött át, mint *strázsa*, *huszár*, *pribék* és hasonló szavaink. Ez egyelőre csak feltevés, amelyet több magyar szótörténeti adattal kellene támogatni. Az első magyar előfordulás nem ezt látszik bizonyítani, de a fentebb említett két *abrakos* adat az előfordulás helye és körülményei alapján ítélve inkább erre mutat.

abrosz

A szláv *obrusz* vagy *ubrusz* szónak, amelyből a magyar szó származik, eredeti jelentése 'törülköző, izzadságtörő' volt, s csak később vette fel az 'asztalterítő' jelentést, amellyel a magyarban is általánosan ismert. Kérdés az, hogy milyen kortól mutatható ki a szlávban ez utóbbi jelentés. BRÜCKNER (Slown. etym.) szerint az *obrusz* csak a XIV. században került volna az asztalra.

addig csak 'törülköző' értelemben használták. Ha a lengyelre ez talán érvényes is, a szerb-horvátban az 'asztalterítő' jelentés már a XII. században kimutatható. Egy keltezetlen, de a történészek által a XII. század végére tett latin forrásban a dalmáciai Biševo szigeti szent Szilveszter kolostor földjeinek összeírásában olvashatjuk: „in insula Lexe (!) terram, que vocatur sudarium siue mapa, sclauonice vero *Ubrus*” (CodDiplCroat. 2 : 363). Itt a 'mappa' értelmezés már az 'asztalterítő' jelentés meglétére utal. Valószínű, hogy az *Ubrus* helynévnek és az *ubrus* közsónak összekapcsolása csak népetimológia, ill. a feljegyzés írójának tudós etimologizálása, de ettől függetlenül nem lehet kétséges, hogy magának a horvát *ubrus* szónak megadott két jelentése a 'sudarium' és 'mappa' helyes. Mielőtt tehát a szó a magyarban felbukkanna (első előfordulása a SchlSj.-ben), a horvátban több, mint két évszázaddal korábban kimutatható az 'asztalterítő' jelentése.

akol

A magyar szó kétségtelenül a szláv *okolъ*-ból származik, amelynek általában 'Umkreis; környék' és 'Lager; tábor' a jelentése, de a szlovénben, szerbhorvátban és ukránban 'Viehhof, Hürde für das Vieh; elkerített legelő v. udvar' jelentése is kimutatható. A magyar régiségben elsősorban mint a nagyobb állatok (ló, bivaly) számára elkerített udvar (v. legelő) szerepel (OklSz.), ma inkább csak a juhistállót nevezik akolnak. Az átvétel szempontjából számba jöhető szláv nyelvek közül a régi magyarhoz hasonló jelentés a szlovénen és ukránon kívül a mai szlavóniai horvátból is kimutatható. Az *okol* itt, úgy látszik, inkább a szarvasmarha számára elkerített udvart, legelőhelyet jelenti (HASz.). Középkori forrásokból a horvátban a szónak kimutatható 'sertésudvar, elkerített sertéslegelő' jelentése is. 1256-ban Hoholdus comes a zágrábi káptalannal egyezséget köt, hogy az öt évig megtagadott tizedet miképpen fogja a jövőben fizetni, s e megállapodásban többek között a sertés-tized is szerepel: „De singulis custodiis porcorum, que *vol* uocatur, soluet policham” (CodDiplCroat. 5 : 15). Az itt említett *policha* (= *polica* < *pol-lětca*) féléves süldőt jelent. 1374-ben ugyancsak a zágrábi káptalan köt a tized fizetésére vonatkozó egyezséget a lendvai Bánfi Miklós fiával Istvánnal, s ez alkalomból hivatkoznak az 1256-i okmányra, melyből egyes részleteket átvesznek: „de singulis custodiis porcorum, que *okol* vocatur, pollechan (!) vnam” (i. m. 15 : 35). A két adat lényegében egy, de így is értékes mert a horvátból eddig ilyen jelentésű középkori adatunk nem volt. Nehéz eldönteni, vajon az első *vol* (olv.: *ukol*) adat valóban *u*-val hangzott-e vagy csak íráshiba. Az 1374-i oklevél minden esetben tudatosan javította a horvát szavakat, mert az *i*-ző nyelvjárársra mutató *policha* alakot is átírta *pollecha*-ra.

Ezek az adatok természetesen még nem bizonyítják azt, hogy az átvétel a horvátból történt, de rávilágítanak arra, hogy a szlovén és ukrán lehetőség mellett a jelentésbeli rokonság miatt ezzel a lehetőséggel is számolni kell. A szó jelentésfejlődéséhez még csak annyit, hogy a szláv nyelvekben a szabad ég alatt elkerített legelőrészt vagy udvart jelentette és jelenti ma is, ezzel a jelentéssel jött át a magyarba is, és csak nálunk vette fel a fedett istálló jelentést, amellyel lényegében ma is használjuk.

barkóca

Anélkül, hogy a szó származtatását tulajdonképpen előbbre tudnám vinni, a legrégibb magyar adatoknak csak földrajzi rögzítését óhajtom adni. 1257: „usque ad arborem *burcolcha*” (Oklsz., ÁUO, 7: 454, CodDiplCroat. 5: 74). A Dráva—Száva közén az egykori Gersenche megyében, Garic (Garig) hegy tájékán megejtett határjárásban fordul elő. — 1279/1380: a pozsegai káptalan előtt eladott birtok határjárásában: „ad arborem *borcolcha* que est in medio berch in fine vinee” (CodDiplCroat. 6: 326). A birtok valószínűleg Pozsega megyében feküdt. — 1282/1282: et peruenit ad arborem *borkolcha* (ÁUO. 12: 375, CodDiplCroat. 6: 419). A Pozsega megyei Petna és Glogovo (Pethna, Golgoa) birtokok határjárásában említik. — 1343: „arbor *borchowcha* cruce signata” (Oklsz., AnjouOkm. 4: 369, CodDiplCroat. 11: 85). A pozsegai káptalan előtt megejtett magyarányú osztzkodás alkalmával fordul elő. Ugyanebben az oklevélben említik a Száva folyóban levő szégyéket is.

Ez a négy legkorábbi adat aligha véletlenül származik mind a Dráva—Száva közéről. Az átvételnek valahol a magyar—délszláv nyelvhatáron kellett történnie. Sajátságos módon azonban, amint erre már Kniezsa rámutatott, a feltételezhető **brěkovica* vagy **brěkavica* szláv alak egy nyelvben sem mutatható ki. Hiányzik a HASz.-ból, s a horvátországi okmánytárakban az egyébként sűrűn előforduló szerb-horvát fanevek között sem találtam rá adatot. Ilyen esetekben az ember önkénytelenül is arra gondol, hogy a magyarság az ilyen szót azoktól a magyarországi szlávoktól vette át, akiket később magába olvasztott.

bérc

A legrégibb középkori latin oklevelek, amelyekben e szavunk előfordul általában a 'mons' értelmezést adják, ezenkívül gyakori a 'monticulus, collis, colliculus, clivus' és hasonló értelmezés is. Csak ritkán és későn (1310-től) fordul elő a 'vertex montis' meghatározás. A régiségben tehát e szavunkhoz elsősorban nem a 'hegycsúcs, hegyorom, magas hegy' hanem éppen az alacsonyabb emelkedés, a 'kis hegy, halom, dombocska, lejtő' jelentés fűződött. E jelentésből kiindulva nem nehéz szavunkat a szláv *brědo* 'clivus, collis' szónak valamilyen -c- elemes kicsinyítő alakjával pl. a *brědce*-vel összehozni. De ennek megfelelői mint a bolgár *brědce*, szerb-horvát *brce*, szlovén *brdce* nem igen szolgálhattak az átvétel alapján, mert a szóvégi -e eltűnését nehéz volna megmagyarázni. Kniezsa lényegesen előbbre lendítette a kutatást azzal, hogy rámutatott az őcseh *Brdec* típusú helynevekre, amelyek azt bizonyítják, hogy a *brdo* szónak nemcsak a szabályos semleges nemű -bce képzővel alakulhatott deminutivuma, hanem analógiás úton a hímnemű -bcb képzővel is. Ilyen -bcb képzős származék a régi szerb-horvátban mint közső is élt s ebből a magyar *bérc* nehézség nélkül megmagyarázható.

Az egykori alsó-szlavóniai Szana vármegyében a Száva mellett fekvő Pobresya (Pobrežje 'partmente') nevű birtok 1328-iki határjárásában találtam a következő adatot: „deinde vadit ad unam (!) riwlum Dolgi vocatum et transit eundem riwlum; deinde vadit supra ad unum *berdech* et venit ad unam metam terream versus occidentem” (Thallóczy—Horváth, Alsó-

szlavóniai okmánytár 33). A hely értelméből kétségtelen, hogy a *berdech* megjelölés valamilyen magaslatot jelentett, s a szó nem is más, mint a szláv *br̋do*, szerbhorvát *br̋do* 'Berg' szónak *-bcb* képzővel alakult **br̋dbcb* > kaj-horv. *br̋dec* deminutivum, s véleményem szerint a magyar *bérc* ennek az átvétele.

Az egyeztetés jelentéstani szempontból kifogástalan, hangtani szempontból azonban némi magyarázatra szorul. A szótóban a vokalikus *r*-et a magyarban *-er-* szótag helyettesítette, hasonlóan ahhoz, mint *görcs* és alább tárgyalandó *teher* (< *tereh* < *terh*) szavainkban történt. A legrégibb magyar alak tehát *berc* volt, majd ebből nyúlással *bérc* s ebből az *-i*-ző nyelvjárásban *birc* lett. A *berc*-ből *börc* is fejlődhetett. Az első kétségtelenül *bérc*-nek olvasandó adatok (*Beerch*) 1238/1292-ből ill., 1256-ból valók, míg az első *birc* (*Byrch*) alak 1265-ből származik (OklSz.). Nem valószínű tehát az Etsz. feltevése, hogy a hangfejlődés *birc* > *berc* > *börc* lett volna s a mai *bérc* újabb nyúlás eredménye lenne. A szóvég alakulásának megvilágításához röviden vázolnunk kell, hogy az ilyen *-bcb* végződésű szavak hangalakja hogyan fejlődött a szerb-horvátban és hogyan tükröződik a magyarba ájtott szavakban. Az ősszláv redukált hangok, az *ъ* és *ь* már a legrégibb szerb-horvát nyelvemlékek korában gyenge helyzetben eltűntek, erős helyzetben pedig egyetlen redukált hanggá fejlődtek, melyet a cirill és glagolita emlékek általában *ь* betűvel, a latinbetűsek *e* vagy *i*-vel jelölnek. E hang helyén a későbbi fejlődés folyamán a *što-* és *ča-*nyelvjárásban *a*, a kaj-nyelvjárásban *e* jelenik meg. Tehát *otbcb* 'apa' > *otbc* > *otac*, ill. *otec*. Amíg a fejlődés utolsó szakasza végbe nem ment, a *ь* betűvel jelölt hang ejtése csekély intenzitású lehetett és bizonytalan színezetű volt, ami abból is látszik, hogy a legrégibb latinbetűs szórványemlékekben a *što-* és *ča-*nyelvjárás területén is hol *i*, hol *e* jelentkezik a helyén, de sok esetben egyáltalán nincs is jelölve. Az ilyen hangot tartalmazó szavak magyar átvételének módja legjobban azokon a középkori horvát hely- és vízneveken figyelhető meg, amelyek *-bcb* képzővel, illetőleg *-ovbcb* és *-inbcb* képzőbokkal alakultak. Az ilyen nevek magyar átvétele általában úgy történik, hogy amíg a *ь* hangból teljes magánhangzó nem lesz, csekély intenzitása és bizonytalan hangszíne miatt a magyar fül nem is érzékeli, átvételkor magyar magánhangzóval nem helyettesíti. A horvátországi és szlavóniai latin oklevelek cömegével tartalmazzák az ilyen hely- és vízneveket. Az alábbiakban csak néhány adatot idézek lehetőleg olyan forrásokból, amelyekben egymás mellett szerepel az illető névnek horvátos és magyaros ejtése. Ilyenek: *Čr̋nec* víznév (*črb̋n̋c* 'fekete'), *studenec* 'forrás, patak', *Leskovec* víznév (*l̋s̋b̋k̋c* 'mogyoró'), *Lipovec* helynév (*l̋p̋a* 'hárs'), *Javorovec* víznév (*jav̋or̋b̋c* 'juhar'), *Jelševac* (*jel̋ša* 'égerfa') víznév. Az adatok a kaj-horvát területről valók. 1201: „ad rivum Zelina qui fluens iungit se rivo nominato Černēz.”; 1209: „inter Zawam et Cherniz” (MonEpZagr. I: 13, 20); 1209: „predium iuxta Crapina nomine Cherniz” (i. m. 18); 1201: „rivus Lescouz”, de ugyanott: „ad rivum predictum Lescoues” (i. m. 14); 1217/1272: „in fluvium nomine Jelseuch” (i. m. 41); 1217: „iuxta rivum qui vocatur Jelseuz”, de ugyanott: „in supradictum rivum, qui vocatur Jelsheuec” (i. m. 38) és 1225: „ubi Camieniza et Yelseuec oriuntur” (i. m. 53); 1209: „meta incipit ad caput Jaworoz et tendit ad Lipouz”; „predium nomine Lipouz” (i. m. 19, 20); 1201: „inde (procedit) ad fontem ad quem Studens . . . stat arbor pomorum” (i. m. 13); 1209: „iuxta rivum nomine Studensz” (i. m. 18); 1225: „in Studenc” (i. m. 53); de ugyanitt: „versus rivulum Cocosinec” (= Kokošinec) és 1283: „venit ad puteum Belastudenech (BlagayOkl. 46). Az *-ovbcb*, *-evbcb* képző-

bokorral alakult horvát földrajzi nevek régi kiejtésére jellemző, hogy a magyarba mind *-óc*, *-őc* végződéssel jönnek át. (Az *-bcb* képzővel alakult tulajdonnevekhez hasonlóan viselkednek a magyar átvétel alkalmával az *-bkb* képzővel alakultak is. Ezekről a *cirok* szavunkkal kapcsolatban szölok bővebben.)

A *bérc* esetében a fejlődés első lépése a horvátban **brdbcb* > *brdbc*, ebből a magyar átvétel **berdc*, ill. **bertc* > *berc* lett. Érvélem talán már így is elég világos, de bizonyára meggyőzőbb lenne, ha több olyan szerb-horvát földrajzi nevet tudnék kimutatni, amelyekben az *-bcb* képző előtt a szótóban *d* vagy *t* áll s a szerb-horvát **dbcb* vagy **tcbcb* végződésből a magyarban egyszerűen *-c* lett. Ha sok példát nem is, kettőt mégis tudok idézni. Az egyik a zágrábi felső városnak, a latin oklevelek *mons Greccensis*-ének neve. E városrész horvát neve **Gradbcb*, azaz *Gradec*, ill. *Gradac* volt. IV. Béla királynak 1247-ben kiadott és eredetiben megőrződött oklevelében ezt olvassuk: „mon-tem quendam nomine *Gradyz*, in comitatu zagrabiensi, iuxta Zagrabiam existentem” (MonCivZagr. 1: 21); Frangepán Kristóf pedig 1526-ban egy horvát nyelvű glagolita levelében a felsővárosi zágrábiakról és a káptalani kanonokokról szólva ezt írja: *Zagrebczi z Gratca i kanonici s kaptoloma*” (i. m. 3: 255). Egyébként e név a középkori latin oklevelekben általában *Grech* (*Grež*, *Grecz*) egyszer *Kerec* alakban fordul elő, így 1242: „in Zagrabia in monte *Grech*” (i. m. 1: 15); 1256/1270: „in monte *Grech* de Zagrabia” (i. m. 26); 1333: „quandam vineam in monte *Grech*” (i. m. 141); a zágrábi székesegyházhoz tartozó terület határjárásában pedig 1201: „in loco qui dicitur *Kerec* ad rivum Circuniza” (i. m. 3; a patakról az oklevél megmondja, hogy Zágrábon folyik keresztül). Klaić felteszi, hogy a *Grec* alak a zágrábi német telepések ajkán keletkezett. (Viestnik hrv. arkeol. dr. 2: 103). De kérdés, hogy a német telepések milyen nyelvjárást beszéltek, mert a bajor-osztrák nyelvjárás nem ismeri az umlautot, s így Stájerország fővárosának neve is *Graz* maradt (nem pedig *Grüz*). A magyarban a hangrendi átcsapás szokatlan ugyan, de nem lehetetlen. A német közvetítés feltevésére különben semmi szükség sincs, mert a magyar—horvát érintkezés folyamán hasonló eredetű helynevek magyaros *Grec* és *Gerec* alakjai olyan területen is kialakultak, ahol német lakoságnak nyoma sem volt. Így hasonló nevű hely Zágráb megyében a Kulpa folyó mellett fekvő *Gradec* vár, illetőleg a később ennek nevével ugyanezen a vidéken keletkezett *Alsó-Gradec* és *Felső-Gradec*. Ezeknek magyar neve szintén *Grec*, ill. *Gerec* lett, amint a következő adatok mutatják. 1327/1328: „possessionem *Grech* vocatam iuxta Culpam” (BlagayOkl. 102); 1519/1523: nobilibus Blasio Radozlawythy de *Alsogradeecz*, Mathia Kastrylowythy de eadem (i. m. 451); 1523: nobilibus Blasio Radozlawchych (!), Mathia Kastrylowych de *Also Gerecz* (i. m. 459). A másik, hasonló hangjelenséget mutató szó egy patak neve, mely a *smrbdēti* 'bűzleni' igéből keletkezett *-bcb* képzővel: **Smrdbcb*, s magyar jelentése 'bűdös patak' volna. Ez a név 1266-ban „ad rivulum qui vocatur *Smerdz*” (CodDiplCroat. 5: 406) alakban jelentkezik, magyaros ejtése tehát *Szmerc* volt.

Ahogy a **Gradbcb*-ből és **Smrdbcb*-ből a magyarban *Grec*, *Gerec*, ill. *Szmerc* keletkezett, éppen úgy lehetett a **brdbcb*-ből *berc* > *bérc*.

borostyán

E szó származtatásához mindössze annyi hozzátennivalóm van, hogy a szerb-horvát *bršćan* (< *brbšćanъ*, *brbšćanъ*) alak, melyből a magyar átvétel

történt, s amelyet a HASz. írók nyelvéből 1623 óta tud kimutatni, már a középkorban is előfordul mint horvát víz- és helynév alapszava. Az *-ovbcb* képzőbokkal alakult *Bršćanovec* név a XIII. század óta mint egy Körös megyei birtok (később vár) és az ott folyó patak neve igen gyakran szerepel az oklevelekben. Így 1257: „prima meta terre *Bursonouch* incipit in monte Garig” (CodDiplCroat. 5: 74, ÁUO. 7: 454); 1333/1349/1402: „castellanus de *Borschanouch*”; „particulam terre in districtu *Borschanouch* adiacentem, vicinam et contiguam terre fratrum heremitarum ecclesie beate virginis in monte Garigh”; coram Benedicto sacerdote ecclesie beati Martini de *Berschanouch* (!)”; „versus ecclesiam beati Martini de *Borschanouch*” (i. m. 10: 117); 1349: „cum magistro Andre Chepi castellano de *Borschanouch*”; „ad vnum riuulum qui dicitur *Borschanouch*” (i. m. 11: 505–6) stb. Későbbi oklevelekben számos, hasonló változatokat mutató adat őrződött meg. Ugyanez a név 1439-ben *Boroschanowcz* alakban fordul elő (LevtKözl. 11: 75). A nevet eredetileg bizonyára a patak kapta, mint ahogy a magyar régiségben is megtaláljuk a *Borostyános* patak (1327: *Burustyanuspatak* OklSz.) elnevezést. A patak neve ment át később a birtokra, ill. a várra. A horvát név a latin oklevelekben magyaros ejtéssel őrződött meg. Valószínűleg a szerb-horvát *bršćan*-nal, ill. a magyar *borostyán*-nal azonos egy személynév is, melyet 1282/1282-ben Pozsega megyében említenek: „et cadit in Pethna potoka, vbi commetatur terre *Burstian*” (CodDiplCroat. 6: 419, ÁUO. 12: 375), de nem lehet eldönteni, hogy valóban magyar vagy csak magyaros alakban megőrződött horvát névvel van-e dolgunk.

bürii

Az OklSz. 1404-i és 1462-i adatait a magyar adatok sorából törölnünk kell. Ezeket az okleveleket azóta Mályusz Elemér kivonatossan kiadta (LevtKözl. 8: 70–1 és 78–80) s a szövegükből megállapítható, hogy horvát adatokkal van dolgunk. Az 1404-i oklevélben a *Serinaberw* adat a Zágráb megyei, Zágráb és Ogulin között fekvő Kamensko határjárásában fordul elő, s tekintve, hogy a szerb-horvátban a *brv* 'ponticulus' nőnemű, az idézett adat horvát jelzős szerkezet, melynek első tagja az *-in* képzős birtokos melléknév nőnemű alakja. Olvasása tehát *Žerina* v. *Šerina brv*. Alapszava valamilyen személynév lehetett (*Žera?* *Šera?*). Az 1462-i oklevél hasimítvány. A kérdéses adat, melyet az OklSz. idéz, ugyancsak Kamensko határjárásában fordul elő, s ezt az egész részletet a hamisító nyilvánvalóan az 1404-i oklevél alapján szerkesztette. A két adat tehát voltaképpen csak egy, és ez sem magyar.

Ezzel szemben kutatásaim során egy eddig ismeretlen középkori magyar adatra akadtam. A császnai káptalannak 1322/1364-i a Pozsega megyei Pakrac határjárását tartalmazó oklevelében olvassuk: „exeundo de fluio Sopluncham (!) tendit per siluam ad fluuium Pukur ubi *Munkadbrui* nominatur” (CodDiplCroat. 9: 54). Az adat valószínű olvasása: *Munkád brüi* azaz *bürüje*. Ennek az egy középkori adatnak az alapján azonban még nem lehet arra következtetni, hogy az átvétel éppen a szerb-horvátból történt volna.

cirok

Az EtSz. azért tartotta bizonytalannak e szavunk délszláv származtatását, mert a magyarban olyan korban jelentkezik először, amikor a szláv

jereket már rég teljes hangok váltották fel s így a što- és ča-nyj.-ban levő *sijerak*, *sirak*, a kaj-nyj.-ban és a szlovénben kimutatható *sirek*, ill. *sirak* nem lehet a magyar *cirok* előzménye. Kniezsa ezt az aggályt elveti, a magyar szót ódélszláv **sīrōkz* alakból származtatja, s felteszi, hogy a szó a délszlávban már a jerek változása előtt is meglehetett, bár a forrásokból ki nem mutatható. Kniezsa megállapítását a magyar szó származásáról fenntartás nélkül elfogadjuk, de némileg más indokolással. Fentebb *bérc* szavunkkal kapcsolatban részletesen bemutattam, hogy a szerb-horvátban a jerek fejlődése nem olyan módon ment végbe, hogy az erős helyzetben mindjárt teljes hangokká, *a*-vá vagy *e*-vé lettek, hanem először bizonytalan hangszínű és csekély intenzitású ə-féle hang lett belőlük, amelyet az idegen fül, de helyenként még a hazai is alig érzékelt. Amit a *bérccel* kapcsolatban az *-bčč* képzővel alakult appellativumokról és tulajdonnevekről mondtam, ugyanaz áll az *-čkz* képzővel alakult szavakra is. A középkori emlékekben számos adat van arra, hogy ilyen szláv nevek, mint **Borčkz*, **Bratilčkz*, **Chvalčkz*, **Jelenčkz*, **Mladčkz*, **Pribčkz* stb. a szerb-horvátban *Bork*, *Bratlk*, *Hvalk*, *Jelenk*, *Mlatk*, *Pribk* és hasonló alakban jelennek meg a XIII. és XIV. század folyamán is, amikor már a jerek helyén teljes hangzót váránk. Így 1264: Jacov et *Stephk* filiis *Chualk* (Blagay Okl. 15); 1269: Ruzete filius *Bratk*, ugyanitt: Obrad filius *Stepk* (i. m. 18); 1273: *Bratylk* filio Golob, ugyanitt: *Zlobask* filio Gordos (i. m. 23); 1278/1278: Farcasio et Vlechet filius *Jelenk* (i. m. 24); 1292: terre Martini filii *Mlatk* (i. m. 57); 1314: comites Obrad, *Stepk* (i. m. 78); 1316: Stephano filio *Bork* et Nicolao filio Prodani nobilibus de genere *Priba*; campus *Mirk* (ezt ugyanitt *Mirkouopole*-nek is nevezik); *Pribk* nepos Sante et Cherne de genere Iachkouichi; *Bratk* filius Craise (i. m. 80–82). Van a kaj-horvátban néhány appellativum is, amelyeknek írása még az újkorban is ingadozik. Ezekben a *k* végződés előtt *r* áll. Ilyenek *pastorek* (< **vstōrčkz*) 'mostohafiú' és *torek* (< **vstōrčkz*) 'kedd'. Az előbbi 1513-ban „quidam Gregorius Radycheu *pazthork*” (MonTurop. 3: 559) alakban jelentkezik s ugyanígy (*pa/ztōrk*) szerepel Bellosztenecz szótárában is, de ugyanakkor 1510-ben: „Georgio *Pastorek*” (LevtKözl. 13: 264) és Jambresich is *pa/zto-rek* alakban hozza. A másik szónak mindkét szótárban csak *tork* a kaj-horv. megfelelője. E szavak közé tartozik a **sīrčkz* is, amely 1550-ben egy turopoljei hatalmaskodási ügy okmányában kétszer is *sīrk* (írva: *zyrk*) alakban fordul elő: „*zyrk* coros septem, haydynae coros tres”; majd alább: „*zyrk* coros quatuor cum dimidio” (MonTurop. 3: 203), a két említett szótárírónál viszont *szīrek* alakban szerepel. Megjegyzem, hogy az említett okmány a *c* hangot *cz*-vel jelöli, pl. *Laczkowych*, *Korylowcz*, *Lokawecz*, *Lwkawecz* nevekben, a *zyrk* adat tehát semmiképpen nem lehet a magyar *cir(o)k*, csakis a horvát *sir(e)k*. Egy másik hasonló turopoljei hatalmaskodás esetében viszont az oklevél 1546-ban következetesen a magyar szót használja egyszer *czyrak* és ötször *czyrok* alakban (i. m. 3: 111–120), egy harmadik hasonló oklevél (1551.) szintén a magyar *czyrok* alakot hozza (i. m. 250, 254).

A felsorolt adatok ingadozó írásmódja azt bizonyítja, hogy az ósszláv jerek eltűnése után a kaj-horvátban az erős helyzetben nem mindenütt jelenik meg egyformán az *e* hang. Ha időben és térben nem is tudjuk pontosan körülhatárolni, számolni kell az ə ejtéssel, sőt ennek némi veláris színezetével is, amint ez a szlovén nyelvterület nagy részén a mai napig is így van. Egy *sīrčk* alakot pedig a magyarság akár a kaj-horvátból, akár a szlovénből bármikor átvethetett, ebből a magyar *cirok* de még a *cirak* is kifogástalanul megmagyarázható.

csatorna

Ez a szó az úgynevezett nehéz esetek közé tartozik. Knieszsa szerint valószínűleg nem közvetlenül, hanem a szerb-horvát *čatrnja* közvetítésével származik az óolasz *citerna*-ból. Fejtegetéseivel minden pontban egyetértek, s csak azt szeretném kissé részletesebben megindokolni, hogy miért.

1. Először is az olasz *citerna* alak, amelyet az EtSz. újabb átvételnek tart a francia *citerne*-ből, már a középkori dalmáciai latinságban kimutatható. Egy 1357-ben hozott raguzai tanácshatározat többek között egy víztároló építéséről intézkedik: „quod ipsi teneantur facere sibi ibidem unam sponziam . . . , que sponzia sive *citerna* esse debeat ad comodum habitancium ibidem et omnium transeuncium illac” (MonSlavMerid. 13:182; idézi Bartal is *sponzia* címszó alatt). Akár a franciából való, akár belső olasz fejlemény tehát a *citerna* alak, Dalmáciában már a középkorban honos és ebből egy szerb-horvát **čstern(j)a* teljesen szabályos átvétel. A további fejlődés a szerb-horvátban három irányú volt. Egyrészt kieshetett az első szótag *č* hangja és lesz **čterna* > *šterna* mint *čb-to* > *što* (vö. Mažuranić *gusterna* címszó alatt; Spalatóból származó volt hallgatóm, Popov Vladimir megerősítette, hogy a *šterna* alakot Dalmáciában ma is használják). Másrészt a *č* teljes hanggá válhatott *s* a *ča-* és *što-*nyelvjárásban *čatrnja*, a kaj-nyelvjárásban *četrnja* lett. (A *šterna* és *čatrnja* ~ *četrnja* alakban a *č* folytatásában mutatkozó különbség valószínűleg a hangsúly-viszonyokra vezethető vissza.) A magyar *csatorna* legjobban a *ča-* vagy *što-*nyelvjárási *čatrnja* alakból származtatható. E származtatás egyetlen nehézsége az, hogy a szerb-horvát *-nja* végzettel szemben a legrégebb magyar adatokban *-na* jelentkezik és csak később és szórványosan fordul elő *-nya*. A szerb-horvátban azonban több olyan szót ismerünk, amely *-nja* és *-na* végződéssel egyaránt előfordul. Ilyen a *gusterna*, *gusti(je)rna*, melynek van *gusternja* mellékalakja. (Ennek is végső forrása a latin *cisterna*, vö. HASz.) Hasonló a *kuhinja* 'konyha', mely *kuhina* alakban is használatos. Így lehetett a *čatrnja*-nak is ma ki nem mutatható **čatrna* alakja is (amint erre a *šterna* alak is utal), s ez szolgálhatott a magyar átvétel alapjául.

2. Szemügyre kell vennünk azt a lehetőséget is, hogy a magyar szó esetleg közvetlenül az óolasz *citerna* átvétele. Ennek azonban nagyon kevés a valószínűsége. Olyan szavaink, mint *berkenye*, *cseresnye*, *vecsernye*, amelyekben eredetileg két palatális magánhangzó magához hasonította a veláris szóvéget, inkább arra emgednek következtetni, hogy közvetlen átvétel esetén **csetern(y)e* alakot várhatnánk.

3. Ugyancsak nem valószínű az sem, amit a HASz. határozottan állít és az EtSz. lehetőnek tart, ti. hogy a szerb-horvát *čatrnja* alak a magyarból való. Nem valószínű hangtani és szóföldrajzi okok miatt. Ha akár a régi magyar *csaturna*, akár a *csatorna* alak szolgált volna az átvétel alapjául, ennek *-ur-* vagy *-or-* szótagjából semmiképpen sem lett volna *r*. Az ilyen szótagok a magyar átvételekben mindig megmaradnak, így pl. a *fortelj* < *fortély*, *hardov* < *hordó*, *korlat* < *korlát*, *kormanoš* < *kormányos*, *porkulab* < *porkoláb* szavakban. Ugyancsak külön nehézséget jelentene a kaj-horvát *četrnja* alak megmagyarázása, ezt mint külön átvételt egy felteendő régebbi magyar **csetern(j)a*-ból kellene származtatni. A magyarból való származtatás a szerb-horvát szó elterjedése miatt sem indokolt. A *čatrnja* alak olyan területeken is kimutatható, mint pl. a XVII. századi bosnyák írók nyelvében vagy a dalmáciai szigeteken, ahová magyar szavak közül csak olyanok jutottak el, amelyek

az egész Balkánon el voltak terjedve. A felsorolt okok alapján *csatorna* szavunk legvalószínűbben a szerb-horvát *ča-* és *što-*nyelvjárások *čatrnja* (esetleg **čatrna*) szavából származtatható.

cserje

Kniezsa e szót a bizonytalan eredetűek közé sorolja. A saját régebbi megfigyelt kísérletemmel szemben ma inkább azt a magyarázatot vagyok hajlandó elfogadni, melyet Kniezsa másutt vetett fel, hogy ti. a *cserje* alak az *-bje* gyűjtőnévképzővel alakult szláv **cerbje* átvétele. E magyarázatnak azonban egyik nehézsége szerinte az, hogy nem magyarázza meg a magyar *csere* változatot, a másik pedig, hogy ilyen **cerbje* alak a szláv nyelvekből nem mutatható ki. Az egyeztetés útjából ezt a második nehézséget el tudom hárítani.

A középkori horvátországi, főként kaj-horvát területre vonatkozó oklevelekben számos fanév fordul elő *-bje* gyűjtőnévképzővel mint facsoport vagy bozót, esetleg kisebb erdő megjelölése. Így a *breza* 'nyir', *bukva* v. *bukev* 'bükk', *grabar* v. *graber* 'gyertyán', *hrast* 'tölgy', *jesen* v. *jasen* 'éger', *lipa* 'hárs' fanevekből alakult kaj-horvát gyűjtőnevek *brezje*, *bukevje*, *graberje*, *hrastje*, *jesenje*, *lipje* főleg turopoljei okmányokban igen gyakran fordulnak elő. 1464: „quandam terram suam arabilem Luka vocata (!), videlicet *Brezje* vocata (!)” (MonTurop. 1 : 428); 1512/1513: „item Zenthmyklos, Zelyne, Zwhodol, Drobeni, Bwkowcz, *Brezje*, Mlynaryewcz et Brezowerh vocatis, in Zagrabieni [comitatu] (i. m. 2 : 297); 1507: silva wlgó *Bwkewye* (i. m. 2 : 240); 1510: *Graberye* (i. m. 2 : 286); 1346/1603: „tendit ad metam terream, que constat in circuitu arboris *hrastie*” (i. m. 1 : 60); 1510: *Jezenye* (i. m. 2 : 286); 1461: „et pervenit ad quosdam arbores *lyppye* vocatos” (i. m. 1 : 409). E gyűjtőnevek közé tartozik a *rakitje* is, amelyből a magyar *rekettye* származik. Ilyen körülmények között természetes, hogy ugyanezen a vidéken a *cer* fanévnek is ugyanilyen *-bje* képzős *cerje* alakja már a középkorban előfordul. Egy turopoljei birtok 1379-i határjárásában olvassuk: „et circa vallem eundo supra ad montem ad vnum *cerye*, et de *cerye* vna aqua procedit parua et peruenit ad aquam Crechin . . .” (MonTurop. 1 : 102). Valószínűleg szintén a horvát *cerje* (és nem a magyar *cserje*) őrződött meg a következő helynévi adatban is 1513-ból: „Blasio Ochasych, Petro filio relicte Dorothe in *Cherye* (i. m. 2 : 321). A fenti adatok tehát a *cserje* < *cerje* < **cerbje* származtatás útjából az egyik akadályt elhárítják s éppen talán a horvátból való átvételt valószínűsítik. Ezzel azonban nem oldódik meg a *csere* alak kérdése. De figyelemre méltó körülmény, hogy egy másik szláv jövevényszavunk, a *rőzse* (< szlovén *rőžje*) esetében is eltűnt az *e* előtt a *j*, igaz, hogy némileg más fonetikai helyzetben.

dáridó

Ez a szavunk a régiségben nem mutatható ki, az 1833 óta ismeretes adatok tanúsága szerint mint göcseji és Marcal melléki (MTsz. 1838.), valamint csallóközi és Vág melléki tájszó (EtSz.) került az irodalmi nyelvbe. Van *dálidó*, *dalidó*, *dálibú*, sőt Somogyban *dáridombó* változata is; ezzel szemben az EtSz.

által idevont *dárés* 'csinos, kackiás, nem egészen jó hírben álló (asszony)' aligha tartozik ide. Az EtSz. szerint eredete ismeretlen, a SzófSz. szerint valószínűleg hangfestő szó. A szlávból még senki sem próbálta magyarázni.

Szerintem a *dáridó* a *ča-horvát dari do* 'egészen vmeddig' csonka szókapcsolat átvétele. Első része az *összláv *daže i* 'sőt, is' kapcsolatból úgy alakult, hogy először a két magánhangzó között az *e* előtt álló *ž*-ből *r* lett, majd a *dare* végéről az *e* lekopott, s lett *dar*, mint a *ju-že*-ből *jur*, *je-že*-ből *jer*, *a-že*-ből *ar*. Végül a *dar* és az *i dari*-vá olvadtak össze. Ez a *dari* a *ča-horvátban* a XV. és XVII. sz. között mint nyomatékosító szó különösen prepozíciókkal kapcsolatban volt használatos: *dari u* 'egészen bele', *dari na* 'egészen rá', *dari pod* 'egészen alája'. Leggyakrabban azonban a *do* prepozícióhoz kapcsolódott s helyhatározói és időhatározói értelemben egyaránt használatos volt. Helyhatározóként pl.: „*dari do mora*” 'egészen a tengerig', „*dari do dvora*” 'egészen az udvarig', „*dari do ovidi*” 'egészen eddig' (HASz.). Időhatározói használatára a HASz. különösen tanulságos példákat idéz: „Hoću s vami biti *dari do iskončanija veka*” 'veletek lesztek a világ végezetéig'; „Od dni Ivana krstitela *dari do ovoga dne*” 'Keresztelő János napjaitól egészen e napig'; „Da vam budem verni drug *dari do smrti moje*” 'hogy hű társatok lesztek egészen halálomig'. Ilyen szóhasználat mellett természetes, hogy a nagy mulatozásokkal kapcsolatban gyakran használhatták a *dari do zore* 'egészen hajnalig', *dari do jutra* 'egészen reggelig' kifejezéseket, mint ahogy a magyarban is mondják a hosszú mulatozásra: *kivilágos kivirradtig*. Az ilyen horvát kifejezésekből vette át a magyar a *dari do* részt *dáridó* alakban. Az átvétel ilyen típusa, amikor az átadó nyelv egy szókapcsolata sőt egész mondata a magyarban egy szóba olvad össze, nem ritka a jövevényszavaink körében. A szláv átvételek közül ilyen a *potom* (< *po tom*) és a *kótyavetye* (< szerb *ko će veće*), az újabb német átvételek közül a *muszáj* (< *muss sein*) és a *vigéc* (< *wie geht's?*). A kérdés csak az, hogy egy ilyen szókapcsolat hogyan kerülhetett a magyarba éppen a *ča-horvátból*, minthogy ez a magyar nyelvterületől eléggé távoleső, a magyarral közvetlenül nem érintkező dialektus. Tekintve, hogy lényegében későn jelentkező dunántúli tájszóval van dolgunk, az átvétel valahol a dunántúli *ča-horvát diasporában* történhetett. A XVI. század első évtizedei óta *ča-horvát* területről több hullámban érkeztek áttelepülők nyugat-magyarországi helységekre. A török elleni harcok folyamán a XVI. században különösen sok horvát katona tartózkodott a Dunántúlon. Kőszeg és Szigetvár védői nagyrészt horvátok voltak. Sziget horvát védőiről tudjuk, hogy a *ča-nyelvjárás-területről* jöttek, az ostromot túlélte egyik horvát védő ezen a nyelvjáráson írta meg a vár elestének történetét (kiadva Starine 36 : 380–429 és Ferenac Črno, Povijest Segeta grada. Za štampu priredio Ante Šimčić. Zagreb.) Nagyon is valószínű tehát, hogy *dáridó* szavunk a magyarországi diasporában élő horvátoktól, feltehetőleg az akkori katonaélettel együtt járó közös magyar-horvát mulatozások során került nyelvünkbe.

eretnek

Már az EtSz. kétkedett abban, hogy e szavunk a kaj-horvát *eretnik*, *heretnik*, *jeretnik* és hazai szlovén *jeretnik* szavak valamelyikéből származik és inkább ezeket tartotta magyar eredetűeknek. Knieszsa egyház- és vallástörténeti indokolással még inkább megerősíti e kételyt és a szót végeredmény-

ben a latin *haereticus* közvetlen átvételének tartja, a *-nik*, *-nek* végződést pedig magyar fejleménynek tekintí, mely a szlávból átvett *-nik* végű szavak hatása alatt helyettesítette a latin *-icus* végződést.

Magam is helyesnek tartom ezt a feltevést, s szeretném felhívni a figyelmet a kaj-horvát szóval kapcsolatban még egy körülményre, amely Kniezsa érvelését támogatja. A XVI. és XVII. századi kaj-horvát írók nyelvében gyakran találkozunk mindhárom fentebb jelzett változattal. Így Vramec Krónikájában (1578.): „proti Heretnikom Menandru, Kerintu i Ebionu” (21); „Nouaczian Heretnik i bludnik ouo vreme be” (23); „Heluidius Heretnik” (26); „Iuan Wikleff v Anglie Heretnik ie bil” (44); „Miklous Jeretnik” (20). A szótáríró Habledic’ prózájában (1662.): „nechiztomu Eretniku” (Zerczalo Marianzko 233); „proti Eretnikom i poganinom” (258); „lyucztuio Nestoriussa Eretnika” (411, hasonlóképpen: 422, 477, 521, 583) vnogi haeretniki (Adam 259). Ilyen gyakori előfordulás láttán az ember hajlandó volna feltételezni, hogy a szó a kaj-horvátban régi. De ha valóban az volna, akkor melléknévi alakjaként **eretnički* és **eretnekség* jelentésű főnévi származékeként **eretničtvo* alakokat várnánk (mint *poglavnik*-ből *poglavničtvo*, Vramec Kron. 4, stb.). Ezzel szemben Habledic’ nyelvében *eretičanski* melléknévet és *eretičanstvo* főnevet találunk: „Eretichanzki predikanti” (Zerczalo Marianzko 463); „haeretichanszka hudoba i turszka szila” (259); „uszakojachkoga Eretichanztua vonyuche szmetje” (463); „od prokletoga Eretichanztua” (411); „narodi ... haeretichansztuom ... utepeni” (242). Ezek az *n* nélküli származékok kétségtelenül azt bizonyítják, hogy az *eretnik*, *jeretnik* alak a kaj-horvátban nem lehet régi, mert nem ez szolgált alapul a szóképzéshez. El kell tehát fogadnunk, hogy az *n*-es alakok mind a kaj-horvátban, mind a hazai szlovénben a magyarból valók.

fosztány

Hangtani érvek alapján Kniezsa elveti azt a lehetőséget, hogy ez a szavunk az olaszból származnék, és valószínűbbnek tartja, hogy az átvétel az oszmán-törökből vagy a keleti szerb nyelvjárásból történt. Ezt a feltevést el lehetne fogadni, ha a szónak csak magyar szövegekben való megjelenését nézzük, de elfogadhatatlan, ha a latin források alapján a korábbi magyar tárgytörténeti vonatkozásokat is figyelembe vesszük. A szó mindkét jelentésben, mint kelme és mint ruhadarab Magyarországon már a középkor óta ismeretes volt.

Mint kelmenév *fustanicum*, *fustan(n)um* alakban már a XIII. század óta szerepel a magyarországi latin forrásokban. 1277/1331-ben László mester, esztergomi prépost végrendelezik: „tentorium meum magnum, Trautia videlicet siue agleriam, at aliud tentorium minus cum coopertorio de blauo *fustanico*, vendantur per executores” (MonEcelStrig. 2: 72, vö. Bartal). — 1336/1341: Róbert Károly a szlavonországi Ivanić harmincadjövedelmét a zágrábi püspökségnek adományozta s ez alkalomból 1335-ben utasította a pécsi, székesfehérvári és pozsegai káptalanokat, hogy jelentsék, miként történik a vámszedés a szlavonországi Szentmártonban, mert eszerint fogják Ivanićban is a vámot szedni a zágrábi püspökségnek. A három káptalan az utasítást végrehajtotta, és mindegyik azonos szövegű jelentést küldött a királynak. Az alábbi részlet a pécsi káptalan jelentéséből való: „de una pecia

fustani vel media vnus banalis, et si in dorso super se portat induendo nichil recipitur” (CodDiplCroat. 10 : 256). — Zsigmond király Kassa városának 1419-ben a fosztány gyártására monopoliumot adományoz s megtiltja, hogy a kassaiak engedélye nélkül bárki is fosztányt hozzon be külföldről: „volumus, disponimus, statuimus et ordinamus ut in predicta civitati nostra Cassouiensi et nullibi alias intra regni nostri ambitum *fustannum* seu barhannum preparetur, texeatur et ordinetur, nullus etiam mercatorum alterius cuiusvis status et conditionis hominum *fustannum* seu barhannum forense de quibuscumque partibus ad regnum nostrum importare... absque licentia et permissione iudicis et iuratorum predictae civitatis nostre Cassouiensis... audeat”, majd alább: „omnes barhaniste seu magistri et artifices barhanni seu *fustanni*” (TörtTár 1887 : 782, vö. Bartal). Ez az adat azért is különösen értékes, mert a *fosztány* itt már 'Barchent' értelemben szerepel, amire pedig magyar szövegben csak 1707-ből van példa.

Mint ruhadarab nevére egyetlen középkori magyar vonatkozású adatot találtam 1337-ből. Nagy Lajos testvéröccse, Endre herceg olaszországi tartózkodása alkalmával Magyarországra küldött egyik emberének, Petrus Selavusnak (valószínűleg valami horvát embernek) több ruhaféle és lábbeli között egy fosztányt is adott: „pro precio robbe vnus panni de lano coloris jallini... camisiarum duarum, *fosstayni* vnus et corrigie vnus, donatarum per dictum ducem Calabrie Paulo Sclauo misso per eundem Ducem in Vngariam...” (Wenzel, DiplEml. 1 : 350).

A fentebbi adatok tanúsága szerint a kelmét Magyarországon már a XIII. században ismerik, a XIV. században vámszabályzatban szerepel, a XV. sz. elején nálunk már nagyban gyártják, s valószínű, hogy mint ruhadarab is már a XIV. században ismeretes volt. Mindezek alapján lehetetlennek tartom, hogy a magyarság a szó átvételével a török korig várt volna. Egyáltalán nem valószínű tehát, hogy az átvétel az oszmán-törökből történt volna, vagy egy olyan nyelvből, ahova onnan került. A magyar szó származásának meghatározásában nem hanyagolható el egy másik körülmény sem. A középkorban a fosztány mint kelme a dalmát kereskedelemnek egyik fontos árucikke volt s a dalmáciai latin forrásokban igen gyakran előfordul. 1177-ben a sebenicoi kalózok által kifosztott Raymundus de Capella pápai követ holmijának leltárában többek között ez áll: „camisium unum de *fustanico* albo (CodDiplCroat. 2 : 146, ÁUO. 6 : 126). — 1254: raguzai hajósok kifosztottak egy idegen hajót s többek között elvittek róla „sex petias *fustaini*” (CodDiplCroat. 4 : 540). — 1279: Ragufa és Cattaro között létrejött kereskedelmi szerződésben a fosztány vámját külön szabályozzák: „exceptis *fostagnis*, de quibus solvat dicte doane [Ragusii] unum denarium venetum grossum pro qualibet petia de *fostagno* (MonSlavMerid. 1 : 120, CodDiplCroat. 6 : 297). — 1285: két raguzai ember egyezségéből: „dictus Georgius petebat dicto Stanislauo (!) yperperos decem et octo et grossos duos nominatim pro drapo et *fortagno* (helyesen: *fostagno*), quod dictus Georgius dicebat uendidis dicto Stanislauo” (CodDiplCroat. 6 : 521). — 1396: Trau városában említene többek között egy köteg (balla) fosztányt: „sex ballas pannorum diuersorum colorum, et vnam ballam *fustagnorum*” és alább: „dictos pannos et *fustaneos*” (Fejér X, 3 : 189).

A számos dalmát adat alapján nagyon is valószínű, hogy a magyar szó az olasz *fostagno*-ból való közvetlen átvétel. Ennek a magyarázatnak két hangtani nehézsége van, amelyekre Kniezsa rámutat, amelyeket azonban

talán el lehet oszlatni. Az egyik az, hogy a szó a magyarban sokáig csakis *-n* és nem *-ny* végződéssel fordul elő, ahogy azt az olasz *fustagno* megfelelőjeként várni lehetne. Ez azonban csak látszólagos nehézség. Ha a régi magyar helyesírásban a hangok palatalizáltságának jelölése teljesen következetes volna, a *fosztány*-nak *foztan* stb. alakjait el lehetne fogadni ellenérvül az olasz származtatással szemben, de mivel nyelvemlékeink a palatalizáltságot (főleg szó végén) egyáltalán nem jelölik következetesen, feltehető, hogy számos *-n* végződés tulajdonképpen *-ny*-es ejtést takar. A másik nehézség, ti. hogy az olasz *st* helyén a magyarban *st* (= *št*) ejtést várnánk, csak akkor lehet ellenérv, ha feltesszük, hogy az átvétel az észak-olaszból, a velencei dialektusból történt. Erre azonban semmi nyomos okunk sincs. A magyarságnak lehettek és voltak más olasz területekkel is kapcsolatai. A fentebb idézett 1337-i adat szintén nem velencei területre utal. Mihelyt megengedjük, hogy egy olasz jövevényszavunk átvétele közép-olasz nyelvjárás-területről vagy éppen délebből, Apuliából, Calabriából is történhetett, az említett hangtani nehézség magától elesik.

garat

Kifogástalannak tartom Kniezsa származtatását a szláv *groth*-ból, s közelebből mint molnármesterségi szót a horvát *grot*-ból. A szó történetéhez mindössze egy régi horvát adatot szeretnék szolgáltatni, amely egyúttal a legkorábbi előfordulása a szerb-horvátban. 1459-ben egy zágrábi peres ügyben említik egy malomnak tengelyvasát, köveit és garatját: „ferrum ipsius molendini, lapides molales (!) et vulgo *groth* dictum” (MonCivZagr. 7 : 173). A kiadó a szómutatóban helytelenül azonosítja a *groth* szót a *lapides molares* latin kifejezéssel. Az idézett szövegből egészen világos, hogy itt külön a malomkövekről és a garatról van szó, csak a horvát *grot* latin megfelelője nem szerepel a szövegben, nyilván azért, mert a jegyzőkönyv írója ezt nem tudta.

kelen(fa)

Nem valószínű, hogy igazi átvétel volna, inkább csak a középkori határjárások alkalmával mint magyarosan ejtett horvát szó került bele az oklevelekbe. Kniezsa sem tárgyalja. Előfordulásait csak azért sorolom fel, hogyha más forrásokból mint magyar szó mégis előkerülne, kéznél legyenek. 1256: „intrat siluam in arbore *kl(e)nfa*”; „uersus septemtrionem intrat siluam et per eam uadit usque ad arborem *tulga*, ... et in eadem silua venitur ad arborem *klenfa*” (CodDiplCroat. 5 : 27–8, ÁUO. 11 : 413–4, itt a második adat *klinfa*). A határjárás a Körös megyei Garić (Garigh) vár környékén történik. — 1256 : „exit ad metam sub arbore *clenfa*” (CodDiplCroat. 5 : 38, ÁUO. 11 : 419). „Desnicha” nevű föld határjárásában. — 1258 : „inde uero ascendit superius ad unam arborem que *kilin* uocatur (CodDiplCroat. 5 : 114). Varasd és Zagorje közötti határmegállapításban fordul elő. — 1334 : „uadit usque arborem *keleni* cruce signatum” (i. m. 10 : 156). Ugyanebben az oklevélben horvát és magyar fanevek vegyesen fordulnak elő, így : *graber*, *hrazth*, *glog* s ugyanakkor *nirfha*, *tulpha*, *gertyanpha*, *bigk*. — 1339 : „cadit in arborem *kelen* cruce signatum” (i. m. 10 : 496). Ugyancsak horvát területre vonatkozik.

A fenti adatokban a *klen*, *klin*, *kelen*, *kilin* fanév a szerb-horvát *klĕn* (*klĕjen*, *klĕn*) 'acer campestre; Feldahorn' (HASz., Vuk³) szónak felel meg. Az átvétel, ha valóban átvétellel és nem csak ad hoc magyarosan idézett horvát szóval van dolgunk, két alakból történt. Alapja egyrészt a kaj-horv. *e*-ző nyelvjárási *klen* volt, másrészt a horvát *i*-ző nyelvjárásban feltételezhető, de ki nem mutatható **klin* lehetett. A szónak szerb-horvát *klen* és *klijen* alakja arra engedne következtetni, mintha ősszláv **klĕn*-re menne vissza. Ez esetben az *i*-ző nyelvjárásban szabályosan **klin* alakot várnánk. De a többi szláv nyelvek ennek ellentmondanak, mert nem *ĕ*-nek, hanem *e*-nek megfelelő reflexeket mutatnak. Így a cseh *klen*, a lengyel *klon*, az orosz *клѣн* stb. A magyar feljegyzésben megőrzött *klinja* és *kilin* volna tehát csak az egyetlen bizonyítéka annak, hogy a szerb-horvátban valamikor *klin* alak is létezett.

kernyácsa

A magyar *kernyácsa*, *kernyácsa-pénz*, *kernyácsa-tized* az OklSz. tanúsága szerint csak egészen szűk területről, dunántúli nyelvemlékekből ismeretes a XVI. század közepe óta. Jelentése 'sertéstized, tizedbe adott sertés', ill. 'a sertés helyett fizetett pénz' (OklSz.). Kniezsa nem vette fel. A kaj-horvát *krnjača* átvétele. Alapszava a *krnj* 'csonka' melléknév, melyből *-ak* képzővel alakult a *krnjak* 'porcus castratus; ártány' (Bellosztenecznél: *Kernyák* 'praszecz zkoplyen; majalis'). Ennek továbbképzése a *krnjača* alak, melyet szótárakból ugyan nem tudunk kimutatni, de horvátországi latin oklevelekben mint a sertéstized műszava gyakran előfordul, így 1550: „colonique eorum solvissent porcos decimales wlgō *Kernyaczya*”; „de serviciis et porcorum sew *Kernyaczya* solucionibus non recordantur”; „neque porcos wlgō *Kernyacza* solvissent” (MonTurop. 3: 231–2). — 1555: „pro augmento proventus porcorum decimalium *kernyache* vocatorum” (i. m. 3: 348). A *krnjača* jelentése ezek szerint 'tizedként adott sertés', amely rendszerint ártány volt. Így a magyar *kernyácsa-pénz*, *kernyácsa-tized* azonos az 1437. (OklSz.) óta előforduló *ártány-pénzzel*. Helytelen tehát az OklSz.-ban a *kernyácsa* jelentésének 'scrofa, Mutterschwein' meghatározása.

kunyhó

E szavunk eredetével eddig alig foglalkoztak. FÁBIÁN ISTVÁN a török *konak* 'szálló hely' szóval vetette össze még 1866-ban (NyK. 5: 243), s azóta sem vizsgálták meg tüzetesebben, vajon ez a származtatás helytálló-e vagy sem. A SzófSz. semmi irodalmat sem közöl róla, Kniezsa sem tárgyalja.

A *kunyhó* származásának megfektetéséhez a magyar szótörténet két fontos fogódzót nyújt. Az egyik az, hogy a szónak van régi *kuhnyó* alakja is, a másik, hogy a *kaliba* szóval együtt használták annak szinonimájaként. A *kuhnyó* alakot Molnár Albert szótára őrizte meg: *kuhnyo* 'tugurium', *kuhnyoczka* 'tuguriolum' (az 1621-i kiadásban). Ez nem lehet sajtóhiba, mert a betűrendben a megfelelő helyen áll és külön fel vannak véve a maguk helyén a *kunnyo* 'tugurium, gurgustium, attegiae' és *kunnyoczka* 'tuguriolum, gurgustiolum' alakok is. Érdekes viszont, hogy a latin–magyar részben az *attegiae*, *gurgustiolum*, *magalia*, *tugurium* latin szavak alatt egyszer sem szerepel *kuhnyó*, csakis

kunnyo és *kunnyoczka*. A szónak egyébként van *gunyhó* (NySz.) és *kujhó* (MTSz.) változata is. Jelentés szempontjából figyelemre méltó, hogy már a régiségben is a kalibával azonosítják: „A pásztorok az ő kalibájokat avagy kunnyojokat taligán hordozzák ide s-tova” (NySz.); „A kunnyó a pásztorok kalyibája” (uo.).

Véleményem szerint a *kunyhó* azonos eredetű a *konyha* szavunkkal, csak hogy újabb külön átvétel a szerb-horvát *kuhinja*-ból. Az ősszláv **kuchyn'a* 'Küche' megfelelője minden szláv nyelvben megvan, de csak a szerb-horvátban vette fel a 'kunyhó' jelentést is, egyebütt ez ki nem mutatható. Micaglia XVII. századi horvát szótáríró a szerb-horvát *koliba* és *kuhinja* szavakat azonos jelentésűnek veszi (vö. HASz. a *koliba* címszó alatt). Bár a két szó jelentésének azonosítása más szerb-horvát forrásokból nem mutatható ki, Micaglia adatának hitelességében nincs okunk kételkedni. Nem közömbös az sem, hogy éppen egy raguzai szótáríró nyelvhasználatában történik ez az azonosítás. A *kuhinja* és *koliba* szinonimákká válása csak olyan területen indulhatott meg, ahol a konyha általában nem magában a lakóházban, hanem a ház mellé ragasztott vagy különálló kisebb udvari épületben volt, mint a nálunk is szokásos nyári konyhák. Ez a szokás viszont csak valahol délen keletkezhetett, ahol az enyhe éghajlat miatt a lakóházban nem volt szükség a konyhai tűzhely melegére, sőt az év nagyobb részében ez egyenesen kellemetlen volt. Délszláv viszonylatban a dalmát tengerpart városaira kell gondolnunk, ahol már a középkorban tudomásunk van olyan esetekről, hogy a konyha a lakóháztól független épület volt. Végrendeletekben, adásvételi szerződésekben és hasonló okmányokban a kérdéses házzal együtt gyakran szerepelnek külön megnevezve a tartozékai, mint a telek (*locus, solum, terrenum*), amelyen épült, az udvar (*curia*), a benne álló fügefá (*ficus*) vagy műhelyféle (*balatorium*), a kert (*hortus*) s ugyanígy szerepel a *coquina* 'konyha' is. Így Pago szigetén 1274-ben: „domum unam meam cum *coquina* et ficu” (CodDiplCroat. 6 : 76); Zarában 1329-ben: „totam domum nouam cum camera australi, curia, *quoquina*, balatoriis et omnibus pertinentiis dicte domus” (i. m. 9 : 483); ugyancsak Zarában 1333-ban: „totam unam domum nostram patrimoniale. amuratum cuppis chopertam, cum *coquina* totaque curia sua. positam Jadre in confinio sancti Georgii” (i. m. 10 : 100); így érthető, hogy 1399-ben egy zengi nemesember végrendeletileg az általa állíttatott oltár részére Zeng városában két szomszédos házat és egy *konyhát* adományoz (LevtKözl. 6 : 187). Ilyen körülmények között indulhatott meg tehát a *kuhinja* és a *koliba* jelentésének azonosítása. A magyarban is a *kunyhó* és *kaliba* szinonimák s ez is, meg a *kunyhó*-nak régi *kuhnyó* alakja a magyar szónak a szerb-horvát *kuhinja*-ból való származtatását kétségtelenné teszi.

Magyarázatra mindössze a szóvégi -ó szorul. Több olyan szláv jövevényszavunk van, amelyeknek szóvégi -ó-ját az átadó nyelv szóvégi -a-jával, ill. e-jével szemben egyelőre nem tudjuk kielégítően megmagyarázni. Ilyenek a *szajkó*, *szittyó* s mint alább látni fogjuk, a *viskó*. Ezek közé sorolhatjuk most már a *kunyhó*-t is. Ezekben az esetekben a szláv szóvégi -a vagy -ja helyén a magyar -ó végződést magyar kicsinyítő képzőnek szokták magyarázni. (Így Kniezsa is a *szajkó* esetében, a *szittyó*-nál kételkedve.) De minthogy e szavak száma, úgy látszik, egyre szaporodik, egy eddig ismeretlen törvényszerű hanghelyettesítéssel kell számolnunk, amely újabbkori szláv átvételeinkben jelentkezik.

lanka

Igazat kell adnunk Kniezsának abban, hogy e szavunkat az OklSz.-ból ismert legrégebb adatok földrajzi elhelyezkedése ellenére sem a román *lunca*-ból, hanem a szláv *loka*-ból származtatja. Az ő megállapítását szeretném az alábbiakban több új és tanulságos szótörténeti adattal kissé részletesebben bizonyítani. Ez a szó ugyanis tipikus példája annak, hogy a szótörténet felderítése az átvétel helyének meghatározásában az alapjelentés és a jelentésfejlődés megállapításában mekkora segítséget nyújt. A XVI. század előttről eddig mindössze egy adat volt nyilvántartva (MNY. 10 : 235, idézi Kniezsa is), de ez csak egy láncszeme az alább ismertetendő helynévi és köznévi előfordulásoknak, amelyek az OklSz. legrégebb adatait majdnem három évszázaddal megelőzik.

Az első adat a zágrábi egyház „Rabuch” nevű birtokának határjárásában fordul elő 1217/1270-ben : „iuxta uiam ad *Lomkam* tendentem” (CodDiplCroat. 3 : 152). Ugyanez az oklevél több más átírásban is megőrződött, így a zágrábi káptalan statútumaiban is (1354.), ahol az adat „iuxta uiam ad *Loncham* tendentem” alakot mutat (MonEpZagr. 2 : 106). A javítás nyilvánvalóan tudatosan történt, s így a helynév nem a *lom*-től származik, hanem azonos a később többször előforduló *Lonka*-val. — A második adatot Tkalcicé (MonCivZagr. 1 : 19) az 1242—1250 közötti időre teszi, de ezt csak az alább idézendő 1315/1376-i oklevélből következteti ki. Ez utóbbiban valóban szerepel egy *Lonca* nevű szántóföld, de nem biztos, hogy ez IV. Bélának Bliznára vonatkozó adománylevelében, amelyre itt hivatkozás történik, szintén szerepelt-e. Ezt az adatot tehát ki kell kapcsolnunk. — 1257/1257 : „pro terra nomine *Lonka* existente iuxta fluuium Odra”, majd alább : „que terra uocata *Lonka* ... a meridionali et orientali partibus contiguatur terre hereditarie ... filiorum Endrey, ab occidente uero terre populorum, qui dicuntur Chehy commetatur, a septemtrionali uero parte fluuius nomine Odra distinguit terram memoratam” (MonTurop. 1 : 13 ; CodDiplCroat. 5 : 79). Az oklevél adataiból megállapítható, hogy a földdarab Zágráb megyében feküdt. — 1265/1360 : „porcionem suam hereditariam in Nadasd cum omnibus vtilitatibus et circumstancijs suis *lanka* vocatam terre Comitatus Warazlay” (MNY. 10 : 235). Valószínűleg a Vas megyei Nádasd melletti birtokról van szó. — 1271 : „quandam particulam terre ... nomine Scepchine *lonca*, que est sita inter aquam Zawa et fluuium Scepchina” (CodDiplCroat. 5 : 603). A földdarab Stepko mester fia, „Endre et Jwanus” birtokában volt. — 1292 : „quandam particulam terre *Lonca* nuncupatam ... una cum latere monticuli ipsi particule adiacentis”; a határjárásában : „ab oriente quidam rivus Blizna nuncupatus eidem vicinatur” (Hazai Okm. 8 : 319—20, CodDiplCroat. 7 : 120). A földet a Zágráb melletti remetei pálos kolostornak adományozták. — 1300/1300 : „porciones possessionum suarum Tulman et *Lanka* uocatarum”; „predictas possessiones Tulman et *Lanka* uocatas”; „supradicte possessioni *Lanka* vocate” (ÁUO. 10 : 383—386, CodDiplCroat. 7 : 380); 1300 : „in factis possessionem Tulman et *Lanka* uocatarum in comitatu de Wolkow existencium” (ÁUO. 10 : 372, CodDiplCroat. 7 : 409). A birtokok Valkó megyében feküdtek. — 1315/1376 : „quibusdam prediis sine terris arabilibus, videlicet Cratkidol et *Lonca* vocatis in territorio ... possessionis Blizna habitis” (CodDiplCroat. 8 : 392). A Száva mellett fekvő Medve-vár tartozéka volt. — 1328/1354 : „terra populorum de *Lonka*”, „terra *Lonka*”, „per ipsam Sauam supra occidentem procedendo sunt

incluse possessiones filiorum Laurencii, dicti Bolog, Marcus villici, Rodes vocata, alia Rodes Donati, et *Lonka*, predialium...capituli [Zagrabiensis]”, (MonEpZagr. 2 : 118–9). — 1354 : „predium, superior *Lonka* vocatum”, „predium, inferior *Lonka* vocatum cum suis pertinenciis usque Zauam” (MonEpZagr. 2 : 43). A két birtok bizonyára azonos a későbbi oklevelekben többször említett *Felső-Lukavec* (*Lokavec*) és *Alsó-Lukavec* (*Lokavec*) helyekkel. — 1354 : „equitatura circa *Lonkam*, que fuit terra olim... Matheykonis, quam nunc possidet magister Georgius (i. m. 44). A zágrábi káptalan censusjegyzékében szerepel. — 1354 : „Michael Hungarus, filius Herborti de suo predio *Lonka* vocato [tenebitur solvere] ... idem Michael de alio predio suo Zigeth, et alio nomine Othok vocato” (i. m. 44). A zágrábi káptalan censusjegyzékében. — 1354 : „[ecclesia] sancti Nicolai de *Lonka*” (i. m. 93). A „Guerche” (Gorica)-i főesperesség egyházai között sorolják fel a zágrábi káptalan statutumában. — 1370 : „cum quadam *lonka*”, „ab eadem *lonka* incipiendo”, „una *lonka*”; „quinque diete terre in *lonka* filiis Fareasii, inferius vero earundem quatuor diete similiter in *lonka* filiis Jacobi”, „circa *lonkas* filiorum Jacobi” stb. (CodDiplCroat. 14 : 265–7). A Körös megyei Jákószerdahely birtok osztályos levele, melyben a *lonka* szó tizennégyszer fordul elő. — 1377 : „quandam *loncam* iuxta fluuium Padesna vocatam” (i. m. 15 : 301). A császári káptalannak a Plavnica nevű birtokon történt osztozkodásról kiadott oklevelében. — 1417 : Trewtel Miklós tárnokmester és fia a Körös megyében levő Garić (Garigh) hegyi pálos kolostornak adományozzák a szlavóniai „Borsthyanouch” nevű váruk területén fekvő egyik jobbágytelküket, amely a kolostor *Lonka* nevű falvának szomszédságában van (LevtKözl. 10 : 262). Ugyanennek a falunak a neve egy korábbi oklevélben *Remete-lowka* alakban fordul elő (uo. 261). Ez a *louka* alak az egykorú horvát kiejtést tükrözi, ahogy pl. a szerb-horvát *kuća* (< *kŕća*) 'hajlék' szóban is a középkori kaj-dialektusban a régi orrhang helyén az *u* és *o* megfelelés mellett *ou* diftongus is jelentkezhetik. A zágrábi vonatkozású oklevelekben igen gyakran fordul elő a *kuća* szó *koucha* alakban írva.

Az idézett adatok egy kivételével mind a középkori Zágráb, Valkó és Körös megye területére vonatkoznak, az 1265/1360-i *lonka* valószínűleg a Vas megyei Nádasd tartozéka. Az oklevelekből megállapítható, hogy egy-egy ilyen *lanka* általában valamely folyó vagy patak, a Száva, Odra, Blizna, Szepcsina, Padesna mellett feküdt, ami megmagyarázza, hogy a szó a szlavban hogyan kaphatta az eredeti 'kanyarulat, hajlás, öböl' jelentésből a 'völgy, folyóparti rét v. szántó' jelentést. A további magyar jelentésfejlődésre az 1292-i oklevélből olvashatunk is értékes utalást. Az itt említett *lanká*-hoz egy alacsony domboldal (latus monticuli) csatlakozik. Ez csak egy példa annak szemléltetésére, hogyan mehet át a *lanka* név az 'enyhe lejtő' fogalom jelölésére.

Az átadó nyelv kérdését maguk a szótörténeti adatok döntik el. Amíg más területről hasonló tömegű középkori adatot nem tudunk a *lanka* szavunkra kimutatni, joggal állíthatjuk, hogy az átvétel a szerb-horvátból, közelebbről valószínűleg a kaj-dialektusból történt.

A magyar szó *lonka* alakban az idézett adatok tanúsága szerint a Dráva–Száva közén általánosan el volt terjedve. Az elterjedtségére jellemző, hogy a horvátok ebben az alakban visszavették, amikor náluk a nazálisok már rég eltűntek, s a régi *loka* szabályos folytatása már *luka*, *loka* v. *louka* volt. A fentebb idézett 1370-i oklevélben a *lonka* alaknak a horvát *lončica* deminu-

tivuma szerepel: „simul cum quadam *Lon[chicha]*”, „a medio ipsius *Lonchiche*” (CodDiplCroat. 14: 264—5). Az átvétel azonban csak nagyon szűk területre szorítkozhatott, mert későbbi horvát nyelvű forrásokban sem a *lonka*, sem a *lončica* alaknak nem találtam nyomát.

lemez

Bizonyos, hogy az 'ekevas' jelentésű régi magyar *lemes*, *lemez* a szláv *lemešb*-ből származik, a 'Platte; lap' jelentésű, nyelvújítási eredetű mai *lemez*-zel kapcsolatban azonban felmerült az a feltevés, hogy esetleg nem volna azonos az előbbivel, hanem a *nemez* szóból származnék, amelynek *lemez* változata is kimutatható (SzófSz.). Kniezsa ezt nem tartja valószínűnek, magam sem.

E szavunk vizsgálatában a szláv *lemešb* és alakváltozatai csak 'ekevas' jelentésben szoktak az egyeztetésben szerepelni. Kétségtelen azonban, hogy más jelentései is voltak és vannak, amelyek közül az egyik igen közel áll a mai magyar *lemez* szó fogalmához. A szerb-horvátban, főleg szerb területen kimutatható egy *ljemez* változat (HASz.) 'gerenda-féle, a szénaboglyát lefogó nyomtatórúd' jelentésben. Ennek korát nem lehet megállapítani, XIX. századi írókból és a népnyelvből idézik. Ha ez a szó valóban a *lemešb*-nek alakváltozata, akkor eredeti jelentése bizonyára 'deszkalap' lehetett, mert csak így képzelhető el a jelentéskülönbség áthidalása.

Sokkal közelebb áll mai *lemez* szavunk fogalmához a *lemešb*-nek már a középkori horvátban kimutatható 'deszkalap, fазsindely' jelentése. Egy zágrábi kanonok számadásai között olvassuk 1492-ben: „pro asscribus seu *lemeschis* ad disponendum convenientibus solvi flor. VIII” (MonCivZagr. 11: 294). — 1493: „Dionisio Thurchin pro expensis ad Zelin pro *lemeschis*, solvi sol. V” (i. m. 295). — 1505: A zágrábi káptalan kifizet a ferenceseknek öt forintot néhány ezer fазsindelyért, amelyeket évekkal azelőtt kapott tőlük kölcsön szent István székesegyháza tetejének megjavításához: „aliquot millia asscrium vulgariter dicta *lemes* pro reparacione tecture sancti regis Stephani” (i. m. 304). Ezekben az adatokban a kaj-horv. *lemeš* értelme kétségtelenül 'deszkalap, fазsindely'. Kitűnik ez részben már az utolsó idézet szövegéből is, de még inkább olyan forrásokból, amelyekben az *asser* hasonló körülmények között szerepel. Így 1546: „*asser*es quibus alvearia apum tegebantur . . . igne concremari” (MonTurop. 3: 117). Tehát nem cserépszindely! Egy zágrábi leltár 1502-ben *asser*es-nek nevezi egy misekönyv tábláit, amelyekről tudjuk, hogy a középkorban vékony deszkalapokból készültek: „unum Missale in *asseribus*” (MonCivZagr. 11: 187).

Ez a 'deszkalap, fазsindely' jelentésű kaj-horvát *lemeš* tehát nagyon is közel áll a mi mai *lemez* szavunkhoz. A kérdés csak az, vajon egymástól független párhuzamos jelentésfejlődéssel vagy külön átvétellel van-e dolgunk. Erre egyelőre nem lehet bizonyossággal megfelelni. Elképzelhető, hogy a horvát *lemeš* ilyen jelentésben ájtott a magyarba és a nyelvújítás koráig talán mint tájszó élt. Majd a köznyelvbe belékerülve (1807 óta), elvesztette tájszó jellegét. Erre azonban egyelőre semmi magyar adatunk nincsen. Annyi viszont kétségtelennek látszik, hogy mai *lemez* szavunk nem választható el a régi *lemes*, *lemez*-től.

mocsár

Nem kétséges e szavunk származtatása a szláv *močar*-ból, mely a *mok-* 'nedves' tő származéka s amelynek megfelelői majdnem minden szláv nyelvben megvannak. „Feltűnő azonban — mint Kniezsa megállapítja —, hogy ez a szó, bár ritka képzése miatt nagyon réginek kell lennie, a szláv régiségből sehonnan sem mutatható ki.” Még ez a zavaró körülmény is elhárítható az egyeztetés útjából, mert a horvátból már a XIII. század óta ismerünk rá okleveles adatokat. Így 1244/1390/1394-ben a Dráva mentén fekvő Zala megyei Lusa birtok határjárásában említik: „prima meta terre Lusa incipit iuxta Drauam ab oriente et cadit ad stagnum que *mochua(r)a* vocatur” (CodDiplCroat. 4 : 250). Egy másik adat Turopoljeről származik 1373-ból: „peruenit ad metam, que vocatur Dobougerm et itur ad meridiem per quendam siluam, que vocatur Licuich per quendam meatum *Mochar* dictum . . . exit ad quendam vallem *Mochuar* vocatam . . . et cadit in fluuium Dolboki” (MonTurop. I : 92, CodDiplCroat. 14 : 505). Ez utóbbi oklevélben a többi kaj-horvát megjelölés mint *dobovgrm* (Dobougerm) 'tölgyes', *dolboki* (Dolboki) 'mély', *gorski pot* (Gorzki pot) 'hegyi út' arra enged következtetni, hogy a *Mochar* megjelölésben nem a magyar *mocsár*, hanem a horv. *močar* szót kell látnunk. A *Mochuar* alak pedig kétségtelenül horvát. Bár így a szláv szó története a horvátban a középkorig visszavihető, a *močar* és *močvar(a)* alakok egymáshoz való viszonya nem világos. Honnan van az utóbbiban a *v* elem? Arra lehetne gondolni, hogy talán a hasonló jelentésű *lokva* vagy talán valamely más szó befolyásolhatta a *močvar(a)* kialakulását.

násfu

E régi szavunknak mindmáig nincs kielégítő magyarázata. Az eddigi magyarázók általában a 'fülbevaló' jelentésből indultak ki és a szláv *ucho* 'fül' szónak egy vélt származékával a **naušva*-val vetették össze. Ezt az egyeztetést még SZARVAS GÁBOR állította fel 1876-ban (Nyr. 5 : 208), s utána mindenki elfogadta, így BÁRCZI (SzófSz.) és lényegében Kniezsa is, aki azonban már bizonyos kritikai megjegyzéseket fűz hozzá.

Az egyeztetés egyik nehézsége, amint erre Kniezsa rámutat, az a tény, hogy a szláv nyelvekben a 'fülbevaló' neve általában *naušnica* vagy ehhez hasonló alakú szó, de sehol sem **naušva*. A másik nehézség, amit Kniezsa szintén említ, abban rejlik, hogy annak a bizonyos **naušva* szónak, melynek megfelelőjét egyébként is csak az orosz-egyházi szlávból tudjuk kimutatni (vö. Vostokov, Miklosich, Sreznevskij szótárait), jelentése nem 'fülbevaló', hanem valamilyen 'ruhadísz', Sreznevskij szerint 'hímzett, kivarrott dísz', tehát az *ucho* 'fül' alapszóhoz való kapcsolása a legkevésbé sem indokolt.

Ahhoz, hogy a magyar szó eredetének kutatásában biztos kiindulópontunk legyen, először meg kell vizsgálnunk különböző jelentésváltozatait és azok időrendjét. Az OklSz. első két adata (1235/1270. és 1250.) a jelentést nem adja meg. A többi adatok a latin jelentés szerint így csoportosíthatók:

1. 'monile'. Az OklSz. az első ilyen adatot 1433-ból idézi. Hasonló korút idézhetek a zágrábi székesegyház 1426 és 1433 között keletkezett leltárából (a leltár keletkezésének időpontjára vö. Kniewald megállapítását Starine 43 : 52), de az adatról nehéz megállapítani, vajon magyar vagy horvát

nyelvűnek kell-e tekintenünk: „unum monile, *naswa* dictum, duas figuras leoninas in se continens, lapidibus, licet non preciosis decoratum” (MonCiv-Zagr. 11 : 146). Ezeken kívül a XV. századból számos olyan adat ismeretes, ahol a *násfa* a források latin szövegében ’monile’ értelmezéssel szerepel (Oklsz.). A *násfa* igazi jelentésének megállapításához először is szükséges e latin szó értelmének tisztázása. A klasszikus latinból a *monile*-nek általában ’nyaklánc’ jelentését ismerjük és szinonimájaként a *torques*-t szokták emlegetni. A középkori forrásokban azonban nem ez, vagy legalábbis nemcsak ez az értelme, hanem elsősorban ’ruhadísz, mell dísz, díszes csat’. Kiviláglik ez olyan forrásokból, amelyek a *monile* részletes leírását adják, mint pl. az említett zágrábi leltár következő helyei: „una cappa preciosa de cetenino rubeo contexta de auro puro . . . habens in pectore ubi nodulatur cappa duo *monilia*, in quorum uno sunt tres lapides . . . et in medio una figura in quodam lapide precioso sculpta . . .” (i. m. 150—1), s a másik hely, ahol ugyanezeket a csatokat már egy másik cappá-ra felszerelve említik: „una cappa de veluto rubeo cum aurifrisio duplicato et clausuris seu duobus *monilibus*, de quibus superius fit mentio, receptis de alia cappa . . .” (i. m. 152). Ezek a helyek mind az „ubi nodulatur cappa” megjelöléssel, mind pedig a *clausura* és *monile* azonosításával kétségtelenné teszik, hogy a *monile* jelentése itt nem ’lánc’, hanem ’díszes csat’, s valószínűleg ezt a jelentést kell tulajdonítanunk a *násfa* szavunknak is sok (ha nem is éppen minden) olyan esetben, amikor mint a *monile* anyanyelvi értelmezése szerepel. — 2. ’torques, catena; (nyak)lánc’ 1447 óta (Oklsz.). Ez a jelentés nyilván úgy alakult ki, hogy egy díszesebb násfát nyakláncra akasztottak vagy több násfát nyakláncná dolgoztak össze. Így értendő az Oklsz. 1447. évi adata egy olyan nyakláncról, amely tizenhárom násfát tartalmazott: „unam aliam torquem tredecim *Nasfa* in se continentem”. — 3. ’sertum, diadema, frontale; fejdísz, homlokdísz’ 1464 óta (Oklsz.). A ’sertum’ értelmezés alapján a ’párta’ jelentésre is gondolni lehetne (vö. az Oklsz. *párta* és Barta *sertum* szavait), de a kettő között mégis bizonyos különbség lehetett. A *násfa* többi jelentése alapján arra lehet következtetni, hogy mint fejdísz is valószínűleg teljesen fémből (aranyból) készült, míg a *párta* lényegében hímzett vagy gyöngyökkel kivarrott kelméből készült. — 4. ’signum militare’. Egy adat 1465-ből (Oklsz.), amelynek alapján nem lehet megállapítani, hogy miféle katonai jelvényt neveztek násfának. — 5. ’mullo’ (1511-ből), amelyről szintén nem tudtam pontosabban megállapítani, hogy mit jelentett. — 6. ’inauris; Ohrgehänge; fülbevaló’. Ez a jelentés először Molnár Albertnél jelenik meg (NNySz.). — Nem lehet külön jelentést kielemezni az olyan esetekből, amikor a forrás a násfákat csak általánosságban ’iocalia’ vagy ’clenodia’ latin szavakkal értelmezi, mert ezeknek jelentése csak ’ékszerek, drágaságok’.

A felsorolt hat (vagy legalábbis öt) egymástól jól megkülönböztethető jelentés közül éppen a ’fülbevaló’ jelenik meg legkésőbb, semmiképpen sem indokolt tehát, hogy ezt tegyük meg a magyarázat alapjául. Az alábbiakban a szónak szintén szláv, de más magyarázatot adom.

Véleményem szerint a magyar *násva*, *násfa* a szláv nyelvekben mindenütt kimutatható *šiti* (< **šī-ti*) ’varrni’ igének *na*-igekötős *našiti* ’rávarrni’ alakjából képzett **našva* (**na-šv-a*) főnév átvétele. A szó képzéséhez megjegyzendő, hogy a *v* elem a *tōhōz* tartozik, amint azt a *šiti* ige part. perf. pass. régi *šv-enž* alakja is mutatja (Miklosich. LexPalaeosl.). A **našva* kikövetkeztethető eredeti jelentése ’rávarrás’, ill. ’rávarrott dolog’ volt,

amelyből a 'rávarrott dísz' s a többi hasonló jelentés kifejlődése nagyon jól elképzelhető. A szó a szláv nyelvek közül a régi oroszból és a szerb-horvátból mutatható ki. A régi oroszban egy XV. sz.-i forrásban kétszer fordul elő, jelentése 'нашивка', azaz 'rávarrott dísz' (Sreznevskij). Ide tartozik a fentebb említett régi orosz *нашва* is, amely ugyanabból a töből két igekötővel (na-u-) alakult. Ennek jelentése a Sreznevskij-nél idézett példából ítélve 'díszes csat', bár maga Sreznevskij ezt is 'нашивка'-val értelmezi. (Vostokov és Miklosich szótárai ugyanezt az adatot teljesen hibásan 'ruhaféle'; родъ одѣяннѣя; vestis quaedam' magyarázattal közlik.)

A régi szerb-horvatra a raguzai latinból tudok példát idézni, ahol 1346-ban egy zálogügylettel kapcsolatban két ezüst ládikát, egy ezüst násfát és egy ezüst koszorút említenek: „duas ladizas argenti, unum *nasfum* de argento, et unam coronam de argento confractam”, majd: „duas ladizas et unum *nasfum*” s végül „due ladize et *nasfus*” (MonSlavMerid 10 : 210 és 211. 1. sz. jegyzet. Az első adatot Bartal is idézi *nasfum* címszó alatt, de nála a lelőhely megjelölése hibás!). Ezekben az adatokban az különös, hogy egy -a végű nőnemű szláv szó a latinságban -us végződést kapott. Horvátnak tekint-hetjük esetleg a zágrábi leltár fentebb említett adatát is. A szó egyébként előfordul Bellosztenecz szótárában is, de csak 1. 'sutura' és 2. 'perinaeum' jelentésben. Az 'ékszer' jelentésre azonban több példát idézhetek írókból. Így a fentebb említett Črnko Szigetvár ostromáról szóló munkájában Zrínyi Miklós kalapján említ násfát: „na kom je *našva* od jementa, dragoga kaminja” 'amelyen gyémántból, drága kőből *našfa* van' (Šimčik kiadása 34). Habdelić XVII. sz.-i kaj-horvát író nyelvéből: „Na on dan odnesze [Goszpodin] od nyih czifraszte czipelise, i zlate lanczeke i *nasue* i persztene” 'És azon a napon [az Úr] elveszi tőlük a cifra cipőket, az arany láncocskákat, a *násfákat* és gyűrűket' (Pervi... Adama greh 262); „A kakue halye, i kakue *nasue*... kakue zlate lancze, koliko gyungya [goszpe] nasze natikavaju?” 'És milyen ruhákat és milyen *násfákat*... milyen aranyláncokat, mennyi gyöngyöt raknak magukra [az asszonyok]?' (i. m. 263); „zlatom, *nasvi* i dragem kamenyem naczifrane czifranje i lepotu szercza i dusseszu pogubile” 'az arannyal *násfákkal* és drága kővel felcicomázott [nők] a szív és lélek ékességét és szépségét elvesztették' (i. m. 271). Az utolsó példában álló *nasvi* tb. instr. alak arra mutat, hogy a szónak a kaj-horvátban vagy *našev*, vagy *našvo* mellékalakjának is kellett lennie. (A HASz.-ban idézett *našav* és *našiv* szavak szintén a *šiti* igének származékai, de ezek nyelvújítási képződmények.)

Az ismertetett adatok alapján tehát a szó jelentésfejlődése a következőképpen alakult:

a szlávban:	*'rávarrás' → *	'rávarrott dísz' ↗	'díszcsat' (az oroszban)
			↘ 'ékszer' (a horvátban)
			• 'díszcsat'
			• 'nyaklánc'
a magyarban:	*'rávarrott ruhadísz'		• 'fejdísz, diadém'
			• 'katonai jelvény'
			• 'fülbevaló'

A magyarba tehát a szó már bizonyos mértékig fejlett jelentéstartalommal került át, ilyők folyamán még tovább differenciálódott, s olyan jelenségeket is fejlesztett, amelyek a szláv nyelvekből nem mutathatók ki.

Az itt előadott magyarázat támogatására mind szóképzés, mind a jelentésfejlődés szempontjából tanulságos analógiát nyújt egy másik szerb-horvát szócsoporthoz, amely azonban nem került át a magyarba. Ez ugyancsak a *šiti* igéből, de annak *o-* igekötős *ošiti* 'körülvarrni' alakjából képzett *ošva* főnév, ill. ennek többes számi *ošve* és kicsinyítő *ošvice* alakja.

Az isztriai horvátoknál használt *ošva* jelentése 'a ruha szélére varrott pántlika, ruhadísz; ornamentum vestimentis adsutum' (HASz.). Ugyancsak Isztriából ismeretes az *ošvo* alak, melynek jelentése 'női ruhára varrott öv; quasi cingulum vestibus muliebribus adsutum' (HASz.). Az *ošva* szó 'öv' jelentésben különben előfordul már egy XVI. századi varazsdi leltárban is: „jedna ferušna zlata *ošva* na dva prsta široka” 'egy kötényre való aranyos öv, két ujjnyi széles' (Mažuranić); sőt már a XV. és XVI. század fordulóján kimutatható 'karkötő' jelentése is, a spalatói Marulić írja a bibliai Juditról: „s *ošvom* ruke spravi, uši s userezni” 'kezeit *karkötővel* díszítette, füleit fülbevalókkal' (idézi Mažuranić *naušnica* címszó alatt). Az *ošve* (gen. *ošava*) alak jelentése 'Teil am weiblichen Hemde; indusii pars' (Vuk,³ innen Iveković-Broz és HASz.). Az ebből képzett *ošvice* a szerb-horvát nyelvterület igen különböző részein mutatható ki, s jelentései 1. 'a női ing nyakára varrott díszes szegély'; 2. 'a női ing derekára varrott kördísz'; 3. 'az ing ujjára varrott díszes szegély'; 4. 'aranyos pántlika, melyet a nők a nyakukra csavarnak; eine Art Halsband; monile' (HASz.).

Mindezek az adatok azért érdemelnek különös figyelmet, mert tökéletes párhuzamot nyújtanak a *násfa* jelentésfejlődéséhez. Az *ošva*, *ošvo*, *ošve*, *ošvice* esetében is az alapjelentés 'a ruha nyakára, ujjára, derekára körül rávarrott dísz', majd ez a dísz önállósult, levált a ruháról és lett belőle 'deréköv', 'nyakra csavart szalag', ill. 'karkötő'.

A szóképzés és talán a jelentésfejlődés szempontjából sem érdektelen a *šiti* igének egy harmadik, a *podš-* igekötővel összetett alakból képzett **podššva* származéka, mely az oroszban (подшва) lengyelben (*podszwa*) és szlovákban (*podšva*) egyaránt 'cipőtalp' jelentésben használatos. Az alapjelentés itt 'alávarrás', ill. 'alávarrott dolog', majd ebből 'cipőtalp'. Jelentés-tanilag az érdekesség itt az, hogy a szó mindenütt megmaradt a 'cipőtalp' fogalom jelölésére, holott azt már régóta nemcsak varrják, hanem szegeznek, sőt újabban ragasztják is.

Az elmondottak alapján nem lehet kétséges, hogy *násfa* szavunk nem a szláv *ucho* főnévnek, hanem a *našiti* igének származéka. Ezzel a *násfa* magától kiesik azon jövevényszók köréből, amelyekkel a magyarban az *au* > *á* hangfejlődés lehetőségét szokták bizonyítani (vö. NyK. 42 : 14 és MNy. 26 : 89).

nyűg

A MNy. szerkesztősége egy beküldött kérdésre adott feleletében röviden utalt arra, hogy a magyar *nyűg* szó összefügghet a szerb-horvát *n(j)egve* plurale tantummal (21 : 75). Ez a közlemény Kniezsa figyelmét elkerülte. Az alábbiakban szeretném részletesebben kifejteni, hogy az egybevetésnek milyen lehetőségei és milyen akadályai vannak.

A szerb-horvátban a XVIII. század óta kimutatható *něgve*, *njegve*, *negbe* többes számú nőnemű főnév 'compedes' értelemben (HASz., Vuk,³ Mažuranić). Ha egyes száma volna, az *n(j)egva* lenne, ezt pedig a mai szerb-

horvát *bradva* 'bárd', *crkva* 'templom', *lagva* 'hordó', *lokva* 'pocsolya', *smokva* 'füge', *tikva* 'tök' stb. szavak tanúsága szerint egy régebbi **n(j)egy*-ből lehetne származtatni, mert az említett szavak is részint kimutatható, részint feltételezhető **brady*, *crbky*, **lūgy*, **loky*, *smoky*, **tyky* alakokra mennek vissza. A feltételezhető **n(j)egy* őszerb-horvát alak a magyarba átkerülve **nyegi*, majd asszimilációval **nyigi*, később pedig a szóvégi -i lekopása után *nyig*, ill. *nyűg* alakot kaphatott. Az egyeztetésnek formai akadályja nemigen van, még a tőszótag megnyúlását is meg lehet magyarázni az ősi magyar *kéz* és *víz* s hasonló szavakban végbement nyúlás mintájára, bár a szlávból hasonló körülmények között átvett *tők* (< **tyky*) tőszótagja rövid maradt. Annál súlyosabbak azonban az egyéb nehézségek. A szerb-horvát szó olyan társtalanul áll a szlávságban, hogy még az a nézet is felmerült, vajon nem a magyarból való-e (Mažuranić). A szerb-horvát forrásokban csak a XVIII. század óta mutatható ki és csak kis területen, főleg Boszniában használatos. Régi adatok hiányában azt sem lehet fenntartás nélkül elfogadni, hogy a mai *n(j)egve* valóban **n(j)egy* ősalakra megy vissza, mert külön gondot okoz a *negbe* változat megmagyarázása. Ha a szó a szerb-horvátban jövevény, honnan származik? A magyarból aligha, mert olyan területen fordul elő, ahova csak kivételesen nagy hatósugarú magyar szavak jutottak el, s hiányzik éppen a magyar nyelvhatár közelébe eső területeken. Mindezek a nehézségek csak annyira engednek következtetni, hogy a magyar és a szerb-horvát szó valamiképpen összefügghet egymással, de egyik sem származhatik a másiktól.

pala

E szó eredetének megfejtésére mindeddig csupán egy kísérlet történt. SIMONYI (Nyr. 40 : 349 Mariánovics Milán álnéven) a szlovén nyelvjárási *pála* 'Schiefer' szóból próbálta származtatni, de ezt ASBÓTH (Nytud. 3 : 304—306) a leghatározottabban elutasította. ASBÓTH igen helyesen mutatott rá, hogy a szlovén szó teljesen társtalanul áll nemcsak a szlávságban, hanem magában a szlovénben is, ezen kívül csakis a magyar nyelvhatár közelében fordul elő és csak két XIX. századi író szótári munkájából mutatható ki. Ő tehát SIMONYIVAL ellentétben éppen a szlovén szót származtatta a magyarból, amint már ezt előtte a szlovén Štrekelj is tette. Asbóth érvelését elfogadta BÁRCZI (SzófSz.) és Kniezsa is, s a magyar szót mindketten ismeretlen eredetűnek minősítették.

A magyarban a szó a XVIII. század eleje óta ismeretes, elsősorban *palakő* alakban (NySz.). Véleményem szerint a magyar *pala* nem egyéb, mint a német *Blatt*, ill. a bajor-osztrák nyelvjárási *plat* alak átvétele. A *Blatt* gazdag jelentéskörében többek között kimutatható a 'réteges kő, leveles kő' jelentés is. Grimmék szótárában (2 : 75) a *Blatt* 8. jelentésénél olvashatjuk : „unsere sprache benennt noch andere dünne flächen *blatt*, wie die griechische πέταλον die lat. *lamina*, *bractea*.” Ilyen értelemben mondják : „*blätter im gesteine*, schichten, die sich zertheilen, vgl. *schieferblatt*.” Az itt idézett *Schieferblatt* (amely egyébként a szótárban nem szerepel mint címszó) igen fontos láncszeme a bizonyításnak. Valószínű ugyanis, hogy a palával dolgozó német szakemberek, mint bányászok, tetőfedők az egyes palalemezeket egyszerűen *Blatt*-nak nevezték, erre azonban egyelőre nem tudok példát idézni. Az egybe-

vetést támogatja az is, hogy a magyar *palakő* összetételnek megfelelően a németben is van *Blattstein* 'tegula foliatim posita' (Grimm).

A német *Blatt* szó ilyen értelmének kialakulásába s talán a magyar átvételbe is belejátszhatott a német *Platte* jelentése is. A *Schieferplatte* összetételt Grimmnél is megtaláljuk s egyik jelentése éppen 'tetőfedő palalemez', de idézni tudok rá példát egy XVIII. századi lexikonból is: „Ein Schiefer-Dach muss steiler, als andere Dächer angeleget werden, damit ihm Wind und Wetter weniger schaden. Dasselbe wird aus Schiefer-Tafeln oder *Platten*, welche von dem Schiefer-Decker durch Hülffe des Schiefer-Hammers mit Schiefer-Nägeln angeschlagen, und also geleet werden, dass immer die niedere von der höheren überdeckt werde.” (Zedler: Grosses vollständiges Universal-Lexikon aller Wissenschaften und Künste. Leipzig u. Halle. 34. Bd. 1742., 1412. hasáb.)

A magyarban a szó elején a mássalhangzótorlódás feloldódott ugyanúgy, mint a *palack*, *palacsinta*, *palánk*, *palánta*, *palást* stb. szavak esetében. A magyar alak tehát eredetileg **palát* lehetett. Ennek -t végződését tárgyragnak érezték és elvonták a képzelt *pala* alapalakot. Ilyen elvonásra néhány esetet eddig is tudtunk, mint pl. a székely *domika* 'sajtlevés' < román *dumicat* (EtSz.), *marha* < ófn. *merhat* 'kereskedés, áru' (vö. legújabban Kniezsa, SziJsz.), *pászta* 'a szántóföldnek egy szakasza, amelyet az aratók egyszeri menetben learatnak' < szláv *postatb* 'ua.' (Kniezsa, i. m.). Nem egészen bizonyos, hogy ide tartozik-e a *medve*, *jegenye* és a *rásza* esete. Újabb időben szintén elkezdtek hasonló elvonások. Így pl. az első világháború idején a *harántgát* (kiejtve: *harángát*) katonai műszóból a közlegények nyelvében *haránga* lett (MNy. 12 : 335). A vegyészeti nyelvből került a köznyelvbe a *szóda*bika(r)bóna, amelynek *bika(r)bóna* tagja a *bicarbonat*(um), magyarosan *bikarbonát* szóalakból vonódott el. Az ilyen elvonások közé sorolhatjuk most már *pala* szavunkat is.

paplan

Hangtani, művelődéstörténeti és szóföldrajzi érvek egyaránt amellett szólnak, hogy ez a szavunk nem a délszlávból való, hanem mint Kniezsa felteszi, közvetlenül a bizánci görögből s így a középkori magyar–görög dinasztikus kapcsolatok egyik nyelvi maradványa lenne. A szó aztán a magyarból került át a szomszédos szláv nyelvekbe. A horvátországi latin és horvát források a szó történetére és jelentéskörére vonatkozóan több érdekes adatot tartalmaznak. Kiderül belőlük, hogy a paplant nemcsak takarózásra használták, hanem aludtak is rajta, sőt a díszesebbjéből oltárterítő is lehetett. Végül egy adat egész konkrétan a görög eredetre utal. Az első adat 1384-ből való: „uno culcitro vulgo *poplun* dicto” (MonCivZagr. 5 : 222). — Egy zágrábi püspök 1433-ban két paplant végrendeletileg oltárterítőnek hagyományoz: „Duas magnas coperturas vulgo *poplun* in eodem castro [Medwe], ecclesiae pro ornamentis altarium” (i. m. 2 : 73). — Egy zágrábi kanonok 1461-ben végrendelezik: „item *poplun*, super quo iacui, lego domino Paulo in Jarosyn” (MonTurop. 1 : 400). — Egy zágrábi leltár adata 1502-ből: „supellectilia vlgo *poplon* de thaphota nova II et de bysso II” (MonCivZagr. 3 : 19). — A XVI. sz. végén egy borbélymester hagyatékának leltárából: „jeden svilni *poplun* stari” 'egy régi selyempaplan' (Vjesnik zem. arh. 13 : 187). — A XVII. századi Habelicé prózájában többször előfordul a *poplun* alak, egy példát

poplum-ra is találtam: „na posztelyu mehku . . . pod szvilni *poplum* posztaviti” ’puha ágyra . . . selyem paplan alá tenni’ (Habd. Adam 75). — A legérdekesebb adat azonban egy 1736-i horvátországi vagyoneletről származik: „tegumenta g r a e c a vulgo *poplum* dicta nro. 3” (Vjesnik zem. arh. 12 : 195) Csak az a csodálatos, hogyan tudhatták még a XVIII. században is, hogy a paplan görög eredetű takaró!

A fenti adatok több tekintetben figyelemre méltók. Egyrészt a horvátországi forrásokban való korai szereplés azt mutatja, hogy a szónak a magyarban már a középkorban általánosan el kellett terjednie s az udvari körökön túl is ismertté kellett válnia. Habeli *poplum* adata a szó eredetibb alakját látszik tükrözni, s lehet, hogy ez a horvátban a *poplum* mellett élő mellékalak volt. Végül az 1736-i adat kétségtelenné teszi a Kniesza által javasolt görög származtatás helyességét.

szégye

Kniesza joggal utasítja el e szó törökből való származtatásának kísérletét s helyesen mutat rá arra, hogy a szlávból, közelebbről az oroszból kifogástalanul megmagyarázható. Hogy itt mégis foglalkozni kívánok vele, annak oka az, hogy újabban ismertté vált adatok a *szégye* szerb-horvát származását még valószínűbbé teszik. Legújabb időkig a szó megfelelője a szerb-horvátban csak Vuk szótárából *sjeda* alakban mint baranyai tájszó volt ismeretes, s így még az a gyanú is felmerülhetett, hogy esetleg a magyarból vették át. De a HASz. azóta megjelent megfelelő része (15 : 134) arról tanúskodik, hogy a szót *se 'a* és *sjeda* alakban nagy területen, Szerbiában és Montenegróban is használják az ismert rekesztéses halászattal kapcsolatban. Ugyanebből a tőből egy másik szerb-horvát halászati műszó is származik, melyet *šidnjāk*, *šednj k* alakban Szlavóniában (Vinkovciban) használnak (vö. HASz. *šjēdnjak* címszó alatt), amelyről azonban a szótár nem tudja pontosan eldönteni, vajon az emelőhálót vagy az emelőhálóval halászó ember ülőhelyét jelenti-e. Ilyenformán a *sjeda* földrajzi elterjedése, hasonló jelentéskörű rokonsága, valamint az a tény, hogy a szerb-horvátban nemcsak mint halászati műszó ismeretes, hanem ’ülőhely, szófa, pad’ jelentésben is használatos (Boszniában és Dalmáciában), a magyarból való átvételt teljesen valószínűtlenné teszik. De különben is nagyon nehéz volna megmagyarázni, hogy a magyar *sze-* vagy *szé-* szókezdet a szerb-horvátban miért jelentkezne *sje-* alakban. Ezzel szemben a szerb-horvát *sje-*, *se-*, *si-* szókezdet szabályos folytatása az ósszláv *šed-* ’ülni’ tőnek.

A *s(j)eda* mint halászati műszó szerb-horvát nyelvterületen már a középkorban kimutatható, bár a HASz. csak XIX. századi példákat ismer. 1362-ben egy osztozkodás alkalmával a Szávától délre, Orbász (Vrbas) megyében az Ozornica folyón két rekesztéket említenek, amelynek egyikét *Oslova seja*-nak nevezik: „item clausura aque *Ozlouascega* vocata in fluuiio Ozornicha vocato habitam (!) cessisset . . . Johanni filio Vtolini, alia vero clausura in eadem aqua Ozornicha existens Vgricheuicha nominata cessisset Demetrio” (CodDiplCroat. 13 : 238). Az *Oslova seja* magyarul ’szamar szégyéje’ volna, bár valószínűbb, hogy az *Oslov* birtokos melléknév alapszava talán valamilyen *Os(a)l* személynév volt. Egy másik középkori horvát adat Körös megyéből a szónak *-ica* képzővel alakult *selica* deminutivumát őrizte meg: 1475: „piscinis, piscaturis *Zegycza* dictis” (LevtKözl. 3 : 154).

A magyar *szegye*, *szégye* szónak a szerb-horvátból való származtatása semmiféle hangtani nehézségbe nem ütközik, sőt nagyon is jól beleillik a *megye* és *ragya* társaságába. Olyan esettel állunk tehát szemben, amikor egy szláv jövevényszavunk egyszerre két nyelvből is kifogástalanul megmagyarázható. Ilyenkor tárgyi és szóföldrajzi érvek dönthetnek. Tárgyi bizonyítékok itt nemigen állnak rendelkezésre, mert a rekesztéses halászat mind orosz, mind pedig délszláv területen el volt terjedve, s az ezzel kapcsolatos szavakat a magyarság bármelyik féltől átvehette. Valamivel több eredményt ígér a *szegye* legkorábbi magyar adatainak földrajzi vizsgálata.

Az OklSz. első adatát, az 1211-i tihanyi összeírás *Zegge* helynevét nem azonosíthatjuk fenntartás nélkül a *szégyé*-vel, még ha ERDÉLYI LÁSZLÓ (NyK. 34 : 400) ezt is teszi. Lehet, hogy valóban a *szégye* szó rejlik benne, de lehet, hogy személynévi eredetű, amint erre alább lesz példa. Mindenesetre feltűnő, hogy míg a többi idetartozó adat valamiképpen mind utal a halászatra, ez az utalás itt hiányzik. A szóföldrajzi bizonyításból tehát ezt az adatot ki kell rekesztenünk. — Az első kétségtelen adat 1257-ből való, s a Dráva-Száva közén, a középkori Gersence megyében „in comitatu de Guersenicha” fekvő három birtok „fel Guersenicha”, „ol Guersenicha” és „Stupna” határainak megállapításánál szerepel. Ezek a birtokok a Lónya folyó mocsaras vidékén feküdtek. A terület különösen alkalmas volt halászatra, s ezt itt nagyon ülték, amint ebből az oklevélből is kiderül. A szégyére vonatkozó adat *ol Guersenicha* határjárásában jelenik meg. „Deinde ad campum louna, inter duas piscaturas que *Seege* vocantur, ad magistrum Thyburcium et ad Tulk pertinentes, tendit superius uersus aquilonem, et . . . exit ad magnam viam, que est communis via piscatorum” (HazaiOkl. VII, 66). Ugyanebből az oklevélből érdemes kiemelni azt is, hogy az említett Thyburcius egy másik birtokának határait a császári káptalan nem is járatta meg, mert csupán halászó és legeltető hely volt szántóföld nélkül : „quandam particulam terre eiusdem (ti. Thyburciusét) iuxta Sauam existentem, que Vstilouna (= Lónya torkolata) nuncupatur, . . . idem (= császári) Capitulum metis non distinxit, pro eo, quod locus piscatorum esse dicitur, et terras arabiles non habebat nisi pascuas”. Az oklevélben szereplő két *szégye*, a „communis via piscatorum” és a „locus piscatorum” mind arra mutat, hogy ezen a területen a halászat nagy arányokban folyt. — Az OklSz. következő, 1285-ből keltezett adata nem tartozik ide. Az oklevél egy, a sárosi remetéknek adományozott földdarabot említ : „quandam particulam terre *Scegekerthe* vocatam, in comitatu de Sarus existentem” (MonFecclStrig. 2 : 198). E helynév *Scege* része nem a *szégye* közszó, hanem személynév, amint az az oklevél további rendelkezéséből kitűnik : „Nos eandem (ti. a földdarabot) . . . ipsis fratribus statuimus et assignauimus, sub eisdem metis et terminis, in quibus per ipsum *Scege* et alios possessores eiusdem limitata fuerat et possessa”. — Az OklSz. 1334-i adata az egri káptalannak egy határvillongás eligazításáról tudósító kiadványából való. Az oklevél adataiból megállapítható, hogy a benne említett *szégye* „quidam locus clausure piscium vulgo *Scege* vocatus super fluvio Tycie existens” Vitka és Olesva birtokok határában, a Szamos és a Tisza összefolyása tájékán feketett (KárolyiOkl. I : 85–89). — A következő adat (1343.) ismét a Száva vidékéről származik. Az OklSz.-ban D 3610 jelzettel idézett oklevél két helyen is ki van adva (AnjouOkl. 4 : 362–370 és CodDiplCroat. II : 79–86). Az oklevél vége arról értesít, hogy az osztozkodó felek birtokaik egy részét, így a Száva mellett fekvő erdőt és a *szégyéket* „piscaturas seu piscium clausuras vniversas

wlgo zege nominatas” nem osztják fel egymás között. Már Szamota is röviden jelezte, hogy ezek a szégyék a Szávában voltak. — Az 1348-i adat ugyancsak délvidéki eredetű s a bácsi káptalannak egy hatalmaskodás kivizsgálásáról szóló jelentéséből származik (Zichy Okm. 2 : 298—299). Az oklevélből kitűnik, hogy az említett szégye a Dunában Bátmonostor mellett feküdt : „clausuram piscium seu Capturam uulgo *scege* uocatum (!) in fluuio danobi ad Bothmonustura pertinenti”. — A következő adatot az OklSz. nem ismeri, számunkra annál fontosabb, mert ismét a Dráva-Száva közére vonatkozik. 1373-ban a zágrábi káptalan előtt választott bírák hoznak döntést egy peres ügyben, mely többek közt a Lónya folyóban fekvő öt szégye ügyében keletkezett : „in facto seu lite quarundam quinque piscariarum vulgariter *Zegye* vocatam (!), videlicet in aqua seu fluvio Lonya vocato existentibus (!)” (CodDiplCroat. 14 : 486). Ez az oklevél azért is fontos, mert itt fordul elő először egy másik magyar halászati műszó, a *ketrec* (a kiadásban kétszer is hibásan *Ketvech*-nek írva) majdnem két évtizeddel megelőzve az OklSz. első adatát. — A XIV. század utolsó évtizedétől kezdve a *szégye* már nagyon sűrűn jelentkezik az oklevelekben, s az ország legkülönbözőbb pontjain fordul elő. Így 1396-ban az egri káptalan oklevele (Dl 8143) Borsod megyében a Tiszán említi „clausuras vulgo *zeghe* vocatas ac piscinas” ; 1400-ban a pozsonyi káptalan oklevelében (Dl 8531) Tökis és Belső Kürt („Tuvkis”, „Belsew Kywrth”) között dunai szégyék szerepelnek : „clausure piscium wlgo *zegie* vocate in fluvio Danubii”. (E két utóbbi levéltári adatnak az OklSz. jelzete alapján Dezső László volt szíves utána nézni.)

A felsorolt adatok szóföldrajzi vallomása elég nyomós érvül szolgálhat a magyar szó eredetének meghatározásában. Nem lehet véletlen, hogy az 1373-ig előforduló, kétségtelenül idevonható öt adat közül négy délen helyezkedik el, s közöttük éppen a legrégebbi a Dráva-Száva közén felelt szégyés halászatról tanúskodik. Bármennyire kifogástalan tehát *szégye* szavunknak az óoroszról való származtatása, a legrégebbi magyar adatok zömének földrajzi elhelyezkedése mégis inkább arra mutat, hogy a szerb-horvát *seđa* átvételével van dolgunk.

szelemen

E szónak mindeddig csak 'gerenda' jelentését szokták figyelembe venni, Kniezsa is csak ezt adja, holott a szótörténeti adatok alapján a régiségben két jelentését kell megkülönböztetnünk, sőt igen valószínű, hogy két különböző átvétellel van dolgunk. Az első jelentés, 'a parasztház tetejének ormán végigvonuló gerenda' minden szláv nyelvből kimutatható, s így a magyar szó közelebbi forrását nem tudjuk megjelölni. E jelentés mellett azonban a szó a régiségben használatos 'hegytető, hegyhát, hegygerinc' értelemben is, mely nyilván hasonlósági névátvitellel az előbbiből alakult ki. A magyar *szelemen* ilyen jelentésben való használata az okleveles adatok alapján földrajzilag rögzíthető, s ezzel egyúttal az átható nyelv is meghatározható. Az idevonatkozó, részben már az OklSz.-ban is szereplő (de földrajzilag ott nem rögzített) adatok a következők : 1209 : „Ibi etiam habet predium pro se, ubi est ecclesia sancti Martini, cuius predii meta incipit ex una parte Zawa et tendit usque ad Crapina, deinde ad Gypka, inde ascendendo tendit usque ad uerticem montis. qui uulgo dicitur *Zelemen* (CodDiplCroat. 3 : 92, ÁÜO.

11 : 90—4). — 1210/1272 : II. Endre a templáriusoknak Pozsega megyében többek között „Lesnissa” földet adományozza, ennek határjárásában : „vnde protenditur ad *Scelemen* et per collem Scellemen reuertitur ad predictum locum Starsa” (CodDiplCroat. 3 : 98. — 1232/1248 : A Dráva-Száva közén fekvő „Bedecz et Terpyń” földek eladását a pécsi káptalan bizonyítja. A földek határjárásában : „prima meta incipit in *Zelemen* et subtus *Zelemen* est puteus qui vocatur Kenezkuta”; „inde uergit ad aquilonem et in magno spacio eundo peruenit ad *Zelemen* et per illum *Zelemen* tendit ad occidentem”; „et peruenit ad magnum *Zelemen* . . . et per eundem *Zelemen* tendit ad orientem” (CodDiplCroat. 3 : 358, ÁUO. 6 : 513). — 1250/1392 : IV. Béla Pozsega megyében adományoz földeket : „Prima meta terre Horsowch incipit ab aquilone in sumpmitate montis Pasaga (!) qui wlgō *Zelemen* dicitur”; „ascendit in sumpmitatem montis qui *Zelemen* dicitur et per eundem montem tendens peruenit ad caput cuiusdam aque, que vocatur Kenezkuta” (CodDiplCroat. 4 : 434). — 1266 : Mária királyné ugyancsak Pozsega megyében adományoz birtokokat. „Cherkvenig” birtok határjárásában : „ascendit ad montem qui dicitur Cherguenyg, in cuius cacumine est meta terrea et ab hinc uadit continue per loca que *Zelemen* uocantur”, „Mete autem terre Rodoanch hoc ordine distinguntur : prima meta incipit a parte aquilonis in cacumine montis qui *Zelemen* uocatur (CodDiplCroat. 5 : 413, Hazai Okm. 6 : 140—2). — 1280 : a pozsegai káptalan megjárhatja Ibrahin birtokának határait. A megye nincs megjelölve, de az oklevél adatai kétségtelenül bizonyítják, hogy a birtok a Dráva-Száva közén feküdt : „deinde cadit ad fluuium Prezelolch et per ipsum pothok vadit ad *Zelemen*” (CodDiplCroat. 6 : 373, ÁUO. 12 : 315). — 1328 : deinde versus septemtrionem ad cacumen directe magni montis Meduednicha, per quod cacumen vulgariter *Stelemen* (!) dictum, vadit directe versus orientem (MonCivZagr. 1 : 130, CodDiplCroat. 9 : 406). Az oklevél mindkét kiadásában a kérdéses adat *Stelemen* alakban áll. Az OklSz. joggal javítja az adatot *Scelemen*-re, egyrészt mert a középkori írásban a *c* és *t* igen könnyen összetéveszthető, másrészt pedig mert a Zágráb melletti Medvednica hegységről van szó, amelynek legmagasabb csúcsát horvátul ma is *Sljeme*-nek hívják. — 1343 : A pozsegai káptalan előtt lefolytatott osztozkodásban (l. a *barkóca* és *szégye* szócikkeket) : „Inde ad septemtrionem directe ad montem cadit in magnam viam in quoddam *Zelemen* . . . abhinc per dorsum ipsius montis in magna via procedendo peruenit ad quoddam Kalista” (CodDiplCroat. 11 : 80, AnjouOkm. 4 : 363). — Az itt felsoroltakon kívül az OklSz.-ban szereplő két adat közül az 1306/1363-i dátumúnak helyét nem tudtam megállapítani, az 1333/1349-i a benne előforduló „Kamenna berda” megjelölés tanúsága szerint ismét csak horvát területről származhat.

Az itt ismertetett adatok egyértelműen amellett szólnak, hogy *szelemen* szavunk 'vertex montis, summitas montis, cacumen montis, dorsum montis; hegytető, hegyhát' jelentését el kell választani a 'gerenda' jelentéstől, amelyre az OklSz. többi adatai és a NySz. példái vonatkoznak. A szó 'gerenda' jelentésben a legrégebbi adatoktól kezdve (ide számítva a személynévi előfordulásokat is, mint pl. 1250 : „*Scelemen* filius Ozlup”!) az ország különböző pontjain jelentkezik. Az átadó szláv nyelvet tehát közelebből nem lehet meghatározni. Térszíni formánév jelentéssel azonban a *szelemen* a fentebb említett tíz adat közül kilenc esetben a Dráva-Száva közén fordul elő, kétségtelen tehát, hogy legalábbis ebben az értelemben a szerb-horvátból, közelebből talán a kaj-horvátból származik. A jelentésmegoszlás már a horvátban megtörtént.

Bellosztenecznél a kaj-horvát *slème* egyik értelme 'supercilium montis'. A magyarság a *slème* szót mint térszíni formanevet készen vette át.

taraglya

E szó történetéhez ismét csak egy régi horvát adattal tudok hozzájárulni. A szent Istvánról elnevezett zágrábi székesegyház építkezésére kiadott összegek között szerepel 1512-ben: „emi novem trahas vulgo *tragle* per den. V, fecit den. XLV” (MonCivZagr. 11 : 315). Az adat többes accusativusának egyes nőnemű *tragla* nominativus felelne meg, de lehet, hogy a szó plurale tantum volt. Tekintettel arra, hogy a magyarban egyelőre a legkorábbi adat 1643-ból való, a horvát közvetítés nem lehetetlen, de bizonyítva semmi-képpen sincsen.

teher

Ellenvetés nélkül elfogadhatjuk Kniezsának azt a megállapítását, hogy a magyar *terh*, *tereh*, *teher* nem származhatik azokból a szláv szavakból, melyek 'Ladung, Last, Gepäck' stb. jelentéssel a magyarság tőszomszédságában lakó szláv népeknél *trh* (szlovén, kaj-horv.), *tercha*, *t'archa* (szlovák), *terch*, *tyrch* (ukrán) stb. alakban fordulnak elő. Ezek a szavak valóban magyarázat nélkül állnak a szlávtságban, s nagyon is valószínű, hogy éppen a magyarból származnak. Véleményem szerint azonban a magyar szó ennek ellenére is szláv eredetű és az ócseh vagy ószlovák *trh* átvétele. Ez a szó az összláv **torgb*-ra megy vissza, amely szabályos hangalakban minden szláv nyelvben előfordul, így óegyh. szl. *trǫgb*, bolg. *torg*, szerb-horvát *trg*, szlovén *trg*, cseh és szlovák *trh*, lengyel *targ*, orosz *torg*. Közismert jelentései általában 1. 'piac, tér'; 2. 'kereskedés, vásár, alku, árverés' vagy hasonló. De több szláv nyelvben kimutatható a szónak 'áru' jelentése is, így a csehben az előbb említett jelentéseken kívül 'der Kauf, gekaufte Sache' (Jungmann, Kott), a régi oroszban 'товар; áru' (Sreznevskij) és a régi szerb-horvátban 'merx' (Daničić). Az egybevetésre tulajdonképpen a régi szerb források olvasása vezetett rá. A középkori bosnyák, szerb és bolgár uralkodók többször kötöttek a raguzai köztársasággal kereskedelmi szerződéseket, amelyek elég részletesen szabályozták a balkáni országokban működő raguzai vagy a Raguzában vásárló balkáni kereskedők jogait. Ezek az oklevelek gyakran említik az áruval utazó kereskedőket s ilyenkor az áru általános megjelölésére mindig a szerb-horv. *trg* szót használják. A szóhasználat szemléltetésére idézek néhány példát. 1234: „da si hode sь svoimi si *trgi* po vsei zemli oblasti kraljevstva mi” 'hogy szabadon járjanak *áruikkal* az én királyságom egész földjén' (Miklosich MonSerb. 19); 1253: „da si kupuju vsaki *trgb*, koi imь je na potrebu” 'hogy a [bolgár kereskedők Raguzában] vásároljanak mindenféle *árut*, amire szükségük van' (i. m. 37); 1254: „da ti morešь u Dubrovnikь kupovati i tvoi ludie vsaki *trgb*” 'hogy te és a te embereid Raguzában mindenféle *árut* vásárolhattok' (i. m. 43); „koi *trgb* iznesete izь Dubrovnika” 'ami *árut* Raguzából kiviszték' (uo.). Bár a magyar szót hangtani nehézség miatt nem lehet az ószerbből származtatni, ezek az adatok mégis igen fontosak. A *trg* szó ezekben az esetekben mindig olyan árut jelöl, amellyel a kereskedők utaztak, a *trg* 'áru' volt tehát egyúttal a rakomány, a málha, a *teher*. A régi

cseh és szlovák nyelvből hasonló példákat nem tudok idézni, mert az ócseh szótárnak ez a része még nem jelent meg, de a régi orosz és szerb-horvát, valamint az újkori cseh szóhasználat valószínűsíti, hogy a *trh* szónak már az ócsehben vagy az ószlovákban is meglehetett a 'Ware' s ezzel együtt a 'Ladung, Last' jelentése is.

A jelentés szempontjából az egyeztetést magyar részről különösen egy körülmény támogatja. A régiségben van *terhes szekér* kifejezés, amely nemcsak általában a mai értelemben vett teherfuvarozó szekeret jelentette a hintóval szemben, ahogy az OklSz. (1490.): „Cum duobus curribus vno Hynthozeker dicto et alio *Terhesszeker*” adatából következtetni lehetne, hanem konkrétan az árufuvarozó, áruval megrakott szekeret is, sőt az eredeti jelentése éppen ez volt. Az OklSz. erre egy igen szép példát idéz a vámszedéssel kapcsolatban 1588-ból: „*Terhes szekerektewl és szalaktwl szedik az wamoth*”. A középkori vámszedést szabályozó latin oklevelekben az ilyen szekér mindig úgy szerepel, mint valamilyen áruval, pl. gabonával, borral vagy kelmefélék kötegeivel, báláival megrakott „*currus*”. Olvasmányaimból idézek néhány adatot. Az 1343-i zágrábi vámszabályzatban olvassuk: „de singulis *curribus ballarum mercibus honeratis*”; „de singulis *curribus ponderatis quocumque blado*”; „de singulis *curribus cum vino honeratis*” (MonCivZagr. I: 159—60). Az 1346-i ugyancsak zágrábi szabályzatban hasonlóképpen: „de singulis *curribus ballarum cum mercibus oneratis*”; „de singulis *curribus ponderatis quocumque blado, frugibus*”; „de singulis *curribus cum vino oneratis*” (i. m. 181—2). Ezekben a példákban a *terhes szekér* fogalmának megfelelő *currus* mindig mint meghatározott áruval megrakott szekér szerepel. Ugyanígy konkrétan megnevezik az árut akkor is, ha olyan teherről van szó, amelyet ló vagy ember visz: „de singulis ponderibus equorum cum blado quocumque”; „de singulis ponderibus hominum cum tela vel panno communi et similibus” (i. h.). A szepesi városok vámszedésére vonatkozó XV. és XVI. századi oklevelek különbséget tesznek a nagyméretű mázsaszekér és a könnyebb, közönséges áruszállító szekerek vámszabálya között. Ez utóbbiakat általában mint „*currus communes et leves, pannis et aliis rebus venalibus... oneratos*”-t említik. (Így 1435-ben és később többször, vö. DOMANOVSKÝ, A szepesi városok árumegállító-joga. 210.) Egy 1560-ból való oklevél egy olyan adatot nyújt, amely szinte teljesen megegyezik az OklSz. fentebb idézett első adatával. A késmárkiak többek között azt panaszolják, hogy a lőcseiek szekereiket a krakkói vásárról Késmárk megkerülésével irányították haza s ezáltal a várost az elmaradt vám miatt károsodás érte: „Paulus Horler iudex ceterique cives et inhabitatores civitatis Lewchowensis... aliquot suos *currus*, tam *leves*, in quibus homines ipsorum vecti fuissent, quam *graves* et *mercibus onustos* ex nundinis Cracowiensibus... redeuntes per novam quandam et inconsuetam viam ad praefatam civitatem ipsorum Lewchowensium deduxissent et deduci fecissent” (i. m. 439). Itt a *currus levis* és a *currus gravis, mercibus onustus* nem egyéb, mint a *hintószekér* és a *terhes szekér* megfelelője. Ilyen módon a *terhes szekér* és a *currus mercibus oneratus, mercibus onustus, rebus venalibus oneratus* egyezése alapján a magyar *terh, tereh*, *teher* eredeti 'áru' jelentése alig lehet kétséges, ez pedig a cseh vagy szlovák *trh*-ből való származtatást jelentés szempontjából elfogadhatóvá teszi. A szó a magyarban éppen a felvidéki városok élénk kereskedelmi életén keresztül terjedhetett el.

Az átvétel a XIII. századnál korábban nem történhetett. Az ócseh és ószlovák *g* ugyanis ekkor vált *h*-vá. Szlovák területen a *h* ejtésre utaló első

adat 1208-ból mutatható ki. A vokalikus *r* hang a magyarban *er* szótaggal helyettesítődött, hasonlóan ahhoz, ahogyan *bérc* és *görcs* szavunkban történt. A magyarba átkerült szó jelentésköre hamarosan kibővült. Jelentette továbbra is az árut, mint azt a *terhes szekér* kifejezés mutatja, de felvette az elvontabb 'onus, pondus' jelentést is, amire már a kódexek kora óta vannak példák.

Ezzel a megváltozott jelentéstartalommal került vissza a magyar szó a szomszédos szláv nyelvekbe, mégpedig két alakban. A visszavétel alapja egyrészt a magyar *terh* volt, ebből származnak a fentebb említett szlovén, kaj-horvát, szlovák, ukrán alakok, másrészt a magyar *tere(h)*, amely a szerb-horvátban *tèret* (Vuk³) alakban jelentkezik. A szóvégi *-t* itt úgy keletkezett, hogy az átvett *tere* alak beleilleszkedett az eredeti *-et*-tővű főnevek ragozásába, mint *tele* 'borjú', *janje* 'bárány', amelyeknek függő eseteiben a *t* elem jelentkezik, gen. *teleta*, *janjeta*, dat. *teletu*, *janjetu*, a *tere* ragozása tehát gen. *tereta*, dat. *teretu* lett, majd a függő esetekből egy új *teret* nominativus vonódott el. Hasonló átalakuláson ment keresztül *mente* szavunk is, amely a horvátba átkerülve, a *kamen* 'kő', *plamen* 'láng' típusú szavak mintájára egy új *menten* nominativusi alakot fejlesztett ki.

viskó

A magyar *viskó* 'Häuschen, Hütte' eredetének megfejtésére mindeddig csak egy kísérlet történt. MUNKÁCSI (AKÉ. 631–632) avesztai és szanszkrit tövekkel vetette össze, anélkül azonban, hogy a magyar szótest kialakulását valamiképpen is próbálta volna megmagyarázni. Egyeztetését BÁRCZI (SzófSz.) joggal elvetette. Ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy az árja származtatás szó-történeti szempontból is teljesen valószínűtlen. A szó a magyarban aránylag későn, a XVII. század végén jelentkezik, kevés adattal szerepel és egészen speciális értelme van, amely a nagyon régi jövevényszavaknál nemigen szokott megmaradni. A hosszú használat folyamán jelentéskörük általában inkább bővül, mint szűkül.

Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a *viskó* a nyugati vagy keleti szláv *vyška*-ból való. Megfelelője megvan a csehben és szlovákban: *vyška* (Kott, Kálal) jelentése 'kamra, élestár', amely vagy a lakóház fölött van, vagy különálló épület, „de mindig magasabb, mint a többi épületek” (Kott); az ukránban *вишка* 'padlás' (Hrinčenko, Želechowski) s egy kifejezés: *комапа на вишках* 'oszlopokon, lábakon álló kamra', ti. hogy a víz el ne érje. A leg-gazdagabb jelentésköre az oroszban van: *вышка* 1. 'cella, padlásszoba'; 2. 'padlás'; 3. 'oszlopokon álló emelvény, ahova a szúnyogok elől aludni mennek'; 4. 'oszlopokon álló őrbódé, őrtorony'; 5. 'emelkedés, domb' (Sreznevskij, Dalj; Vasmer EtWb. nem tárgyalja!). A déli szláv nyelvekben a szó nincs meg.

Az átvétel valószínűleg a szlovákból vagy az ukránból történt. Feltűnő, hogy a szóvégi szláv *-a*-nak a magyarban *-ó* felel meg. Fel lehetne tenni, hogy ez a magyarban kicsinyítő képző, de az ilyen szavaink, úgy látszik, egyre szaporodnak (vö. *kunyhó* alatt) s inkább valami újabkori szabályos hangmegfeleléssel kell számolnunk, amelynek okát az átvető magyar nyelv-járásban kell keresni.

Az itt közölt hozzászólások vagy új szófejtő cikkek távolról sem ölelik fel mindazokat a szavakat, amelyek eredetének kutatásához az átnézett okmánytárak érdemleges anyagot szolgáltatnak. Nem tárgyaltam egyelőre több olyan szót, amelyekhez egy-egy értékes adat már előkerült, de további források átnézése még újabb bizonyító anyagot ígér. Ezek elsősorban olyan szavak, amelyeknél az olaszból való származtatás és az esetleges délszláv közvetítés feltevése különleges vizsgálatot igényel. Tekintettel arra, hogy a tisztán helyi vonatkozású dalmáciai források zömét, mint pl. raguzai tanács-határozatok, egyes városok statutumai stb. még nem vizsgáltam át, e szavak tárgyalását egy későbbi tanulmány számára tartottam fenn. Lehet, hogy ezek a kutatások némileg át fogják alakítani neolatin jövevényszavainkról eddig kialakult felfogásunkat is.

A jelen hozzászólásban tárgyalt egyes szavakhoz fűzött megjegyzésekből a jövőre nézve talán egy-két általános elvet máris levonhatunk. Mik azok a kutatási módszerek, amelyekkel az eddig elért eredményeket tovább lehet fejleszteni? Nem beszélek természetesen olyan általános követelményekről, mint pl. az egyes szláv nyelvek hangtörténeti jelenségeinek pontos kronológiai és földrajzi rögzítése, szláv nyelvtörténeti szótárak és nyelvatlaszok kidolgozása, az egyes szláv nyelvekben a szóképzés részletes történetének megírása a szláv nyelvek idegen elemeinek korszerű, a szótörténettel és szóföldrajzzal számoló feldolgozása, amiket Kniezsa is számos helyen mint deziderátumokat említ. E munkák elvégzése elsősorban az egyes szláv népek tudományos feladata, s a mi munkánk számos vonatkozásban csak olyan mértékben haladhat előre, amilyen mértékben ezek a feladatok megvalósulnak.

A szlavisztika haladásának ettől az általános ütemétől függetlenül, hazai viszonylatban mégis vannak olyan lehetőségeink, melyeknek kiaknázása nemcsak szláv jövevényszavaink kutatását, hanem általában a magyar jövevényszó kutatást jelentősen előbbre vinné. Ezt röviden úgy fogalmaznám meg, hogy széleskörű, sok szempontú szótörténeti filológiát kell megteremtünk. Az alábbiakban szeretnék ennek néhány elvére és lehetőségére rámutatni. Természetesen csak a történeti korban átvett szavakról beszélek.

Igen fontos elvnek tartom, hogy bármely jövevényszó élete a hazai latin nyelvű és a magyar forrásokban szerves egységet alkot, s ezt a kutatónak is egységben kell látnia. A tapasztalat szerint a szó a hazai forrásokban már évtizedekkel, sőt évszázadokkal korábban jelentkezhettek latinositott alakban, mint magyarul. Hogy az illető szót latinos alakban írják, nem annyit jelent, hogy magyar beszédben még nem használják, hanem csak annyit, hogy a szónak van a nemzetközi latinságban elfogadott alakja, s mivel ez lényegében azonos a magyar alakkal, nem tartják szükségesnek a „vulgáris” nyelv alakjának idézését. Ha egyszer a források tanúsága szerint a fogalmat nálunk már széles körben ismerik, az élet legkülönbözőbb vonatkozásaiban élnek vele, kétségtelen, hogy a szónak a népnyelvben is meg kell lennie. Ezért tartom

lehetetlennek, hogy *fosztány* szavunk az oszmán törökből jött volna, amikor a hazai forrásokban nemzetközi latin alakjaival már a XIII. század óta lépten-nyomon találkozunk. A szótörténet felderítésének első követelménye tehát visszamenni a latin forrásokhoz és összegyűjteni a szó akár latinosított, akár magyar alakjait. Csak ez fog teljes képet adni arról, hogy a magyarság mióta ismeri az illető fogalmat s hol, milyen körülmények között ismerkedett meg vele.

A latin források vallomása akkor is fontos, ha nem a kérdéses szó vagy kifejezés szerepel bennük, hanem csak az illető fogalom latin értelmezése, mint pl. a *konyha* vagy a *terhes szekér* esetében. Ilyenkor a latin szöveg a magyar szó eredeti jelentésére vagy más olyan mozzanatokra vethet világot, amelyek a szófejtést helyes irányba terelik. Ilyenkor megtörténhetik, hogy azoknak a latin szavaknak értelmét, amelyek mint a magyar szó megfelelői szerepelnek, külön filológiai munkával kell a forrásokból kihámozni. Az ilyen munkában természetesen nagy segítséget nyújtana a hazai latinság részletes szótára, de ha ez megszűnik, a források olvasását akkor sem lehet nélkülözni.

A másik szempont, amelyet a szótörténeti filológiában érvényesíteni kell, a jövevényszavak történeti földrajza. A szóföldrajzi elv alkalmazása szláv jövevényszavaink kutatásában nem újdonság. Egy-egy ilyen szavunk közelebbi forrásának meghatározásában a hangtani kritériumokon kívül eddig is nagy szerepet játszott, hogy a szláv megfelelője melyik nyelvből mutatható ki, vagy ha mindenütt megvan, melyik szláv nyelvben használatos ugyanolyan értelemben, mint a magyarban. Ugyancsak fontos szóföldrajzi elv az is, amelyet Kniezsa igen termékenyen alkalmaz, ti. ha egy szláv eredetűnek látszó jövevényszavunk csak a magyar nyelvterülettel közvetlenül érintkező keskeny szláv övezetben (vajdasági szerb, kaj-horvát, hazai szlovén, szlovák, kárpátaljai ukrán) mutatható ki, távolabbi szláv területeken azonban nincs nyoma, akkor szinte bizonyosra vehető, hogy a szó nem a szlávból került a magyarba, hanem a magyarból ezekbe a szomszédos szláv nyelvekbe.

Ezek a szóföldrajzi elveken kívül a jelen dolgozatban egy másirányú szóföldrajzi vizsgálat bevezetését is megkíséreltem, ti. a legrégibb magyar szótörténeti adatok földrajzi elhelyezkedésének meghatározását, pl. a *barkóca lanka*, *szégye*, *szelemen* esetében. Ha egy-egy szó legrégibb adatai kivétel nélkül vagy túlnyomó többségben egy irányba mutatnak, nyugodt lélekkel elfogadhatjuk, hogy az átvétel valahol azon a vidéken történt. Ha már kezdetről fogva szétszórtan jelentkeznek, esetleg több egymástól független átvétellel kell számolnunk. Minden szláv szavunk földrajzi rögzítéséhez egy egészen új oklevélszótára volna szükség, amely kiadott és kiadatlan oklevelek feldolgozásával az adatoknak nemcsak időrendjét, hanem földrajzi elhelyezkedését is megjelölné. Amíg ez elkészül, addig is egyes kiadott forráscsoportok átkutatásával sok mindent pótolni lehetne. Munka közben számtalanszor meggyőződtem arról, amire már előttem is sokan rájöttek, hogy azok az okleve-

lek, amelyekből Szamota levéltári jelzettel közli adatait (mert nyilván az eredeti darabokból jegyezte ki őket), sok esetben már az ő korában is ki voltak adva, vagy azóta valahol napvilágot láttak. Az OklSz.-ban történik ugyan itt-ott hivatkozás az okmánytárakra, de távolról sem minden esetben. A kutatást már az is nagyban megkönnyítené, ha elkészülne egy jegyzék, amely, Szamota jelzeteit véve alapul, feltüntetné, hogy az OklSz.-ban levéltári jelzettel szereplő, de valahol már kiadott oklevelek milyen okmánytárakban találhatók meg. Ez lehetővé tenné éppen a legrégibb, a szófejtés szempontjából legfontosabb adatok visszakeresését és földrajzi elhelyezkedésük rögzítését.

Ezek az elvek voltaképpen nem újak, nem is én alkalmazom őket nálunk először. Én mindössze egy kísérletet végeztem, hogyan kellene a megfejtendő szavakat egyszer nem a szótárak, hanem a szövegforrások felől megközelíteni. S ez a kísérlet talán nem bizonyult egészen terméketlennek.

SZEMLE

HORVÁTH JÁNOS ELŐADÁSAI ÉS TANULMÁNYAI

Horváth János : *Kisfaludy Károly és íróbarátai*. Budapest, 1955, Művelt Nép, 182 lap.

Horváth János : *Tanulmányok*. Budapest, 1956. Akadémiai Kiadó, 638 lap.

A Művelt Nép és az Akadémiai Kiadó két igen értékes kötettel járult hozzá az irodalomtörténetírásunk területén is annyi változást okozó forrongás feltisztulásához. Az Irodalomtörténeti Tanulmányok első kötete Horváth János két egyetemi előadását tette újra hozzáférhetővé ; az Akadémiai Kiadó nagyméretű, gondosan kiállított kötetében tanulmányainak huszonöt, egyébként nehezen elérhető válogatott darabját gyűjtötte össze kiváló irodalomtudósunk. Reméljük, hogy a kiadványok folytatódnak : Horváth Jánosnak számos olyan műve rejtőzködik még régi jegyzetek, folyóiratok, könyvek lapjain, amelyekre ifjabb s idősebb irodalomtörténészeinknek egyaránt szükségük van.

A *Kisfaludy Károly és íróbarátai* c. kiadvány két kis kötet anyagát egyesíti abból az ötből, amelyet tanítványai kérésére maga a professzor adatott ki olcsó könyvecskékben még a harmincas évek elején. Ez persze nagyon is kevés, mert hány előadása nem látott egyáltalán nyomdafestéket, holott tanárnemzedékek emlékezetében ma is él és hat. A volt tanítványoknak persze önmagánál sokkal több egy-egy ilyen kinyomtatott szöveg. Nemcsak az ifjúságot idézi fel, a Múzeum körúti egyetem rideg termeiben, kopott, összefarigcsált s firkált padjai közt álmoskodó — pezsgő tanulóéveket, hanem még inkább az előadót : kedves, zömökségében is gráciás alakját, fékezett és mégis nyílt, mert igen kifejező mozdulatait, kerek, világító homlokát, hol gúnyoros mosolyt, hol lángzó hevületet bujkáltató, mély, barna tekintetét, férfiasan meleg, szelíd határozottságával és okos nyájasságával lebilincselő hanghordozását s főként azt, amit kifejezett : világosan tagolt, tiszta, ép és velős magyarsággal megformált mondatait, amelyekben egyaránt csodáltnivaló volt a feszesség nélkül fegyelmezett, fitogtatás nélkül ízes ejtés, a tömörségében is közérthető, világossága által is mély gondolat, a higgadságában is szárnyaló, bölcs mérsékletében is tüzes lelkesültség, a feltárt irodalomtörténeti anyag s a rávetett fény változatos gazdagsága, a formát és tartalmat, ismertetést és értékelést, tudós komolyságot és derűs kedélyt biztos egyensúlyban tartó arány. Amit Riedl Frigyesről írt, rá is érvényes : „Személyes jelenléte mintegy pazar ráadás volt arra, amit mondott és fejtegetett, s számunkra e többlet ma is kizeng a néma betűkből . . . Közleményével csaknem egyértékű közlésének, személyes jelentkezésének módja és formája.”

Hallgatói még többet tanulhattak tőle, s azok is, akik csak olvashatják műveit, többet kaphatnak tőle, mint Riedltől hallgatói és olvasói. „Ki ne

látná, hogy e szép játékkal a gondolat színpadát népesíti be maga számára, s hogy nemcsak termelője, hanem élvező művésze is a gondolkodásnak”, — írta Riedlről. Ő maga is élvezettel idomítja azt, amit előad, de soha nem játszik vele, még legszemélyesebb hangú előadásában is a magát tárgyának alárendelő kutató tartózkodása, a valóság igazát kereső s mindennél többre tartó tudós szerénysége fegyverez le s késztet tiszteletre: az a tárgyilagosság, amelyet némely szenvedélyes bírálója oly indulatosan támadott, — s oly sikertelenül, mert e tárgyilagosság eredményei, íme, túléltek a viharzó szenvedélyeket.

Reformkori irodalmunk újra az érdeklődés előterébe került. A megélénkült kutatás sok új, eddig ismeretlen részletet hozott felszínre; a kor társadalmi, politikai mozgalmait nem egy vonatkozásban másképp ítélik meg irodalomtörténetírásunk ma irányt szabó képviselői, a kép azonban, mely Horváth János előadásában kibontakozik előttünk, ma is hiteles, hű a valósághoz s páratlanul eleven. Ennek titkát sokban kereshetjük: a legfőbb, azt hiszem, a rendkívüli tárgyismerettel és szeretettel párosult beleélő és megjelenítő képesség. Lehet nála pontosabban és elevenebben ábrázolni Kisfaludy Károly szerepét és alakját?: „Vezéri szerephez a húszas években nem ok nélkül s nem méltatlanul jutott. Nemesak fáradhatatlanul és páratlan gyakorlatiassággal gondoskodott az irodalom korszerű szükségleteinek ellátásáról: soknemű tevékenységének minden ágában alkotott viszonylag maradandó értékűt, ma is szépet és figyelemreméltót, úgyhogy azóta is csak legnagyobbjaink múlták felül. Nem tartozik a nagy inspiráltak, de igenis a legrendkívülibb tehetségek közé. Sohasem vonakodva és tétovázva, bőkezűleg, mondhatni szeretetreméltó gavallériával áldozott a muzsáknak és a litteraturának utolsó lehelletéig; ha olykor a korszerűt túlszigázva messzire fel-lengett, elsőül nevette ki magát az új eszmélkedéssel, soha ki nem ábrándulva s mégis józanon, okosan, folytatta tovább serény munkáját, a »hazai« ügyért oly meggható, s magyar nemesfihoz oly igen illő módon »tékozolvá vigan életét«”.

Hatásának s munkái állandóságának másik főtítka, hogy nem tett különbséget parádés és hétköznapi vállalkozás között: egyetemi előadásait éppoly lelkiismeretességgel készítette el, mint nagy műveit, egy-egy apróbb adatfeltáró közleményt nem fogalmazott meg kisebb gondnal, mint emlékbeszédeit vagy úttörő, hosszú évek kutatásait összegező tanulmányait. Bizonyosság erre egyebek közt az az egyenletesen magas szint, amely „a kiadó fel-szólítására” összeállított tanulmánykötet darabjait jellemzi. Ezeket szerző-jük maga válogatta össze elszórtan megjelent munkáiból, kiadatlan egyetemi előadásaiból. Van köztük esszé, arckép, elvi kérdéseket boncoló értekezés, emlékbeszéd, alkalmi cikk, vitairat, stilisztikai, módszertani elemzés, egész korszakokat összefoglaló s egy-egy látszatra jelentéktelen részletkérdésnél termékenyen elidőző tanulmány, pedagógiai célú előadás és apró adalékot közlő cikk. A darabok úgy vannak összeválogatva, hogy legalább utaljanak szerzőjüknek az egész magyar irodalom történetét bejáró érdeklődésére és munkásságára; tárgyuk történeti rendjében úgy követik egymást, „mintha egy nagyobb arányú magyar irodalomtörténetnek volnának válogatott részletei.” A kötetet a *Magyar irodalomismeret* című, s a rendszerezés alapelveit tisztázó tanulmány vezeti be. (Kár, hogy nem csatlakozik hozzá az a megírása ide-jén nagyjelentőségű s periodizációs vitáinkban ma is komoly figyelmet érdemlő dolgozat, amelyben a pályája elején álló ifjú tudós irodalmunk fejlődésének

fő szakaszait először kísérelte meg idegen szempontok és nem magyar példaképek mellőzésével kijelölni). A dolgozatok sorában az átfogóbb jellegű, egy-egy korszakot, ízlésáramlatot, fejlődéstörténeti szakaszt általános összefüggéseiben, lényeges tendenciáiban jellemző tanulmányt rendszeren több, a fő vonásaiban jellemzett korszak egy-egy részletkérdését, műfaját, művét, egyéniségét boncoló írás követ: az irodalmi nyelvünk kezdeteiről szólót a Sylvester disztichonjainak keletkezését megjelenítő s a három virágénekről hírt adó; a barokk ízlést általában jellemzőt a kuruc dalperről szóló stb. A sorozat további darabjai: *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei. Egy fejezet a magyar irodalmi ízlés történetéből: Berzsenyi Dániel: Kölcsey Ferenc, Jegyzetek a Bánk Bán sorsáról; Vörösmarty; A „szerbus manier”; A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése; Fajtkérdés az irodalomban: Apró adat Arany Jánosról; Újabb költészetünk világnézeti válsága: Szász Károly, Szilády Aron, Riedl Frigyes, Négyessy László emlékezete; a záró-tétel: Ady szimbolizmusa. Az irodalomtörténeti főrészhez egy igen lényeges elvi cikk csatlakozik: A kritika jogai és korlátai címmel; ezt egy versmondattani s két nyelvhelyességi kérdéseket vizsgáló dolgozat követi: Egy versbeli mondatképletről, Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól és A jó magyar ejtés kérdéséhez. A közlés „általában híven ragaszkodik a már megjelent szövegekhez”; az első közlés helye és ideje az egyes darabok végén meg van nevezve.*

Helytelen lenne a válogatással és elrendezéssel vitába szállni: az arra legilletékesebb végezte ezt a munkát. Nem lehet azonban említés nélkül hagyni, hogy igen lényeges darabok hiányoznak a gyűjteményből. Nem csak olyan nagyméretű tanulmányok, mint az *Aranytól Adyig* s más hasonló, hanem azok az igen lényeges kisebb méretű cikkek, bírálatok, vitairatok is, amelyek megjelenésük idejének vitás kérdéseihöz, fontos jelenségeihez szóltak hozzá általánosabb érvényű, magasabb szempontból s bizonyítékai annak, hogy a maga, kortól szabott határai között mennyi haladó elem volt Horváth János magyar konzervatizmusában, mily magas erkölcsi, logikai és esztétikai szintet képviseltek munkái különösen a húszas-harmincas évek alacsony és híg közszellemében. Egyre jobban látjuk, hogy személye és munkája valóban történelmi jelentőségű: szükséges tehát, hogy életművének egésze a maga egységében, fejlődésében is áttekinthető legyen.

Nehéz is ellenállni a csábításnak, hogy megkíséreljük legalább vázlatosan megrajzolni ezt a látszólagos eseménytelenségében is annyira érdekes és fontos pályát. Ennek méltó helye és alkalma azonban nem egy könyvismeretetés. Mégis úgy látszik helyesnek, ha e tanulmányai javát összegyűjtő szép kötet kapcsán nem annyira a művekben feltárt adatok esetleges kiegészítésével, a bennük kifejtett gondolatmenetek részleteinek megvitatásával foglalkozunk, hanem azzal, amit egységükben képviselnek. A magyar történelem viharosabb, szakadékosabb sok más nemzet történelménél. 1929-ben Szász Károlyról mondott akadémiai emlékbeszédének szövegében ezt olvashatjuk: „Mert időben oly messzire vetődtünk már tőle és korától, oly messzire saját korábbi önunktől, hogy önnön egykori élményeink is úgy bolyganak emlékezetünkben, mintha valamely rég elhalt krónikás közleményeiből olvastuk volna valaha. Közénk és Szász Károly kora közé a történet ázott árkokat, emelt torlaszokat.” Horváth János személyével és művével kapcsolatban mi is érezhetünk hasonlót. Jó, hogy nem egészen joggal. Mert a Magyar Tudományos Akadémia, íme, e tanulmányok kiadásával újra arról tesz bizonyosságot,

hogyan van ereje s bátorsága áthidalni e torlaszokat és megmutatni, hogy a történelmi szakadékok fölött s a viharos fejlődés örvényei mélyén nálunk is él a nemzeti eszmélkedés, erkölcsiség, érzés és öntudat megszakíthatatlan folyamatossága: az a korokat s nemzedékeket összekötő mély szolidaritás, amely nemzetté teszi a népeket. Horváth János életműve is ennek a történelmi folytonosságnak hordozója.

Fellépése idején kétfelől fenyegette komoly veszedelem irodalomtörténetünket: a századvégi pozitivizmus sivár atomizáltsága és az ezredéves önérzettel harsogó nemzeti elbizakodottság légüres szólam-konstrukciói felől. Azok, akiknek nem jutott eszükbe semmi s ezért szívesen elfeledték, hogy az adat és anyag csak akkor értékes, ha jelentése van, de azok is, akiket a hazáruhárlással való nyilvános megvádoltatás, sőt könyvük megégetése visszariasztott attól, hogy szembeforduljanak a türelmetlenül érzékeny közvéleménnyel, szívesen vonultak vissza akkor is a tények kockázatmentes világába. Azok viszont, akik az akkor hatalmon levő nemzetpolitika publicisztikai segéderejéül hasznosították csak a tudományt, nem igényelték a tények, a valóság igazabb megismerését: mentől hézagossabb a történelmi anyag, annál könnyebb célszerűen magyarázni. Az Arany művein nevelődött fiatalembernek, az Eötvös Collégium kiváló növendékének, Gyulai és Péterfy tanítványának, az Ecole Normale Supérieure vendégtagjának egyik út sem felelt meg. Azt a magyar szintézist kereste és munkálta a maga tudományos területén, amelyet Arany költészetében és Gyulai bírálataiban már megvalósítva látott.

A valóság tiszteletét tőlük is megtanulhatta, de hajlama s tudományos neveltetése is a tények barátjává, kutatójává, megbecsülőjévé tette. Csodálatos emlékezőtehetsége, rendkívüli türelme, életvitelének puritán egyszerűsége: mind e tudós pálya kibontakozását szolgálta. Nem egyedül volt elégedetlen kora irodalomtörténeti gyakorlatával: a pusztán anyaghalmozásnál nagyvonalúbb, a nacionalista közirodalom felszínes szerkesztményeinél sokkal mélyebb szintézisre vágyó tudósok egy csoportjával együtt alapította meg a Minervát, a magyar „szellemtörténet” úttörő folyóiratát, amelynek egy ideig társszerkesztője is volt. De miféle szellemtörténet volt az övé!? Elvei, módszere s művei egyaránt azt bizonyítják, hogy ahhoz a szélsőségesen idealiztikus, eszmei felhő-kakukkvarakat építő, nagyrészt áltudományos mozgalomhoz, amely különösen a weimari Németországban virágzott, semmi sem fűzte. Mint ahogy a mozgalom Magyarországon általában is inkább átmeneti divat, mint komoly diszciplína lett: ehhez túlságosan is felszínes volt a korszak filozófiai iskolázottsága. Horváth János soha sem művelte a „szellemtörténet”-et; a Minerva szerkesztőségéből is hamarosan kivált. Rendkívül jellemző s eléggé nem hangsúlyozható — különösen ma, amikor irodalom és társadalom élő és éltető összeforrottságának igazsága mindenféle irodalomtörténeti kutatás elemi tétele —, hogy mit írt 1922-ben *Magyar irodalomismeret* című alapvető módszertani dolgozatában. „Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével: ennél elvontabb, szélesebb s egyszerűsége mind igazabb alapra aligha lehet visszavezetni az irodalom állandó lényegét... e végső alapvetés nem ragad ki bennünket az emberi élet eleven valóságából, sőt megszünteti a szokásos definíciók azon végzetes egyoldalúságát, mely igen hajlandó volt az irodalomban bizonyos írott művek nagy, holt tömegét látni, egy zárt teremben berendezett könyvespolcokat; s mely, ha az írók lekötötték is érdeklődését, többnyire megelégedkezett az olvasó közönségről... Írók, művek, olvasó közönség: szükségképpen feltételei, tényezői tehát az iroda-

lomnak s mind egyenként, mind pedig egymásra utaltságukban tárgyai az irodalomtörténetnek."

Felcslesleges volna ebben praemarxizmust vagy akár csak hangsúlyozottan társadalomtudományos szemléletmódot keresni. De még kevésbé szellem-történet ez. A fejlődés folyamán létrejövő fő kollektív eredményt egy közös lelki formában jelöli és így közelíti meg: „Valami nagyszerű, nemcsak kortársakat, hanem korábbi és későbbi nemzedékeket is egybeölelő formája ez az összetartozásnak, erkölcsi közösség az irodalmi műveltség formáiban! . . . Az irodalmi ízlés, melyről itt szó van, nem szeszély, nem egyéni így- vagy úgy-tetszés, hanem történeti fejlődmény, kollektív tulajdon . . . az irodalmi alapviszony, mely mindenkor egyes személyek között létesül, végtelen ismétlődésével egy *nagy közösséget* teremt." S hogy szemléletmódját nem a divatos németektől tanulta, bizonyítja az a hitvallás is, mellyel mintaképeit kijelölte: „Arany János és Gyulai Pál a magyar irodalmi tudat már-már évezredes fejlődményének legtisztább s legteljesebb megtestesítői . . . Ott állnak a világos magasságban, honnan legteljesebben látszik s hova legteljesebben elhat a mult. Oly kísérlet kezdetén, mely az irodalmi tudat vezéreszméjét készül követni, méltán pillantunk, az utat nézve, kegyelettel kettőjük felé."

A nagy szintézis egy bámulatosan munkás élet eredményeként sem jöhetett létre teljes egészében: anyag s víziója azonban megvan; zömök, biztos pillérei és szilárd ívei állnak; s ott kell látnunk őket a most megjelent tanulmánykötet mögött is: az életmű teljességében. Az irodalmunk fejlődésének történelmi szakaszait bemutató nagy monográfiák s a részlettanulmányok mind azt bizonyítják, hogy Horváth János a tények tiszteletében és megszólaltatásában meg a nagy összefüggések felismerésében és megmutatásában egyaránt kiváló folytatója választott mesterei kezdeményezésének. Érdemes csak erre figyelni s elidőzni a kötet darabjainál. A nyelv anyagát, hangzásbeli és kifejezésbeli árnyalatait, életbeli vonatkozásait, rezdüléseit példás gondossággal elemző tudós aprólékossága s a felidézett nyelvi alkotással szinte újra együtt születő költői képzelet milyen bonthatatlan alkotó egységben jelenik meg az *Irodalmi nyelvünk kezdetei* című tanulmányban! (amely egyébként jogos büszkeséggel kiemelt részlete *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* c. műnek). Mintha valami csodálatos boncolás tanúi lennénk, amelynek folyamán tudós és költő egyszerre s együtt tárja fel a bőr felszíne alatt élő, ható, formálódó sejteket, izmokat, véredényeket, csontrendszert. Nyelvészek, irodalomtörténészek és írók egyformán ráeszmélhetnek a csendes komolysággal végrehajtott mutatvány közben arra, hogy a megrögzített nyelv, a szöveggé lett beszéd valóban létét meghatározó eleme minden irodalmi műnek, s megtanulhatják: milyen módon az. Ugyanez az elemző, szinte mikroszkopikus figyelem s ugyanez a költői újrateremtő erő jellemzi az *Egy magyar versbeli mondatképletről* — a „közölés”-ről szóló tanulmány okfejtését. S hogy miképpen tudja a szerző az egy-egy régi szöveg mellékmondataiban elrejtett emlék-morzsákat is szóra bírni, kitűnően példázza a három virágénekről hírt adó kis cikk; ékes bizonyítéka egyébként annak is, hogy valóban érdemes a „visszamenni a forrásokig”, még ha azok nem „költői” s „kimagasló” művek is, hogy a XVI. század „szenvedélyes exegétáinál nem egy hasonlóan profán érdekű közlésre bukkanhat még a figyelmes olvasó."

Ahogy a nyelv, a szövegek, könyvek, történelmi adalékok legapróbb részleteibe, úgy fúródik szenvedélyes figyelme a formákba is. Legkitűnőbb ritmistáink egyike, verstörténetünk megalkotója: a műfajok, stílusok ala-

pos ismerője is. Ilyenféle elemzései soha nem üresek, formálisak : előtte is az lebeg vizsgálódásai közben, amire Arany is annyira figyelt, alkotóként és bírálóként : a tartalom és forma egységében megvalósuló „idom”. S hogy milyen biztos érzéssel tudja megmutatni egy-egy effajta „esztétikum”, akár csak egy-egy divatba jött s elmúlt modor mélyén a társadalom mozgását is, példázza a „szerbus manier”-ről szóló dolgozata. Már említettem az írói egyéniségekbe magát beleélni képes együttérzését, lélektani érzékét, élményszerűségét. A kötetbe felvett néhány írói arckép új és új változatban mutatja meg jellemrajzoló eszközeit. Hiányzik ezek közül minden a költők magánéletét, lelki „érdekességeit”, különtségét kutató pszichológizálás, minden illetéktelen kíváncsiszkodás : az író egyénisége annyiban érdekli, amennyiben hozzátartozik életművéhez, magyarázza, kiegészíti az alkotásokat. A legfontosabbat emeli ki, amikor pl. Vörösmartyban „az erkölcsi életérzésnek, az emberiségnek, a lírai részvételnek mindent felölő nagy egyetemességére” mutat rá, nem mint „faculté maîtresse”-re, hanem mint állandó emberi-költői tulajdonra. *Kölcsy*-ről szóló — sajnos töredékben maradt — egyetemi előadásában jóformán teljes lélektani eszköztelenséggel bontja ki egy rendkívül bonyolult lélekalkat szerepteremtő, kifejezést kereső és találó alkotó erő kifejtését. *Berzsenyi*-tanulmányát máig sem múlták felül abban a módban, ahogy meggyőzően, élet és alkotás, egyéni sors és köz-lélek egymáshatásában, személyeken átömlő világmozgalmak és egymást áthatva mérköző ízlések teremtettjeként és alkotójaként tud felidézni egy költői egyéniséget. Ilyenféle szintézisei azért oly elevenek, lefegyverzők és lebilincselők ma is, mert a valóság, az alaposan megvizsgált adatok és művek hiteles anyagából jönnek létre : az összefüggéseket nem beleolvassák a tényekbe, hanem kiolvassák belőlük. A kötetben két nagy tanulmány foglalkozik egész korszakok, ízlésformák összefoglaló ábrázolásával : *A XIX. század fejlődéstörténeti előzményei* : a kötetnek talán legelnagyoltabb vázlata és *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* : ez az 1945—48-ban, a professzor hattyúdalaként elhangzott és sajnos szintén töredékben maradt, igen fontos egyetemi előadás.

A „magyar nemzeti klasszicizmus” Horváth Jánosnak leginkább kétségbevonat — mert leginkább félreértett — történetírói alkotása. Nincs mód rá, hogy itt részletesen foglalkozzam vele ; a félreértések s a gondolat fontosságára a tudós életművében mégis utalnom kell. Akik elutasították, úgy vélték, hogy itt valami általánosan kötelező nemzeti szépségeszmény van megfogalmazva, olyan erkölcsi és esztétikai példák és szabályok kodifikáltak, amelyeket változhatatlannak, felülmúlhatatlannak, értelmezhetetlennek, tehát a szó *tekintélyi* értelmében klasszikusnak kell elfogadnunk. Holott itt egészen másról van szó : „Az ízlés tehát fejlődéstörténeti eredmény is, korszakonként kialakuló lelki forma . . . történelmi előzményektől is meghatározott magatartás . . . a nemzeti klasszicizmus kora az irodalom nemzeti jellegét immár nem a nemzeti politikumban, nem okvetlenül a nemzeti tárgyban és a hazafias érzés hangoztatásában, hanem az ízlés és műformák, az irodalmi esztétikum magyarságában látta és valósította meg. Amint erre a fokra feljutott, a »nemzeti irodalom« fejlődése elérte célját, s ezzel a régi »deákság« után bevégeződött irodalmunk történetének második nagy korszaka . . . A magyar klasszikus ízlés, melynek első, spontán képviselője Petőfi, nem egyéb, mint végső kitisztulása az irodalmi ízlés . . . forrongásának, tehát nem kiesztelt formula, hanem egy fejlődésfolyamat célhoz juttatása . . . Először is Petőfiben kell tehát megismerkednünk ez ízlés konkrét mintájával s csak

azután annak kritikai és elméleti meghatározásaival... Élet és irodalom kézfogása: Petőfinek első nagy történeti jelentőségű eredménye."

Ennyiből is nyilvánvaló, hogy nem valami általános, klasszikusnak nevezett „szellemtörténeti” idea testet-öltésének vagyunk itt tanúi, nem valamilyen idegen irodalom történetében kialakított rendszerezés erőszakos adaptálásának, hanem annak a termékeny erőfeszítésnek, amelynek folyamán egy nagy tudós megtalálja irodalmunk fejlődésének autochton menetét, a magyar irodalomtörténetnek mint fejlődéstörténetnek saját rendszerező elvét. Hogy ily módon nemcsak a „nép-nemzeti” iskola válik iskolai kategóriából valóban történelmi szerepű jelenséggé, hanem irodalmunk más, hosszú időközön át helyüket nemelve hanyódó-vetődő fontos képződményei is, bizonyítsák itt csak Horváth Jánosnak a magyar humanizmusról írt sorai: „Vannak, akik a Mátyás-kori humanizmust ma is a királyi udvar jelentéktelen fényűzésének tartják. Nos, következményeiből ítéljük meg. Az a humanizmus tudatosította s emelte műveltség jellegére, a római hazafiság példájától szorgalmazva, az ösztönökben addig is megvolt magyar nemzeti érzést. Ugyanaz a humanizmus folytatta és teljesítette ki a maga Mátyás óta meg nem szakadt nevelő munkáját Sylvester és kortársai nemzeti nyelvkulturát elindító tudós hazafiságában.”

Fentebb történelmi jelentőségűnek mondtam Horváth János személyét és művét. Több vonatkozásban is az. Tudományunk számára azért, mert nemcsak újonnan feltárt és megrostált anyagában, módszereiben, hanem egész szemléletmódjában, rendszerezésének elveiben és gyakorlatában megújította és előbbre vitte a magyar irodalomtörténetet. Szellemi életünk általános fejlődésében azért, mert a tudós tiszta tárgyilagosságával megfogalmazta, történeti összefüggéseiben s jelentőségében öntudatosította, századunk rettenetes válságai, földrengései, mocsarai, jégsivatagai és vadul felsarjadó új vegetációja közepette megőrizte, s újraalkotva életben tartotta azt a magyar emberséget, erkölcsiséget és szépséget, amelyet nagy mintaképeitől örökölt. „Aki irodalomtörténetet ír... fogja fel erkölcsi nagyságát annak a viszonyoknak, melybe ő, a gyarló ember, lépni készül lelki ősei nagy történeti közösségével.” Amit így megfogalmazott, önmaga számára is mindennél szigorúbb parancsnak tartotta. Ezért volt és lehet mindnyájunk tanítója; nemcsak tudományban, de magyarságban is; nemcsak azoké, akik hívek maradtak hozzá, hanem azoké is, akik úgy akarták felülmúlni, hogy megtagadták és ellene fordultak.

Keresztury Dezső

KARDOS TIBOR: A MAGYARORSZÁGI HUMANIZMUS KORA

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955. 462 lap.

Az utóbbi években kevés könyvet előzött meg és követett olyan érdeklődés, mint a magyar humanizmus legjelentősebb kutatójának e könyvét. Ez teljesen érthető. Hiszen hazai művelődésünk és irodalmunk történetének egyik legreprezentatívabb kora az, amelyik e könyvben igen részletes tárgyalásra kerül. Ennek a ténynek jelentőségét nem csökkenti, hanem fokozza az, hogy polgári irodalomtörténetírásunk utolsó, e tárggyal foglalkozó szintézise Horváth János szép, sok problémát felvető és részben tisztázó műve (A magyar

irodalmi műveltség megoszlása) immár két évtizede jelent meg. Az azóta bekövetkezett történelmi fordulat, történelem- és irodalomtudományunk új irányba fordulása parancsoló szükséggá tette, hogy a hazai humanizmus korára vonatkozó álláspontunk marxista módszerrel ismét tisztáztassék. S, hogy erre a munkára az vállalkozott, aki a humanista művelődés és irodalom kérdéseivel foglalkozásban élete leglényegesebb feladatát látja, a sikeres megoldás eleve szilárd biztosítékának látszott. Való az — ezt mindjárt előjáróban elmondhatjuk —, hogy Kardos Tibor számára műve létrehozásánál nem a legcsekélyebb terhű előmunkálatokat bizonyára éppen a saját régebbi, akkor részben szellemtörténeti alapfelfogású műveinek újraértékelése, a megfelelő eredmények kiválogatása és e nagy összefoglalásba illesztése volt. E feladat és megoldása egyképpen méltó ahhoz, aki a humanista kutatásnak negyedszázada legtöbb eredményt felszínre hozó munkása, marxista irodalomtudományunk kiemelkedő alakja, s akit e sokszor nehéz kérdések tisztázásában főként egy vezethetett: az önmagával szemben is bátor meggyőződés.

Nem véletlen az sem, hogy a humanizmus korának marxista megvilágítását történészeink előbb, mint irodalomtörténészeink, napirendre tűzték. A humanizmus ugyanis nem másodsorban történeti jelenség. Benne összegeződnek az előző századok társadalmi változásainak előbbre vivő eredményei, hogy egyre inkább egységesebbé váló értelmezésben Európa és Magyarország történetét és irodalmát új utakon vezessék tovább. Már a könyv címéből is ezt az elvi alapot olvashatjuk ki. Kardos a humanizmus koráról írt, nem a egyszerűen magyarországi humanista irodalomról vagy művelődésről. A humanizmus koráról, melyben a történeti valóság változik meg és formálja újra egész kultúránkat és irodalmunkat.

Egy mű alapkonceptiója a módszert is meghatározza. Kardos Tibor nem érthette volna el a célját — a magyarországi humanizmus korának ábrázolását, ha nem olyan eszközökkel dolgozott volna, mint aminőkkel tényleg munkálkodott. A marxista munkamódszer egyébként is bizonyos komplexitást jelent az irodalomtörténész számára, a történeti vonatkozások következetes és részletes szemmel kísérése formájában. Sokszor azonban még ennél is több ajánlatos. Hogyan lehetett volna a *humanizmus korának* ábrázolásából a művészettörténeti, vagy tudománytörténeti vonatkozásokat kihagyni, vagy akár csak elnagyolni. És, hogy a szerző ezekre mindig tekintettel tudott lenni, egyik legjelentősebb eredménye és könyvének egyik fő értéke. Csak a felületes ítékezés láthatja ebben az egységes kép széthullását és veszi észre, hol csak a művelődéstörténetet, hol a művészet, vagy éppen gazdaságtörténetet, filozófia- és tudománytörténetet. Mindezekről szó esik, mert szó kell, hogy essék, s ha valamit kifogásolhatnánk talán inkább az, hogy nem elég részletességgel világít rá egyes tudományos határterületi problémákra, így a művészet-történet vagy a tudománytörténet érintkező kérdéseiben. Könyve ezért mégsem lesz művelődéstörténet vagy pusztán társadalomrajz, mert a hatalmas humanizmus ábrázolásnak — melyet Kardos vetít elénk — egységét, marxista módszerének dialektikus egysége biztosítja.

Ilyen a könyv alapgondolata és ez a módszere. Ezzel a módszerrel mutatja be a magyar humanizmus kutatásának régebbi és újabb eredményeit. Ezeknek az eredményeknek egy nem is jelentéktelen részét éppen a szerző sajátjának tudjuk. E módszerrel és ilyen eredmények birtokában fogalmazza meg sokszerű és súlyos mondanivalóját. A továbbiakban e mondanivaló ismertetésével próbálkozunk.

A humanizmus előzményeiről és kibontakozásáról a reneszánsz és a humanizmus klasszikus földjén, Itáliában szól az első fejezet. Nem csupán a hagyományos szemléletnek, a szokásos tárgyalásmódnak megfelelően. Itália társadalmi és gazdasági viszonyai voltak egyedül alkalmasak arra, hogy az új, a feudális ideológiával szakító szemléletmód kialakuljon. Itt élt és tevékenkedett, szinte egész Európát behálózó összeköttetéseivel Európa legrégibb polgársága... Gazdasági súlya vetekedett a feudálisok társadalmi erejével és sokszor felül is múlta azt. Ezért nem hihette el az olasz polgár, hogy a születési nemesség egymagában alkalmassá tehet valakit a vezetésre és, hogy a társadalom magaslatai valóban a feudális urak várkastélyai és nem a gazdagságot és műveltséget együttesen őrző városok bástyatornyai. Ezért kellett egy olyan ideológiának létrejönni, melynek képviselői a humanisták: „A születési nemességgel szembeszegezték a természetes képességet és a műveltség értékét” (27). Ez volt az igazi többlet, amit a humanizmus a társadalom számára hozott. „A humanisták nem álltak meg az egyház támadásánál, a kételkedésnél, a derűs szabadgondolkodásnál, hanem a feudalizmus világi ágának értékrendszerével szemben egy új értékrendszert hoztak létre (uo.)” Az új értékrendszer érvényesítésére törekvés nem mehetett békésen, hiszen a régít birtokoló és előnyeit élvező feudális osztály pozícióinak feladását jelentette volna, aminthogy tényleg ezt el is akarta érni. A harc elkerülhetetlen volt, s a humanizmussal elkezdődött csupán, befejezése későbbre maradt.

E harcban kirobbanó feszültség előzményei messzebbre és mélyebbre nyúlnak. Az előzményekhez tartoznak a feudalizmus egyházi ágának alapjait kikezdő eretnokségek (katarok), a városok polgárságának a feudálisok ellen, a szegénypolgárságnak a patriciusok ellen megvívott küzdelmei, s főként az olasz előproletariátus osztályharcos jellegű mozgalmai, mindenekelőtt a firenzei Ciompi felkelés (1378). A társadalmi alap, e változásainak kapcsolatát a reneszánszszal az utóbbi évtizedek kutatásai mindinkább nyilvánvalóvá tették, ezért „a hanyatló polgárság tudománya a legutóbbi években valósággal rohamra indult a renaissance kora ellen.” (28). De így az is érthető, hogy a szovjet tudomány is fokozott figyelemmel fordult a humanista kutatás problémáinak tisztázása felé. A. D. Epstejn mondja, hogy a humanisták által folytatott harcok középpontjában az ember állott. És Antonio Gramsci az olasz marxista tudomány büszkesége a reneszánsz legjellemzőbb vonását abban látja, hogy eljutott az ember új, osztályérdekű fogalmához és így lett „a teremtmény, harmonikusan kifejlesztett ember korszaka” (27). Ez a korszak „valóban forradalmian újat alkotott az emberi szellem tevékenységének minden területén” (28).

A modern epika, líra és novella alapvetése történik ekkor. A hadtudomány, politika, a természettudományok a modern ember számára ismerős formában ekkor jelennek meg. Az anatómia és a perspektíva új ismeretei a művészetet forradalmasítják. Igazat kell adnunk a szerzőnek: „a humanizmus hozza létre a *kultúra egész világias szervezetét*.”

Ennek az igen világosan és meggyőzően előadott alapvető fejezetnek minden lényeges szempontjával lehetetlen egyet nem érteni. Legyen szabad mégis egy-két olyan dolgot szóba hozni, amelyek talán alkalmasak arra, hogy ezt az alapvetést bizonyos mértékig még elmélyítsék. Némileg hiányolható, hogy nem esik több szó az itáliai világi értelmiség kezdeteiről, melynek jelentősége és múltja a középkor és a kora-reneszánsz minden más európai megfelelőjénél nagyobb. Tudjuk, hogy Itáliában az egyház művelődési mono-

póliuma viszonylag kisebb volt, mint Európában másutt. Ennek oka az, hogy a római kortól kezdve folytonosan jelen van egy művelt világi réteg, a notáriusok, akik az írásbeliség egy jelentős területét kézben tartván, a művelődés mindenkor fontos és világi tényezőiként szerepeltek. A gazdagodó és egyre bonyolultabb vagyoni formák közt élő polgárság bizalmának letéteményesei, anyagi érdekeinek elvi védelmezői voltak ők. Jurisperitiájuk, jogban jártasságuk hasznát a polgárság látja főként, bizonyára a római jognak, a magántulajdon szövevényessé vált kérdéseiben is, biztos eligazítást nyújtó principiumai révén. Nem különös-e, hogy a római jog felé fordulással együtt jelenik meg a „Renovatio Imperii” programja, melyet majd később Petrarca és az egész kora-reneszánsz politikai alaptételeként látunk viszont. Ugyanekkor — a XII. században — lesz szükséglet a jogi oktatás, módszeres, iskolai formákban történő megszervezése és elsőnek éppen Bolognában, melynek később humanista központtá emelkedése, bizonyára az itt említett összefüggésekkel is magyarázható.

A másik vonatkozás, amelynek felhasználása az alapvetés kiszélesítéséhez szintén hozzájárulhatna a következő. A polgárság szükségletei és érdeklődésének iránya, főként pedig az utóbbi világi jellege magyarázzák az összes, a polgárság számára hasznos és szükséges tudnivalók foglatatát nyújtó enciklopédiák, a *Speculum*ok divatját. Ezekben a Tükrökben különösen feltűnő a természet felé forduló határozott érdeklődés. Megfigyelhető ez Chantimpré Apiariusában csakúgy, mint Vincent de Beauvais *Speculum triplex*ében. A reneszánsz természettudományos érdeklődésének gyökerei e XIII. századi *Speculum*okig nyúlnak le, s hogy a műfaj a kora-reneszánszsal közvetlen kapcsolatban állott, elég legyen ezúttal Brunetto Latini és Dante, a *Trésor* és a *Commedia* ismert viszonyára utalni.

A könyv első fejezetében foglaltak után egészen nyilvánvaló Kardos Tibor végkövetkeztetése, „hogya a humanizmus a középkorvégi társadalomfejlődésnek szükségszerű történeti jelensége, a megjelenő forradalmi polgárság ideológiája, akkor nem állhatott meg az olasz félsziget határainál. Éppen ezért abban a pillanatban, amikor a különböző európai országokban megjelentek a fent említett társadalmi előfeltételek, valamilyen formában azonnal megjelent a humanizmus is” (29). A humanizmus sorsáról a többi európai országban szól a második fejezet. Két témát tárgyal itt valójában. Az egyik a humanizmus előfeltételei Európában, közös és helyi jellege. A másik az olasz humanisták szerepe az egyes európai országokban. „A humanizmus Európában az udvarok mellett működő kancelláriákban és az egyetemeken jelenik meg, mivel ezek az intézmények és társadalmi gócpontok összpontosítják a művelt világias szemléletű értelmiséget és a humanizmus egyéb feltételeit.” Ezek között az egyik legjelentősebb, hogy „az újonnan kifejlődő nemzetállamok királyi központjai egyszersmind a legfejlettebb városokban vannak, ahol a polgárság a legerősebb. Itt támad a feudalizmuson belül új, haladó formáció: a központosított monarchia, amely sok tekintetben „a polgárság anyagi erejére támaszkodik és az öntudatosult köznéppel szemben új politikát keres” (31). Ebből következik, hogy a humanizmus megjelenésének időpontját szilárdan meghatározza egy öntudatos, vagyonos, műveltségre törekvő, egyéni és civilizált életet élő polgárréteg és a legnagyobb feszítő erőt jelentő plebejus réteg jelenléte. Rövidre fogott, de határozott vonásokkal rótt elemzését kapjuk ezután az angol (Chaucertól kezdve), a németalföldi (Erasmus!), a német (reformáció és a nürnbergi művészet), a francia, lengyel

és a délszláv (Dalmácia) humanizmusának. Legrészletesebben a cseh humanizmussal foglalkozik. „A cseh humanizmus útjai világosak. Egyrészt az udvari kancellária és egyetemi értelmiség tudós áramlataiból, másrészt a forradalmi polgárság, plebejusok és parasztok népies humanista irányából áll. A két irányzat állandóan érintkezett, az elemek kicserélődtek, vallásos és világi mozzanatok szövődtek össze. De a cseh humanizmusból a népi, forradalmi irány került ki győztesen és ezért a cseh humanizmus társadalmi jellegű...” (43). Ez világosan és határozottan megfogalmazott álláspont, amellyel nagyban-egészben egyet is érthetünk. Mégis meglehetősen sajnálatos, hogy a prágai kancelláriai humanizmust röviden, s a cseh humanizmushoz viszonyítva jelentőségben csökkentve ábrázolja. Aligha vitatható, hogy a Luxemburg-kori Csehországot a humanizmus Itália felől elsőnek Neumarktérek körében érte el, s a humanista Neumarkt törekvései német anyanyelvének pallérozására visszhangozhattak a cseh nyelv éledő kultuszában. Maga a francia eredetű, német anyanyelvű császár beszél az „*amabilis lingua bohemica*”-ról, és tesz alapítványokat ápolására. A cseh népies humanizmus legnagyobb eredményét az anyanyelv Európában elsőként diadalra juttatását, lehetetlen csupán a misztikus áramlatokra mint fűtényezőkre visszavezetni még akkor sem, ha ezek olyan hatalmas egyéniség életművében összegeződtek, mint Husz János. Husz már mintegy két nemzedéken át, *mindkét kultúrában*, az ország *mindkét nyelvén* lefolytatott előkészítő munka után állhatott elő a cseh nyelv, és ami ezzel egyet jelentett — mint Kardos igen helyesen hangsúlyozza —, a cseh nép, a „*sacrosancta natio Bohemica*” vallási, lényegében pedig társadalmi jogigényével. Ismétlem, bár Kardos felfogásával a lényeget illetően teljesen egyetértek, nem tartom különösen szerencsésnek, hogy a cseh humanizmus tárgyalását a népi kultúrára helyezett súlyponttal és a mai, egynyelvűvé lett Csehország perspektívájában tárgyalja. A XIV. század igen bonyolult nyelvi és társadalmi viszonyai már régebben is szükségessé tették a kor irodalmi jelenségeinek csehországi, cseh és német csoportok szerinti előadását. A huszita forradalom végül is felülemelkedik e kettősségen, de az előzmények részletes elemzése, mely az egyébként helytálló konklúzió további megszilárdításához többet adhatna, ezeket a különbségtételeket nem mellőzheti. A teplai német valdens bibliafordítás megelőzi Stitný és Matej z Janova munkásságát, Milič és Konrad von Waldhausen együtt prédikáltak Prágában, de a humanizmusnak a nép nyelvén megszólaló vallásos reformtörekvésekkel, hangsúlyozottan a devotio modernával való kapcsolatát tárgyban (Augustinus és Hieronymus) és megfelelő színvonalon mégis Noviforensis, a kancellár képviseli — a XIV. században.

A cseh humanizmus nagy társadalmi eredményei mellett, a humanizmus egyéb lényeges elemei tekintetében, így az antiquitással való kapcsolat dolgában a XV. század elején az európai fejlődéstől lemarad, s csak a század közepétől és különösen a Jagelló-korban (budai cseh kancellária) emelkedik fel ismét. E jelenség magyarázatát azonban csak Kardos Tibor ezután következő remek, tömör összefoglalása segítségével érthetjük meg. Az olasz humanisták szerepéről szól az egyes európai országokban. Mit hallunk tőle összefoglalóan: „Mindencetre a polgárság európai kibontakozása Európa-szerte létrehozta a feudális kötelékektől ment ember új ideológiáját: a humanizmust, közös általános jellemvonásokkal, de a helyi társadalmi fejlődés eredményeként eltérő színeződéssel aszerint hogy milyen mértékben volt erős a helyi polgárság, milyen mértékben tudták meggátolni a humanizmus erősödését az egyházi

és világi feudálisok, mennyire tudott kialakulni erős központosított monarchia. Az is kétségtelen, hogy ennek az ideológiának tudatosításában döntő szerepe volt az olasz humanizmus bátorításának. Az új műveltség eszméi Itália felől kiáradva megjelennek a kancelláriákban, udvarokban, egyetemeken, városi központokban, a nép között, mindenütt, ahol társadalmi szükségletet kellett kielégíteniök.” Előbbi témánkhoz mindebből: úgy látszik, mintha a cseh humanizmus éppen ezt az olasz bátorítást nélkülözte volna...

Kardos Tibor könyvének első két fejezetével viszonylag részletesebben foglalkoztunk. Ez mindenképpen jogosult volt. Hiszen ez az önálló tanulmányként is értékes bevezetés eddig nélkülözött páratlanul érdekes kitekintés is az európai humanizmus sokban ismeretlen, sokban bonyolult viszonyaiban. De ennek a nagy távlatokat egybefogó, szilárd alapvetésnek a jelentősége a könyv egészének felépítésében még inkább megmutatkozik. A szerző szerint is az első két fejezet lesz biztos kalauz a magyar humanizmus története vizsgálatában. Ez a vizsgálódás viszont a humanista ideológiának közös törvényszerűségeinek változásait fogja nyomonzni a középkorvégi Magyarország társadalmi szerkezete, valamint osztályharcának állapota szerint.

A humanizmus előfeltételeiről és kezdeteiről Magyarországon (kb. 1360—1445-ig) tárgyal a III. fejezet. Talán sehol más területen nem hozott annyi újat felszínre a szerző régebbi kutatómunkája, mint éppen ennek a kilencven évnek történetében. Munkássága nélkül még mindig teljes bizonytalanságban lennénk a magyar humanizmus kezdetei tekintetében. Árnyalati finomságú tények aprólékos megfigyelései tették lehetővé, hogy a kezdetek mindig bonyolult kérdései közül a leglényegesebbek tisztázódtak. Anjou Lajos uralkodásának eseményei, kancelláriájának és történetíróinak lehetséges humanista kapcsolatai magának az uralkodónak egyénisége és érdeklődése kellő, és tegyük hozzá, mértéktartó méltatásban részesül. Az Anjou-kor műveltségét nem nevezi könnyed általánosítással humanistának vagy akár prehumanistának. Ellenben bonyolult jelenségek szövevényében teremt rendet amikor megállapítja, hogy: „A kulturális elemeknek ez az ötvözete, melyben a humanisztikus elem egyre erőteljesebben jelentkezik, mint láttuk, nagyrészt független volt az uralkodó akaratától és különösen humanista vonatkozásban az objektív történeti fejlődés feltételei és a kulturális érintkezések voltak a döntők. Azokban az esetekben, amidőn humanista történetiszemlélettel találkozunk, egyszersmind feltűnik a központi hatalom erősödésének ténye, pénzviszonylatok, de főként a személyes és diplomáciai érintkezés az új polgári réteggel és annak klasszikus hazájával, Itáliával.” (66.)

A következő oldalakon a népi ellenállás és humanizmus első tényeinek merőben és merészen újszerű megvilágítása következik. Tudományos közvéleményünk, melyet a régebbi, német Geisteswissenschaftan neveltsége meglehetősen hozzászoktatott ahhoz, hogy a humanizmusban csak udvari kultúrjelenséget, valamiféle arisztokratikus szellemi foglalatosságot, egyfajta „Schöngesteirei”-t lásson, Kardos kevés állításán habordott fel annyira mint az itt előadottakon. Patarénok, magyarok és bosnyákok — hogyan és miként kerülhetnek kapcsolatba az Antiquitas, finom műví elefántesontornyokban ülő beavatottjaival? A szerző azonban már előbb és világosan megmagyarázta, hogy a humanizmus nem csupán irodalmi áramlat, esztétikai állásfoglalás, hanem történeti és történelmet alakító jelenség, mely az ember megítélésére új, a feudalizmusétól eltérő értékrendszert dolgozott ki. Ennek az értékrendszernek érvényesítéséért vívott harcban előfutára vagy később

szövetségese mindenki, aki hasonlóképpen a megújulásért küzd. A délvidéki patarének azáltal, hogy a feudális egyház alapjait kikezdték, maguk is az egész feudális értékrendszer ellen támadók sorába léptek és előkészítették, megkönnyítették a humanizmus ideológiai sikerét. A délvidék e korban legjelentősebb városa Pécs, az első magyar egyetem székhelye. Kulturális kapcsolatai Bologna és Padova felé mutatnak, gazdag kereskedő-polgár lakosságában sok az olasz. Ezt a részben itáliai származású, vagyonos polgárságot fenyegeti az Anjou Lajos halála után bekövetkezett zűrzavar, meg a délről egyre határozottabb formákban hatást gyakorló antifeudális, de általában szegénységi eretnokség is. Ebben az összefüggésben méltatja Kardos a kor egyik jelentős egyházirodalmi termékét, a pécsi egyetemi beszédeket. E beszédek szerzője közvetítette először a pécsi kereskedő-tőkés, patricius réteghez a humanista gondolatok deklarációját, „cgyenlő” emberi jogainak leszögezését, tiltakozást a zsarnokság ellen, a rendezett egyetértés, az „ordinata concordantia” követelését. Ebbe az összefüggésbe kerül a Ferenc-legenda is.

Az Anjou Lajos utáni dolgok tárgyalásából ezúttal csak Kardos Tibor egyik saját eredményét, a Serravalle-féle latin Dante-fordítás ügyét emelem ki. A fordítás Zsigmond megrendelésére készült, de mindenesetre a császárnak és királynak ajánlotta a szerző fermói püspök. Különösen feltűnő a kommentár ghibellin hangja. Zsigmond kancelláriájának egyre inkább humanistává válása, Pier-Paolo Vergerio magyarországi szereplése mind gyorsabbá váló folyamat jelei a humanizmus teljes hazai recepciója irányába. A kiteljesedés felé haladó magyar humanista műveltség csakhamar szembe találja magát az első erőpróbával, melyet a török terjeszkedés támaszt és talán Vergerio volt az, aki megfogalmazta a török ellen sokáig mozgósító jelszót: „Magyarország a kereszténység védőpajza”.

A huszitizmus és a népies humanizmus kapcsolatára áll mindaz, amit a humanizmus népies ágáról, a délvidéki eretnokségek és a huszitizmus kapcsolatról már az előzőkben hallottunk. Ehelyütt a Huszita biblia egyik igen jelentős fordítási különlegességének — emberség, mint a kegyesség-kegyetlenség ellentétes fogalompárjának a feloldása — segítségével a huszitizmus hazai jelentkezésének a humanizmussal való kapcsolatát igyekszik bizonyítani. A fenti összefüggésben ez világosan is áll előttünk, mégis egy differenciáltabb elemzés az esetleges félreértéseknek is elejét vehetné. Az emberség, a természetes nemesség, a szabadság humanisták által magyarázott és az antiquitas tekintélyével alátámasztott elvei kétségkívül valóban hatottak e harcos mozgalmakra. És talán — engedje hozzátenni a szerző — nálunk talán még inkább, mint Csehországban. Hiszen e korban Magyarországon a cseh párhuzamtól eltérően nem csökken, hanem erősödik és szélesedik a humanizmus hatása.

A magyarországi humanizmus két legnagyobb hazai alakjáról Vitéz Jánosról és unokaöccséről, Janus Pannoniusról hallunk a továbbiakban. Sokan és sokat írtak már „Hunyadi pennájáról” Vitéz Jánosról, de mégis mennyi újat, önmagában és távolabbi összefüggéseiben érdekeset tud mondani az első igazi magyar humanista „Leveleskönyvével” kezében Kardos Tibor. A magyarság egynéhány dicsőséges évtizedének vezérei, a törökverő kormányzó és kancellárja, a kard és a toll hősei, „verejtékkel és vérrel borított magyarok mindketten, s Vitéz életének, irodalmi művének igazi értelme az, hogy valóban azt mondja el, amit másuk tesz. „Ebben az atmoszférában, a parancsoló kényszer világában, a nemzetlét határán, Vitéz szemében a dolgoknak csak egy értelmük van és gyűlöletes minden szó és cifraság. Ebben keresendő

Vitéz szemléletmódjának, stílusának realista alapelve.” A pápát és udvarát megkritizáló főpap, a humanizmussal érintkező vallásos-reform mozgalmak legsajátosabbjának a devotio modernának híve. Mégpedig, mint Kardos kimutatja, az eredetibb, az itáliai irányzat követője. Kisnemesi sarj, akit a maga virtusa emelt a magasba, kancellár, aki Európa előtt szégyent nem vallva forgatja az ország tollát, félig még középkori ember, akit az asztronómia és az asztrológia egyként érdekel, de figyelmét az anatómia is fel tudja keltetni. „Egyszerűen Vitéz János, a magyar kancelláriai humanizmus első nagy alakja, elfogadja a humanizmus polgári ideológiáját s a magyar társadalmi viszonyoknak, a parancsoló szükségnek megfelelően formálja, ötvözi.” (117.) És másutt: „Humanista hagyományt teremtett a kancelláriában, politikai, tudományos célkitűzéseket, stíluseszmenyt adott, külföldre tanulni küldött ifjakat, pártolta a tudományt, s minden erejével igyekezett megszerezni az új műveltséget” (119.)

De Vitéz egyéniségében van még sok ellentmondásos is. Ez akkor mutatkozott meg, amikor Mátyással összeütközésbe került. A középkori „szabadság” főpapi híve, nem tudott könnyen belenyugodni a kor megkövetelte centralizmus nagyobb fegyelmébe.

Emlékezetes élmény erejével hat a primás-kancellár unokaöccsének, Janus Pannoniusnak és Magyarország első lírikusa élete művének, költészetének bemutatása (123–149). „Kétségtelenül egész műfajok elindítója magyar földön. Vitán felül áll, hogy a világi művelt költészet kútfeje. Motívumai az európai irodalomban új, úttörő motívumok, mint szenvedéseit elénk táró elégiái, családi versei, a politikai költészetnek... újszerű formái. Érdeme a társadalmi élő epigramma újjáteremtése. Nagy költői képességekkel szövelgő a renaissance műfajait, leghaladóbb gondolatait. Újfajta dicsőséget hozott a hazára. Eddig „Itáliából szállt szerte az ének”, az antik irodalom, s a humanisták költészete. Most megfordítva, Pannoniából hangzik Itália felé a dal. „Szellemmel hazám nemessé tettelek” — mondja Janus. E szép és tömör összefoglalás Janusnak és művének eddig talán legsikerültebb rövidre fogott ábrázolása. Amit benne és a megelőző elemzésben olvashatunk, csak egy tekintetben aggálykeltő. Janus alakja és poézise nincs-e egy kissé „átpolitizálva”? Kardost ízlése és erudíciója megóvjá az olyan olcsó vulgariizálástól, mely pl. Janus egyházellenességét a kamaszkori obszcén epigrammákból vezeti le, mégis a „változtatás, sziporkázó epigramma-író, a *társadalmi és udvari költő*”, nem szorítja-e nagyon is háttérbe — akire pedig a legbüszkébbek vagyunk — a *lírikust*? De ez az aggodalmunk is jórészen feloldódik, ha Kardost tovább hallgatjuk: „Janus Pannonius érdeme... hatalmas jelentőségű, ő a költészet hazai hagyományainak megalapítója. Versei által a költői hírnév, az irodalom a nemzeti dicsőség újfajta forrása lesz. A magyar humanizmusnak egyik legnagyobb élő hagyománya az ő példája, reá az újabb generációk úgy tekintenek, mint valami zászlóra. Hunyadi Mátyás érett korának törekvései éppen úgy reá támaszkodnak, mint ahogy a Jagelló-kor polgári humanistái vagy a XVI. század magyar költői is felé fordulnak”. És felé fordulunk mi is...

Janus élete végén, mint köztudomású, tragikus konfliktusba keveredett a királlyal, akinél pedig „humanistább” uralkodót Európa akkor nem ismert. Mátyás legnagyobb és leghaladóbb történeti érdemét ma abban látjuk, hogy létrehozta a magyar központosított monarchiát. E központosított monarchia létkérdésének a kultúrát tekintette. Ez a kultúra más nem lehetett, mint a

humanizmus művelődése. Nem lehetett más, mert aki ápolására maga is vállalkozott alulról, e kultúra által szentesített jog szerint, a természetes virtus jogán emelkedett a trónra. Humanizmusának köszönhető, hogy az ország legműveltebbjeinek gyűlhelyén, a kancelláriában a humanizmus meggyökeresedett. Akik környezetéhez tartoztak, az ő művelődési eszményének hatása alá kerültek, a tudomány- és művészetpártolásában versengve a kisebb, vidéki humanista központok létrehozói lettek. Hatása nem csupán a főrangúak, az előkelőbb nemesség körében érvényesült. Hatása alá került a nép is. „A népnek ugyan nem volt műveltsége, nem tudta megérteni az udvar latin nyelvű kultúráját, irodalmi életét. De a természetes képesség jogáról szóló deklarációkat, a főurak és az egyháziak bírálatát, a török elleni lelkesítő szót, amelyek pontosan egybevágtak gondolkodásával és érdekeivel, nagyon is megértette.” (200—201.)

Hunyadi Mátyás humanizmusának korát már régóta megszoktuk a magyarországi humanizmus csúcspontjának. ha ugyan nem egyetlen, vagy legalább igazi korszakának tekinteni, melyet a király halála után a mély süllyedés, vagy éppen a teljes megsemmisülés követett. Ha magyar humanizmusunk valóban csak udvari kultúrjelenség, uralkodói alkotási szeszély vagy kedv terméke lett volna csupán, ez talán így is következett volna. Ámde a magyar humanizmust fejlett külföldi példa, az olasz közvetlenül támogatta ugyan, de végeredményben a hazai társadalmi viszonyok alakulásának kényszere hozta létre. A király halála tehát sorsának alakulását bizonyos mértékig befolyásolhatta, de létét vitássá nem tehetette. A humanizmus kultúrája magyar földön már annyira gyökeret vert, hogy a fejedelmi támogató nélkül is életképes volt. A Jagelló-kor humanizmusában erőteljesebben hangsúlyozódik a filozófiai elem és még nyilvánvalóbb lesz a természettudományos érdeklődés az udvari, kancelláriai körökben. A népies humanizmus pedig a régi társadalmi program érvényesítése érdekében hat tovább, egyre szélesedve, immár a magyar nyelvűség irányába. De ugyanekkor a kancellária humanizmusában a haladó tendenciák érvényesülése nyilván mutatja, hogy a humanizmus egészének „osztálybázisa erőteljesen kiszélesedik a magyarországi polgárság felé”.

Ez az a kor, melyben a Janus-hagyomány első gyümölcseit termi. Ekkor bontakozik ki a kulturális nemzeti öntudat ideológiája a Janus-kiadásokban. A nemzeti történeti öntudat táplálását a nyomtatásban terjedő Thuróczi-krónika, kisebb mértékben a Budai-krónika végzi. De szélesebb körökben, a közép-európai népek műveltjeinek szinte egésze felé mégis inkább Janus hat. „Figyelemre méltó jelenség a Janus-filológiában polgári elemek mellett a világi személyek egyre nagyobb szerepe úgysis, mint mecénásoké, úgysis, mint kiadóké.” (Perényi Gábor, Werbőczy István, Szatmári György, Bekényi Benedek, Istvánffy Pál.)

A Jagelló-kori humanizmus további tárgyalása során a humanista írói csoportok és az irodalmi műfajok változása kerülnek szóba (VII. fejezet). Az irodalmi élet legszélesebb alapja továbbra is a kancellária. Az egymást váltó kancellárok (Szatmári, Szalkai) azonban kifformálnak és huzamosabban együtt tartanak kisebb-nagyobb humanista társaságokat. Szatmári köréből kiemelkednek Hagymássy Bálint, Calcagnini, Bartholomaeus Pannonus. Szalkai köréből Piso Jakab nevét ismerik leginkább. II. Ulászló közvetlen környezetének humanista tagjai Petantius, a cseh kancelláriában működő Lobkovic Bohuslav és Olmüci Ágoston. A válságos történelmi helyzet terele

a figyelmet a történeti műfajra, így születik meg a nagy tragédia humanista leírása a mohácsi csatáról, Brodaries tollából. Oláh Miklós művében pedig örökre búcsúzik tőlünk a Mohács-előtti Magyarország. Közöttük is különös figyelmet érdemelnek azok, akik más-más műfajban, de egy tárgykörben működtek: a társadalombírálatban. Hagymássy az értekezés, vagy beszéd író, Pannonus színdarab szerzője, míg a bencés Nagyszombati Márton költeményében az ország előkelőit (regni Hungariae proceres) igyekszik a bajokra figyelmessé tenni, hasztalan...

A humanizmus magyarrá, magyar nyelvűvé válásával foglalkozik az utolsó fejezet. „A humanizmus magyarrá válásának előfeltételei — olvassuk — s első feltűnő jelenségei tehát megvoltak Hunyadi Mátyás udvarában: a polgárias, vallásos gondolkodás, bibliafordítás, nemzeti jellegű népi epika és drámai költészet, sőt talán még népi nyelvű szerelmi líra tekintetében is. Ez az irodalom hagyományos műfajok átalakítása s a kibontakozó városi polgárság vallásos irodalmának udvari befogadása által indított el újabb fejlődést...” Az itt említett előfeltételek kibontakozásának lehetünk tanúi a Mohács-előtti évtizedekben. A magyar nyelvűségnek — nyilvánvalóan régibb kezdetek után — immár az irodalom egész területén elterjedése, mindenesetre a népies humanizmus programjának megvalósításába illik. Kardos felfogása itt annyira újszerű, hogy szükségképpen bizonyos ellentmondást válthat ki. A humanizmus korának minden irodalmi, főként magyar nyelvű, vallásos, egyházi irodalmi emléke szükségképpen humanistának mondható-e? A szerző általánosságban nem állítja ezt, és a válasz nem is könnyű. Bizonyos az, hogy ennek az irodalomnak számos terméke már csak azért sem köszönheti létét akár még csak a népies humanizmusnak is, mert latin eredetije vagy akár magyar szövege szerint régebbi korokból jutott el hozzánk, bár kétségtelenül Jagelló-kori másoló kezének közvetítésével. Másrészük azonban minden bizonnyal annak a vallásos reform iránynak köszönhető, mely a humanizmust az egyházon belül terjesztette, és ez a devotio moderna. Kódexirodalmunk kapcsolata a humanizmussal valóban csak a devotio modernán keresztül képzelhető el és Kardos Tibor nem legkisebb érdeme, hogy könyvében ezt nyomatomatosan hangsúlyozza. Érvelésének kifermálásában persze nem is csekély nehézséget okozott, hogy különösen a közép-európai devotio moderna történetére vonatkozó kutatások a legkezdeteken túl még alig jutottak. A távoli, németalföldi analógiák, az összefüggésekkel ismerős számára ugyan nem, de általában mégis helyenként esetleg erőltetetten hatnak. Pedig ez a humanizmus magyar nyelvűvé válásának és szélesebb népi hatásának egyik kulcsproblémája. A parasztháború és a humanizmus sokak számára merész kapcsolata, egészében helyes és elfogadható, bizonyos mértékig mégis további bizonyítást igényelne. Szerény véleményem szerint viszonylag könnyebb, de szilárdabb is lenne az argumentálás, ha itt egyszerűen a huszitizmus előzményeinek analógiájára kellene utalni. Itt újra súlyosan érezzük a prehuszita tények és események elmaradt ismertetésének hiányát. A várt újabb kiadás remélhetőleg ezen segíteni fog. Ámde ugyanakkor világos az is, hogy Dózsa és alvezérei ideológiai felkészülésében más, régebbi középkori, de a humanizmust előkészítő mozgalmak is hatottak. Ezeket a vonatkozásokat Kardos Tibor biztos kézzel vetíti elénk.

A humanizmus magyarrá válása tehát a magyarországi humanista kultúra első korszakának méltó, az egész társadalmat átjáró és megmozgató befejezése. De nemcsak befejezés, az újnak is kezdete. A most következő

reformáció egész művelődésünk népi nyelvűvé válását követelte, s e követelmény kielégítése humanizmusunk teljes magyarrá válását is jelentette. E folyamat bemutatása azonban már a nagyon várt második kötet témája lesz. A mű kezünkben levő *első része önmagában is egész, önálló és befejezett*. A magyarországi humanizmus korának ezt a hatalmas, a nagy témához valóban méltó ábrázolását, a sok, néha merész újszerűség okozta élenkségen túl, a befejezettség nyugalma és biztonsága jellemzi. Ezt a nyugodt biztonságot a néhol kiegészítést sürgető, néhol vitatkozó érdeklődés zavarni nem, csak színezní fogja.

Mezey László

HÉSIODOS: MUNKÁK ÉS NAPOK

TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE FORDÍTÁSÁVAL ÉS MAGYARÁZATAIVAL
(Akadémiai Kiadó. Budapest, 1955.)

Egymással vetélkedő két, azaz inkább kettős kezdete a görög irodalomnak Homéros és Hésiodos műve. A közhit — és hozzátehetjük: a lelkiismeretesen nyomozó tudomány is — Homérost tekinti korábbinak. De Hésiodosban található meg egy ősbibb, eposzt-megelőző, a törzsközösség vallásos életével szorosan összefüggő, azt kifejező költészetnek összefüggőbb nyomai. Ezek az ősbibb elemek a homérosi eposzokban csak szórványossá morzsolva, továbbá rejtettebben, letompulva, sőt talán nem ok nélkül gyaníthatóan a tudatos enyhítés, szépítés, szelídítés hozta változatban lelhetők föl. Hésiodos *hangjában* homéros-előtti költői hagyományok, ráolvasásnak, varázslásnak, a természet kényszerítésének, általában a homéros-előtti gondolkozásmódnak közvetlenebbül s főként huzamosabban észlelhető termékei élnek tovább. Azt mondhatnók: Hésiodos későbbi, de ősbibb! E paradox igazságba bele-nyugodni semmiképp sem óhajtó ókortudósok (elég nagy számmal) vagy az ősbibb gondolkozásmódot őrző Theogoniát vitatták el Hésiodostól, vagy — megfordítva — elsősorban a Theogoniára támaszkodva Hésiodos elsőbbségét erősítették.

Ez utóbbit különösen DORNSEIFF és iskolája tette. Legrikítóbb példával MARGARETE RIEMSCHEIDER, Dornseiff gondolatainak továbbfejlesztője szolgál, akinek hat esztendeje megjelent Homéros-könyve egyenesen olyan mondatlall kezdődik, amely könnyeden s ellentmondást nem tűrően befejezett tényként állapítja meg Homéros Hésiodos-tanítvány mivoltát. „A hetedik század első felében kellett megtörténnie annak, hogy Homéros a költő, Hésiodos Theogoniájával megismerkedett, és ennek az első görög istengenealógiának birtokában elhatározta, hogy belőle vidám családi történetet készít.” Furcsa kezdet. Nem is megállapítás-, inkább hivatkozás-formája van, s amit félig-meddig nyitvahagyni látszik, az pusztán az időpont kérdése. Különösen meglepő az a visszamenőleges látnoki biztonság, amellyel hipp-hopp, Homéros lelki-világába is be tud hatolni és Homéros *elhatározásáról* beszél. Az ilyen bejelentés még akkor sem vétethetik komolyan számba, ha — mint ez RIEMSCHEIDER könyvében megtörténik — utána szép számmal szerepelnek a szellemes és nem egyszer meggyőzőnek tűnő példák, mind arra szánva, hogy Hésiodos időbeli elsőbbségét tanúsítsák.

Trencsényi-Waldapfel Imre új Hésiodos-könyve e nyomban fölmerülő és szívósan minduntalan újra meg újra föllépő első-kérdésben, legelsősorban DORNSEIFFal és iskolájával szemben vitázva foglal határozott állást. Legfőbb érvei a Hésiodos-mű önéletrajzi részleteiből, a szinte páratlanul széleskörű és mélyen gyökerező mitológéna-összehasonlításokból, Homérosnak a nemzeti arisztokrácia és Hésiodosnak a maga társadalmi osztályában betöltött szerepéből, továbbá Hésiodosnak a homérosinál szélesebb (pontosabban: szélesebben valóságos) földrajzi látóköreből és e látókor-tágulásnak ismert történeti eseményekhez kapcsolhatóságából indulnak ki. Antik hagyományokhoz s érvelésekhez kanyarodik vissza s antik érveléseket igazol a jelenkor Hésiodos-kutatásának összefoglalásával, továbbfejlesztésével és sosemzárulható vitájával, mikor „meddő játéknak” minősítve a Homéros Hésiodos-idézetei, vagy Hésiodos Homéros-idézetei után való lapozgatást, nagy jelentőséget tulajdonít az itáliai ósmonda trójai mondakörhöz fűzésének, mely Homérosnál föl nem lelhető hésiodosi jelenség, s melyre „nyilvánvalóan csak az itáliai görög gyarmatosítás megindulásával kerülhetett sor”. A Homéros- vagy Hésiodos-prioritás kérdésében tehát szélesen és mélyen megalapozott történeti, vallástörténeti, folklórkutatói eredmények egyesítésére támaszkodva dönt. De van szava a Dornseiff és Riemschneider-féle módszernek — a költők gondolkodás- és alkotásmódját nyomozó s legtöbbször a modern gondolkodást, vagy, ami még kevésbé kívánatos, a modern *költőietlen* gondolkodást az antik költők képzeletvilágába visszavetítő módszernek — belülről támadó kritikájára is.

DORNSEIFF, több más példa között, a „Munkák és Napok” 705. sora és az *Odysseia* XV. énekének 357. sora közötti csaknem szó szerinti egyezésre hivatkozva azt fejtegeti, hogy Hésiodostól szokatlanul durva eljárás lett volna a rossz feleség jellemzésére fölhasználni ugyanazokat a szavakat, amelyekkel Homéros Láertés özvegyi bánatát festi. Láertést felesége halála, a hésiodosi rossz asszony férjét felesége élete „dönti korai öregségbe”. DORNSEIFF dicséri Homéros föltételezett leleményét, amellyel érzelmes árnyalatot ad a más összefüggésben megismert verssornak. „A mi véleményünk szerint — írja Trencsényi-Waldapfel — a két verssor egymástól függetlenül is használhatja ugyanazt a többé-kevésbé stereotipnak feltételezhető fordulatot, de ha már okvetlenül az egyiket a másikból akarjuk levezetni, könnyű megfordítani DORNSEIFF okoskodását. Elképzelhetetlenül gyöngédtelen eljárás volna az *Odysseia* költője részéről, ha »az isteni kondás« ajkára tudatosan azokat a szavakat adta volna Láertés özvegyi bánatával kapcsolatban, amelyeket Hésiodos már a gonosz asszony jellemzésére foglalt le. Ha a két költő közül itt valóban az egyik a másikra akarna utalni, Eumaios gyöngéden együttérző szavaiban mindenesetre bántó, disszonáns hang volna a leghalványabb célzás is a hésiodosi gonosz asszonyra; Hésiodosnak ezen a ponton amúgyis erősen szatirikus hanghordozása még mindig inkább bírná el a parodisztikus utalást az asszonyra, akinek nem halála, hanem ellenkezőleg: túlságosan élénk temperamentuma véníti meg idő előtt a férjét.” Látnivaló tehát, hogy Trencsényi-Waldapfel kitűnő költői érzékkel — s még helyesebb, ha azt mondjuk: a költő érzékével — téve különbséget olyan költői fordulatok között, amelyekben a parodisztikus hangmegütés lehetséges és olyanok között, amelyekben egyáltalán nem lehetséges, Dornseiff módszerének bizonytalanságát (s jelen esetben képtelenségét) éppen a Dornseiff-említetté példával mutatja meg. (S Trencsényi-Waldapfel érvelését még megtoldhatnók azzal, hogy föltesszük

magunknak a kérdést: valószínű-e, hogy valamely Petőfi-követő magyar költő e tréfás Petőfi-sorokból: „Ezrivel terem a fán a Megy, Feleségem van nekem csak Egy; De mikor még ez az egy is Sok! Előbb-utóbb sírba vinni Fog”, a végső sort *tudatosan* használja föl egy előzvegyült szerető férj bánatának festéséhez?)

Az ilyen példák visszavetésével Trencsényi-Waldapfel halálos sebet üt DORNSEIFF és RIEMSCHNEIDER elszánt határozottsággal bejelentett paródia-elméletén is. Ez az elmélet az Iliás isten-jeleneteit a paródia síkjára kívánná áttenni. Trencsényi-Waldapfel több példával bizonyítja tarthatatlanságát, legfőképpen az Iliás XX. énekének fenséges és egyben — de valószínűleg csak számunkra — különös mennydörgés- és alvilág-leírását (56—66. sor) idézve. „Való igaz — teszi hozzá —, ennek a hatalmas képnek egyes vonásai megtalálhatók Hésiodos alvilág-leírásában (Theog. 807—814), de nyilvánvaló az, hogy sem Hésiodosnak, sem Homérosnak nem tulajdonítható a görög alvilág-elképzelés megteremtése. A néphit általánosan elfogadott elemei ezek, s mindkét költő a saját céljainak megfelelően használja fel őket. Arra a feltevésre, hogy Homéros itt szándékosan »utal« Hésiodosra, semmi belső ok nem kényszerít, csak az az elfogultság, amely mindenáron a parodisztikus céltatot kívánja Homérosba beleolvasni. Ám ha az eposznak éppen ezen a pontján a tréfálkozó kedv leghalványabb felcsillanását is megengedjük, akkor nincs többé különbség Homéros és Erskine, vagy akár Aischylos és Offenbach között. Vagy egy olyan ügyefogyott feltevéshez folyamodjunk, hogy az *Iliás* kettős cselekményének ugyanaz a funkciója, mint Shakespeare egyik-másik drámájában vagy a *Csongor és Tündében* a főhősök szerelmét alacsonyabb diapasonon, parodisztikusan megismétlő plebejus-jeleneteknek, éppen csak, hogy itt az istenek vették át a szolgaszemélyzet esetlenebb szerepét? Ez ismét azt jelentené, hogy Homérosnak a felvilágosodás lukianosi fokát kell tulajdonítanunk. Csakhogy egy ilyen koravén felvilágosodás nem eposzt, legfeljebb a menipposi szatíra valami torzszülött változatát hozhatta volna létre.” Holott: „Homérost még Aristophanésszal sem szabad összetéveszteni”.

Mármost: ha a DORNSEIFF—RIEMSCHNEIDER állásponttal szemben Trencsényi-Waldapfel bebizonyítja azt, hogy nem lehetséges az Iliás minden isten-jelenetét paródiának tekinteni s ilyenformán az Iliást valami tréfás Theogonia-paródia magból eredeztetni, ennek egyáltalán nem szabad azt jelentenie számunkra, hogy tehát akkor a tréfálkozó hangot az Iliás *egyetlen* isten-jelenetében sem szabad észrevennünk. Észre szabad, sőt észre kell vennünk; de sohasem az eposz *egységes és komoly* mondanivalójától elválasztva. Én — ugyanakkor, mikor a Homéros—Hésiodos prioritás vitájában teljesen meggyőzőnek érzem az előbb idézett példát arra, hogy e homérosi jelenet nem lehet pusztán paródia és nem lehet érv Homéros Hésiodos-idézése bizonyítására — még ennél a jelenetnél sem tudom Trencsényi-Waldapfel Imrét odáig követni, hogy a jelenettől „a tréfálkozó kedv leghalványabb felcsillanását is” elvitassam! Nem, még ettől a jelenettől sem, melynek fenségét ez a „leghalványabb felcsillanás” éppen nem gyengítené. Ellenkezőleg. Az alvilág váratlan feltárulásától való félelem, a holtak fejedelmének ijedt kiáltása talán — mint fentebb jeleztem — csak számunkra különös és groteszk. Talán, de nem bizonyosan. Mert abban a roppant nagy összefoglalásban, amelyet a homérosi műben egyre inkább látnunk kell, egymást váltó, de az eposzba együtt torkolló hosszú korok, egymással közvetetten érintkező, de az eposzokban közvetlenül és bonyolultan összefonódó hangú széles területek hagyomá-

nyainak, emlékeinek és krónikáinak összefoglalásában, *irodalmi hagyományok* összefoglalásában is tehát, föltétlenül benne van a könnyedén irónikus előadás-mód is, az a humor, mely esetleg párlat és emlék már, mire az újra-szent cselekményt beszövi, s amelyet ilyenformán az eposzköltő olykor talán önkéntelenül is fel-felcsillant, s amelynek örökös meg-megcsillanása a teljes világot tükröző eposzból soha nem maradhat el. A Thetist emberi módra vendégelő Héphaistos és Kharis (és még inkább a Hermést Kharis-módra vendégelő, nektárt és ambrosziát 'tálaló' Kalypsó), a Zeus jellemzésére használt szavakkal jellemzett Kyklóps, a Ganymédész-torzkép Héphaistos és az Iris-torzkép Iros leírásában természetesen *van* parodisztikus hang. Csakhogy ez az irónikus hang az élet sokrétűségének, játékos gazdagságának fölcsendítésére hivatott, a teljesség, gazdagítás, az élet végsőkéig hiánytalan tükrözésének megvalósítására tehát, nem pedig arra, hogy az iróniát sem nélkülöző, tehát még teljesebben fenséges művet, bárki szemében, irodalmi paródiává szegényítse, szűkítse, szimplifikálja. Ami pedig Erskine-t illeti, az ő előadásmódja sokhelyütt rokon a Homéroséval, nem azért, mert Homéros sem komoly, hanem mert Erskine is az. Hogy Homéros műve nem virágozhatott ki paródiából, mint azt RIEMSCHEIDER feltételezi, Trencsényi-Waldapfel Hésiodos-tanulmánya után még világosabb. De, hogy a látszólag csak parodisztikus célkitűzésű Erskine írása sem pusztán paródia, az is világos kell hogy legyen, mihelyt tudomásul vesszük, hogy az ő parodisztikus szemlélete nem más, mint ítélet az egyáltalán nem *csak* parodisztikusan látott világról. Erskine trójai és ithakai története azzal az iróniával gazdag, amellyel minden *újrarendelés*, olyan újrendelés, amelyben a régi, ismert, érett, nem egy jelentős részének mondanivalóját már-már homálybarejtő történet újrendelésével az újrendelő költő a maga életének s korának jelenét és emlékeztetését mondja el együtt, a maga közösségének és a maga egyéniségének hangját, líráját szólaltatja meg. Minden olyan újrendelés, amelyben az újrendelt és rég ismert történet hangszereszműve az újrendelő a maga érzelmeit, emberiség-ismeretét, hősiesség- és emberség-hitvallását zengi el. Az újrendelő soha nem állja meg, hogy el ne játsszék az alapul vett történet anyagával, melybe a világot óhajta sűríteni. Magával a világgal játszik tehát ilyenkor, emberi lehetőségekkel, a játékban gazdag világ játékait tükrözve és alkotó-örömmel sokasítva is. Az újrendelő, aki sokadszor s mégis először, először s mégis sokadszor mondja el a jelentős történetet, mindig él — részben kénytelenségből, részben felajzva, boldogan és élvezően — az ilyen játékkal. Mint a bibliai József történetét újrendelő Thomas Mann, aki irónikus áhítattal és áhítatos iróniával közelíti meg hatalmas tárgyát; mint a bibliai Jónás történetét újrendelő Babits Mihály, aki mulat saját hősén, de ugyanakkor mélységesen azonosul vele, s aki éppen a leginkább groteszk jelenetekben hirdeti a legmagasabb erkölcsiséget; vagy akár, mint az önmaga (illetve az Iliás-költő) alkotását is újrendelő, továbbmondó Homéros (illetve Odysseia-költő). Homéros áhítása nem iróniátlan tehát, mint ahogyan a világirodalom későbbi nagy eposzai sem nélkülözik a humor sóját. És az Erskine-féle célkitűzésű írók iróniája sem áhítattalan, nem is lehet az, mert az ilyenféle munkák nem irodalommal játszanak el, mint a remekművek torzképét rajzoló paródia, hanem magával az élettel, úgy, hogy ehhez a játékhoz a remekműveket hívják segítségül, amely remekművekhez természetszerűen mélységesen élvező tisztelettel és tiszteletteljes jókedvvel közelednek. Ha az irónikus hangot parodisztikus hangnak kívánják nevezni, ám legyen; de akkor tudomásul kell venniük, hogy *ahol parodisztikus hangra*

bukkannak, ott nincs paródia. Mert a paródia hangja mindig nagyon komoly. Éppen azáltal paródia a paródia, hogy kicsinyes tárgyat fennkölt hangon énekel meg. A Békaegérharc komolyhangú — és éppen ezért Homéros-paródia. Homéros pedig, ahol játékos hangú, ahol célzásokkal, utalásokkal, iróniával gazdag —, ott éppen ezért nem lehet Hésiodos-paródia. Az Erskine-féle írások pedig műfaji mintájuknak is sokkal inkább tekintik magukat az eposzokat, mint a Békaegérharcot.

Annak a bizonyos tréfálkozó kedvnek „leghalványabb felcsillanását” tehát, legalábbis lehetőségként, ott látom a Trencsényi-Waldapfel Imre által idézett Iliás-sorokban, — de ez — az előbbieik értelmében — nem gyöngíti, hanem erősíti meggyőződésemet az ő vitában elfoglalt álláspontja helyességéről.

A remekművek hangbeli gazdagságához Homéros művében még ez az előbb elemzett irónikus (nem fenség-lerontó, hanem -kiteljesítő) többlet is járul; Hésiodoséban ez talán kevésbé — kivéve a Pandóra-mítosz Munkák és Napok-beli megformálását, melyről épp Trencsényi-Waldapfel e könyvének egy izgalmasan remek fejezetéből tudjuk, hogy milyen sokszorosan *újra*-mondás szintén —, de annál inkább az élet gyakorlati szabályainak gnómius sorokba tömörített, nagy idő- és térbeli háttérű bölcsessége. Mindez növeli az egyes verssorok, sor-csoportok feszültségét.

A kialakult epikus nyelv és hang a nem eposz *Munkák és napok*-ban a kutatónak útmutatója és útvesztője egyidőben, a fordítóknak gyönyörűsége és feladatmegnövelője egyszersmind. Ugyanígy: mikor Trencsényi-Waldapfel Imre „Az aranykor-mítosz és a Boldogok Szigetei”-fejezetben a *Munkák és Napok* aranykor-mítoszában babilóni eredetéhez, hettita és hurrita rokonságához, a föníciai közvetítés lehetőségéhez, iráni, indiai és egyéb keleti összefüggéseihez különös hangsúllyal az ószövevényi Dániel Könyvével való összefüggések egybefoglalását fűzi, s mikor ugyanily széles területet lát egybe a Pandóra-mítosz tárgyalásakor, vagy mikor — e könyvnek talán legtöbb tanulsággal szolgáló fejezetében („A hésiódosi prooimionok”) — Hésiodos és Mózes prófétái, illetve költői elhivatottságát tárgyalva, a helikóni és hóreb-hegyi kinyilatkoztatást veti egybe, — akkor új és új tartalmi és háttérbeli elemeket látva és láttatva meg a Hésiodos-szövegben, új és új föltétlenül megoldandó fordítói feladatokkal terheli-ajándékozza meg önmagát.

A mítosz-darabkákat s -változatokat történetileg s helyileg lehető pontos rögzítése Trencsényi-Waldapfel Imre leglényegesebb törekvései és eredményei közé tartozik. E meghatározások a szöveg elemzése, szétbontása, az egyes szavak jelentés- és jelentőség-lehetőségeinek egymástól való különválasztása útján születnek. A fordítást viszont, *mint ugyancsak állásfoglalást* vitás kérdésekben, az kell hogy jellemezze, hogy mindez elemeket ismét összefogja, de az előbbi munka után most már valóban *mindegyiket*, vagyis minden egyes sorba, szóba, kifejezésbe bele kell sűrítetnie mindazokat a jelentés- és jelentőség-lehetőségeket, amelyeket az előbbi munka során belőlük kikövetkeztetett. A fordító egyetlen olyan jelzőt sem tarthat például a *művészi* fordításból elhagyhatónak, amelyet *tudományos* munkájában akár ő maga, akár általa elfogadottan más, különböző messzemenő stiláris, történeti, vallástörténeti, szokásokat s keletkezési időpontot meghatározó következtetések kiindulópontjául vagy indoklásául tekintett. Sőt, nemcsak elhagyhatónak nem tarthatja, hanem azt sem engedheti meg magának, hogy valamely szónak olyan értelmezési lehetőségét vágja el a magyar szövegben, amely értelmezési lehetőséget

mint többletet a görög szövegben ő maga fölfedezett vagy tudomásulvett. S azt sem, hogy ezt ugyan kifejezze, de cserébe a már régebben ismert és ugyan-csak meglevő értelmezési lehetőségről lemondjon. Trencsényi-Waldapfel Imre, a Hésiodos-fordító jól tudja ezt, és ezért van az, hogy a hésiódosi hangot *mindenütt* megszólaltató kiváló fordításában is a legkiemelkedőbb sorok azok, amelyekben látható élvezettel és minden tekintetben sikeresen törekszik arra, hogy Hésiodos-kutatása eredményeinek a magyar költői megoldással is nyomatékos adjon. A hatalmas területről egybelátott és jelentőségükben meglátott mitológéma-megformálások soraiban, s a tömör mondásokba zsúfolódó, messzi tájakról s korokból Hésiodosig érkező s vele az ő koráról s társadalmi helyzetéről valló gyakorlati bölcseségek soraiban. Ahol viszont ellentmondás van fejtegetései és magyar szövege között, ott mint Hésiodos-fordító mögötte marad saját kutatásának. Arra különösen kellett ügyelnie, hogy a gnómius sorok a magyarban is tömören, természetesen, prózában sem másként mondhatóan, illeszkedjenek a versbe és vers-mivoltuk által — mintegy magyar közmondássá válva, multat sugározva maguk mögé — keltsék a végső megfogalmazottság hatását. Az ilyen, ősi hiedelmet őrző sor, mint

Gyakran egész város szenved, mert egy gonosz élt ott,
(240)

csakúgy, mint az ilyen, szintén nagy utat megtett, de Hésiodos költői-társadalmi harcaiban lényeges világszemléletformáló, frissen jelentőséget kapott sor, mint

Nem szégyen dolgozni, de szégyen tétlenül élni,
(311)

egyaránt megtartja tömörségét, költői és természetes hangzását a magyar szövegben is. Méginkább mutatják az ilyen tanácsosztó mondatok magyar átültetésének ercjét az olyan részek, amelyekben, egy-egy sort elfoglalva, több egymást erősítő gnóma sorakozik.

*Szükséget látó ember nem jó, ha szemérmes,
bár a szemérmesség is szolgál néha javunkra,
árt a szemérmesség, bátorságé a szerencse.*

(317—319)

E soroknak van más értelmezési lehetőségük is, mint amely e magyar szövegből kiviláglik: itt a fordítás hangsúlyozottan állásfoglalás is. A három sor közül a második megelégszik a puszta magyarázattal és nem őrzi meg Hésiodos epikus nyelvének jellemző mozaikdarabjait. De igen hatásosan él az eredetinek formai játékával, amely természetesen nem pusztán a díszítő kedv szülötte, hanem arra hivatott, hogy a közölt bölcsességet az epikus nyelv érettségével emlékezetesebbé, az ismétlő ráolvasás ritmusával méginkább elfogadandóvá bővílje. Az *aídōς*-nak mindhárom sorkezdeten való elhelyezéséről a fordítás lemond, de kárpótolt érte az idézet második és harmadik sorának nem két-két, hanem hat-hat egymásra ütő s a fő cezuráig érő szótagjával: „bár a szemérmesség — árt a szemérmesség”. Az epikus nyelv azonban nem az egyes — noha nem pusztán díszítmény-funkciójú — szembetűnő, első pillanatra felöltő szépségek-

kel pompázik, hanem még ennél is inkább a vers-rendbe súlyosan, tehát elmozdíthatatlanul és ugyanakkor kecsesen, tehát lebegően illeszkedő, jól elrendezett szavakkal, melyek a sormetszet és a sor vége előtt diszkrét összecsendülésekkel, a sorpárok fölépítésében változatos szimmetriákkal hívják játékra egymást. Ezért az ilyen sorok, mint

Hát ne halaszd holnapra vagy éppen holnaputánra

(410)

vagy, mint

*És féltékeny az ácsra az ács, fazekas fazekasra,
koldus a koldus irigye, a dalnok irigye a dalnok,*

különösen híven szólaltatják meg magyarul Hésiodos epikus nyelvét és jelentősen és gyönyörködtetően segítik a görög epikus költészetet megszólaltató magyar epikus nyelvnek teljesebb kialakulását. Az olyan sorok is, amelyek rejtett, mert nem hivalgó virtuozitással egyetlen fölösleges magyarázó szócska hozzáadása nélkül, egyetlen szó elvesztése nélkül, közlik Hésiodos mondanóját. Például:

*El nem veszhetsz egészen a hír, amit egyszer a sok nép
szája kimond: örök istenséggé lett maga is már.*

(763—764)

S ez utóbbiak közül is a leginkább azok, amelyek semmilyen különösnek tűnő képtől, kifejezéstől nem riadnak meg, hanem megvalósítják magyarul ezeket a képzeteket és kifejezéseket. Ezért nem tarthatom viszont szerencsésnek, sőt megengedhetőnek sem a 200—201. sorok fordítását, amelyekben eltávozik az istenekhez

*Aidós és Nemesis: méltó harag és a szemérem,
itt csak a baj meg a kór marad és nincs ellene gyógyjír.*

Mert a „méltó harag és a szemérem” nem más, mint Nemesis és Aidós betoldott, magyarázó értelmezése, amelyre az eredetiben természetesen semmi szükség, azért nincs is ott. Kedvükért azonban le kellett a fordítónak mondanania a „halandó emberek” megemlítéséről és az egész emberiség helyett egy sovány „itt”-tel beérnie. És ugyanezért szerencsés és követendő a 605. sor megoldása:

nappalt-átalvók így nem férnek vagyondhoz.

Mert a *ἡμεροζωιτος ἀνίρ*-t nem magyarázta tolvajnak, hanem *magyarított* nappalt-átalvó-vá s az eredeti — bármilyen szokatlan — elnevezést láttatóan átemelte nyelvünkbe. Az eredeti képet — szokatlant, de rögtön sokatmondót — tartja meg a következő sorpárban is (amelyben azonban a föld éppen itt lényeges *δια*-jelzőjéről sajnálatosan lemond):

*Hogyha a napfordulta körül szántod csak a földet,
ülve arathatsz majd, s keveset markolsz a keziddel...*

(479—480)

Kutató fejtegetésének megfelel és e fejtegetést illusztrálja a 100. sor megoldása :

Más, sokezernyi csapás kószál pusztítva közöttünk.

A „Prométheus és Pandóra” fejezetben Trencsényi-Waldapfel Imre P. GIRARD megfigyelései közül helyesli és elfogadja, hogy a Remény *nem* tartozik a csapások közé ; és a „Más”-t és a „sokezernyi”-t elválasztó vesszővel ezt a fordításban is kifejezi. Ugyanígy : Hésiodosnak a költő személyét előtérbe léptető, a mítosszal szemben cselekvő magatartását elemezve, Hésiodos „élményének egységét, a múzσαι felavatás szubjektív realitását” védi meg, mikor „a Theogonia 31. sorában — a legjobb kéziratok egy részével egyetértésben — *ὀρέσσασθαι* helyett a *ὀρέψασθαι* változatot” fogadja el, „mert így nem a Múzσαι szakítják le a babérágat és adják a költő kezébe, hanem — a Múzσαι ösztönzésére — maga a költő szakít ágat magának, tehát ő az egész jelenetnek az egyetlen, valóban cselekvő személye”. A sor átültetése („A hésiódosi prooimionok” c. fejezeten belül) tehát ugyancsak a fejtegetésekkel egyező állásfoglalás :

és adták a babér dús ágát, hogy leszakasszam . . .

Teljes azonban az ellentmondás „Az aranykor-mítosz és a Boldogok Szigetei”-fejezet egy szép megfigyelése és az idetartozó Hésiodos-sorok fordítása között. „A Boldog-Szigetek lakóinak gondtalan életét jellemzően az aranykori nemzedékekkel kapcsolatban egyszer már elhangzott szavakkal festi a költő : *ἀνθηδία θυμὸν ἔχοντες* (Erga 170/b, 112/b), aminthogy itt a természet is megőrizte aranykori vonásait : a föld évente háromszor hozza meg önmagától mézédés termését. Így menti meg legalább az aranykor néhány alkonyati sugarát Hésiodos a homérosi hősök számára, a homérosi mitológiához képest újszerű, de a homérosi eposznak tendenciájától nem idegen elemek segítségével.” Trencsényi-Waldapfel tehát a két félsor azonosságát — helyesen — jellemzőnek tartja és a világekorszakok mítosza hésiódosi változatának elemzésében bizonyításul is használja ezt az egyezést. A két sor *fordításában*, magyar költői szövegében azonban ugyanezt az egyezést nem közvetíti, nem valósítja meg :

s könnyű szívvel, akárcsak az istenek, élt a halandó (112. sor)

Ott laknak, s lelkükhöz nem fér gond s szomorúság (170. sor)

Mindkét sor fordítása költői ; az első némileg túlzottan — de még elfogadhatóan — összevont, a másodiké hívebb és, noha kissé magyarázóan bővebb beszédű az eredetinel, elhelyezésében is jobban megközelíti a Hésiodos-szöveget és egyben az epikus formulát. De az egyezéstről való lemondással a fordító nemcsak az epikus, homérosi-hésiódosi nyelv egy lényeges formai sajátosságának (a vers-zene ritmikus csobogásával és a szótag-összecsendülésekkel egyértékű esztétikai gyönyörűséget nyújtó szócsoport elő-előbukkanás ritmusának és értelmi összecsendülésnek) érzékeltetéséről mond le, hanem — mint a fentiekből kitűnik — a saját, bizonyító erejű tudományos megállapításának illusztrációjáról is. Természetesen ez és az ehhez hasonló ki nem elégitó meg-

oldások a legkönnyebben megváltoztathatók. Ugyancsak könnyen orvosolható az egyébtermészetű egyenletlenségek is. Mint például a 605. sor és a 413. sor egy-egy hasonló formájú kifejezésének egymástól elütő elvű fordítása. Említettem már a 605. sor *ἡμερόμοιτος ἀνὴρ*-jának láttató és hűségében merész átültetését: „nappalt-átalvó”. A 413. sor *ἀμβολιερῶς ἀνὴρ*-ját Trencsényi-Waldapfel megengedhetőnek tartja egyszerűen „lustá”-nak fordítani. Pedig nem szabad megengedhetőnek tartania, mert ez utóbbi helynek ilyen henye fordítására az engedélyt önmagától és mástól is, az előbbi hely jó megoldásával, ő maga eleve megvonta. A versfordítónak egyetlen sor átültetések sincs joga behúnyt szemmel elmennie a magakivívta eredmények mellett. Végül: ugyanakkor, mikor nagyon sok sor virtuóz vers-zenéjű megoldását adja, nem volna szabad megelégednie a Munkák és Napok formailag is jelentős zárósorának formailag felületes fordításával.

... és nem lép soha túl törvények szabta határon.

Szépen hangzó sor és — noha ismét kissé bőven magyarázva — közvetíti a hésiódosi zárósor *második felét*. A sor első fele visszahátrált az utolsóelőtti sorba. Elvész a fő sormetszet előtti a és sorzáró szótagok összecsendülése, de elvész az ősi vallásosságnak és hésiódosi morális aktivitásnak a végső tanulságot hirdető zárósorban való jelentős összefogása is, mely összefogás jelentőségét éppen Trencsényi-Waldapfel Imre Hésiódos tanulmányai segítségével még határozottabban látva, nem engedhetjük el éppen neki a jelentőségükben fölsimert dolgokhoz simuló költői következetességet. Trencsényi-Waldapfel magasabb mércét állított a maga számára a csaknem mindenütt virtuóz gnóma-sorozatok megoldásával és az ilyen méltóságteljes, súlyos, enyhén archaizáló, költői sorokkal, mint a Dikéről szólók:

... és ha ki görbe uton jár és őt sérti szavával,
Zeus atya mellé ülve a szűzlány messzire csengő
hangon hirdeti meg, hogy a bűnre lecsapjon a bosszú
s ostoba bírák bűnéért szenvedjen a község,
hogyha a jogtíró nagyok elferdítik a törvényt.

(258—262)

A fordítás a munka közben kialakuló, állandóan fejlődő, mert mindig új eredmények alapján szigorúbb fordítási elvek szerinti csiszolás után lesz a *Munkák és Napok*nak nemcsak hésiódosi hangú, hanem hésiódosi egyenletességű magyar megszólaltatása is Trencsényi-Waldapfel Imrének, a hivatott tudós- és hivatott költő-tolmácsnak átültetésében.

A Hésiódos-fordítás és a húsz esztendő kutatómunkáját magukban foglaló Hésiódos-tanulmányok együtt teszik jelentőssé ezt a könyvet. Hésiódos izgató hangja és megállapodottságot éreztető állandó tanácsosztogatása a költeménynek nagy feszültséget adnak. Mert miről van szó? Egy örökségből kiforgatott boiótiai parasztköltő a maga tanító-tamadó műfaját — s a későbbi legendák szerint részben az egész görög költészet kezdetét — megteremtve, nekitámadt jogot elcsavartató fivérének és dühös jótanácsokat ad neki, szakadatlanul ontva magából, gyors ütemben, a lassan megért és ősi igazságokat őrző, de éppen ekkor új igazságokat is magába hódító s megteremtő életbölcseket. Mi a titka ennek az izgató hangnak és ennek az áradásnak? Papi, varázslói örökség átvétele egyfelől és a költő új társadalmi funkcióját elfoglaló hév másfelől. Mindenekelőtt pedig az, hogy a költő *versenyez*. Nemcsak

akkor érezhető ez, mikor említést tesz a költői versenyről, melyben dalnoktársát — a későbbi legenda szerint Homérost — legyőzte, hanem kezdettől végig: a *Munkák és Napok* hangja csöppet sem kevésbé versenyző, minden pillanatban vágni és visszavágni kész hang, mint magának a *Homéros—Hésiodos Küzdelemnek* a hangja! A mai olvasót meglepheti az, hogy Hésiodos még el nem hangzó támadásokra is sűrű ellentámadásokkal látszik felelni, — az ókori hallgatót nem. Mert az a hallgató természetesen tekintette, hogy a költő mindig *agónon* vesz részt. Továbbá: tudhatta, hogy az ő nevében is szól és vádol, az ő igazát védelmezi, mikor a magáét. Trencsényi-Waldapfel Imre Hésiodos khalkisi tartózkodásának egyik tanulságaként említi, hogy „a boiótiai parasztság éneke a nemzeti arisztokrácia ünnepi alkalmán sem számított hivatalos vendégnek”. S éppen ezzel kapcsolatosan, úgy érzem, teljes joggal hasonlítja a hésiódosi típusú énekest a kazah Dzsambulhoz és a Dzsambuléval egy harcot harcoló kazah *akin*-okhoz. Vagyis azokhoz az *akin*-okhoz, akik az elnyomó *báj*-okkal szemben — de a *báj*-ok rendezte ünnepségeken is — a nép nevében énekeltek. Alkalmam volt, Trencsényi-Waldapfel Imrével együtt, Kazahsztánban az *agón*nak megfelelő kazah *aitisz*-hoz tartozó éneket meghallgatni, ha nem is aulban, de az *aitisz*-előadást közvetlenül átadó kazah énekes ajkáról. Az énekes hosszú, nagyon elnyújtott s magasra emelt egyetlen hanggal először is figyelmet kelt és e kitaró hanggal mintegy porondot is varázsol maga köré, zenei porondot mondanivalója előadására. Utána, mintha vissza akarná szerezni azt az időt, amelyet e hangkitartással elveszített, egyre gyorsuló szaggatott ütemben, egyik mondatával szinte a másik nyakára hágva, izgatottan közli mondandóját. Az izgalomnak, melybe egyre inkább belelovalja magát, nemcsak megszállottsága, tárgyával való elteltése az oka, hanem az is, hogy állandóan érzi az ellenfél, az ellenvélemény fenyegető jelenlétét. Nemcsak saját magát kergeti-űzi-hajszolja, nemcsak azért lelkendezik és száguld, hanem azért is, mert folyton fél, hogy az ellenfél közbeszól, szavábavág, magához rántja a dal menetét. Az ilyen énekek meghallgatása sokat megmagyarázott számomra Hésiodos *Munkák és Napok*-jának lassú, ünnepi, műzsaívó, mitológiai bevezetőjéből és az ezt követő, szaggatott-gyors, egyre pergőbb, hamar és gyakran sztyichikussá váló szentenciázásából. Erre gondolva, az egész *Munkák és Napok*-at, nem pusztán a nevezetes versenyre való hivatkozását tehát, költői verseny részéül tekintem — műfajilag. Versenydarabnak abban a költői versenyben, amely Hésiodos egész életét betöltötte, s amelyben a költő a boiótiai parasztok érdekében emelte föl a szavát akkor is, amikor ősi szentenciákat a saját vallomásaiba foglalt, akkor is, amikor ezeket újakkal vagy újabb árnyalattal gyarapította és akkor is, amikor magáról beszélt, sőt akkor a leginkább. „Szegény ember létemre — idézi Trencsényi-Waldapfel Dzsambult — jól megértettem a szegény népet. Igazán csak magamról és a népről tudtam énekelni. Ha a népről énekeltem, magamról énekeltem. Ha magamról énekeltem, egyben a népről is énekeltem.” Mindenképpen meggyőző tehát az a párhuzam, amelyet Trencsényi-Waldapfel Imre Dzsambul önéletrajzára és a kazah *akinok* gyakorlatára támaszkodva a kazah népénekeselek költői személyes öntudata és Hésiodos költői öntudatának természete között von, és amellyel Hésiodos költői művének önéletrajzi elemeit — legalább részben — kiemeli a pusztaság legendák és ráköltések világából. „A költő teljesen azonosul osztályával, ezért — már-már a lírai típusalkotás realizmusát előlegezve — megőrizheti az önéletrajz esetlegesnek látszó vonásait is, így függ össze a költő személyes élményének a megjelenése a görög

irodalomban a költő osztályöntudatának idáig ismeretlen határozottságával.” Trencsényi-Waldapfel Imre a hésiódosi művekből egy feltételezhető és minden regényes antik típus-életrajznál izgalmasabb reális életrajzot következtet ki, s ugyanakkor, amikor a részletezésben mértéktartóbb elődeinél, a feltételezett életmenettel a görög költészet Homérostól Hésiódosig vezető útját is példázza : „Hésiódos a *Theogoniában*, az arisztokrácia genealógiai érdeklődésével is számoló korábbi költeményében, még homérosi fordulatokat is felhasználva, pozitív megfogalmazásban állítja elének az igazságosan ítélő bíró követelményét. A boiótiai parasztokat oktató *Munkák és Napok*-ban az igazságában megbántott ember teljes szenvedélyével támadja a jogtipró nagyokat. A homérosi eposzok eredeti közönsége, a *megaronban* lakomázó nemzetségek érdektelenül hallgatták s talán vakmerőségnek is vették volna, ha költőjük a saját életét is beleszői a dalba — legfeljebb a dalnok eszményi típusát állíthatta közönsége elé, ezáltal hangsúlyozva a megbecsülést, amely a hőskor „isteni” énekeseinek kijárt, s amelyet a dalnok önmaga számára is igényelt. Hésiódos annál inkább állíthatja műve központjába a saját személyét, életének eseményeit is, elsősorban saját jogfosztottságának azt a fájdalmas élményét, amely osztályöntudatát megszilárdította. Homéros a kézművesek közé számította magát, de közönsége a nemzetségi arisztokrácia volt. Hésiódos osztálya s a *Munkák és Napok* közönsége azonos volt : a boiótiai parasztság, mely Hésiódos élményeit éber érdeklődéssel figyelhette, mert a költő személyes élményeiben a saját tipikus élményeire ismert.”

Mindezek alapján azt, hogy a hésiódosi költészet támadó jellegének nyilván megvoltak folklorisztikus előzményei, nem tekinti Hésiódos kezdeményező szerepe csökkentésének. Én még azt is megkockáztatnám, hogy ellenkezőleg : ez még csak növeli a kezdeményezés jelentőségét. Mert a népéért a maga életének vallomásaival szót emelő költő, egyaránt gyökereztetvén előadásának tárgyát a maga élményeibe, előadásának módját pedig a nép közös élményeit őrző és megismétlő támadó és gúnyolódó népszokásokba, ünnepi szertartásokba, — éppen e kettős gyökereztetés magátólértődő egységében hozza az újat. Ennek a bonyolult és ugyanakkor áttetsző magátólértődésnek ereje süt át a *Munkák és Napok* minden során akkor, ha a sorokat mindig az egész mű részeiként, egyetlen hosszú, izgatott, vitázó mondat szavaiként vesszük tudomásul. Ez a magátólértődés adja az egész költemény feszültségét. És ez teszi ugyancsak magátólértődővé Trencsényi-Waldapfel Imre Hésiódost megvilágító végső tanulságlevonását, amely szerint a személyes költészet a görög irodalom történetében „nem valamiféle individualizmus, hanem éppen az elnyomott osztály ébredő öntudatának a kifejezéseként” jelenik meg.

Devecseri Gábor

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF : LÉNAU

(Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó)

Az októberi forradalom mézesheteiben, mint középiskolai tanárt, a közoktatásügyi minisztériumba rendelték be. Egy darabig én voltam a reform-ügyosztály „személyzete” Gönczi Jenő államtitkár mellett. Hamarosan két újabb munkaerővel gyarapodott meg az ügyosztály. Régi barátom, volt iskola-

társam az egyik; nálunk néhány évvel fiatalabb tanár a másik. Itt ismerkedtünk meg vele, ámbár mind a hárman magyar-német szakos tanárok voltunk. A neve: Trostler József.

Mind a ketten a harctérről jöttek, s egyelőre még tisztí egyenruhájukat koptatták. Trostlernek talán nem is volt civilruhája. Ő még — Lenau földije — Temesvárott öltözött be katonának s ez idő szerint nem férhetett régi holmijához.

Hamar észrevettük, hogy a három német tanár közül egyedül ő tud tökéletesen németül (de ez semmit sem ért tiszta magyar beszédjének). Aztán — mert a bizonytalan viszonyok közt nem foghattunk bele az ügyosztály komoly munkájába — ráértünk szakmai beszélgetésekre is, és észre kellett vennünk, hogy ez a nálunk fiatalabb ember sokkal többet tud az irodalomtörténetből, mint mi. Szerényen, félénken szólalt meg, de meglepő összefüggésekre hívta fel a figyelmünket.

A Tanácsköztársaság aztán az egyetemre küldött bennünket: Trostler német irodalmat adott elő, én franciát. Erre a rövid dicsőségre huszonhat esztendei katedra nélküli állapot következett. Én búcsút mondtam a szaktudománynak. Trostler, akinek mindennapi kenyerét egy felekezeti középiskola biztosította, úgy dolgozott tovább, mint azelőtt — csak hogy most már egy rongyos magántanárság reménye sem csillogott előtte. Csinálta azt, amit Lenau-könyvének előszavában makro- és mikro-filológiának nevez, — csinálta, mert erre született, mint ahogy költőnek vagy muzsikusnak születik az ember. Kötete nem jelent meg, mert nem a népszerűsítést látta feladatának, a tudományos könyvek kiadói pedig tudták, hogy a neve átkozott név. Harmadfél évtized alatt mégis egy kis könyvtárra valót írt össze: néhány oldalnyi cikkek, különlenyomatok váltakoztak új szempontú és formában is kiváló esszékkel. A német irodalom összefoglaló történetét kétszer volt alkalma röviden megírni: egy világirodalomtörténet és egy irodalmi lexikon számára. Mindkét kis műnek minden egyes mondata mögött tízszerrannyi mondanivaló ereje feszül — szinte a robbanásig.

Magányos harcosként, egyetem és tudós társaságok védő födele nélkül, így vált lassan-lassan mégis elismert tekintéllyé a magyar és német nyelvű mikro- és makro-filológus, a kritikus Trostler (most már Turóczi-Trostler) József. És közmegnyugvást keltett, amikor 1945-ben mindenütt, egyetemen és akadémián, elfoglalta az őt régen megillető helyet. Osztottunk megindultságában — és büszkéek voltunk rá — amikor a berlini Humboldt Egyetem nagytermében beszélhetett, ahol mint szerény és áhítatos hallgató ült ifjú éveiben.

Most megjelent az a könyve, amelyre számos részlet-tanulmánnyal régóta készült, s amelyet a nemrégiben napvilágot látott, egészen szokatlan gonddal szerkesztett antológia készített elő: *Lenau*.

Turóczi-Trostler tárgyilagosságának mindenekelőtt a magyar és német nacionalizmussal kellett megküzdenie: mindkét nemzet irodalomtörténetészei magukénak vitatják Lenaut; — a magyarok születési helye és költészetének magyar vonatkozásai, a németek költészetének nyelve és egész későbbi pályafutásának alapján. Turóczi-Trostler megállapítása szerint Lenau német költő, de máig az első, akinek költészetére a gyermekkor, a magyar nyelv ismerete, a magyar táj — az Alföld, a pusztá — a magyar zene varázsa, a magyar népelet jellegzetes alakjai — a katona, a betyár, a cigány — és mindenekfölött a magyar szabadságvágy eltörölhetetlenül rányomja bélyegét.

Ez a bélyeg valóban rajtamarad Lenau költészetén, noha pályafutása szorosan hozzákapcsolja a német irodalmi, filozófiai és politikai mozgalmakhoz.

Turóczy-Trostler — amint ezt régi munkáiban is oly alapos tudással cselekedte — középszerű írók és költők egész sorának rövid jellemzésétől sem riad vissza, hogy éreztesse azt a szellemi légkört, amely könyvének hőseit körülvette.

A szabadság vágya, amit Lenau még Magyarországról hozott magával, mozogni kezd már a sokféle tagolt és sokféle szolgaságba beletörődött németiség között is. Maga Lenau egyformán ellensége az osztrák despotizmusnak, a német feudalizmus maradványainak és a szellem klerikális elnyomásának. Ez utóbbi érzés még életének egy rövid vallásos-misztikus korszakában sem hal ki belőle. *Savonarolá-ját*, amelyet a klerikalizmus érdekében lehetett félremagyarázni, egy félremagyarázhatatlanul forradalmi *Faust* s az *Albigensek*-ről szóló még világosabb célzatú hatalmas epikus mű követi.

Hiába ábrándul ki személyes tapasztalatai alapján — mint abban az időben nem egy kortársa, köztük Dickens és Sealsfield — az amerikai ügynevezett demokráciából, hiába kerül ellentétbe az Ifjú Németországgal: fejlődése az igazi, egyre forradalmibb színezetű demokrácia felé halad.

A könyv sok helyen érzékelteti Lenau felfogásának azonosságát a magyar költők gondolkodásával. Így találkozik Lenau a reakciótól támadott vasút értékelésében szabadsághozó szerepének fölismerésében Petőfivel. Így ünnepli a Gutenberg-jubileumot Vörösmartyval egyértelműen. (Itt nem lett volna érdektelen megemlíteni, hogy az 1840-ben Braunschweigben megjelent Gutenberg-Album magyar és német nyelven közölte Vörösmarty költeményét. Lásd a Gyulai-féle Vörösmarty-kiadás jegyzetét.) Csodálom viszont, hogy Lenau deromantizált és társadalmilag megmagyarázott magyar betyárjával kapcsolatban a szerző nem utal Eötvös Violájára.

Kiemelkedő részei a könyvnek azok, amelyek Lenau természet-látását érzékeltetik. Nagy szerepe van itt a magyar tájnak, az amerikai úton fölfedezett tengernek, a társadalomtól megrontott amerikai őstermészetnek, a német erdők misztikumának.

Szinte az egész könyvön végighúzódik Lenau optimizmusának vagy pesszimizmusának kérdése. Szerintem, ha költőről van szó, kár ezt a kérdést filozófiai értelemben felfogni. Lenau szerelmi élete, betegsége, politikai csapódásai alkalmasak voltak arra, hogy költészetének valami pesszimista alapszín adjanak. Lényegében mégsem lehet pesszimista az a költő, aki eszméiért utolsó világos pillanatáig harcol, aki még az elbukott forradalmat is előretett lépésnek tekinti és rezignációt egyetlen sorában sem hirdet.

Talán még világosabban állna előttünk mindez, ha Turóczy-Trostlert, a filológust nem riasztja el a költő emberi egyéniségének részletesebb elemzésétől az életrajzi regények bizonyos típusa és a Lenau életében vájkáló tanulmányok hosszú sora. Nyilván ezek ellen való visszahatásképpen kevesebbet beszél az emberről, mint amennyit életrajzának és levelezésének alapos ismeretében beszélhetne.

Arra azonban, hogy a költő érzelmeiről maga az olvasó formálhasson képet, jó alkalmat ad a könyv: a nagy antológiának jelentős része átkerült belé, mégpedig többnyire nem kiszakított idézetek, hanem teljes költemények alakjában. Lenau életének minden szakaszát, költészetének minden területét megvilágítják a közölt versek. Csak egyet nem tehetnek — éppen azért, mert a könyv szerzője mellett vagy húsz kiváló mai és régebbi fordító munkája szerepel a kötetben — Lenau stílusáról nem adhatnak fogalmat. Húsz költő különböző stílusával, verselési módjával, egyéni szókincsével találkozunk. A stílus kérdése természetesen problematikus maradna akkor is, ha a fordítások

egyetlen, magát Lenau-val rokonléleknek érző fordítótól származnának, így azonban föl sem lehet vetni a stílus kérdését. De legalább örülhetünk annak a nyelvi és formai gazdagságnak, amelyről ez a műfordító gárda tanúságot tett.

Turóczi-Trostler könyve a német irodalomban is hiányt pótolna, nálunk pedig már régi, komoly szükségletet elégít ki.

Benedek Marcell

SZABÉDI LÁSZLÓ: A MAGYAR RITMUS FORMÁI

Bukarest, é. n. [1955.] Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. 232 lap

1. Örvendetes tény, hogy szépen gyarapodó verstani irodalmunkhoz s egyben évek óta sok haszonnal folytatott verstani vitánkhoz immár a Román Népköztársaság egyik jeles irodalomkutatója is terjedelmes művel járult hozzá. Szabédi László vallomása a verselmélet sarkkérdéséről, a versritmus — pontosabban a m a g y a r nemzeti versidombban érvényesülő versritmus — eredetéről különösen azért becses számunkra, mert Szabédi nemcsak i r o - d a l o m t ö r t é n é s z és n y e l v é s z (l. *Nyelv és irodalom* címén összegyűjtött s ugyancsak Bukarestben, 1956-ban megjelent tanulmányait), hanem egyszersmind k ö l t ő is (vö. Válogatott versek. Bukarest, 1955); a vers problémáit tehát nemcsak elméleti spekulációk tükrében, nemcsak a teoretikus hideg szemével, hanem mintegy b e l ü l r ő l, az alkotó művész intuíciójával vizsgálja, s ezért sejthet meg olyan igazságokat, amelyeknek az előtte járó kutatók hosszú évtizedekig valóban nem szenteltek kellő figyelmet. Ezért komplex, sokrétű és sok ágú a szerző érdeklődése, s természetesen komplex jellegű, sokfelé mutató a munka is, amely ebből a sajátos érdeklődésből fakadt.

2. A könyvnek első pillantásra feltűnő érdeme: világos, áttekinthető tagolása. Rövid, de magvas bevezetés után (5—6) a mű első része „Történelmi visszapillantás” a magyar vers kutatásának útjára Arany Jánostól Vargyas Lajosig (9—82), majd második része, „A magyar ritmus elmélete” (83—232), a szerző új ritmustanának kifejtése. Mielőtt azonban a kifejezetten marxista igényű első rész elemzésébe bocsátkoznánk, néhány szót kell mondanunk azokról az alapvető kérdésekről, amelyeket Szabédi már bevezetésében felvet s még részletesebben elemez „A ritmus mibenléte és fajtái” című fejezetben (83—87).

A fő probléma, csakúgy mint Vargyasnál, nemzeti verselésünk ritmusának nyelvi eredeztetése. „Minden nyelvnek, illetve beszédnek”, írja Szabédi, „megvan a maga természetes ritmusa és ezen a ritmuson alapuló nemzeti verselése” (6). Szabédi tehát nem áll meg s nem is állhat meg a versritmus taglalásánál, hanem egy lépéssel mintegy „hátrább”, vagy ha tetszik, „mélyebbre” megy, s elemzését a nyelv természetes ritmusával kezdi, mégpedig az *értelmes beszéd* ritmusával. „Feltétlenül abból kell kiindulnunk”, írja nagy nyomatékkal, „hogy a beszéd *értelmes hangsor* . . . A természetes ritmus lényeges szerkezeti sajátossága a mozgáselemek megszakítatlan folytonossága, a tagok egymással való *szerves* összefüggése. Az értelem nélkül szűkölködő beszédhangoknak semmiképpen sem lehet *saját* ritmusuk, mert nem függenek szervesen össze” (94). Szabédi tehát kifejezetten az *értelmes* beszédet teszi meg versképző elemnek, s mintegy gondolatainak előfutárjaként üdvözl

Bóka Lászlót, aki már a Vargyas-vitán hangsúlyozta, hogy „a nyelv gondolatok kifejezésének eszköze”, s hozzátette (mintegy akaratlanul is Szabédi malmára hajtva a vizet): „A magyar versritmus nemcsak formálisan eredeztethető és eredeztetendő a beszédritmusból, hanem funkcionálisan is. A beszélt nyelv ritmusát a mondanivaló határozza meg végső fokon” (Vita 245).¹ Szabédi tehát a versképletet teremtő — az ő terminológiája szerint „képletszülő” — sorokat azonosítani igyekszik a közönséges beszéd megfelelő nyelvi anyagával, s e kísérletében *sor* és *mondat* egységéből indul ki, mint — saját vallomása szerint — „Arany János, majd Gábor Ignác és újabban Németh László” (98). Hogy mindjárt példát is idézzünk, Szabédi Csűry Bálint nyomán a nyolcszótagos mondatra ezt a példát hozza: *Rosszul csinálta a dolgát*, s hajlandó közvetlenül ezzel a szerkezettel rokonítani például ezt a dalsort: *Magos a torony teteje* (155). Hasonlóképpen ha a tízszótagos mondat példája Csűrynél: *Agyig süllyedt a szekér a sárba*, akkor ehhez a típushoz Szabédi habozás nélkül hajlandó a következő verspéldát is csatolni: *Amoda van egy kis kerek erdő* (155—156). Végeredményben tehát Szabédi egész könyvében azt hirdeti, hogy versképleteket „csak értelmes szakaszokból lehetett elvonni” (158), s ily módon tulajdonképpen Horváth Jánossal is egyetért, aki Rendszeres magyar verstanát így kezdte: „A vers a ritmikus beszéd egyik fajtája”. Egyszersmind hangsúlyozza Szabédi azt is, hogy a beszédből való képlet-elvonás formai feltétele a *s o r o z a t o s s á g*, s hogy a költő e sorozatosságra az ihletet tápláló és már Arany János elméletében is nagy szerepet játszó „indulat” következtében tart igényt (158—159).² Szabédi felfogása azonban mégsem egészen azonos az Aranyéval. Arany ugyanis a közönséges beszédet, amint Szabédi helyesen emeli ki, ritmustalannak ítélte, Szabédi viszont a közönséges beszéd *természetes* tulajdonságának tekinti a ritmust, s az „indulat” szerepét az azonos ritmusú beszédszakaszok *ismétlésében* jelöli meg.

Amint e néhány sorból kitűnik, Szabédi rendszerének magva egy olyan gondolat, amely igazolni kívánja nemzeti versidomunknak nemzeti nyelvünk-höz kötött voltát, viszont elszakítja e versrendszert minden más magyar nyelven lehetséges versalkotól. Szabédi szerint a magyaros vers ritmusa nem egyéb, mint *természetes ritmus*, magának a beszéd ritmusának absztrakciója (93), vagyis — hogy a szerző terminológiáját használjuk — ez a ritmus a magyar nép vagy a magyaros formát használó költő nyelvi anyagának mint „műanyagnak”³ sajátos tulajdonsága (6). Minden jövevény ritmus viszont Szabédi szerint *műritmus* (i. h.), mivel — például a magyar hexameter esetében — „ennek a ritmusnak igazi műanyaga”⁴ nem is a magyar

¹ Az újabb magyar verstani irodalomra úgy utalok, mint Horváth János legújabb verstani tanulmányának ismertetésében (I. ÖK. IX. 1—2, 197).

² Ez a felfogás Arany tanulmányánál persze jóval régibb; már 1843-ban hivatkozott Fogarasi a német Fr. Schmitthenerre, aki szerint „die rhythmische Form ist nur da der Sprache nothwendig, wo das höhere, göttliche Moment der menschlichen Natur sich in ihr spiegelt” (Művelt magyar nyelvtan 316, vö. Schmitthener: Entwurf zu einem System der Grammatik. Frankfurt a. M. 1826, 298). Az aranyi *indulat* német mása (és forrása) a *Begeisterung*: „wir nennen”, írja Schmitthener, „den Zustand solcher Erhöhung des geistigen Lebens *Begeisterung*” (i. h.).

³ *Műanyag* itt a. m. 'a művészi alkotás anyaga'. Sajnos Szabédi szóhasználatát nem helyeseltető fenntartás nélkül, hiszen a szóban forgó összetétel már egy másik, műszaki vonatkozású jelentés ('mesterséges anyag') hordozója.

⁴ Értsd: természetes ritmusképző eleme.

beszéd, hanem a görög; hogy a kívánt ritmus valóban létesüljön, a magyar szöveget úgy... kell ejtenem, mintha görög nyelvű lenne" (i. h.). A szakadás tehát teljes; amikor idegen formáról van szó, Szabédi elismeri ritmus és „rhythmicizomenon” kettősségét, s nem is tiltakozva az idegen formák behatolása ellen, megállapítja, hogy „nyelvünk bizonyos akusztikai tulajdonságainak a felhasználásával... jövevényformák ritmusigényei is kielégíthetőek” (97), mihelyt azonban magyaros formákról van szó, figyelmét elsősorban a „képlet-szülő” soroknak a nyelv természetes ritmusából való eredeztetése köti le, s a „képletkielégítő” sorok elemzése meglehetősen háttérbe szorul.

3. Mielőtt a szerző ritmuselméletének további részleteire, ti. az olvasó és éneklő ritmus megkülönböztetésére térnénk (vö. alább: 4.), most kell megemlékeznünk Szabédi könyvének első részéről, a „Történeti visszapiantásról”, melynek legfontosabb vonásaira már ELEKFI LÁSZLÓ nemrég megjelent kritikája felhívta a figyelmet (Nyr. XXX, 258). Amint Elekfi megállapította, Szabédi „az eddigi magyar verselmélet-szerzőket aszerint osztályozza, hogy szemléletük materialista vagy idealista alapú-e. Materialistának tekinti azt a versszemléletet, amely a beszédből, a hangzó nyelvi elemekből vezeti le a versritmust. Ezzel szemben... idealista az a szemlélet, mely a vers ritmusát nyelven kívüli elvekből, jelenségekből vagy törvényekből magyarázza” (i. h.). Elekfi lényegében véve helyesen ragadta meg Szabédi csoportosítási elvét,⁵ de sajnos nem hangsúlyozta eléggé következetesen, hogy Szabédi mindig csupán a magyar nyelven alapuló magyar versrendszert „műanyagát” tartja szem előtt, s természetesen csupán nemzeti versidomunk alapképleteit igyekszik nyelvi sémákra visszavezetni. Persze azért — mint láttuk — van Szabédi elméletének általános verstani vonatkozása is, s ezt például a görög s a magyar hexameterről tett, s fentebb már idézett nyilatkozatából kell kihámozni: eszerint alighanem minden versformának kellett hogy legyen valahol, valamikor egy olyan nyelvi környezete, ahol a versforma természetes ritmusként sarjadt a beszéd tagolásából, ahol tehát egy bizonyos nyelv, például a görög, nem egy idegen forma nyomán keletkezett „műritmust” hozott létre, hanem egy autochton forma „műanyaga” volt (a szónak Szabédi-féle jelentésében). Ez az általános verstani felfogás azonban, sajnos, jóval merevebb például Horváth János óvatos, egyetlen lehetőséget sem kizáró álláspontjánál, s éppen ezért tartjuk érdemesnek Szabédinak a nyelv körén belül maradó elméletét mintegy szélesebb távlatba helyezni Horváth János Rendszeres magyar verstanának segítségével.⁶ A versritmus eredetéről ugyanis Horváth János 1951-ben így nyilatkozott: „Bár... versidomunk törvénye legalább ösztön erejéig már a közönséges beszédben adva van, nem bizonyos, hogy a vers a beszédből fejlődött. Legtöbben az énekből eredeztetik, úgy fogva fel, hogy az ének ritmusa nyomta rá a maga időosztási mintáját a szövegre, s így jött létre aztán, az énektől való elválás után, annak ritmusát most már önerejéből egyre szabatosabban pótolva, a vers. A verstörténet tanúsága szerint, csakugyan, sok versképletről megállapíthatni, hogy régebben énekszóval volt összekötve, ma is vannak

⁵ Ennek az elvnek mélyebb, történeti jellegű gyökere alighanem az, hogy a Schmitthener—Fogarasi típusú nyelvesztétikusok (vö. a 2. jegyzettel) valóban minden bizonnyal a német idealista filozófiára támaszkodtak.

⁶ Szabédi hivatkozik ugyan, mégpedig dicsérőleg, Horváth Jánosnak erre a munkájára (64—65), de — úgy látszik —, túlságosan későn kapta kézhez a RMV-t, s így már nem használhatta fel saját művének minden fejezetében.

vers-szövegeink, melyeket mondani nem, csak énekelni szokás. Viszont vannak olyanok (pl. vőfélyversek, népmesékben verses részletek), melyeket csak mondani szoktak, énekelni nem. Az ilyeneket *beszélt*, vagy *szóverseknek*, az előbbieket *ének*- vagy *dal*verseknek nevezzük... Különbség csak gyakorlati használatukban (élettanukban) van, ritmikai rendszerükben nincs. Némelyek az énekrítmust sem tartják eredetinek, hanem a tánc ritmusából származtatják.⁷ Meg kell azonban vallanunk, hogy az eredet kérdésében bizonyosat senki sem tudhat [én ritkítottam], mert azt senkinek sem volt alkalma tapasztalni, megélni. Minthogy a ritmus, mint mondtuk, lelki szükségletünk...,⁸ létesíthette azt a hajdankori ember is, akár táncban, akár énekben, akár versben, külön-külön, avagy együttesen" (RMV. 19–20, vö. VVK. 17).

Meglepő, hogy Elekfi nem vette észre azokat a szálatokat, amelyek Szabédi verselméletét kétségtelenül a Horváth Jánoséhoz fűzik. Persze igaz, hogy talán többet köszönhet Szabédi például Arany Lászlónak (akitől a négy- és öttagos ütem elvét vette át) és Németh Lászlónak, aki már versritmus és prózaritmus azonos alapját az értelmes mondatban látta, de azért kétségtelen, hogy lényegében véve Szabédi felfogása sem áll teljes és éles ellentétben a Horváth Jánoséval. Inkább azt kell mondanunk, hogy Szabédi egy olyan mozzanattal foglalkozik könyvében legrészletesebben, amely a régebbi elméletírók figyelmét valóban elkerülte, s ez nemzeti versidomunk kutatásának alapkérdése: egyszerű ritmusformáink eredete. Ezen a ponton azonban aligha jutott volna Szabédi előbbre, ha nem nyelvész és nem ismeri azokat az értékes megfigyeléseket, amelyeket több mint 30 éve Csűry Bálint tett a szamosháti nyelvjárás hanglejtésformáiról. Ne is elemezzük hát tovább, jogosan sorozza-e Szabédi egyik vagy másik kutatónkat az idealisták vagy a materialisták táborába, hanem összpontosítsuk figyelmünket arra a hatásra, amelyet — Szabédi révén — Csűry Bálint gyakorolt a magyar verskutatásra.

4. Hol és hogyan érvényesül Szabédinál Csűry Bálintnak a nyomatéktalan és a nyomatékos mondat hanglejtésére, hangsúlyelosztására vonatkozó tanítása (vö. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. MNyTK. XXII. 1925)? Abban a részben, ahol szerzőnk, magyaros versünk nyelvi előzményeinek tisztázása végett, határozott különbséget tesz egyrészt az olvasó ritmus, másrészt az éneklő ritmus közt. Az előbbinek nyelvi alapját, Arany Lászlóból kiindulva, a prózai ritmusban,⁹ helyesebben és pontosabban a nyomatéktalan mondatban látja, az utóbbinak, ti. az éneklő versek nyelvi alapját pedig a nyomatékos mondatban. Nyomatéktalan mondatokat talál Szabédi mindenekelőtt a ráolvasásokban (valószínűleg innen az olvasó ritmus elnevezés is!), továbbá kiolvasó versekben, találós mesékben, mindenféle gyermekmondókákban. Lényegében véve az Arany

⁷ Ezt a nézetet vallja, hogy konkrét példával szolgáljunk, többek közt P. Verrier, aki nagy francia verstanában (vö. *Le vers français*. Paris, 1932) a középkori francia *carole*-t s a hozzá fűződő táncdalt tekinti az egyik legfontosabb versképző elemnek.

⁸ A ritmus, közelebbről a beszédritmus biológiai magyarázatára — hivatkozással Elekfi László Újabb magyar verstanulmányok című cikkére — maga Szabédi is céloz (94), s érdekes utalnunk itt Johannes R. Becher német író véleményére: eszerint „Der Herzsclag ist der Ursprung des Rhythmus und nicht ein rhythmisches Gebilde, weder ausserhalb des Menschen noch ausserhalb der Natur. (Wozu nich zulezt auch der Mensch gehört.)” (Macht der Poesie. Poetische Konfession. II. Berlin, 1955, 62).

⁹ A „prózai ritmus” megjelölést itt nem tartjuk egészen szerencsésnek, hiszen maga Szabédi szerint is „közönséges beszédünkben... a két ritmusnem állandóan keveredik”, s „beszédünket ezért tekintjük ritmustalannak” (124).

László-féle ritmusos próza körében vagyunk (138), és — amint fentebbi idézetünkől (3.) kiderül — Horváth János „szóverse” sincs távol ettől a ritmusfajtól. Ami az olvasó vers leírását illeti, egyetérthetünk Szabédival abban, hogy e verstípus jellemző vonásai a sűrű hangsúly és a sűrű sormetszet; kétiséget csupán az támaszt, hogy a szerző e ritmusfajban „szabad ütemekről” beszél (139—140), holott saját leírása szerint is mindjárt szemünkbe ötlenek az olvasóvers ütemeinek nyilvánvaló korlátai. A szótagszám majdnem egészen kötött (1—5 közt váltakozik), s nem hanyagolhatók el, éppen Arany László és Szabédi példái alapján, egyes szakaszok belső szimmetriái sem. Hogy az ismert mesepéldát idézzük:

szalad a — kakas, — kapja a — férget,
szalad a — féreg, — fúrja a — furkót,
szalad a — furkó, — üti a — bikát,
szalad a — bika, — issza a — vizet,
szalad a — víz, — issza a — tüzet stb. (138. l.)

E részletben oly erősen érvényesül az egymást követő sorok arányos és párhuzamos felépítése, hogy joggal mondhatjuk: létezik ugyan, mint két pólus, az olvasó és az éneklő vers, de a határok sokszor elmosódnak köztük, hiszen számos olvasó vers már az éneklő vershez, annak keményebb, szigorúbb tagolásához közeledik, s éppen ezért akad — amint Vargyassal együtt Szabédi is elismeri — annyi nyomatéktalan mondat, tehát az olvasó ritmusból származó elem még az éneklő ritmus világában is (140). Készséggel elfogadjuk Szabédinak azt az állítását, hogy nyomatéktalan mondatok sorozatosságából „csak daráló jellegű, egyhangú sorok jöhetnek létre”, s ezért „a nyomatéktalan mondat nyelvtani és hangtani viszonyain alapuló olvasó vers . . . nem szolgálhat alapul ritmusunk megújulásának” (141), viszont további követelményként kell hangsúlyoznunk az „indulatban” fogant, éneklő versbe behatoló nyomatéktalan mondatok behatóbb tanulmányozását. Maga Szabédi is igazolja alkalmilag (l. alább, 648), hogy a vers szövetében ezeknek szintén van strukturális szerepük: sokszor talán az efféle sorok nyújtják azt a költői alpanyagot, amelybe az éneklő ritmusból eredő, plasztikusabb sorok, „a szöveg hangsúlyszerkezetének jeles helyei” (166), beleilleszkednek.

5. Szabédi könyvének kétségtávol egyik legérdekesebb fejezete „Az éneklő ritmus”,¹⁰ amely — mint az elmondottak után világos — a Csúry-féle nyomatékos mondat versbeli szerepével foglalkozik. Szabédi átveszi Csúrytól az ő fonetikai terminológiájának egész rendszerét, s így azután most egyszerűen verstani terminussá válik a mondathangsúlyok egész sora,¹¹ úgymint a *szólam-hangsúly*, a szólam utolsó előtti tagjára eső *ritmikai hangsúly*, valamint a nyomatékos mondatra jellemző, kiemelési szándékból eredő *értékhangsúly* (a jespersen *Wertdruck* nyomán, vö. Jespersen: *Lehrbuch der Phonetik*² 220; Csúry: i. m. 5). Ha mindehhez hozzávesszük, hogy Szabédi operál

¹⁰ Az *éneklő* elnevezés itt nem csupán a vers énekelt voltára vonatkozik, hanem talán arra is, hogy a nyomatékos kijelentő mondat hanglejtését többen nevezték „éneklő hangsúllynak” (Balassa J., Bartha J., Berze Nagy J., stb. vö. Csúry: i. m. 29).

¹¹ A mondattanilag értékelt szóhangsúlyról vö. 174: „A szó csak mondattani okokból kap hangsúlyt. Ha a szókezdő szótag a mondatnak éppen azt a helyét foglalja el, ahová a rendező hangsúly esik, akkor a szókezdő szótag természetesen nyomatékosított, ez a nyomaték azonban ezt a szótagot nem mint a szó kezdő szótagját, hanem mint a mondat ötödik szótagját illeti.”

még az egynyomatékú mondat ötödik szótagjára eső *rendező hangsúllyal* is (pl. Rosszul csinál-/ta a dolgát), valamint a Csürytől átvett hanglejtés-típusokkal (ti. a *szökő* és *eső zárású* hanglejtéssel, vö. Csüry : i. m. 29 ; Szabédi 143), s ha számolunk azzal is, hogy mindezen hangsúlyfajták közt finom, de szabályszerű dinamikai¹² különbségek is vannak, akkor egyszerre átlátjuk, mennyire szükséges volna Szabédi egész verselemzését a kísérleti fonetika és a statisztika tükrében közelebbről is megvizsgálni (a statisztikai módszert Szabédi [218] helytelenül becsüli le : a módszert védelmezi Elekfi : i. m. 262). Mindenesetre amikor a következőkben különböző egyszerű vers-típusokat Szabédi sorra nyomatékos mondatokból származtat, ezen mondatképleteket mindig a felsorolt hangsúlytípusok keveredése alapján jellemzi. A hatszótagos mondat jellegzetessége például, hogy „benne a rendező hangsúly és a véghangsúly [értsd : az utolsó előtti szótagra eső zenei hangsúly] egyazon szótagot terheli...” (pl. Elfelejtet-/tem már ; Kisült a ka-/lácsom, 153) ; a hétszótagos képletszülő mondat „az ötödik és a hatodik szótag közt... megosztja az erősségi [= rendező] és a zenei hangsúlyt” (pl. Nem igen ta-/nálni most, 154), a tízszótagos mondat „hasonlít a hatoshoz ; a második rendező hangsúly és a véghangsúly egy szótagra (a kilencedikre) esik” (pl. Agyig sülyedt /a szekér a /sárba, 155) stb. Érdekes módon írja le Szabédi a nyolcszótagos mondatot is ; „jellegzetessége a négy szótagos végütem, melynek első szótagját a rendező hangsúly, harmadik szótagját a véghangsúly [a hangzónyújtó zenei hangsúly] terheli” 154–155).¹³ Ilyen módon Szabédi nyomon kíséri a képletszülő mondatokat az öttől tizenegy szótagúakig, majd rátér a sorozatosságnak fentebb már említett elvére, hiszen valójában ez avatja a verset verssé. Szabédi azonban a sorozatosságot, vagyis a versformába illeszkedő mondatok ritmikai szerkezetének hasonlóságát nem értelmezi mereven ; a szótag egyenlőséget például nem avatja időtől és tértől elvonatkoztatott törvénnyé, hanem — sajátos módon közelkerülve ahhoz, amit szovjet versteoretikusok, pl. M. Stokmar „zárlaton alapuló verselésnek” (клаузульная стиховая система, vö. erről Gáldi L., Acta Linguistica III, 454) neveznek, — a magyar ősverssort gondolatébresztő módon így írja le : „Az ősverssor törvénye... a sorozatosság, mint a verssor hasonló — közös — vonásai felismerésének feltétele, erősségi hangsúly a sor élén és az ötödik szótagon, magas hangon ejtett és elnyújtott szótag az utolsó előtti szótagon, hangsúlytalan és alaphangon ejtett szótag a sorvégen, szünet a sorvég és a sorfő közt. A szótagszám szabadon váltakozott, s a mondat szótagszámának megfelelően alakult mindig alkalmilag a rendező hangsúly és a véghangsúly viszonya. Ezekben a heterometrikus óssorozatokban... a sorok belső ritmikai szerkezete... háttérbe szorult magának a sorozatnak a ritmusa mögött, melyet elsősorban a hasonló sorvégek időről időre való ismétlődése alkotott. A sorvég és a sorvéget követő szünet alkották azt a ritmikai őstagot, mely egyrészt a sorozat tulajdonsága volt, mint kapcsolás a mondatok közt, de másrészt a kapcsolódó mondat határozottan felismerhető új tulajdonsága ; éppen az, melynek révén a mondat sorrá alakult. Ennek a kötött

¹² Ezt Szabédi — nem egészen pontosan — *véghangsúllynak* is nevezi (147 ; vö. Elekfi megjegyzésével : i. h. 261.).

¹³ A középmetreszes, felező nyolcast Szabédi, Arany János és a népköltészet jórésznének tanúsága ellenére, ismételtlen indokolatlan szigorúsággal tárgyalja (vö. főleg 15–16). Az is kérdés, vajon a *Magos a to-/rony teteje*-típus valóban „mintasor”-e s a *Ciprusfából kimetszette*-típus valóban csupán „ütempótló”-e (186).

szótagszámú ösütemnek változatlan volt az időtartama. A sorozat ritmusa elsősorban ennek a változatlan időtartalmú ösütemnek az ismétlődéséből állott. Az ösütemet megelőző szakasz szótagszáma kötetlen volt, ennek következtében időtartama is változó” (160). Helyesen következteti Szabédi azt is, hogy a sorzáró ütem állandósága bizonyos mértékben meghatározta a megelőző szakasz időtartamát: „a hatszótagos sorban a négy első szótagot lassabban ejtették, mint a hétszótagos sorban az öt első szótagot, vagy a nyolcszótagos sorban a hat első szótagot” (i. h.).

Hogyan keletkezett ebből a szabad szótagszámú sorozatosságból az egymértékűség, az izometria elve? Szabédi szerint „a különmértékű sorozatok közt mindig akad bizonyos számú egymértékű sorozat is; az egymértékűség a különmértékűség sajátos esete... Az egymértékűséget a különmértékűség törvénye nem tilalmazza. Egy-egy rövid — pl. négy soros — egymértékű sorozat már formájánál fogva is emlékeztet; azonos tartalmi érdekességű különmértékű sorozatnál könnyebben terjed és huzamosabban fennmarad” (161–162). Végeredményben tehát „az egymértékű sorozatok a különmértékű sorozatok változatai és éppen a tartósabb fennmaradás formai feltételeivel rendelkező változatai. Létrejöttük véletlenszerű, fennmaradásuk törvényszerű” (162).

Joggal remélhető, hogy Szabédinak ez a tétele termékenynek fog bizonyulni mind a magyar, mind a finnugor versritmus további kutatásában. Azzal persze kevésbé érthetünk egyet, hogy ő az egyszerű képletek világában jóformán mindent a fentebb leírt ősrítmus további belső rendeződésével kíván magyarázni. Ha például a kilencszótagos mondatnál az *Eresz alatt / fészkel / a fecske*-típus leírása után megjegyzi: „egyéb tagolású kilenceselek más eredetűek: képletkompozíciók, ritmusuk műritmus” (155). akkor önkéntelenül kérdezzük, vajon nem keveredtek-e „műritmusok” esetleg egyéb népi jellegű egyszerű képleteink közé is?

6. E kérdés súlyát érzi maga Szabédi is, hiszen idézi például Horváth János kijelentését, aki „nagy nyomatékkal emlékeztetett arra, hogy a legrégebbi szövegek tanúsága szerint a történeti időkben már több, a föltett nyelvi eredettől független verstípus élt a magyarság ritmikai formakészletében” (88. vö. Vita 226). A kérdés további tárgyalását célozza a könyv 7. fejezete (Az egyszerű sornemek változatai), ahol Szabédi a zenei fogantatás elismerése érdekében is tesz bizonyos engedményeket. Miután megállapította, hogy „az ének, a dud [= dallam] éppen úgy a közönséges beszédén alapszik, mint a versritmus” (166), hangsúlyozza, hogy a szöveg és a dud viszonya több fejlődési fokon ment át. Véleménye szerint „legősibb forma a beszéd és dud egysége: az *énekszó*”; kétségtelen azonban, hogy „a dud elválása a szövegtől igen korai jelenség” (i. h.), s hogy — amint Bóka László jelezte a Vargyas-vitán — esetleg „dallamkincsünk egy-egy darabja ősibb beszédritmust őriz meg, mint verseink” (167; vö. Vita 246). Szabédi tehát, hivatkozással Szabolcsi Bencének a dallam szívósságát, a szövegénél jóval hosszabb életét bizonyító véleményére (i. h. vö. Vita 235), még azt is feltételezi, hogy pl. „a hunyócska kiolvasó versének huszonnyolcütéműsége ezer éve [!] változatlanul megmaradt” (i. h.). Mindezen megállapítások és feltevések után Szabédi kimondja könyvének egyik legfontosabb tételét: »jóllehet ritmus és dud a beszédből ered, és bizonyos értelemben ma is és örökké „in statunascendi» van, még sincs *csak* in statu nascendi: vannak megállapodott szerkezetei, formakeretei, melyek bizonyos... beszédszakaszok közös vonásainak történeti elvonásaként jöttek létre... Az egyszer létrejött — rendszerint

dudokban megrögződött — képletek . . . ritmustersként állhatnak s állnak is a költők előtt” (i. h.). Ezzel a tétellel lényegében véve Szabédi is eljut — az „idealisták” ritmusters-felfogásának programatikus tagadása után! — a képlethez, s igen jól elemzi, hogyan lehet különböző képletek ritmusigényét nyelvi eszközökkel kielégíteni. A „Versfüllung” klasszikus verstörténeti problémájánál vagyunk tehát, és Szabédi különösen akkor remekel, amikor egy-egy költemény (pl. Petőfi: Befordultam a konyhára . . .) teljes ritmuskompozícióját vizsgálja meg (187 — 188). Olvasó és éneklő ritmus. valamint különböző hangsúlyozási típusok együttes, funkcionális felhasználására itt, a sorváltozatok pontos elemzése közben, nyújt Szabédi kitűnő példát, s készséggel elfogadjuk efféle verselemzésekéből leszűrt végkövetkeztetését is: bár a népköltészet hajlandó az éneklő verset az olvasó versnek alárendelni, e szűkkörű megoldás helyett költők számára „a járható út az éneklő vers és az olvasó vers szerencsés összeegyeztetése” (193). Ezen az úton keresi — az egyébként saját költői gyakorlatában sűrűn jambizáló! — Szabédi a mindmáig annyira elterjedt jambusvers pótlásának lehetőségét is, elfogadván — legalább elméletileg — Vargyasnak a jambusvers magyar megoldásaira vonatkozó kritikáját.¹⁴

7. Könyve utolsó fejezetében Szabédi az ún. összetett sorok kialakulásával foglalkozik, összetett sornak tekintvén, ismét Horváth Jánossal egyetértésben (RMV. 33 11.) az állandó metszetű sorok jelentős csoportját (az 5 | 5 tagozódásútól a 8 | 7 tagozódásúig, 194). Szabédi e versfajok kötelező metszetéből következtet összetett voltukra (196), azonban okfejtése nem hárítja el eléggé mindazon nézeteket, amelyeket Vargyas Lajos pl. a kanásztáncnótáról oly meggyőzően fejtt ki (MVR. 68—91). Szabédi érzi ennek az egyetlen. „ősi” szabad szótagszámú négyütemessel való érvelésnek egész súlyát, nem mellözi teljesen az esetleges finnugor előzményeket sem (197), végül azonban ott próbál a rövidebb sorokból való összerakás érdekében érvet találni, ahol erre még Vargyas felfogása is módot ad, ti. a felező tizenkettős esetében E sorfaj változatai közül nagy fontosságot tulajdonít a szövegében toldódások szerkezetű tizenkettősnek (pl. Eljött a karácsony — borzas szakállával), s kiemeli, hogy ennek ritmikai szempontból ún. kétvéghangsúlyos tizenkettős felel meg (vagys). Mivel azután azt is feltehetőnek gondolja, hogy „a sorközépi kapcsolás szerepét, mely eredetileg megosztott a két szótag és a szünet közt, a szótagok magukra vállalták, a második szótag időtartama megnyúlik, s ezzel a szünet minimálisra zsugorodik, gyakorlatilag eltűnik” (az így módosított képlet tehát). Most még egy fejlődési fokot vesz fel Szabédi, ti. az első felsor zárlatának esetleges osztódását s így, a 6 || 6 képletből kiindulva végeredményben eljut a kanásztánc 7 || 6 osztódású sorváltozatához :

Meg-is-mer-ni a ka-nászt Cif-ra já-rá-sá-ról.

Hasonló fejlődést tételez fel Szabédi, a feszes ritmus közbejöttével s az ütemegyenlőség érvényesülésével, az egyszerű nyolcas esetében : ennek vég-
 üteme, az eredeti képletből kiindulva ($\underline{\underline{\text{J} \text{ J} \text{ J} \text{ J} \text{ J} \text{ J} \text{ J} \text{ J}}}$ $\hat{\text{J}}$ J J J) a 8 || 6 képlet első

¹⁴ Ehhez azonban I. Horváth János Vitás verstani kérdések című tanulmányának utolsó fejezetét, amely jambusvers és természetes nyelvi hangsúly kapcsolatainak lehetőségét tárgyalja (vö. Gálki L., I. OK. IX. 1–2, 210–211).

félsorában teljesen felaprózódott (♩♩♩), a második félsorban viszont a végütem, úgy látszik, megtartotta az eredeti ♩ ♩ 7 lezárásnak kissé módosult ♩ ♩ értékét (226).

Persze, bármily érdekesnek tartjuk is Szabédi fejtegetéseit, mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy mindeme belső fejlődéssel operáló feltevések csupán a négyütemű versfajok kialakulásának egyik, de nem egyetlen lehetőségére utalnak! Szabédi képletszülő szerepet e fejezetben elsősorban a kétségtelenül összetettnek vélt tizenkettősnek tulajdonít, azzal viszont nem számol, hogy mások szerint e sorfaj korábbi története homályban lappang; Horváth János 1955-ben is joggal hangsúlyozta: „hogy miből fejlődött, azt szövegek hiányában, nem lehet megállapítani” (VVK. 45). Hasonlóképpen bizonytalan alapon mozog a 7 || 6, 8 || 6 stb. típusú versképleteknek teljes elszáktítása az európai verstörténettől. A kanásztánc-nótának széleskörű szláv háttere van lengyel, ukrán, orosz területen, s Horváth János. ugyancsak 1955-ben, nem ok nélkül jegyezte meg: »Formáik... mind feltalálhatók középkori latin, s azokból még a középkorban lefordított magyar versekben is. Ilyenekben: „Omnis mundus iucundetur Christo salvatore”, — „Pange lingua gloriosi proelium certaminis”, — „Patris sapientia veritas divina” stb. (18). Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a kanásztánc-nótában alighanem jelentős rokonnyelvi örökség is rejlik, akkor csak két megoldás kínálkozik: vagy a négyütemű sort olyanféle „ősképződménynek” tekintjük, mint Horváth János legújabban is az ősi nyolcast (VVK. 32). vagy pedig arra a jelenségre gondolunk, amelyet leghelyesebb konvergenciának nevezni: efféle képleteket már ismerhettek őseink a középkori európai vers behatolása előtt, s amikor a himnuszköltészet meg a goliárd-ének hasonló képleteket sodort feléjük, akkor nemzeti ritmikánk „prediszpozíciója” mintegy megkönnyítette ezen európai vándormetrumoknak (különösen fordítások révén) nemzeti versidomunkba való olvasztását.

8 Mindent összevéve, Szabédi munkájának főérdeme talán nem is nemzeti versidomunk nyelvi eredetének maradéktalan megfejtésében keresendő, hanem abban, hogy a legtöbb korábbi kutatónál szerencsésebb kézzel nyúlt a versképletek nyelvi megvalósulásának problémakörébe, s kiváló magyar nyelvészek, elsősorban Csúry Bálint hanglejtés-vizsgálataira támaszkodva, finom érzékkel számolt be a legfontosabb népi versfajok ritmusigényének nyelvi kielégítéséről. Reméljük, hogy Szabédi kutatásai rövidesen az összehasonlító verstan eredményeinek alaposabb felhasználása révén is elmélyülnek,¹⁵ s így a magyar vers jeles erdélyi bűvára még

¹⁵ Hogy a versritmusnak szinte kizárólagosan nyelvi származtatása olykor esetleg egészen megtévesztő eredményekre vezet, arra hadd idézzünk egy közismert német példát. Ha eldúdoljuk Heine Lorelei-ának első négy sorát (az ütemezés átírásához l. L. ТУИМОФЕЈЕВ: Стих и проза. 1938, 136—137):

Ich weiss nicht, was soll es bedeuten,	o / o o / o o / o
Dass ich so traurig bin,	o / o / o /
Ein Märchen aus alten Zeiten,	o / o o / o / o
Das kommt mir nicht aus dem Sinn,	o / o o / o /

első — a verstörténet teljes elhanyagolásával keletkezett — benyomásunk alighanem az, hogy mindegyik sor szinte spontán módon kristályosodott ki a megfelelő német mondatképletből; kétségtelen ugyanis, hogy pl. az első sornak megfelelő (o / o o / o o / o) lejtésű mondat akárhány mutatható ki a német próza minden rétegéből. S mégis, Szabédi terminológiájával élve, itt „műritmussal” van dolgunk: a Lorelei-forma ugyanis

teljesebben, még szélesebb távlatban tárja majd fel nyelvünk és nemzeti versidomunk igazi kapcsolatait.¹⁶

Gáldi László

történeti szempontból nem más, mint az ófrancia alexandrinus egyik változatának (pl. *Franceis sont en la chambre, si ont veu les liz. Pèlerinage de Charlemagne*) rövid sorokra tördelt német megfelelője, amelynek sajátosan német jelleget többek közt a hangsúlytalan ízeknek gyakori két szótagra bontása ad (vö. *Ich weiss nicht, was soll es bedeuten; Ein Märchen aus alten Zeiten; Das kommt mir nicht aus dem Sinn*). Ez az egy példa is jól mutatja, minő optikai csalódáshoz vezethet a nyugaton szerencsére teljesen kézzelfogható *metrum vándorlás* elhanyagolása (mindehhez vö. P. VERRIER: *Le vers français, t. III. Adaptations germaniques*), s érdemes idéznünk — mivel a Román Népköltárságban élő magyar kutatóról van szó — román példát is. Ha halljuk Eminescunak *Mai am un singur dor* kezdetű gyönyörű versét, s elidőljük ennek első szakaszát:

Mai am un singur dor,	o / o / o /
In liniștea serii,	o / o o / o
Să mă lăsați să mor	o o o / o /
La marginea mării ...	o / o o / o

kétkelkedhetünk-e abban, hogy e négy sor mondatképletei mind a román nyelv természetes lejtéséből, mondatformáiból fakadtak? Az olyan kifejezések, mint *in liniștea serii* 'az esti csöndben' vagy *la marginea mării* 'a tenger partján' prózában is lehetséges ritmusalakzatok, amelyeknek sajátos szuggesztív értéket csupán Eminescunak fentebb idézett, az ő egész egyéni versművészetében páratlan ritmuskompozíciója ad. Amde az összehasonlító verstörténész, anélkül, hogy egy jöttányival is csökkentené Eminescu eredetiségét, jól tudja, hogy ez a németes műveltségű költő, aki a marxizmus német klasszikusait éppen úgy eredetiben olvasta, mint Goethét, Schillert és Heinét, feltétlenül ismerte Goethe dalát:

Nur wer die Sehnsucht kennt,
weiss, was ich leide,
allein und abgetrennt
von aller Freude.

Eminescu versképlete mindössze abban különbözik a goethei formától, hogy a román költőnél a 2. és 4. sor egy hangsúlytalan ízzel kezdődik; persze lehetséges, hogy már a német költészetben volt vagy van ennek a képletnek olyan változata, ahol megtaláljuk ezt az Auftakt-ot is. Az efféle esetek (az itt idézettől vö. L. Gáldi: *Le origini italo-greche della versificazione rumena. Roma, 1939, 27*), távolról sem szörványosak: az, amit Szabédi „műritmusnak” nevez, jóformán minden nép versrendszerét áthatja s gazdagítja.

¹⁶ További fontos feladat lenne népi versformáink műfaji tagozódásának, műfaji funkcióinak vizsgálata. Bár „attól még messze vagyunk, hogy a Magyar Népzene Tára mintájára rendszerezhessünk és terjedelmes kötetek hosszú sorában kibocsássunk a Magyar Népköltés Tárát” (Csanádi Imre—Vargyas Lajos: *Röpülj páva, röpülj. Magyar népballadák és balladás dalok. Budapest, 1954, 50*), érdemes lenne a népi ritmusképletek eloszlása szempontjából alaposan szemügyre venni legalább a Magyar Népzene Tára eddigi 3 kötetét, s ezenkívül figyelmet fordítani például a nyolcasnak és a tizenkettősnek klasszikus népballadáinkban megfigyelhető nagy elterjedésére. Az idézett új balladagyűjtemény bevezetése szerint „klasszikus balladáink kivétel nélkül csak a nyolcas és tizenkettős (hatos) szótagszámú, felező metszésű sorokat alkalmazzák, illetve ezt alkalomszerű bővítésekkel, vagy kihagyással tarkítják. E forrás szerint gyakran előfordul, hogy „ugyanazon balladán belül tizenkét szótagos strófák állanak együtt nyolcasokkal és még tovább variálódókkal. Valószínűleg nagyon régi sajátság ez, mert régies hangú balladáinkban, régies, recitáló dallamokra énekelt szövegekben fordul elő” (i. m. 33). Mivel hatos (ötös) szótagszámú sorok például a román népköltészetben is elsősorban balladában fordulnak elő, nagyon valószínű, hogy a népi versképletek műfaji eloszlását nálunk is, más népeknél is nagymértékben különböző alkalmakhoz és műfajokhoz szabott zenei előfeltételek határozzák meg.

ADY ENDRE ÖSSZES MŰVEI I–II*

Ady Endre Összes Művei első két kötetének megjelenése az egész magyar irodalomtörténet komoly eseménye; s különös jelentőségű a modern szövegfilológia számára. A gyűjtemény ugyanis szinte egyedülálló a magyar szövegkiadások történetében; nagyszámú apró szöveg, egy napról származó két-három újságcikk összegyűjtése és kritikai kiadása — ilyen vállalkozásra nem igen volt példa nálunk. Ez teszi indokolttá, hogy e két kötetről ne első-sorban az Ady-filológia, hanem a modern szövegek kiadása számára adódó tanulságok szempontjából szóljunk. Mentse ez ismertetésünk szakmai részlet-hiányait.

Ady prózai művei kiadására már többször történt kísérlet. Az előző kiadásoknak vázlatos történetét nyújtja Földessy Gyula (I. Vita A. E. összes műveinek kritikai kiadásáról, IT. 1956. 52. skk). Az Ady-próza kiadása, mint ismeretes, két nagy hullámban történt: az 1920-as évek elején, az első nagy „Ady-renaissance” idején, amikor kiadók s közlők szinte versengve bocsátották közre az itt-ott fellelt Ady-cikkeket; s az 1930-as évek végétől, amikor az Athenaeum kiadásában. Földessy Gyula és Féja Géza buzgalmából, egymást követték a most már teljesség igényére törekvő, máig is közkézen forgó gyűjtemények. Világos az is, hogy nemcsak s nem is elsősorban kiadói ügyeskedés, s a divat kiszolgálása indokolta Ady prózai művei megjelentetését, hanem a fehérterror idején a cikkekből kitűnő és büszkén felmutatható szabadgondolkodó-radikális állásfoglalás, a 40-es évek elejének vészterhes világában pedig a cikkeknek nemzeti és társadalmilag haladó pártosa, tehát az antifasiszta-németellenes állásfoglalást erősítő volta sugallta és követelte a közrebocsátást; s kétségtelen, hogy az Ady-próza egymásután megjelenő kötetei jelentősen hozzájárultak a nemzeti függetlenségi tudat erősítéséhez, a haladó gondolat terjesztéséhez. Ilyen fontos szerepet játszó előzmények után került sor most az Ady próza teljes, kritikai kiadására; hosszas előkészület — s némi tétovázó huzavona — után jelentek meg 1955–1956-ban az első kötetek. S itt ismét: nemcsak pusztán filológiai fontossága van a kiadásnak, hanem jelentős politikai, köztudatformáló, nevelő szerepe is. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az e kiadás közvetlen előzményének számító Ady válogatott cikkei (Magyar Klasszikusok sorozat) sikere, s az ÖM. két kötetének sajtóvisszhangja.

Az előzmény s a kiadás össznemzeti jelentősége kötelez is; s egyúttal indokolja a kiadás fontosságát. Ezért, némi polémikus éllel is, meg kell mondanunk már bevezetőben, hogy a kiadás megindítását, — szinte elkerülhetetlen fogyatékosai mellett is, csak helyeselni lehet. A kiadásnak meg kellett indulnia, már csak azért is, hogy a kísérleten, az első két kötet hibáin okulva, a további kötetek egyre jobbak legyenek. Az Ady összes prózai művek kiadásának jelentősége nemcsak az, hogy szétágazó, hatalmas anyagot sikerült összegyűjteni, s a költő műveit és életútját teljesebben látjuk, hanem az is, hogy az 1900-as évek elejének szinte páratlan korképét, politikai, művészeti, erkölcsi panorámáját nyújtják a cikkek, hogy együttesen a magyar újságírásnak maradandó dokumentumát, s ma is követendő példáját alkotják.

* Ady Endre összes művei. A. E. összes prózai művei I. (1897–1901), Budapest, 1955. Akadémiai kiadó. II. Újságcikkek, tanulmányok (1901–1902), uo. Összeállította Földessy Gyula. — A továbbiakban a kiadást ÖM.-el, az egyes cikkeket a kötetre és sorszámkra való hivatkozással (pl. I. 258) jelezzük.

A kiadás jelentőségét, Földessy Gyula s munkatársai (főleg Koczás Sándor, Varga József és Bessenyei György) munkájának arányait már a pusztaszámszerű adatok is jelzik. Az eddigi legfontosabb Ady próza kiadványok közül a kiadás időkörébe tartozó cikkekből az *Új Hellász* 5, a *Ha hív az acélhegyű ördög* 58, a *Jóslások Magyarországról* mindössze 2, a *Vallomások és tanulmányok* 84, a *Fekete lobogó* 18 cikket közöl, míg az új kiadás két kötete ennek sokszorosát: 675 cikket. Az egyes írások tartalmi elemzése, a kiadásból levonható tanulságok pedig e számszerű adatokon túl is messze kiemelik a kiadás fontosságát. Lássunk néhányat e tanulságok közül.

II.

Az *anyaggyűjtés* folyamatáról és módszereiről a sajtó alá rendező Földessy Gyula részletesen tájékoztat bennünket. (ÖM. I. 511. l. skk. és IT. 1956 : 52 ; vö. Varga József : I. ÖK. VII : 454 is) Kitér a beszámolójából magának az anyaggyűjtésnek úttörő jelentősége, s kiderülnek alapvető nehézségei. Kétségtelen, hogy alapján rendkívül szorgalmas, nagyszabású gyűjtőmunka folyt. A cikkeknek s a hozzájuk tartozó adatoknak eddig soha nem láttott, soha együtt nem szerepelt sokaságát tárták fel, eddig át nem vizsgált lappéldányok tömegét dolgozták fel, kortársakkal tanácskoztak. Az alapvetés tehát megtörtént, s az eddig gyűjtött anyagból kiindulva lehet majd pótolni a hiányokat. Hegedüs Nándor hívta fel arra a figyelmet, milyen fontos lenne különböző más budapesti és vidéki napilapok átvizsgálása, amelynek eredménye az egyes cikkek hitelességének sokat vitatott kérdését segítene megoldani ; szükséges lenne a cikkekkel kapcsolatos adatok, dokumentumok még szélesebb körű összegyűjtése. (Ezekre a kérdésekre később még visszatérünk.) Inkább problémaként említem : Fehér Dezső, az általa összeállított *Ha hív az acélhegyű ördög* (Oradea, 1927) előszavában arról szól, hogy még Ady maga vetette fel előtte cikkei összegyűjtésének és kiadásának gondolatát ; Fehér akkor össze is gyűjtött egy nagyobb köteg újságkivágást és kéziratot. Földessy Gyula is ismeri ezt az adatot (l. IT 1956 : 52) ; érdekes lenne megtudni, hová lett ez a gyűjtemény, mit lehet tudni sorsáról. A kérdés annál is fontosabb, mert köztudomású, milyen kevés az eredeti megmaradt Ady kézirat : az ÖM. I—II. például egyre sem utal.

Az anyaggyűjtésen túlmutat már az ÖM. egyik legfontosabb, legbonyolultabb kérdése, a szövegek *hitelességének* problémája. A kiadás szerkesztői — elvileg rendkívül helyesen — nemcsak a kétségtelenül Adytól való, tehát nevével vagy közismert betűjelei egyikével szignált cikkeket vették fel gyűjteményükbe ; hanem egyes, más betűjelekkel szignáltakat s azokat a névtelen cikkeket, amelyekről életrajzi, stilisztikai, tematikai okokból valószínűnek tartották, hogy Adytól valók. Az ilyen módon a kötetekbe került cikkek arányára jellemző, hogy az első kötet 352 cikkéből 89, a második kötet 323 cikkéből 242 a névtelenül megjelent, de Adynak tulajdonított, azaz csaknem pontosan a felvett cikkek fele. A szerkesztők érvei a felvételre vonatkozólag (ld. I. 512. l.) feltétlenül elfogadhatók, elvileg eljárásuk hibátlan ; irodalomtörténeti, életrajzi, stilisztikai, politikai-eszmei indokok s az újságírástermszete egyaránt alátámasztja ennek a kétségtelenül merész lépésnek jogosultságát. Más kérdés : vajon a *gyakorlati* munka folyamán minden Adynak tulajdonított cikk esetében igazuk volt-e, illetőleg nem maradtak-e ki a gyűj-

teményből Ady cikkek. Nem érzem magam illetékesnek — ehhez az egész anyagnak hónapokig tartó átbúvárlása lenne szükséges —, hogy az egyes cikkek hitelességének kérdésében állást foglaljak. Inkább csak összegezni szeretném az elhangzott kifogásokat¹, s általánosságban rámutatni a hitelesség, illetőleg a névtelen cikkek szerzősége eldöntésének kérdésében felmerülő aggályokra.

A konkrét bírálatot rendkívül megnehezíti, hogy a szerkesztők az egyes cikkeknél nem közlik, milyen indokok alapján tulajdonították azokat Adynak. A további kötetekben véleményem szerint *mindenütt meg kellene jelölni*, ha csak utalás formájában is, *milyen életrajzi, stilisztikai érvek, esetleg milyen személyes emlékek és értesülések indokolták a cikk beiktatását*. A besorolással kapcsolatos főbb általános problémák:

a) A betűjelek kérdését alaposabban meg kellene vizsgálni; -di nemcsak Adyt, de Somogyi Endrét is jelent, A. inkább Albá-t, azaz Fehér Dezsőt jelöli (Kovalovszky Miklós).

b) Egy-egy kor újságírásának — s különösen a vidéki újságírásnak — stílusa alapján egyöntetű; Ady az 1900-as évek elején — minden zsenialitása, bontakozó különleges éleslátása ellenére — egy volt a sok kezdő vidéki újságíró közül; stílusa, írásmódja, képei ott formálódtak a közös munka során. Bíró Lajos cikkei például sokban emlékeztetnek az ő cikkeire. Ady stílusa nem egyszerre alakul ki, 1899–1900-ban alig van még egyéni hangja, 1901–1902-ben is csak legjobban sikerült cikkei viselik félreérthetetlenül magukon egyéni stílusa jegyeit.

c) Ugyanez az aggály tartalmi vonatkozásban is fennállhat: Ady világnézete sokban ellentmondásos, a nagyváradi években — valóban egyedülálló s kimagasló meglátásai, fordulatai ellenére — sokban azonos társaiéval, tanul tőlük s tanítja őket. Egy-egy merész fordulat, jó megfigyelés a Szabadságban s különösen a Nagyváradi Naplóban csupán merészségénél vagy haladottabb voltánál fogva nem biztos, hogy Adyé. Mindebből az a kettős következtetés is származik, hogy nem lehet a jelzetlen Ady cikkekből kritika nélkül minden esetben messzemenő következtetéseket levonni, s másrészt nem lehet a fiatal újságírót minden más társától különböző, előzmények nélküli stílus- és eszmei zseniként felfogni.

d) Tekintetbe kell venni az újságírói munka sajátos természetét: az egyik munkatárs cikkébe beleír a másik, egyik kolléga írását a másik fejezi be, sokszor a szerkesztő gondolatai, sőt fordulatai kerülnek be a megjelent cikkbe.

e) Végül — s erre Hegedüs Nándor még publikálatlan kutatásai mutatnak rá —, nagyobb figyelmet kell szentelni az „ollózásoknak”. Szerinte ugyanis számtalan Adynak tulajdonított, sőt jellemzőnek tartott cikk megjelent egy pesti (Budapesti Napló, Budapesti Hírlap, Pesti Napló, Magyar Estilapok) vagy egy másik vidéki lapban és egyszerűen átvették. Az „ollózás” többféle módja (egyszerű átvétel, átvétel címváltoztatással, cikk egy részének átvé-

¹ L. IT 1956: 56 (Hegedüs Nándor), IT 1956: 57 (Kovalovszky Miklós), Művelt Nép 1955. 33. sz. (Komlós Aladár), valamint Hegedüs Nándornak és Szilágyi Gézának az Ady-anekéthoz írásban benyújtott, és a Szövegkiadási Bizottság 1956. III. 19.-i ülésén Kovalovszky Miklós, Hegedüs Nándor és Varga József részéről szóban elhangzott észrevételeket. — Cik kem nyomdába adása után jelent meg Kovalovszky Miklós alapos, újszrevételeket tartalmazó bírálata a kiadás II. kötetéről (I. T. K. 1956: 204–218).. amely éppen a hitelesség kérdésével foglalkozik legrészletesebben.

tele, átvett cikkhez új rész írása) is szokásos volt és szokásos ma is az újságírói gyakorlatban. Ha az adatgyűjtés erre is kiterjedt volna, bizonyára több Adynak tulajdonított cikk bizonyul pusztá átvételnek.

Ezek az általános szempontok óvatosságra intenek tehát. De maguknak a cikkeknek pusztá vizsgálata is több megfontolásra készítet: különösen azért, mert, ismétlem, a kötetbe iktatás indokolása hiányos. Hogy csak néhány kiragadott példát említsek: a Szabadság »Hétről-hétre« rovatát Nagy Endre szerkesztette, Ady általában szignálta odaírt cikkeit; akkor mi indokolja az I. 198 számú jelzetlen »Hétről-hétre« cikk beiktatását, amely különben is fáradtabb, erőtlenebb? Aggályaim vannak az egészen kis terjedelmű, kommuniké szerű cikkek, egyszerű közlések Adynak tulajdonításával kapcsolatban (pl. I. 56, I. 218, I. 241., I. 250, I. 330.); ezek éppúgy lehetnek Adyéi, mint bármely más kollégájáé vagy akár külső munkatársé. Van jónéhány színikritika is, mely egyáltalán nem üt ki a többi közül, nehezen lehet rajta felfedezni Ady kezenyomát: éppúgy lehetnek az övé, mint másé. (Pl. I. 243. I. 263., I. 268., I. 314.) Ady korai cikkei közül is kirí a Csongor és Tündéről szóló (I. 267); nemcsak azért, mert, mint Komlós Aladár kimutatta (Művelt Nép 1955. 33. sz.) egy része Gyulai életrajzának átírása, hanem azért is, mert a megmaradt szöveg is primitíven-fellengzős. Szaporíthatnám ezeket a példákat; van tehát jónéhány olyan jelzetlen, vagy betűjellel szignált cikk, amely első olvasásra is erős kétségeket ébreszt. Kovalovszky Miklós idézett cikkében az első kötetre vonatkozóan nagyszámú Adynak tulajdonított cikkről mutatja ki, hogy más írta őket; s ugyanakkor felhívja a figyelmet több, kétségtelenül vagy valószínűleg Adytól származó, de a szerkesztők által kihagyott cikkekre; tudomásom van Hegedüs Nándor kutatásairól, melyek szerint a második kötetben az Adynak tulajdonított, de nem tőle származó, hanem kimutathatóan másolpban előzőleg megjelent cikkek száma ötven körül jár. Ugyancsak nagyszámú, szerinte, az első és második kötetből kimaradt hiteles Ady-cikkek száma. Helyes lenne, ha egy hamarosan megjelenő pótkötetben a kiadás szerkesztői bírálatukat hasznosítanák. A hitelesebb kérdésének gyakorlati megoldásaként pedig azt javaslom, hogy a további kötetekben a *nem kétségtelenül igazolható hitelességű, de a sajtó alí rendezők által Adynak tulajdonított cikkeket a Függelékben közöljék*; az első és második kötet anyagára vonatkozólag pedig a változtatásokat egy külön pótkötetben sürgősen tegyék közzé.

A *szövegközlés* elvei megfelelnek a Magyar Klasszikusok Kritikai Kiadása Szabályzatának, talán avval az eltéréssel, hogy az idegen szavak helyesírásában az egykorú formát követik. Bárcz írásmódok nyelvtörténeti dokumentum-értékét erősen vitathatónak tartom, (több munkatárs, nyomdai, korrektori bizonytalanságok, ollózás stb.) talán valamelyes értéket jelent az írásmód megőrzése; az olvasást semmi esetre sem zavarja.¹ — A szövegek csoportosítása általában megfelelő. Néhány apróbb korrekciót mégis szükségesnek éreznék. A kötetek szigorú időrendben közlik a szövegeket, válogatás nélkül a különféle célú, hosszúságú cikkeket. Az első kötet függelékébe került a Debreceni Hírlap 1899. és 1900. évfolyamában a „Szerkesztői üzenetek” között folytatott levelezés, ez viszont érzésem szerint inkább egy dokumentumokat, levelezést stb. tartalmazó kötetbe való. Viszont a kötetek függelé-

¹ Kovalovszky M. id. cikkében a cikkek eredeti helyesírásának megtartását javasolja; nagyszámú érve ellenére sem tudok álláspontjával egyetérteni.

kébe kerülhettek volna az olyan, kommunikék, vagy más lapokból átvett szöveget kísérő három-négy soros közlemények, mint például az I. 25., I. 275., I. 276. sz. alatti kommuniké-szerű színikritika, az I. 26. sz., a „Különféle” rovatban megjelent, nyílttér jellegű közlemény verseskötete megjelenéséről, az I. 218. és I. 219. alatti idegen lap szövegét kommentáló néhány sor, a II. 126. sz., a szociáldemokrata párt kiáltványát kísérő pár mondat, a II. 287. sz. három sor. feltéve persze, ha az ezek közül névtelennek jelzett cikkek valóban Adytól valók. Ez a kérdés szorosan összefügg avval, hogy, amint arra a Jegyzetek tárgyalásánál még visszatérünk, sehol sincs feltüntetve : az egyes közölt cikkek milyen helyet foglaltak el a lapban.

A *szövegváltozatokat* a kiadás nem közli, nyilván azért, mert a cikkek kézírata, kefelevonata stb. nem állt rendelkezésre, s így variánsokról sem lehet beszélni. Ennek a ténynek felemlítése azonban a Jegyzetek bevezetésében hasznos lett volna. Ami végül a *szövegkiegészítéseket, javításokat* illeti, azokat teljes mértékben indokoltaknak, helyeseknek tartom. Itt a szövegközlés kérdésénél említeném még meg, hogy a sajtóhibák száma — az Akadémiai Kiadó más kiadványaihoz képest — aránylag csekély (ilyen akad a II. 369., II. 372. sz. cikkekben), viszont több — a nyomdai munka hanyagságáról árulkodó — tördelési hiba, szétesett sor stb. csúfítja a köteteket.

III.

Az ÖM. első két kötetének 80 petit-oldalnyi *jegyzetanyag* jelent a bíráló számára, a hitelesség mellett, talán a legnagyobb problémát. Mindenekelőtt le kell itt is szögezni : hatalmas és *úttörő* jellegű munka eredményei vannak előttünk. Feltáratlan területre kellett a sajtó alá rendezőknek behatolniuk : a napi aktualitásokhoz, egyszer fel-felbukkanó személyekhez, már a távol kódébe veszett apró eseményekhez fűződő cikkek éppúgy próbára teszik a jegyzetelőt, mint a nagy történelmi eseményeket, a politika fordulóit kommentálók. A századelő eseménytörténetének megíratlansága éppúgy nyomaszt, mint politikai mozgalmak *részletes* marxista értékelésének hiánya ; az Ady-filológia hátramaradottsága éppúgy, mint a sok apró helyi tény nehezen kibogozható volta. S ha ehhez hozzátesszük : hogy hasonló természetű, — tehát ilyen szétágazó s ennyi apró eseményre, elfeledett eseményre vonatkozó — s méretű jegyzetelő munkára a magyar kritikai kiadások történetében még nem volt példa, külföldön is alig : akkor előttünk áll a jegyzetelők feladatának nagysága Mindezeket tekintetbe véve kell azt megállapítanunk, hogy Földessy Gyula s munkatársai *úttörő* jelentőségű munkát végeztek : a cikkek nagy részéhez jelentős mennyiségű anyagot gyűjtöttek, s a bennük említett személyek, események általában kellő megvilágítást nyernek. Vannak olyan jegyzetek, amelyek az eddigi ismeretlen adatok hosszú sorát tárják fel, s a kor történetének így jelentős forrásaivá válnak. (Főleg a II. kötetben található sok ilyen jelentős jegyzet ; a legsikerültebbek közül hadd említsem csak példának a II. 99. sz. (Bessenyei Ferenc ügy), a II. 283. (Vázsonyi Vilmos-ügy), a II. 4. sz., és más, a diákmozgalmakkal kapcsolatos cikkek jegyzetét stb.

És mégis, éppen a kiadás jegyzeteivel kapcsolatban vetődhetik fel a legtöbb probléma, lehet a legtöbb aggályunk. Ismétlem, szinte analógia nélküli ez a vállalkozás : ilyen tömegben rövidebb, aktuális jellegű írások

kritikai kiadására a magyar filológiában egyáltalában nem, s külföldön is csak ritkán találhatunk példát. De néhány, XIX. század végi vagy XX. századi író irodalmi és publicisztikai cikkeit tartalmazó külföldi kritikai kiadás példája (a SzU. Tudományos Akadémiája Gorkij összkiadásának 27., cikkeket tartalmazó kötete, a nem kritikai, de összkiadások France, Mallarmé s Rimbaud műveiből, — az előbbire az 1934-ben kiadott, *Pages d'histoire et de littérature*-t tartalmazó XXIV. és XXV. kötetek, az utóbbiakra a *Pléiade* sorozat 1947-ben, illetve 1946-ban megjelent mintaszerű kötetei), s ezenfelül a már klasszikussá vált Goethe, Heine s Gogol kritikai kiadások tanulsága ad némi támpontot az összehasonlításra.

Csak röviden említem meg, hogy a jegyzetek előtt álló különben hasznos és tanulságos bevezetésekből hiányolom az eddigi Ady-próza kiadások bibliográfiailag pontos felsorolását, valamint az Ady szilági, debreceni s nagyváradai éveivel foglalkozó fontosabb irodalom sommás felsorolását.

Az egyes jegyzetek szerkezetét általában jónak tartom, de már a pusztán filológiai adatok terén is érzek némi hiányt. Az egyes cikkekről szóló jegyzetekben a sajtó alá rendezők feltüntetik a cikk sorszámát, címét, megjelenési helyét és aláírási módját. Emellé, újságcikkekről lévén szó, kínálkozna annak feltüntetése: a lap melyik oldalán s főleg melyik rovatában jelentek meg. Semmi esetre sem közömbös, vajon egy cikk vezércikk volt-e, vagy esetleg a Hírek „kopf”-ja, a tárca-rovatban látott-e napvilágot, vagy a „Különfélék” közt. A névtelen cikkek szerzőségének eldöntéséhez is hozzásegítene ez. Ezenfelül: a kritikai kiadások általános szokása szerint, fontos lett volna feltüntetni, hogy az illető cikk a kritikai kiadáson kívül hol jelent meg. A kiadás összeállítói csak azt tüntetik fel, hogy néhány nagy gyűjtemény valamelyikében megjelent-e a cikk (l. I. 514. l.). De érdekes lenne a kisebb, szétszórta, Adyval egykorú és későbbi kiadványok jelzése is. (Csak egy példa: Fehér Dezső már 1919-ben Nagyváradon kiadott egy gyűjteményt Ady cikkeiből, „A zsidóságról” címmel; alighanem ez az első megjelent kísérlet Ady újságcikkei egy részének összegyűjtésére.) Hadd említsen meg evvel kapcsolatban még, hogy a II. kötet 260. sz. cikkétől kezdve — nyilván elnézésből — elmaradtak a nagy gyűjteményekre utaló jelzések is (pl. II. 259. és 266. Vál., II. 308. teljes egészében, II. 256. és 272. részleteiben: FL. stb.).

A kritikai kiadások jegyzetelésének véleményem szerint egyik — ideális — követelménye lenne, hogy a jegyzetek utaljanak a cikkekről szóló teljes — vagy legfontosabb — irodalomra. Igaz: az Ady-irodalomban több a pletyka, mint az értékelés, több a szubjektív önigazolás, mint a figyelembeveendő állítás. De: a legapróbb adat, a legkisebb utalás is fontos; s a terjedelmes irodalomban a sok lényegtelen mellett akad itt-ott érdekes, megvilágító, lényeges is. A sok életrajzból, apró értékelésből, ha kellő s nagyon súlyos kritikával is, de adatokat kaphat a kutató; s a kritikai kiadás szerkesztői helyesen tették volna, ha feldolgozva ezt az irodalmat, minden cikknél utalnak az arról szóló írásokra, az ifjú Adyról szóló, talán legelső könyvtől kezdve (Szenes Béla: Az ifjú Ady, 1913) az emlékezéseken keresztül Bóka László művéig, az első tudományos igényű nagy Ady-monográfiáig. Persze: óriási erőfeszítést igénylő munka az irodalom feldolgozása cikkeket szerint, s talán gyakorlatilag megoldhatatlan lett volna e kiadás első köteteinek alkalmából. De a továbbiakban kívánatos, hogy a sajtó alá rendezők legalább a legfontosabb cikkekről szóló, — azokat értékelő vagy történetileg feltáró, — leglénye-

gesebb irodalomra, néha a jegyzetek bevezetésében, néha egyes cikkekkel kapcsolatban utaljanak. Hogy csak egy példát hozzak: az Ady Debrecenből való távozásával foglalkozó cikk (I. 154: Amolyan búcsú-féle) jegyzetébe megemlítésül kínálkoznak Ady Lajos, Dutka Ákos, Pásztor Bertalan, Fehér Dezső, Kardos László, Bóka László s mások ide vonatkozó állításai.

A jegyzetek egy másik — általános — hiányossága a „mellékletek” teljes hiánya. A kiadás csak magukat a cikkeket közli, s a kínálkozó alkalmaikkor nem utal s egy esetben sem közli az azt megelőző, kísérő vagy követő, a cikkhez csatlakozó dokumentumokat — evvel a gyakorlatával már azután szöges ellentétben minden színvonalas külföldi hasonló kiadással. (Hadd említsem meg, hogy a nem teljesen kritikai igényű kiadások is bőséggel közölnek ilyen dokumentumokat.) Néhány példa világítsa meg, mire gondolok: I. 5. (Egy levél) tulajdonképpen válasz Somogyi Endrének egy, Ady előző cikkét bíráló írására, amelyre a jegyzet is utal; nem lett volna helytelen, a cikk jobb megértése végett, idézni belőle. — Az I. 42. az „Egyetemi Körről” szóló cikk, mint a jegyzet is jelzi, vihart váltott ki, két cikk is felel rá: Komáromy Zoltáné Adyt támadva, Sipos Béláé védve. Nem lett volna érdektelen egészüket, vagy egyes részeit közölni. — Az I. 154. számú cikkhez (a híres Amolyan búcsú-féle) a Debrecenből való távozás okmányai, az erre vonatkozó feltételezések, levelek is megemlítést vagy közlést érdemeltek volna. — Az I. 178. ugyancsak híres, sokat idézett cikk: a Nyilatkozat Rádl Ödön támadására. Itt viszont nemcsak Rádl beszéde eredeti szövegét hiányoljuk, hanem még inkább a támadás kivédésére írott másik két cikket: Nagy Endréét s Biró Lajosét, amelyek a lap ugyanazon számában jelentek meg. Közlésük éppen az Ady gondolatvilága és stílusa kialakulásának tanulmányozása szempontjából lett volna jelentős. — A híres, sokszor idézett „Egy kis séta”-hoz (I. 343.) is nagyobb dokumentációs anyagot kívánnánk. Annak megemlítésén túl, hogy Fehér Dezső a *Ha...*-ban a kézirat fakszimiléjét is közli, a perindítását, az azzal kapcsolatos iratokat is itt kellene — legalábbis utalás formájában — ismertetni. — Ugyancsak alapvető dokumentum a Szabadságtól a Nagyváradi Napló szerkesztőségéhez való átmenetét bejelentő „Levél” (II. 7.). Itt is nagy az erre vonatkozó állítások, dokumentumok, nyilatkozatok száma a különböző életrajzi forrásmunkákban. Érdemes lett volna a lap ugyanazon számában megjelent üdvözlő verset, a Dal Ady Endréhez címűt is közreadni. — Más jellegű példák: a II. 252. sz. cikk (A Szabadelvű párt jelöltjei) végig egy, a Szabadságban megjelent cikkel vitázik, amelyet a jegyzet nemcsak, hogy nem idéz, de meg sem említ. A II. 258. sz. cikk és több másik is a nagyváradi városatya-választásokról szól. Evvel kapcsolatban, a cikkek jobb megértése kedvéért is, helyes lett volna az egykorú sajtó alapján a választások végeredményét közölni. — A II. 259. sz. cikk (A nagyváradi káptalan tisztessége) is az „Az egy kis séta” utókövetkezményeinek visszhangja. Ide is kínálkoznék a per anyaga, rá vonatkozó akták ismertetése (l. pl. *Ha...* 215. l.; Nagy Andor: *Tavaszi Váradon* 213., könnyen hozzáférhető és közölhető dokumentumok). A jegyzetapparátus ilyen irányú kibővítése nem jelentett volna nagyarányú terjedelem-növelést, viszont nagyban növelte volna a kiadvány forrásértékét.

A jegyzetek *szövegére* vonatkozólag négy fő problémát vetnék fel, hangsúlyozva ismét azt a teljes elismerést, amelyet az eddig végzett munka megérdemel és azt, hogy megjegyzéseim a következők kötetek még tökéletesebbé tételét célozzák.

1. A jegyzetek gazdag anyagot, sok adatot tartalmaznak, ám mégis akadnak kisebb-nagyobb megmagyarázatlan részletek, felderítetlen adatok olyan vonatkozások, melyek a cikkekből nem érthetők, s melyeknek magyarázatára a jegyzetek lennének hivatottak. Ugyanígy akadnak — kisebb számban — apróbb tévedések, elírások is. Egy részükre az első kötetet megvitató ankét már rámutatott. A szorgalmas tallózás a hiányok számát mind az első, mind a második kötetben még szaporíthatná; magam kb. ötven cikk jegyzetelésénél éreztem hiányokat. Hadd idézzek néhányat: a debreceni cikkekben sokhelyütt hiányoznak a színészek neveihez fűzött magyarázatok; az I. 190. sz. cikk egy parlamenti csatára céloz, amelyről a jegyzet nem tesz említést; az I. 191. sz. levél jegyzete nem említi meg azt a különben kézenfekvő tényt, hogy Ady Lajoshoz íródott; az I. 194. számúban magyarázat nélkül marad a Lónyai Elemérné ügy; az I. 203. sz. cikk „Traviaták”-ról szól és sok életrajzban megvilágított váradi helyi botrányokra céloz. (L. Nagy Andor, Dutka Ákos id. műveit, sőt Emőd Tamás verseit is.) Nem ártott volna egy rövid utalás ezekre a problémákra; az I. 277. sz. cikkben megemlített gróf Károlyi Gábor nem annyira radikálisnak, mint inkább a Függetlenségi Párt szélső balszárnyához tartozónak mondható; az I. 293. számúban a „holt kéz”-nek egy megfelelő magyarázata kíváncsozik; az I. 317. sz. cikkhez (amely állítólag különben nem Adyé) a helyesírási vitákra való utalás hiányzik; az I. 345. sz. cikk közli a benne szereplő Szohner Antal halálozási évszámát, s azt 1895-ben adja meg, ami annál kevésbé lehetséges, mert a cikkben említés történik arról, hogy Szohner ott volt a bírált darab bemutatóján; nem világos, hogy a II. 5. sz. cikk milyen összefüggésben íródott; a II. 42. sz. cikk jegyzete csak utal Ady és Bartha Miklós viszonyának korábbi eseményeire, az aláírásgyűjtésre, de nem szól arról az eseményről, amellyel a cikk foglalkozik; ilyen hiba (a jegyzet ugyan a cikkben szereplő személyről szól, de nem arról a cselekedetéről, amellyel a cikk foglalkozik) többhelyütt is előfordul; a II. 181. sz. cikk jegyzete az ott megemlített egy sor névhez csak ezt fűzi: „képviselőjelöltek”, ennyi pedig a cikkből is kiderül; a II. 240. számúban megemlítetlen marad a neves francia színműíró, Brieux; a II. 285. sz. cikkhez Pekárról kínálnak egy jegyzet; a II. 293. sz. jegyzet a váradi szabadkőművesekről inkább pletykákat, kuriózumokat, mintsem tényeket közöl; — s folytathatnám a sort. A cikkekben s a jegyzetekben említett sok személy életrajzi adatainak tárgyalására talán helyes lett volna egységes eljárás (születési-, halálozási dátumok, rövid életrajz; a cikkben említett cselekedet vagy kijelentés; utalás Ady későbbi cikkeire). S ugyanígy helyes lett volna a cikkekben többször előforduló személynevek betűrendes jegyzéke; a több cikkben tárgyalt személyek jellemzése, az egység kedvéért, talán idekíváncsított volna.

2. A jegyzetelés egy másik — csoportosítási, formai kérdése: a fontos politikai, történeti események többszöri előfordulása. Nemcsak ennek a kiadásnak problémája az egyes cikkekhez kapcsolódó politikai események ismeretése különböző terjedelemben, különböző színvonalon, néha nem elég következetesen. Több előző cikkben érintett esemény összefüggő politikai helyzetképét csak az I. 145. sz. cikk jegyzetének második felében kapjuk meg először. A második kötet tartalmazza a Széll Kálmán elleni, az 1901-es választási, a Tisza Kálmán bukásával kapcsolatos cikkek sorozatát, szinte mindegyik politikai cikkben előfordul a Néppárt, a Függetlenségi Párt problémája, a fúzió, az inkompatibilitás stb. kérdése. Mindezeknek magyarázata különböző

jegyzetekben sokszor ugyanazt ismételve, néha az előzményeket később említve, van szétszórva. (L. pl. a II. 1., 9., 12. és 71. sz. jegyzeteket). A II. 16. sz. alatti jegyzet már a II. 1. sz. cikkhez kínálkozna, mert már ott szó van a fúzióról; a II. 276. sz. jegyzet, amely egy, az 1901-es választások utáni cikkhez kapcsolódik, szól csak a Wekerle- és Bánffy-kormányokról, tehát a választásoknál évekkel előbbi eseményekről; az egyetemi ifjúság mozgolódásairól szóló sok cikk jegyzetét is jobban össze kellett volna hangolni. (Pl. I. 187. „Tömeges aláírások” c. cikk jegyzeteletlen, a következményekről csak az I. 286. sz. cikk szövegéből értesülünk, de a jegyzet itt sem utal az előzményekre; az I. 238. sz. cikk jegyzete nem utal rá, hogy az ott kezdeményezett akció, a nagyváradiak csatlakozása a debreceni diákok tiltakozásához, sikertelen maradt.) A jegyzeteléseknek ezen a visszatérő problémáján úgy lehetne segíteni, ha a sajtó alá rendezők az egyes kötetek előtt vagy összefüggő, rövid eseménytörténeti képet, vagy kronológiai útmutatót adnának, ezenfelül összefoglaló politikai értékelést a kor főbb mozgalmairól, pártjairól; a jegyzeteknél pedig csak utalni kellene ezekre az összefoglalásokra. Hadd jegyezzem meg, hogy egyes, összefüggő irodalmi jelenségek is megkívánnak, különösen a későbbi kötetekben, ilyen előzetes összefoglalást.

3. Elő-előfordulnak a két kötetben egyes túlírt, túlmagyarázó, nem mindig szükséges anyagot tartalmazó jegyzetek. olyanok, amelyek nem szigorúan értelmező tényeket közölnek, hanem a jegyzetelő — egyébként sokszor érdekes — elméleteit, értesüléseit. Nemigen szükséges például a I. 227. sz. jegyzet Bodnár-Spengler párhuzama, a II. 111. sz. jegyzet Szilágyi Dezsőre vonatkozó apróságai, a II. 145. sz. jegyzet Rigó Ferencről szóló anekdotája, erőltetettnek tűnik a II. 166. sz. jegyzet Ady-vers párhuzama.

4. A jegyzetek túlnyomó többségükben tartalmilag, történetileg helyesen magyaráznak, foglalnak állást; helyénvalók a politikai értékelések. jó a századelő mozgalmainak, szereplő politikusainak rajza is. Éppen az a tény, hogy a jegyzetek nagyrésze történetileg és irodalomtörténetileg általában helyes, teszi szükségessé, hogy néhány tartalmi vonatkozású problémáról szóljunk. Egy általános jelenségre kell felfigyelni: Ady bizonyos fokú „mentegetésére”. Már a második kötet jegyzeteinek bevezetője is megállapítja: „A liberalizmus elégtelenségét, csődjét Magyarországon nála senki nem látta jobban, s az ő ekkori politikai elemzése ma is helytállóak, többnyire a marxi—lenini ideológia fényében sem találhatni bennök kivetni valót” (II. 425. l.). Ez a szemlélet sok jegyzetben felbukkan. Érzésem szerint ez a beállítás több ponton túloz: „A marxi—lenini ideológia fényében sem találhatni kivetni valót” fordulatot nem érzem szerencsésnek: a korabeli liberális-radikális ideológián lehet mérni Adyt és ezt az ideológiát egészében lehet megvilágítani a marxizmus—leninizmus szemszögéből. Egyes megállapítások, helyzetértékelések kérdését is csak ebben az összefüggésben lehet felvetni. Nem hiszem azt sem, hogy Ady egyedül állt volna felismeréseivel korában. Éppen a kötet győz meg arról, hogyan vállalt közösséget előbb Debrecenben a Függetlenségi Párt majd nagyváradi első éveiben a Szabadelvű Párt programjával, de arról is, hogyan fejlődött, természetesen lassan s ellentmondásosan a radikalizmus felé. Nem kétséges: politikai éleslátásának s morális érzékének nagysága már ekkor fel-feltűnik s egyre inkább kiemelkedik Nagyváradon is; de meglátásai és felfedezései nem annyira egyedülállók — még Nagyváradon sem, ahogyan azt a jegyzetek s nem egy irodalomtörténeti értékelés is feltűnteti. A liberalizmusból a radikalizmus felé való fejlődés közös sajátja volt egy sor nagyváradi

s budapesti újságírónak, s fejlődésük nem független a szabadgondolkodás, a francia radikalizmus, a század elején munkáját megkezdő Társadalomtudományi Társaság hatásától. Ady teljes mértékig korának gyermeke; abban is, hogy eleinte a liberalizmus tisztaságáért harcol (pl. Széll Kálmán ellen Tisza Kálmánért) abban is, ahogy lassan kiábrándul belőle. Nem kisebbsíti nagyságát, ha a fiatal nagyváradi újságírót nem emeljük indokolatlanul kora fölé. S mindezért természetesen nem szorulnak külön magyarázatra, mentetetőzésre tévedései, következetlenségei, mint ahogy nem kellene elhallgatni nyilvánvaló tévedéseit, félrecsúszásait sem. A jegyzetek a cikkek egyes következetlenségeiért a felelősséget Fehér Dezsőre hárítják (pl. II. 427. l.), amiben persze van igazság, de nem kisebbsíti Adyt, ha tudjuk, hogy napi célokért küzdő, lapjával azonosuló, avval még tévedéseiben is közös újságíró volt. Ugyanígy felesleges mentetetést érzek az I. 121. sz. cikk jegyzetében, amelynek nacionalista elemeit a jegyzet főleg „szerkesztői utasítás”-nak tulajdonítja, pedig ezek az elemek Ady akkori, debreceni szélső-függetlenségi álláspontjából következtek: az I. 174. sz. jegyzetben: „a cikk egy pár mondata ellentétben van Ady több debreceni cikkével, mely a szocializmus eszmekörének teljes és lelkes megértéséről tanúskodik”, amely megállapítás nemcsak azt a tényt mossa el, hogy Ady ekkor az ortodox-liberális Szabadság cikkírója volt, s annak álláspontját képviselte, hanem jóval későbbi álláspontját (amely azonban soha sem volt „teljes és lelkes megértés”) vetíti előre, túl nagy súlyt tulajdonítva egy néhány általános — demokratikus mondatnak. Bizonyos elhallgatás, mentetetés érezhető egyes, a zsidó-kérdést érintő cikkeknel is: a jegyzet például kerüli annak kimondását, hogy az a nem magyar nyelvű orfeum, amely ellen Ady több cikkében — helyesen — hadakozik (pl. I. 182., 184., 350., II. 56., 209.) nem német, hanem jiddis nyelvű volt; a romániaból kiülőzött zsidók helyes védelmének viszont van egy bizonyos magyar nacionalista mellékíze is, egybehangzón a szabadelvű sajtó akkori általános hangjával. Ady hatásának mértéktelen megnagyítását látom abban a megállapításban is, amely szerint „Írásainak fölényes, nagy meggyőző erejére vall, hogy a váradi ügyészség egy esetet kivéve nem rekriminálta azokat”, — ami egyrészt akkori írásai jelentőségének túlbecsülése, másrészt a századeleji sajtóviszonyok sematikus felfogása, a fasizmus politikájának történetietlen visszavetítése. Persze: meg kell látnunk, hogy ezek a túlzások, torzítások nem egyedül a jegyzetelés hibái, — következményei az Ady-kép tisztázatlanságának s más oldalról az utóbbi évek sok merev egyoldalúságának, konkrétan: a magyar haladó polgári mozgalmak s főleg a radikalizmus történetietlen lebecsülésének, fontossága és ereje tagadásának.

IV.

Szövegkritikai bírálat keretébe nem illenek irodalomtörténeti jellegű megállapítások; de hadd következzenek legalább néhány megjegyzés arról a sokféle történeti, esztétikai, irodalomtörténeti tanulságról, amely a cikkek olvasásakor szembetűnik. Talán nem feleslegesek ezek a megjegyzések Földessy Gyula alapvető munkássága és új utakat nyitó értékelései, Bóka László úttörő monográfiája után sem, amelyek pedig nagyban felhasználták e kötetek anyagát, de amelyeknek éppen Ady fejlődésére vonatkozó megállapításaival nem mindenben értek egyet.

Az összegyűjtött újságcikkekben mindenekelőtt egy fiatal újságíró munkáját kell látnunk: aki egy forrongó, változásokkal terhes korban, egy lázas ritmusú városban éli a leglázasabb életét: az újságíró életét. Harcok és megalkuvások, győzelmes sajtócsaták és csüggesztő vereségek, beteljesült jövődölések és kínos kudarcok, pletykák és sértődések követik egymást e cikkekben s valljuk meg: a gyors munka, a napi két-három, sőt olykor még több cikk írása meg is látszik rajtuk. A közölt — s kétségtelenül Adytól való — írások nem mindegyike remekmű; a kötetek anyagának vagy egyharmada határozottan gyenge, összecsapott írás, s annál érdekesebb, hogy szomszédságukban ragyognak föl a léleknek s szenvedélynek, a politikai érzéknek és bátorságnak remekművei. A fiatal újságíró politikai meggyőződése, világlátása, stílusa csak lassanként, fokozatosan bontakozik ki, éppen ezeknek a harcoknak és kudarcoknak során. Debreceni korszakában kurucos — mintegy a Függetlenségi Párt balszárnyának radikalizmusa jellemző írásaira, habár álláspontját át is itatja némi vidékiesség. A cikkek nagy része nem mutat túl a korabeli függetlenségi, vidéki publicisztika átlag-szintjén, ha egy-egy meglepő felvillanás, egy-egy zseniális meglátás itt is szembetűnik (pl. „Ellentétek”). Ugyanakkor véleményem szerint ezek a jobb debreceni Ady-cikkek sem oly páratlanok, olyan egyedülállók és korszakot nyitók, mint azt Bóka László többhelyütt (pl. A. E. élete és művei: 103.) kiemeli. A Nagyváradon töltött időszak elején a liberális Szabadság-nál dolgozik, s. igaza van Földessy Gyulának, ez a korszak adja a leggyengébb termést, a lap szűkkörűen értelmezett szabadelvűpártisága, sokféle helyi érdekeltsége, bátortalansága korlátozta a fiatal újságírót. Mégis: ezekben a cikkekben kezd kibontakozni — a Szabadelvű Párt politikájával egyelőre összeegyeztethető — ellenszenve a külsőséges függetlenségi törekvések iránt, antiklerikalizmusa, szabadgondolkodása. A Nagyváradon töltött időszakban pedig a liberalizmus felől lassan, fokozatosan, de állandóan a radikalizmus felé tart. Külön érdekes nyomon kísérni e radikalizálódás állomásait: Adyban az általános elvek talán még nem átgondoltak ekkor, de a konkrét politikai helyzetben, a napi harcok sodrában csaknem mindig a történetileg helyes állásponthoz csatlakozik (Széll Kálmánval való szembeállása, Egan-ügy, egyetemi ifjúság). Lassan ábrándul ki az öreg Tisza Kálmánból, s lassan érik gyűlöletté idegenkedése az ifjú Tisza Istvánnal szemben (II. 211.), a készülő nagy vihar (II. 280.) megérzése egyre gyakoribb motívum írásaiban. Már 1901 augusztusában, még Tisza Kálmán mellett szólva, hangsúlyozza: „Egyek leszünk mi, liberális katonák, az új harcias lobogó mellett: ha mindjárt radikalizmus is lesz reá felírva”; a liberalizmus meghaladása sokban, még annak talaján, az Uechárok (II. 149) s a Diák-dolgok (a „kétféle nacionalizmus”-ról II. 169.) is. A korrupt és opportunist liberalizmus csődöt mondott, — jöjjön a „radikális liberalizmus”, hirdeti e cikkek gondolatmenete (pl. II. 186, II. 187.). A „rég liberalizmus” és a „radikális út” kettéválasztásának gondolata egyre jobban kikristályosodik (pl. II. 237); a pillanatnyi megalkuvások, a régivel való megelégedés keveredik e cikkekben az új utak keresésével, a felvillanó bátor s nagyszerű gondolatokkal. Ady ez időben még bizalmatlanul, idegenkedéssel tekint a szociáldemokratákra; van benne még sok helyi elfogultság, maradt benne még függetlenségi korszakából némi nacionalizmus; szűkösség-érzése, elégedetlensége néha tévutakra is viszi, de már egyre többször a helyes irányba tart útja, — s a helyes irány ekkor s ilyen viszonyok közt Ady számára kétségtelenül a polgári radikalizmus. Politikai nézeteinek fejlődését, felfelé haladót

útját cikkeiben és verseiben részletesen s finom ötletekkel, irodalomtörténeti trouvaille-okkal gazdagon elemzi Bóka László, — ha, érzésem szerint, túlságosan is elmosza azt, amiben Ady közös kor- és harcostársaival s egy-egy felismerésének olykor talán reális jelentőségének nem megfelelő, túlzott súlyt is ad. Ady ellentmondásokkal teljes, bontakozó, forrongó munkássága során születnek aztán a magyar politikai publicisztikának olyan időtálló remekei, mint az *Egy kis séta*, mint a *Betlehem néma*, mint a *Menjünk vissza Ázsiába*.

Ellentmondásokkal, bonyolultan bontakozik ki a cikkekből Ady hivatás-tudata, önmagában való hite is. Bizonyos vidéki öntudat, az újságíró fölénye s ugyanakkor társaságunkivülisége, a lírai költő olykor szenvedett hangulatváltozása keveredik itt a nagy s egyre nagyobbá váló ember elhivatottság-érzetével, újat, változást-akarásával (l. már ennek a két elemnek keveredését az I. 29., az I. 249. sz. cikkeiben). Sajátos, egyéni hangja s stílusa is így, lassan, fokozatosan teljeseedik ki; a korabeli újságírás több sablonja, kész fordulata nyűgözi még, más pesti s váradi publicisztáktól is kap indítást saját stílusa kialakításához, de már, főleg a Nagyváradai Naplónál, egyre tudatosabb, egyénibb hangja, egyre inkább csak az övé; így ötvöződik benne egyé átvev s saját, kor megszabta s most keletkező, világosság s lírai szenvedély.

A cikkek alapos tanulmányozása tehát még árnyaltabbá, még pontosabbá teheti az Ady-képet. A fiatal költő — fent vázolt — fejlődése emberségben, ízlésben irodalmi ítéleteiben s politikai felfogásában sokban közös kortársaiéval, barátaiéval, — de ugyanakkor túl is nő rajtuk. Úgy gondolom: a cikkek tanulmányozásának egyik tanulsága éppen: ha elismerjük azt benne, amiben korával közös, az még nagyobbá teszi mindabban, amivel föléje nőtt.

V.

Összefoglalásul: úttörő vállalkozás Földessy Gyuláé és társaié, az úttörés minden érdemével s elkerülhetetlen hibáival. Nagyszabású vállalkozásuk, hatalmas munkájuk teljes elismerést kell, hogy érdemeljen; s megjegyzéseink, javaslataink azt célozták, hogy a csakhamar megjelenendő további kötetekben a hibák száma lehetőleg csökkenjen. Az anyaggyűjtés kiterjesztése, a jegyzetek elé összefoglalók készítése, jegyzetelt névmutatók, a dokumentáció bővítése, az irodalom fontosabb adatainak feldolgozása, — a kutatás jelen szervezeti és anyagi keretei közt is megoldható. Ehhez a munkához — s az ÖM. I—II. kötetét kiegészítő pótkötethez — szükséges lenne az Ady-munkaközösség kibővítése, minden kortársnak s minden szakembernek a kiadás előzetes megvitatásába való bevonása s nem utolsósorban: a lektori munka érdemibbé tétele.

Szabolcsi Miklós

BORZSÁK ISTVÁN: BUDAI ÉZSAIÁS ÉS KLASSZIKA-FILOLÓGIÁNK KEZDETEI

Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó, 208. lap.

Az örömdetesen gyarapodó magyar tudománytörténeti kutatásnak egyik érett, adatokban és eredményekben gazdag terméke Borzsák István professzor könyve: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. A kis könyv 161

oldalon foglalkozik a nagynevű debreceni tanár életével, irodalmi működésével és a körülötte felrajzó kérdésekkel, s függelékében is értékes dokumentumokat közöl: Budai Göttingából írt leveleit, s azt az öt levelet is, amelyet Göttinga híres professzora, a görög és latin filológiát újjáteremtő Christian Gottlob Heyne (1729–1812) írt hozzá. A függelékben foglalkozik Borzsák Kazinczy és Heyne viszonyával, s könyvét a Göttingában nevelődött magyar diákok névsorával zárja le Götze von Selle publikációjának felhasználásával.

A szerző a klasszika-filológia tudományának kiváló magyar műveirője. Tudományszakjának Magyarországon nincs nagy múltja, de ami van, az mégis érdemes arra, hogy felkutassák. A Magyar Tudományos Akadémia klasszika-filológiai bizottsága mindjárt alakulásakor, 1883-ban elhatározta „a philológiának hazánkbeli történetére vonatkozó adatok gyűjtését és feldolgozását”. A Budai-monográfiát szerzője — eredeti terve szerint — azzal a szándékkal kezdte írni, hogy a maga részéről elősegítse ennek a sokszor elakadó tervnek megvalósulását e tudományszak egyik korai, a maga korában jelentős művelője munkásságának feltárásával és értékelésével.

Borzsák könyve jóval több annál, mint amit címével ígér. Budai Ézsaiás élete színes, változásokban gazdag élet volt, jóval több volt ő, mint tudományáról és könyveiről híres debreceni professzor, aki egy nagy külföldi mestertől nyert indíttatás hatására klasszikus auktorokat magyaráz és ad ki. Ha csak ez lett volna, Borzsák István egységes, zárt szerkezetű, a tárgyhöz nem tartozó elemeket fölényesen mellőző tanulmányt írt volna Budairól, s könyve valóban az lett volna, aminek szánta: gondos részlettanulmány a magyar klasszika-filológia történetéhez, nem több és nem is részletesebb életrajzi elemmel, mint amennyi szükséges az életsors és a művek, edíciók összefüggésének megértéséhez.

Nem így történt, mert kutatásai közben tervét megzavaró és kitérítő problémákkal került szembe, s mert nem tudott szabadulni a feltárt anyag és a körvonalaiban megismert élet varázsa alól, a vállalt téma és a téma számára biztosított tér szűk határai között voltaképpen Budai-monográfiát írt. Kibontakozása az eredeti téma szűk köréből, könyve érdekességét és értékét megnövelte, de művét egyenetlenné, felemássá tette. Ami erénye, az a hibája is.

A klasszika-filológia tudománya nem járt rosszul, sőt többet kapott, mint amire számíthatott, mert a szerző, hogy műve filológia-történeti jellegét valahogyan mégis mentse, könyvében tárgyával lazán összefüggő kérdéseket is megtárgyalt, ilyen fejezete például: *Magyarok beszámolóí Göttingáról*. A tudománytörténet megkapta e könyvben mindazt a tudást, amire szüksége van Budai filológiai munkásságáról, illetve mindazt, amit Göttingától távol, magyarországi forrásaiból egy lelkiismeretes, nagy tudású, tág látókörű, teljes ismeretre törekvő tudós hősének klasszikus műveltségéről, e műveltség gyökereiről és eredményeiről megállapíthatott. Borzsák István könyve jelentős lépés a magyar klasszika-filológia múltjának felderítésében, s ami benne tudománytörténet, azért a szerzőt csak elismerés illeti meg.

Budai Ézsaiás azonban rosszul járt. Pedig milyen jól felismeri, milyen világosan körvonalazza alakját, történeti jelentőségét Borzsák, mikor ezt mondja: „Olyan történeti események, hatások és lehetőségek közepette élt és működött, amelyek nemcsak a maga szűkebb szaktudománya, hanem az egész magyar élet szempontjából páratlan jelentőségűek voltak.” Éppen ezért — az olvasónak ez a benyomása — a szerzőt az egész ember érdekli,

pályafutását a maga teljességében, teljes változatosságában szeretné ábrázolni, s arra törekszik, hogy sokágú tevékenységének mindegyik oldalát megmutassa. Budai kissé homályos, kissé rejtélyes alakja korának, s mint Hatvani alakja körül, körülötte is megindult a legenda-képződés, ezért lélektani problémákat is vet fel. Ezt Borzsák is érzi, s néhány sorából arra kell következtetnünk, hogy hőstét tragikus életű magyar tudósnak tartja, úgy véli: Budai is fájdalmas magyar torzó, ő sem lett azzá, amivé lennie kellett volna, s ami lehetett volna is: tervekkel és látomásokkal indult el egy nagy mester példája s útmutatása nyomán, s elfulladt, elveszett Debrecen porában. „Válaszolnunk kell arra a kérdésre — írja —, miért nem válhatott Heyne egyik legkülönb magyarországi tanítványából a klasszikus ókort kutató tudományszak magyarországi megalapítója?”

Az olvasó, aki a valóságos, a teljes, az élő Budai Ézsaiást keresi a könyvben, öröm és csalódás vegyes, váltakozó érzésével olvassa végig. A szerző engedett a téma csábításának, de egyben vissza is riadt tőle: csak azokat a jelenségeket, mozzanatokot választotta ki és tárgyalta meg több-kevesebb részletességgel, amelyeket a „haladás” vagy a „reakció” — fájdalom, nálunk csak publicisztikai és pedagógiai, nem pedig tudományos — mértéke alá szoktak állítani a teljes élet ábrázolásától idegenkedő történetírásunkban. Olykor igen találó, de többnyire csak vázlatos fejtegetéseket kapunk Budairól, mint történetíróról, iskolapolitikusról, a debreceni kollégium könyvtársáról, hosszú tanári működésének egy kicsiny, de híressé és jelentőssé vált mozzanatáról: a Csokonai-perben való részvételéről és a költőhöz való viszonyáról; világnézetének és politikai meggyőződésének módosulásairól, sőt olykor egyházpolitikai magatartásáról is; akadémiai törekvéseiről, s még néhány — röviden érintett — hasonló kérdésről. Mikor egyik fejezetében Budai püspökségéről szól, ezt a címet adja fejtegetésének: „*Püspöki ambíciók; »világi« vagy »mennyei« tudomány?*” — mintha ezzel megint sejtetni akarná hőse életének fájdalmas kettősségét. Ismétlem, e vázlatok olykor kitűnőek, de a kapott vázlat-sorozatból nem bontakozik a történetileg teljes és hiteles Budai-orca, mert Borzsákot zavarja és nyugtalanítja, hogy hőse egyházi ember volt, s ahol lehet, kitér a „homo ecclesiasticus” ábrázolása elől, s ahol mégis kénytelen foglalkozni vele, ott kissé kusza és bizonytalan vázlatot nyújt róla. Általában „nem tekinti feladatának” Budai „theológiai jellegű írásainak boncolgatását, püspökségének ismertetését”. Ez az ellentét: a téma kiterjesztése a teljes Budai-ábrázolás irányában, viszont önkényes, sem elvileg, sem gyakorlatilag nem indokolt leszűkítése teszi széteső, s ezért bizony nehéz és zavaró olvasmánnyá Borzsák könyvét.

Néhány utalásából kitűnik, hogy ezzel a módszerrel maga sem értett egyet, s ez a tudós-lelkiismerettel való — kényszerűnek vélt — megalkuvás eredménye. Jól látja, a tények felsorakoztatásával bizonyítja is, hogy Budai „élete elválaszthatatlan a debreceni kollégiumtól”, de kitér annak a ténynek megvallása elől, hogy nem kisebb mértékben elválaszthatatlan a magyarországi református egyház tiszántúli egyházkerületének életétől is. Budai élete — akár a kollégium, akár a kerület dolgaival foglalkozott — a magyar református egyház szolgálatában telt el, pedagógusa, majd egyre növekedő mértékben kormányzója volt egyházának. Az eseményekre és külső hatásokra mindig úgy reagált, mint református teológus, mint szorongatott és válságban vergődő egyházának hűséges fia; mint a legnagyobb református egyházkerület exponense, mint a legjelentősebb református kollégium új

utakat kereső, nevelési módszereket alakító professzora. Hatásokra rendkívül fogékony egyénisége ebben a környezetben bontakozott ki és formálódott. A benne élő hajlamok úgy alakultak, módosultak, ahogyan ez a XVIII. század második és a XIX. század első felében a magyar református egyházban lehetséges volt. Ha kiszakítjuk őt e történeti környezetből, élettelen vázzá merevítjük, pedig Budaira éppen az jellemző, hogy minden idegszálával, teljes érdeklődéssel, s ambícióval is, élt a maga korában és környezetében. S mindig kész volt arra, hogy alakítsa, formálja a maga világát. Rendkívül aktív, de igen gyakorlati ember volt: eszményeit mindig csak a lehetőség határai között szolgálta, sohasem a lehetőség ellenére. Amit benne sokszor megalkuvásnak érzünk, voltaképpen a tiszántúli református ember józan valóságérzekéből eredő magatartás volt. Az ő korában kisebbségbe szorult s létében fenyegetett protestantizmust csak ezzel a magatartással lehetett szolgálni. Ha életét és szolgálatát nem az egyházból szemléljük, hanem kívülről, a mi korunk igényeit kérve tőle számon, emberi világában nem fogjuk őt megérteni. Borzsák könyvéből hiányzik az élő ember.

Tudomásul kell vennünk, hogy Budai valamennyi írása — tehát nem csupán a teológiaiak, a klasszika-filológiaiak is —, a református kollégiumi nevelés ügyét szolgálta, ezért csak helyeselni lehet, hogy Borzsák gondot fordít a pedagógus Budai jellemzésére is, de mintha szem elől tévesztené olykor, hogy a méltatott filológiai és történeti könyvek — eredetüket és rendeltetésüket tekintve — elsőrenden a magyar oktatásügy irodalmi dokumentumai, s csak tárgyuknál fogva tartoznak bele az egyes tudományágak fejlődésének történetébe.

Korántsem szakmai elfogultságból, hanem a reális, történetileg és pszichológiaiilag egyaránt hiteles emberábrázolás érdekében sajnálom, hogy Borzsák István nem vetett egy futó pillantást Budai teológiájára. A teológiai művek vizsgálata és a teljes Budai-levelezés megvizsgálása nélkül nem felelhetünk erre a fontos, a könyvben többször is érintett, de valójában meg nem válaszolt kérdésre: mi lakott ebben az emberben? Vajon rejtett elégedetlenséggel, titkolt belső meghasonlással szolgálta-e egyházát, eltemetve ifjúságának álmait? Valóban válság volt-e számára, hogy „világi” tanszékről „egyházi” tanszékre kellett átmennie? Fájlalta-e, hogy belőle, Heyne kedvelt, sokatigéző tanítványából az egyház becsült, de nagyon is elfoglalt mindenese lett? Megvolt-e benne, ha csak csírájában is, a nyugodt arc, a csiszolt modor mögött Misztótfalusi Kis Miklós meghasonlása vagy pedig ő is természetes módon, zokszó és ellenérzés nélkül illeszkedett be az egyházi szolgálatba, mint előtte századokon át annyi más, sokra hivatott, külföldön is jó nevet szerzett magyar református diák? Teológus volt-e a szó hagyományos értelmében és a belső meggyőződés erejével, vagy pedig őt is, a felvilágosodás felé tartó tiszántúli urak papját, megérintette egy másfajta világszemlélet lehelete? Igaza van-e Borzsák Istvánnak, mikor Budait olyan embernek sejteti, aki meggyőződését és magatartását érvényesülésének érdeke szerint igazítja, s az érvényesülés érdekében felejt el ifjúsága forradalmi rokonszenvét, válik „reakcióssá”, áldozza fel tudományos ambícióit? Valóban oly nagy varázsa volt-e rá a „püspöki szék”-nek?

Az olvasóban lépten-nyomon ilyen kérdések merülnek fel, mert ezeket a problémákat olykor a szerző is érinti. De csak futólag s válaszai inkább csak szubjektív sejtetések, mint meggyőző, tudományos érvényű megállapítások. Ez a hiba azonban a módszer egyoldalúságából következik. Jobban megérte-

nénk Budait, a felvetett kérdésekre választ nyernénk, a sok száraz adat mind életre kelne, ha Borzsák vállalta volna a teljes ember ábrázolásának feladatát, s nem csupán csak arra tekintene, ami benne ma időszakosnak és érdekesnek látszik. Csak a teljes létsors, a belső fejlődés menetének és állomásainak ismeretében ítéldhetjük meg Budai alakját és működését; egész életművét kell mérlegre tennünk, mikor azt keressük: vajon „haladó” volt-e, vagy pedig a haladás akadályozója? Megrekedését, pedagógiai térre szorulását tudományos munkásságának Borzsák végül is csak nagy elfoglaltságával magyarázza, mikor ezeket írja: „Az a sokféle ágazó munka, amelybe mindjárt hazajövele után került és amely az évek múltával csak szaporodott, nem tette lehetővé, de nem is igényelte azt a fajta önálló tudományos kutatást, amelyet a németországi, hollandiai vagy angliai egyetemeken látott”. Ez a magyarázat nem elégséges, mert csupán a külső életkörülményekre utal.

Ismernünk kellene Budai személyes vallomásait, bizalmas levelezését ahhoz, hogy egészen közel férközzünk hozzá. Meglepő: milyen kevés írásos dokumentum maradt fenn tőle és róla. Még hivatalos működésének iratanyaga is mennyire töredékes és szegényes! A tiszántúli református egyházkerület levéltárában, a „Püspökök levelezése” című sorozatban, Budaitól, a Heyne-leveleken kívül, csak néhány jelentéktelen levél maradt fenn. A püspöki hivatal irattári anyagában az ő püspökségének korszaka szinte teljesen hiányzik. Az egyházkerületi közgyűlések iratsorozatában hivatali, közéleti működéséről találunk adatokat, de személyes vonatkozású adatot alig. Budai egyéniségét még legjobban a tanárkari jegyzőkönyvekben és a főiskolai iratokban lelhető dokumentumok segítségével lehet megközelíteni, de a levelezés feltűnő hiányosságát ezek a sorozatok sem pótolhatják.

Borzsák hasznos, eredményes kutatást végzett az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjteményében, annak azonban, hogy a Heyne-leveleken kívül a debreceni levéltári anyagot is értékesíteni akarta volna, könyvében nincs nyoma. Bizonyára azért nincs, mert nem teljes Budai-ábrázolásra törekedett, s úgy vélte, hogy az egyházi források tárgya szempontjából nem jelentősek, mellőzhetők is. E jóhiszemű mulasztása nagyon megbosszulta magát akkor, midőn a pedagógus és iskolapolitikus professzort akarta megrajzolni. A *debreceni iskolapolitika; az álmosdi Ratio* a könyv leggyengébb fejezete. A tantervi forrongás hosszú folyamatának megértését a Budai-készítette, vagy az ő gondolatai szerint készült módosítások létrejöttének tanulmányozása nagyon elősegítette volna. Az iratokban sok lélektörő, a módosítások tárgyi és személyi okait megvilágosító adat található.

A helyi levéltárak tanulmányozása bizonyára módosította volna a szerző Budai-képét is. Ez a kép bizony kissé sötét: az érvényesülése érdekében megalkuvó, kiegyező professzor és egyházpolitikus képe. Nem érzem igaznak, nagyon is egyoldalúnak találom, mert mikor hőstét értékel, Borzsák nem igen veszi tekintetbe azokat a külső körülményeket, amelyek „a liberális neveléshez megkiváncsolt kedvet, tüzet és vídamságot” eloltották a debreceni tanároknál. Kissé méltánytalanul érzem a szerző értékelő módszerét akkor, midőn jegyzetbe szorítja le azt a Budai lelkiületére és magatartására mégiscsak jellemző eseményt, hogy teljesen azonosította magát a professzori karral, mikor ez testületileg lemondott hivataláról. A kar érdekeinek, igazának szószólója mindig Budai volt, hiszen Borzsák maga is elismeri: „minden kényes ügyben Budai a tanári kar *diplomatája*”, s „emberséggel és erővel

teljes ékesszólásának” sokat köszönhetett a kollégium, és a kerület is. Úgy érzem, hogy ez az eset: „ily illetlen és nagy következtetésű lépés” nem arra mutat, mintha „ügyesen lavírozva” érte volna el „egyéni céljait”. Nem ez az egyetlen olyan mozzanat, amely Budai természetének csendes, komoly férfiasságára figyelmezteti a kutatót. Tisztában volt saját értékével, s kereste is az érvényesülés útját, — ki nem keresi? — de meggyőződését és a közérdeket talán mégsem rendelte alája egyéni céljainak, legalább is nem olyan mértékben, ahogyan azt az olvasó a könyv olvasása közben feltételezheti. Gyakorlati ember volt, s emellett súlyos felelősséggel terhelt közéleti férfiú, jó szeme volt a valóság és a lehetőség felmérésére, s meg volt áldva tárgyaló készséggel is. Gyakorlati érzékét, a lehetőségeket felmérő, s a lehetőségehez alkalmazkodó bölcsességét egy olyan korban, amely a magyar református egyház és a magyarság történetének egyik legkeservesebb korszaka volt, én megbecsüléssel nézem.

Hogy Budairól és kortársairól helyesen tudjunk ítélni, alaposan ismerünk kell azt a kort is, amely őket egyéni hajlamaik és képességeik mértéke szerint kiformálta, s amelynek formálásához tevékenységükkel maguk is hozzájárultak. Feltárta-e a történeti kutatás elégséges mértékben azt a kort, amelyben Budai élt? Ismerjük-e eléggé a magyar református egyház történetét ebben a korban, helyes szemléletünk van-e embereiről és eseményeiről? Azt gondolom, nemmel kell felelnünk ezekre a kérdésekre.

A református egyház történetírása — ritka kivételektől, különösen Zoványi Jenő és Révész Imre munkásságától eltekintve — sohasem volt valami magas színvonalú. Borzsák forrása, mikor a magyar református egyház dolgairól akar tájékozódni. Barcsa János monográfiája: *A tiszántúli református egyházkerület történelme*, ez a sok jószándékkal, nagy szorgalommal, de szűk látókörrrel és hibás módszerrel készült három kötetes munka. Az egyháztörténet tudománya az utolsó évtizedben még vissza is fejlődött, s hogy ennek a történet- és irodalomtudomány is kárát vallja, arra éppen Borzsák István Budai-monográfiája lehet példa. Bizonyára nem egy tekintetben másképpen írja meg könyvét, s némely kérdésben más eredményre is jut, ha munkája közben modern egyháztörténeti kutatásra támaszkodhatik.

Sok igazság van abban az első hallásra képtelennek tetsző állításban, hogy az Árpádok korát jobban ismerjük, mint a XVIII. századot. Pedig a magyarságnak, s benne a református egyháznak, ez volt az „öldöklő százada”. Még a felszínén sem tudunk egész pontosan tájékozódni. Budai alakja azért oly elmosódó az utókor szemében, mert nem a maga korával, e kor lehetőségeivel mérjük őt, hanem a mi nem egyszer anakronisztikus szemléletünkkel.

Budai hosszú pályafutása alatt nem csupán öt Habsburg-uralkodót ért meg, de átélte népünk és egyháza életének átváltozását is. A kor jól tükröződik sorsának és magatartásának módosulásaiban. Egyetérthetünk Borzsákkal abban, hogy korának egyik legjellegzetesebb, legtöbbet kifejező egyénisége.

Még csak 15 éves diák, mikor a debreceni kollégium gyászünnepélyén dagályos, hosszú latin versezetben búcsúztatja Mária Teréziát, s köszönti az új uralkodót: II. Józsefet. A királynőt — egyebek között — az áldásként kiáradó, termékenyítő Nilushoz hasonlítja: miként a nagy folyó Egyiptom földjére, a nagy királynő kegyelme úgy áradt ki Magyarországra. Érdemes elgondolkozni azon, hogy vajon mi volt a debreceni református diák szívében, mikor dicsőítő versét írta és mondotta? Budai egy szilágysági faluból,

egy felettébb homályos eredetű és szegény sorsú kismemes familiából indult el azon a keskeny gyalogösvényen, amely a magafajta legénykének egyetlen útja volt a paraszti életből való kibontakozásra és az érvényesülésre: a kálvinista diákok hagyományos útján. Tudnia kellett: a magasztalt királynő milyen sokat ártott annak az egyháznak, amelynek ő szolgálatára szánta magát, melytől boldogulását remélte: Mária Terézia a magyar protestantizmust lélekszámában megapasztotta, tekintélyében megalázta, önbizalmában megrendítette, s „vértelen” ellenreformációja többet ártott a magyar református egyháznak, mint I. Lipót véres terrorja. A debreceni kollégium az ország iskolája volt, egy debreceni diák jobban ismerte a néphangulatot, mint egy bécsi miniszter. Budai is tudta: mekkora elkeseredés él a református parasztságban.

Utalt is erre költeményében: „Minden rendes gondolkodású ember örömet ajánlotta fel a életét és vérére» a királynőnek, és ha zavargások ütötték fel a fejüket, mindent megtett a szeretett uralkodó megmentésére.” E zavargások a református magyar nép körében támadtak, s bennük a társadalmi változás igénye a protestáns vallásszabadság igényével ötvöződött. Voltaképpen a XVIII. század jobbágy-mozgalmai a népi kurucság kései hajtásai: kuruczászlók alatt, Rákóczi nevében indulnak, s vezetői között mindig akad református prédikátor, mester vagy diák. A legnevezetesebb kurucz agitátor: Visnyai, debreceni diák, szilágysági prédikátor fia, Budai földije. A kollégiumban is élnek a kurucz hagyományok, s ennek köszönhetjük, hogy a kurucz költészet emlékei fennmaradtak. Budai szavalatát olyan diákság hallgatta, mely szívében nem a királynőhöz, hanem Rákóczihoz húzott.

Úgy gondolom, hogy a református kollégiumok diákjainak és professzorainak érzés- és gondolatvilágát nem a hivatalos jellegű ünnepi beszédekből és panegirikusokból kell megítélnünk, bármennyire igaz is, hogy a Habsburg-uralomnak a református egyházban is voltak őszinte hívei, főként a jobbágy-ságtól félő birtokos nemesség körében. Az egyháziak közül azok voltak „labancok”, akik belefáradtak a sok pusztulást, megpróbáltatást okozó kuruczvilágba és mindenekelőtt békességre vágytak. A kollégiumok szellemére a diák omniáriumokban felbukkanó Rákóczi-nóta a jellemző, nem a diákok ünnepi beszéde, s nem is a „hivatalos” templomi prédikációk. Borzsák finom gúnnyal beszél mindig, valahányszor ez a téma előkerül. Budai lojális nyilatkozatairól, mert beszédeit történeti összefüggésükből kiszakítva szemléli, s nem vizsgálja: mi bennük a belső meggyőződés, s mi a politikai kényszerűség, pedig magyar történetéről szólva maga figyelmezteti olvasóit: Budai nem úgy írta meg *Magyarország históriájá-t*, mint ahogyan óráin diákjainak elmondotta. Ezt a helyes mértéket kell alkalmaznunk az ünnepi beszédekre is, de arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a tömegeiben ellenzéki, szívében függetlenségi hagyományokat ápoló magyar reformátusság a történeti kényszerűség hatása alatt elindult és mindjobban előrehalad a külső és belső megalkuvás útján.

Nem érthetjük meg a III. Károly alatt kibontakozó, Mária Terézia alatt teljességre jutó ellenreformáció könyörtelen következetességét, állami programként való jelentkezését, ha nem ismerjük fel politikai jelentését is: a Habsburg-uralomnak uralma biztonsága érdekében is meg kellett törtennie a rebellis protestantizmust. A hivatalos református egyházi vezetés hamar belátta, hogy az egyház fennmaradásának politikai alapfeltétele a hűség: be kell bizonyítania, hogy a református vallás nem államveszélyes, a reformátusok is hű alattvalók, ezért kíméletet érdemelnek.

A Budai-vers ennek az egyházpolitikának jegyében fogant. Nem a vissza-, hanem az előretétekintés a hiteles vallomás benne: József, az új uralkodó a Nap, tőle várta az életet, a megújulást az elkinzott magyar protestantizmus.

Az ellenséges rendeletekkel és akciókkal szemben a falusi és mezővárosi jobbágy és félszabad tömegekből álló református egyház pártfogást csak a vallásában megmaradó birtokos-nemességtől várhatott, és kapott is. Nem lehet megérteni és megmagyarázni az egyháziak és a világiak, a *hierarchia* és *kyriarchia* küzdelmét, évtizedeken át tartó harcát, ha egyoldalúan vizsgáljuk, s csak azt kérdezzük: mi érdekük fűződött az uraknak az egyházukban való vezérkedéshez, de nem vetjük fel azt a kérdést is: miért igényelte, miért fogadta el, s mikor már elfajult, miért tűrte a *kyriarchiát* a *hierarchiához* ragaszkodó egyház? Azt hiszem, az urak érdekeltségét az egyházban nem szabad túloznunk, hiszen mi jót adhatott számukra egy üldözött és halálraítélt egyház? Az a befolyás és tekintély, amit az egyházban való vezérkedés nyújtott az „uraknak”, vajmi kevés haszon volt ahhoz a haszonhoz képest, amit egy-egy birtokos-nemes katolizálásért kapott. A nemesség magatartásában fel kell ismernünk az atyai hagyományokhoz való ragaszkodás — sokszor, pl. Ráday Pálban, igen erősnek bizonyuló — motívumát is.

A *kyriarchiának* nagy tévedései voltak, s az úri gög, nemesi hatalmaskodás sokszor elviselhetetlennek tűnt fel az egyháziak előtt, a kirívó eseteket azonban nem szabad általánosítanunk, mert gyakran csak egyéni prepotencia volt az, amit a prédikátorok kifogásoltak. Éppen Budai egyik — sajnos, a könyvben nem eléggé értékelt — levele a bizonyíték erre.

Megvallom, nem értem azt, amit Borzsák a *hierarchia* és a *kyriarchia* küzdelméről mond könyve 17. és 18. lapján, s általában e kérdésről való véleményét nem tudom osztani. Mit jelent például konkrétan, milyen valóságos történeti, társadalmi helyzetet jelez ez a különös, elmosódó mondat: „A társadalmi és politikai átalakulás kuruc-kálvinista fogalmazású és színezésű eszméje — mint a tarpai Rákóczi-zászló — a Tisza vidék jobbágyi, kispap- és kispolgári tömegeinek lelkében arra várt, hogy újra kibontsák és meglobogtassák. Ezért vigyáztak a közép- és nagybirtokos nemesek oly féltékenyen arra, hogy ehhez az eszmei zászlóhoz csak ők nyúlhassanak, és hogy ez a zászló csak olyan szélben loboghasson, amelyet ők bele tudnak fogni a maguk vitorláiba”. Néhány találó megjegyzés ellenére sem érzem hitelesnek azt a képet sem, amelyet a szerző arról az akcióról vázol, amellyel a prédikátori rend a maga nemesi kiváltságának megszerzése, illetve biztosítása érdekében indított. Az újabb kutatások arra mutatnak, hogy ezt a kérdést a földesúri ellenreformáció tette időszerűvé, s csak másodsorban beszélhetünk arról, hogy a református birtokos-nemesség nem nézte jószemmel a papság mozgolódását.

Hol állott Budai abban a harcban, amelyet az egyháziak és a világiak vívtak? Ítélnünk-e ebben a kérdésben, amely a léteben fenyegetett református egyháznak éppen olyan súlyos létkérdése volt, mint a Habsburg-uralomhoz való alkalmazkodás, levelezésének ismerete nélkül, mikor éppen egyik levele, a Lónyay Gáborhoz 1818. november 19-én írt levele, figyelmeztet óvatosságra. Kétségtelenül reálpolitikus volt, mert nem is lehetett más, de magatartása nem volt feltétlen meghódolás vagy „ügyes lavírozás” az úri rend színe előtt az egyéni érvényesülés érdekében. Az adatok inkább arra vallanak, hogy Budai ilyen súlyos kérdésekben is etikusan ember tudott maradni.

Az egyháziak és a világiak harca bizonyára nem válik annyira élessé, ha harcuk csak egyházkormányzati kérdések körül zajlik, e harcban azonban világnézeti ellentétek is ütköztek: a hagyományos református kegyesség és egyháziasság került szembe az ébredező felvilágosodással, melynek szellemét az urak képviselték az egyházban. Borzsák is említi Márton István híres vizsgáját, amikor Domokos Lajos teológusok számára nem éppen kedves bíráló megjegyzésekkel szakítja félbe a kérdező szeniort. Ez az eset is mutatja: milyen éles világnézeti különbség volt a két tábor között, de jelzi azt is, hogy az új szellem már kezdi átjárni a teológus fiatalságot, s az úri pártnak voltak meggyőződéses hívei is ama papok között, akiket a reform és a felvilágosodás szelleme megragadott. E távlatból nézve a dolgokat és embereket, éppen nem mondhatjuk, hogy a teológia megvizsgálását kizárhatjuk a Budai-kutatás köréből. Egyébként is izgató probléma: miként járja át lassan egy új szellem a régi iskolát.

Budai alakját főként a Csokonai-per híresítette el. Erről az ügyről most nem szólok, mert mélyen gyökerező társadalmi okairól részletesen szólottam a debreceni kollégium Csokonai-ünnepén tartott emlékbeszédemben. Amit akkor mondtam, azt Borzsák könyvének olvasása után sem kell megváltoztatnom. Csak azt szeretném megjegyezni: milyen lehangoló, hogy hazánk egyik legjelentősebb iskolájának belső életét még ma is inkább kissé esetlen anekdotákból ismerjük, mintsem módszeres, mélyreható kutatásokból.

A történeti környezet rajzának hiányaiért azonban nem Borzsák Istvánt, hanem magát a történettudományt terheli felelősség. Ő gondosan igyekezett megvizsgálni azokat a körülményeket, amelyek között Budai életműve kibontakozott. Meglepő a mű adatgazdagsága és a szerző készsége arra, hogy tárgyát széleskörű történeti összefüggéseiben szemléltesse. Széles látású, távolabbi jelenségeket összefogó módszerének természetesen veszélyei is vannak. A széles körből összemarkolt adatok között néha nehéz eligazodni, a politikai vagy társadalmi-gazdasági fejlődés fogalmait és periódusait nem mindig lehet alkalmazni a kulturális fejlődés egykorú, de lényegükben elütő jelenségeire. Borzsák könyvében is jelen van az a veszély, hogy vulgarizáló módon merev kategóriákba erőszakoljuk a szellemi alkotás tényeit.

Csak fájlalni lehet, hogy a mű nem eléggé érlelt, az adatok halmozásában néhol van valami ideges sietség. A végső simító kéz itt-ott talált volna lenyesni valót és a nagyobb tömörítés, egyes exkurziók elhagyása vagy rövidítése, az előadás nagyobb nyugalma javára vált volna. Így bizony, nem lehet tagadni, minden érdekessége mellett is fárasztó olvasmány.

A mű szerkezete, az anyag csoportosítása, a bizonyító adatok megvalóztatása ellen lehet kifogásokat tenni. A hibák és a hiányok egyoldalú emlegetése azonban igazságtalan cselekedet volna Borzsák munkájával szemben. Tulajdonképpen feladatának mindenben eleget tett, s amit ezen kívül a teljes Budai-monográfia megvalósítása érdekében vállalt és teljesített, értékes szolgálatnak bizonyult. Műve nagyon komoly figyelmeztetés arra, hogy mélyebben kell ásnunk a múltba, különösen abba a korba, amelyről benne szó van, ha tetszetős feltevésekkel és frázisokkal nem akarunk megelégedni, hanem a történeti igazságot akarjuk napfényre hozni. Borzsák könyve szép és értékes eredménye egy igazságot kereső tudós kutatómunkájának.

Esze Tamás

CHILLER VÁLOGATOTT MŰVEI

Budapest, 1955. Új Magyar Könyvkiadó. »A Világirodalom Klasszikusai« című sorozatban.

Schiller ma minden más német költőnél, még Goethe-nél is elevenebb életet él Magyarországon. Kétségtelen, hogy ezt elsősorban drámai műveinek köszönheti. Az *Ármány és szerelem*, bár nyilván ellentétes politikai értelmezésben, de nagy sikerrel került színre akkor is, amikor a fasiszta uralom virágjában volt — és játsszák most is, immár harmadik esztendeje annak ellenére, hogy két legvonzóbb szereplője, Somlay Artur és Bajor Gizi eltűnt az élők sorából. A Petőfi Színház most támasztotta fel a *Don Carlost*, amely, ha nem is sorozatos előadásokban, de száztíz esztendő óta újra meg újra feltűnt a Nemzeti Színház műsorában. A *Don Carlos* egyébiránt Verdi operájának szövege is őrzi a néző emlékezetében — mint ahogy Schiller lírájának egyik legszebb termékét, az *Öröm-ódát* sűrűn és mindig lelkesen halljuk a IX. szimfónia kórusában.

A most megjelent kétkötetes válogatás a lírikust és a drámaírókat mutatja be majdnem teljesen. A szerkesztő bizonyára velünk együtt sajnálja, hogy az esztétikus Schiller legfontosabb írásaiból nem szoríthatott be valamit a megszabott területre. Ezek az írások nálunk is hatottak annak idején, és ismeretük a magyar költők és esztétikusok jobb megértéséhez is hozzásegítené az olvasót. Ugyanezt elmondhatnók a Goethe—Schiller levelezésről is, — de ennek önálló kiadására talán sor kerülhet még.

A gyűjtemény első kötetének legnagyobb részét Schiller lírája foglalja el, amit a szerkesztő hat könyvre osztott. A hatodikban szerepelnek a Goethevel együtt írt Xéniák és Fogadalmi táblák is. A fordítás körülbelül húsz költő munkája — a mai idősebb és fiatalabb nemzedéken kívül szerepel néhány régebbi Schiller-fordító is — munkájuk majdnem minden esetben kitűnő, de húszan természetesen, húsz különböző Schiller-stílust képviselnek. Ezt a kérdést itt nem kívánom bolygatni, de szeretném, ha Schillernek is akadna olyan magyar rajongója, aminőre Goethe talált Földessy Gyulában, aki egész lírai művét lefordította.

Az első kötetet a *Haramiák* és az *Ármány és Serelem* fordítása fejezi be. A második kötetben következik *Don Carlos*, *Wallenstein tábor*a, a *Két Piccolomini*, *Wallenstein halála* és *Tell Vilmos*.

A gyűjteménynek arányaiban és tartalmában egyaránt impozáns bevezetését Turóczi-Trostler József írta. Úgy tudom, Schiller-monográfián dolgozik most; — mindenesetre úgy érzem, hogy ebben a bevezető tanulmányban együtt van egy ilyen monográfia anyaga Turóczi-Trostler a maga jól ismert, mindent átfogó tekintetével rajzolja meg a Schiller-korabeli Németország szellemi, politikai és gazdasági viszonyait — azt a zsarnokságot, amely ellen a *Haramiák*-ban fellázadt, amely elől elmenekült s amelyet egész életében nem szűnt meg ostromozni. A költő életének külső körülményeivel keveset foglalkozik, annál mélyebbre hatoló tudással és megérzéssel ábrázolja szellemi és művészi fejlődését. A bevezetés sokban kárpótol azért, amit a gyűjtemény korlátozott terjedelme miatt közvetlenül nem ismerhet meg a magyar olvasó — itt elsősorban esztétikai, filozófiai, erkölcsi felfogására gondolok Schillernek.

Egyetlen feltűnő hiányra kell rámutatnom a bevezetésben. A Schiller-drámák tárgyalása közben tökéletesen megfelel a *Messinai menyasszony*-

ról. Pedig ez a darab romantikus tárgyi elemeivel és klasszikus formájával — kórusok! — egészen különálló helyet foglal el Schiller művében. Fontosak az előszavában kifejtett nézetek is, és ha a második kötet végén levő kronológiai összeállítás meg nem említené, ennek a darabnak (amely egyébként régebben magyar fordításban is megjelent) még létezéséről sem értesülne a mai magyar olvasó.

Az alapos jegyzeteket, amelyek a drámák színpadi történetére is kiterjeszkednek, Vajda György Mihály írta.

A gyűjtemény, a dolog természetével járó hiányok ellenére is, jelentős állomása Schiller magyarországi kultuszának.

Benedek Marcell

AZ »OROSZ REMEKÍRÓK« CÍMŰ SOROZAT 1955-BEN MEGJELENT KÖNYVEI

Budapest, 1955. Új Magyar Könyvkiadó

A felszabadulással átszakadtak a szovjet kultúra magyarországi terjesztése elé emelt zsilipek. Olvasóközönségünk mohó kíváncsisággal nyúlt a szovjet irodalom alkotásaiért. Könyvkiadásunk már a felszabadulás első perceitől nagy gondot fordított ennek az érdeklődésnek a kielégítésére, az évek során az olvasók könyvespolcán mind több szovjet regény és verskötet sorakozott, bár — meg kell vallani — a jelentős művek mellé jócskán kerültek jelentéktelen munkák is.

A szovjet irodalom térhódítása széles körben felébresztette az orosz klasszikusok ismeretének igényét is. A megnövekedett olvasótábor tudni akarta, hogy milyen kulturális értékekből sarjadt ki a szovjet művészet. Igaz, a XIX. század orosz mestereinek kiadása az ellenforradalmi években minőségben is és mennyiségben is messze felülmúlta a szovjet írókét, de ezzel még nem mondtunk sokat. Az orosz irodalmat még értelmiségünk is meglehetősen felületesen ismerte. A magyar intelligencia ez idő tájt már nem vetette magát olyan szenvedélyesen a „Kelet titkai”-ra, mint a századforduló tájékán, amikor kellő érzékenységgel reagált mind az orosz művészet eredményeire, mind az orosz társadalmi élet jelenségeire, s amikor a miénkkal rokonnak érezte az orosz város és falu nyomorúságát. Ezek az emlékek a felszabadulás idejére már elhomályosultak. A magyar olvasóközönségnek — amely a nagy társadalmi változásokkal együtt formálódott és új erővel, munkásokkal és parasztokkal frissült fel, — ötven év után szinte újból fel kellett fedeznie az orosz irodalmat. Könyvkiadásunk 1945 után hozzálátott ugyan, hogy betömje azokat a réseket, amelyek a korábbi években keletkeztek az orosz klasszikusok kiadásaiban, de a megoldás nem mindig volt sikeres, az egyes írók kiválogatása és műveik kiadása többnyire rendszertelen és ötletszerű volt. Mind sürgetőbben jelentkezett a rendszeresség igénye: egy többé-kevésbé teljességet jelentő sorozatra volt szükség.

Ezt a feladatot vállalta magára az Új Magyar Könyvkiadó, amikor megindította az Orosz Remekírók sorozatát. A tervezet szerint a sorozat 44 kötetből áll és felöleli a XIX. század valamennyi európai jelentőségű orosz íróját. Az első kötetek — mint ismeretes — 1953 végén kerültek forgalomba, az utolsók 1958-ban jelennek meg.

Válogatás

A válogatás a szerkesztők — Áprily Lajos, Benedek Marcell, Bóka László, Gergely Sándor, Illés Béla, Kardos László, Szinnai Tivadar — figyelmes és körültekintő munkáját dicséri. Nem volt könnyű dolguk, sikeresen kellett egyeztetniük sokféle szempontot. A tervezetből egyetlen maradandó értékű író, egyetlen igazán fontos mű sem hiányozhatott. A szerkesztők külön érdeme, hogy jó néhány íróval most ismerkedhetünk meg igazán. Nyekraszovnak 1955-ben jelent meg először magyar nyelven nevezetes elbeszélő költeménye, a „Ki él boldogan Oroszországban?” Lírai költeményei is jóval teljesebb kiadásban látnak majd napvilágot, mint korábban. Leszkovról alig tud valamit a magyar olvasó, elbeszéléseiből rövidesen két kötetet kap a kezébe. Csernisevskij *Prológusa* is újdonság. Szerencsés gondolat volt Sztaltikov-Scsedrin felkarolása: a tervezetben a régi ismerősök, a Galavljov-család, az Egy város története és a Mesék mellett új, magyar nyelven még nem közölt, de nem kevésbé fontos művekkel, a Posehonyi régi világgal és a Kormányzósági karcolatok-kal találkozunk.

A válogatás terén általában kevés szemrehányás érheti a szerkesztőket, s ami kérdés felmerül, az is inkább az arányokkal kapcsolatos. Erősen vitatható például, hogy Osztrovskij megérdemel-e két kötetet. Tisztelet és becsület a nagy orosz drámaírónak, de úgy hisszük, hogy az igazán jó drámái mind megtalálhatók a Franklin könyvkiadó 1950. évi egykötetes Osztrovskij kiadásában. Semmi szükség sincs tehát két kötetnyi új kiadásra csak azért, hogy ezzel néhány, számunkra még ismeretlen — de ugyanakkor meglehetősen érdektelen — dráma is kiadásra kerüljön. Különösen visszássá alakul a helyzet akkor, ha megfigyeljük, hogy Dosztojevskij aránylag kevés, mindössze három kötetet kap s ezek sem a legjobban reprezentálják a nagy író művészetét (kivétel a *Holtak háza* és a *Bűn és bűnhődés*). Nem a *Fehér éjszakák*, a *Nyetocska* és a *Nagybácsi álma* miatt övezi az író a halhatatlanság fénye. A *Félkegyelmű* vagy a *Karamazov-testvérek* sokkal jobban illettek volna a *Holtak háza* és a *Bűn és bűnhődés* mellé. Amikor Tolsztoj 8 kötettel, Turgenyev és Scsedrin 5-5 kötettel szerepel a tervezetben, Dosztojevskij számára nem méltányos a 3 kötet. Különösen nem akkor, amikor a Dosztojevskij-regények jónéhány évig csak titkos élvezet tárgyai voltak, s amikor 1956-tal végre elérkeztünk oda, hogy a nagy író elfoglalhatja az őt megillető helyet az orosz és a világirodalom történetében. A Dosztojevskij évfordulóra mégis csak egyetlen kötete, a *Fehér éjszakák* jelent meg magyarul. Pedig fordulatot kellett volna, hogy jelentsen ez az év nemcsak Dosztojevskij művészetének értelmezésében, hanem a kiadásokban is. Igaz, hogy a tervezet még 1953-ban készült, s azóta sok víz lefolyt a Dunán. Bizonyos, hogy nem a szerkesztőkön múltott Dosztojevskijnek ez a kurtán-furcsán való elintézése. 1956-ban azonban észbe kellett volna kapniok az illetékes „felsőbb szervek”-nek és megváltoztatniok azt a három évvel ezelőtt még sokak számára helyénvalónak látszó, de ma már mindenkitől megbélyegzett, helytelennek ítélt megoldást, hogy Dosztojevskijnek csak egy számolty és nem egy karosszéket, sőt trónust juttattunk a Parnasszuson. Segíteni még lehet a dolgon, csak egy kis jóakarat kell hozzá. Ha a kiadó keze meg van kötve és nem lépheti túl a 44 kötetnyi keretet, az Osztrovskij-drámák kétkötetes kiadását még mindig egy kötetesre változtathatja, s a felszabaduló papírmennyiség valamely Dosztojevskij-regény kinyomta-

tására szolgálhat. Leszkovot sem kell azonnal két kötetnyi elbeszéléssel be-
léptetni az orosz remekírók közé, egy kötet is megteszi. S így mindjárt két
Dosztojevszkij regény számára szabadul fel a hely és a papír. Mindez, ha
1956-ban már nem is, de 1957-ben még megvalósítható. Jobb későn, mint
soha. Félre kell tenni végre azt az aggodalmat, hogy Dosztojevszkij műveit
csak válogatott elmék, tudósok vagy specialisták élvezhetik, mert a széle-
sebb olvasóközönségnek ártalmas. Nem hisszük, hogy a magyar olvasókö-
zönség ne tudná helyesen megítélni Dosztojevszkij művészetének ellent-
mondásait, ne tudná helyesen megkülönböztetni a benne rejlő nagyságot
azoktól a hamis illúzióktól, amelyek világnézetéből származtak. A Szovjet-
unióban már megkezdődött Dosztojevszkij összes műveinek kiadása.
A szovjet kiadói politika egyáltalán nem félti annak a nagyszámú olvasó-
nak az ideológiai szilárdságát, aki már alig várja, hogy kezébe vehesse Dosz-
tojevszkij elévülhetetlen remekeit. Nekünk sem szabad féltenuünk a magyar
olvasókat Dosztojevszkijtól.

Utószavak

Az Orosz Remekírók sorozatában 1955-ben a következő művek láttak
napvilágot : Puskin : Regények és elbeszélések. Goncsarov : Hétköznapi tör-
ténét. Turgenyev : Rugyin. Nemesi fészek. A küszöbön. Nyekraszov : Ki él
boldogan Oroszországban? Szaltikov-Scsedrin : Posehonyi régi világ. Mesék.
Tolsztoj : Gyermekek. Serdülőkor. Ifjúkor. Csehov : Színművek. Az egyes
köteteket utószó és jegyzetek kísérik. Az utószavak közelebb hozzák az olva-
sóhoz a kort, az író egyéniségét, művészi sajátosságait, a szóban forgó mű
keletkezésének körülményeit stb. Könnyű lenne kákán is csomót keresni és
mikroszkópikus vizsgálattal kutatni ezekben a rövid utószavakban a hibá-
kat. Ha nem élünk ezzel a módszerrel, akkor valamennyiükről szinte egyön-
tetűen elmondhatjuk, hogy jól megfelelnek a célnak, sőt egyesek a korláto-
zott keret ellenére is többet mondanak, mint amennyit várnánk tőlük. Lukácsy
Sándor például Goncsarov : Hétköznapi történet c. regényéhez írt tanulmá-
nyában többre vállalkozik, mint a regény egyszerű elemzésére. Sőt nem elég-
szik meg azzal sem, hogy Goncsarov írói tevékenységét csak az orosz élet
általános problémáival hozza összefüggésbe. Megkeresi azokat a korabeli
nyugat-európai irodalmi jelenségeket, amelyekből kitűnik Goncsarov művé-
szetének beilleszkedése az összeurópai irodalmi folyamatba. Beszél az orosz
és a nyugat-európai realizmus fejlődését mozgóató törvényszerűségekről. Ötle-
tes példákkal világít rá arra, hogy mit jelent — nem általánosságban, hanem
konkrétan, tartalmilag — az a sokszor hangoztatott, de nem kellően meg-
vizsgált és bizonyított állítás, hogy a magyar irodalom fejlődésének törvény-
szerűségei a XIX. században leginkább az orosz irodalom törvényszerűségei-
vel rokonok.

Az utószavak írói egyéniségüknek megfelelően más és más oldalról
közelítik meg tárgyukat. Szempontjaik és stílusuk sokszor gyökeresen eltérő.
Lukácsy Sándor és Kelemen Sándor az esszéista hagyományokat részesíti
előnyben. Heller Ágnes Turgenyev regényeire és Csernisevszkij Prologusára
a filozófus — esztétikus szemével néz. Héra Zoltán tanulmányának megint
másfajta erénye van : a szerző Nyekraszov : Ki él boldogan Oroszországban?
c. elbeszélő költeményét elemezve nagy teret szentel a formai kérdések vizs-
gálatának. Ez a néhány példa is bizonyítja, hogy a marxista irodalomtörténet-

írás és kritika rendkívüli változatosságot enged művelőinek. A különböző hajlandóságú kritikusok és irodalomtörténészek (kár, hogy a kritika- és az irodalomtörténetírás még mindig *két* és nem *egy* foglalkozási ágat jelent), elütő modorban, a szempontok sokféleségével és az ítéletek gazdagságával táגיthatják az írói portrét — ha valóban eredeti gondolatokkal vannak fel-fegyverkezve. Ezek a tanulmányok — ha összevetjük őket — kis méretekben, de igen jól igazolják, hogy a marxizmus nem dogma, amely eleve meghatározott álláspontok és kategóriák közé szorítja az irodalom szakembereit, hanem nagy lehetőségeket nyújtó módszer. Ha helyesen tudjuk alkalmazni, nem leszorítja a gondolkodást, hanem magasba lendíti. Nem fojtja vissza az eredetiséget, az alkotó egyéniségét, hanem teljesebbé teheti. Szabad szárnyalásra indíthat.

Egy-egy utószó néhány részlete mégis hiányérzetet kelt az olvasóban. Kelemen Sándornak a Tolsztoj önéletrajzi trilógiájához mellékelt tanulmányában a Puskin és a Tolsztoj-próza összevetéséről olvashatunk. A szerző röviden rámutat arra, hogy Puskin és Tolsztoj az orosz realizmus történetének két, alapjában különböző szakaszát jelzi, s a tolsztoji lélekábrázolás nem keresheti elődjét Puskinban. Ez igaz. De az orosz realizmus fejlődésének egyes fázisait vizsgálva — ha már a különbségekre felhívjuk a figyelmet — szóba kellett volna hozni Lermontovot, aki a „Korunk Hőse”-vel összekötő kapocs a harmincas évek végének realizmusa és a tolsztoji próza között. Tolsztoj Lermontovban éppen a lélekelemzés nagyszerűségét csodálta. A Kozákok c. elbeszélés megírásához a „Korunk hőse” tanulmányozása nagy ösztönzést jelentett Tolsztojnak. Olenyin, a „Kozákok” főhőse és Pecsorin között a rokonság egészen közeli. S hogy Olenyin társadalmi feleslegessége a Kaukázusban, a primitív népek körében derül ki, nem kis részben Lermontovnak köszönhető. A személyiség belső életének ábrázolása Lermontovval kezdődik az orosz irodalomban, s Tolsztoj nemcsak előre nézett, hogy magasabb — jóval magasabb — szintre emelje a valóságábrázolásnak ezt az oldalát, hanem vissza is tekintett, hogy tanuljon Lermontovtól.

A Scsedrin-művekhez írt utószavak az író művészetének sok érdekes vonására hívják fel a figyelmet. Egyik sem említi azonban a scsedrin szatíra előzményeit: Gogol szatíráit, amelyekben a harmincas évek Oroszorszájáról kapunk nevetésre és haragra ingerlő minden részletében igaz gúnyképet. Scsedrin akkor kezdett írni, amikor Gogolt elérte az őrlület. De nemcsak az idő, egyéniségük is elválasztotta őket egymástól. Gogol, az érzékeny lelkű moralista hol nevetett, hol sírt a világ állapotán, Scsedrin háborgott. Gogol művei morális érzékünket izgatják fel, Scsedrin szatírái elsősorban politikai tartalmuk élességével hatnak. Gogol politikai kérdésekben homályosan látott, Scsedrin a forradalmi demokrata éleslátásával írt az önkényuralomról. S mégis találunk művészetükben rokon jegyeket. Gogol szatirikus eszközei tovább élnek Scsedrin szatíráiban. Sőt, nemcsak ezek. A Posehonyi régi világ — amely tulajdonképpen alig nevezhető szatírának — emlékeztet a Holt lelkek szerkesztési módszerére — az író portrésorozatot ad. Amikor Scsedrin sorra veszi a földesúri világ tipikus figuráit, s egymás mellé állítja őket, hogy jellembeli azonosságai és eltérései kiugróak legyenek, úgy tesz, mint Gogol. Mert Scsedrint Gogolhoz hasonlóan mindenekelőtt az emberi jellemek érdeklik. Gogol ugyanakkor egy anekdotikus, mulatságos eseménybe szövi be szatirikus éllel ábrázolt alakjait, Scsedrinnél viszont nincs esemény, csak jellem. Összefüggő esemény helyett az egyes hősökkel

kapcsolatos történeteket kapunk. S amint az egyik hőst felváltja egy másik, a történet is megváltozik. Az egyes alakokat egységbe fűzi, hogy az író gyermekkori visszaemlékezésésként, első személyben beszél róluk.

A sort tovább lehetne folytatni. De nincs olyan monográfia — nemhogy utószó —, amely mindenkit kielégíthetne. Az a fontos, hogy a hiányok ne legyenek lényegiek. S mivel jelen esetben többnyire olyan utószavakról esik szó, melyek a terjedelemadta lehetőségeket kihasználták, a sort csak szórszálhasogatás lenne folytatni.

Jegyzetek

A kötetek jegyzetei általában gondos szerkesztésre vallanak. Íróik egységes elv szerint dolgoztak és részben név-, részben szómagyarázatokra szorítkoztak. Egyes esetekben, ahol szükségesnek mutatkozott, a műveket a jegyzetek mellett külön magyarázatokkal látták el. Csehov színművei után e magyarázatok a drámák keletkezési körülményeiről tájékoztatnak, Scsedrin meséinél pedig a korviszonyokról, melyek ismerete nélkül mondanivalójuk nehezen lenne érthető. Az egyes kötetek jegyzetanyaga közül a Puskin, a Turgenyev és a Nyekraszov köteté felel meg legjobban a kívánalmaknak. Összeállítóik jól kiválogatták azokat a neveket és szavakat, amelyek magyarázatra szorulnak, s ezek a magyarázatok megfelelően rövidek és a rövidség határain belül alaposak is. Nem mondható ez el ilyen mértékben a többi kötet jegyzeteiről. Gyakran tapasztalható bennük bizonyos egyenetlenség. Érthetetlen, hogy miért kellett egy-két semmitmondó szóval jellemezni közismert írókat és művészeket. Helyes ugyan, ha a kevésbé ismert és mégis fontos egyéniségekről viszonylag többet, alaposabban ír a jegyzet, mint azokról az írókról és művészekről, akik közismertek. Helyes volt például Boileauról öt sorban, Montesquieuról hat sorban írni és főműveiket megemlíteni, míg Voltaire-ről csupán néhány szóval tenni említést. Ebből a helyes elvből azonban helyenként furcsa eredmény származott. A Tolsztoj-kötet jegyzete Schillerről azt mondja, hogy „nagy német klasszikus költő, a szabadság dalnoka, a legnagyobb német drámaírók egyike”. Az ilyesfajta jellemzésnek aligha van értelme. Sok olvasó bizonyára jóval többet tud Schillerről, mint amennyit a jegyzet mond róla. Hasonlóképpen értelmetlen dolog Straussról, a zeneszerzőről írni akkor, ha nem mondunk többet annál, hogy „osztrák zeneszerző, keringői világszerte híresek”, mint ahogyan a Csernisevszkij Prológusának jegyzetírója teszi. Véleményünk szerint Don Quijotén nincs semmi magyarázni való — a Turgenyev-kötet jegyzete viszont értésünkre adja, hogy Cervantes regényének főhőse. Ha nem lehet jobban megmagyarázni ezeket a neveket, miért van szükség a magyarázatra? Okosabb lett volna, ha teljesen kimaradnak a jegyzetből. (Még jónéhány hasonló eset akad, — ezek csak kiragadott példák voltak.)

A semmitmondó jellemzésnek van egy másik, igen elterjedt fajtája is. Legjellemzőbbje a Csehov színművek jegyzeteiben található, ahol Schopenhauer a következő jelzőket kapja: „Szélsőségesen reakciós, idealista, német filozófus”. Semmiképpen sem nevezhető szerencsés megoldásnak, ha egy neves filozófusról, még ha az „szélsőségesen reakciós” is, kizárólag ilyen „adatokat” tudunk közölni, amikor a jellemzés mindössze 5–6 szóból áll. A „reakciós” szó használatával általában csinján kell bánni. Vele sem Schopenhauer filozófiájának tartalmát, sem történelmi helyét nem tudjuk kijelölni.

Hogy mennyire visszaéltünk már ezzel a szócskával, s hogy az mennyire elvesztette konkrét értelmét, azt legmeggyőzőbben a Scsedrin-mesék jegyzetei bizonyítják: két orosz lapról, a „Hír” és a „Moszkvai Közlöny” címűekről azt írja, hogy „reakciós újság” — semmi többet. E két lap tehát, a jegyzetek szerint, egy húron pendült. Pedig ez nem egészen igaz. Az egyik kormánypárti volt, a másik félliberális. Igaz tehát, hogy mindkettő reakciós volt, de nem vallottak teljesen azonos politikai nézeteket, ha nem is voltak halálos ellenségei egymásnak. „A reakciós” szó unos-untalan való használata nemcsak elkoptatja a valódi tartalmat, hanem el is törli az árnyalati különbségeket. Az árnyalatok pedig igen lényegesek.

A Tolsztoj-kötet jegyzeteiben található egy névmagyarázat. Érdekesége, hogy bár teljesen elhibázott, minden szava igaz. Ez Schelling filozófiájának jellemzése. Megérdemli a teljes közlést: „F. W. Schelling, filozófus, a XVIII. század végi és a XIX. század eleji német idealizmus egyik képviselője, a materializmus és a tudomány esküdt ellensége, a vallás élharcosa. Politikai téren a korlátlan királyi hatalom híve volt.” Ezekbe az állításokba nem nagyon lehet belekapaszkodni. De abba már igen, hogy a jegyzetírónak egy szava sincs Schelling természetfilozófiájáról, dialektikájáról, esztétikájáról, amelyekben esetleg mégis találna valamit, amiért Schellingnek érdemes volt filozófiával foglalkoznia. Az öt sorba ebből is belefért volna valami. S ha nem, az öt sort kettővel meg lehetett volna toldani.

Fordítások

Az 1955-ben megjelent kötetek fordítói elkényeztettek bennünket. Különösen Áprily Lajos Nyekraszov- és Németh László Tolsztoj-fordítása mozog már-már a virtuozitás határán. Mindegyik a maga nemében szinte műalkotás. Pedig a feladat amit meg kellett oldaniok, nehéz volt, sokszor megoldhatatlannak tűnő. Nem véletlen, hogy Nyekraszov elbeszélő költeményének magyar nyelvi átültetésére még senki sem vállalkozott Áprily előtt. Nyekraszov az orosz népköltészet elemeinek felhasználásával olyan ritmust teremtett, amely igazában csak az orosz fülben otthonos. A fordítónak a magyar olvasó füléhez kellett igazodnia, de ugyanakkor vigyáznia is kellett arra, hogy a fordítás ne veszítse el az orosz eredeti zenéjét. Áprily legnagyobb érdeme, hogy ezt a kettőséget úgy oldja fel, hogy egyben meg is tartja.

A magyar nyelvnek kevés olyan ismerője van, a rejtett nyelvi szépségeket kevesen értik úgy, mint Németh László. Ezt Tolsztoj-fordítása is bizonyítja. Pedig Tolsztojt nem könnyű fordítani. Tolsztoj nem tűri a nyelvi durvaságokat, a modorosságot, a szintelenséget. Stílusa a ragyogás és a közvetlenség keveréke. Németh László fordításában ez a stílus maradéktalanul érvényesül. Sőt, Németh László közvetítésével a magyar nyelv is gazdagodik Tolsztoj stílusából. Az Új Magyar Könyvkiadó Németh Lászlónál jobb fordítóra nem bízhatta volna a Tolsztoj-műveket.

Nem mellőzhetjük Honti Rezső Scsedrin (Posehonyi régi világ) fordításának említését sem. Az orosz prózaírók közül talán Scsedrin fordítható a legnehezebben. Nem műveinek stiláris árnyaltsága miatt, hanem különös szóhasználataiért. Olvasásához még az oroszok is szótárt voltak kénytelenek összeállítani, hogy a homályos értelmű szavakat magyarázzák. Honti fordítói képességeit mutatja, hogy fölébe tudott kerekedni ezeknek a nehézsé-

geknek. Hűséggel, érthető és szép magyar nyelven tolmácsolja a Posehonyi régi világot.

Kevés hely jut a fordítások erényeinek dicséretére, mint ahogyan kevés jutott a szerkesztés munkájának vagy az utószavaknak a dicséretére is. De a dicséretre nem lett volna elegendő ez a néhány oldal, a hiányok felsorolására viszont elég. Ezért vállalkoztunk inkább a hibák, mint az erények ismertetésére. Izgalommal és szeretettel várjuk a többi köteteket is, s ez minden magasztalásnál többet mond.

Török Endre

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1956. VI. 15. — Terjedelem: 20,50 (A/5) ív, 9 ábra

Akadémiai Nyomda, Budapest — 39796/56 — Felelős vezető: Puszkás Ferenc

ÚJABB KIADVÁNYOK A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNY KÖRÉBŐL

KÖNYVEK

<i>Borzsák István</i> : Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei	20,—
<i>Décsy Gyula</i> : Eine slowakische medizinische Handschrift aus dem 17. Jahrhundert	70,—
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái ..	45,—
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések („Nyelvtudományi Értekezések”)	8,—
„Irodalomtörténeti Füzetek” sorozatból:	
<i>Fenyő István</i> : Az Auróra. Egy irodalmi zsebkönyv életrajza, füzve	8,—
<i>Forgách László</i> : Bajza és Belinszkij, füzve	8,—
<i>Hegedűs Nándor</i> : Ady Endre Nagyváradon, füzve	16,—
<i>Péter László</i> : Espersit János, füzve	8,—
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : A drámaíró Csokonai, füzve ..	8,—
<i>Szádeczky-Kardos Lajos</i> : Miscellánia, füzve	8,—
<i>Juhász Jenő</i> : Mutató a „Nyelvtudományi Közlemények” 1—50. kötetéhez	250,—
<i>Kubinyi Mária</i> : Libri manuscripti Graeci in Bibliothecis Budapestinensibus asservati	30,—
<i>Marót Károly</i> : A görög irodalom kezdetei	50,—
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén, füzve	20,—
II. Nyelvészkongresszus anyaga	85,—
Pais-Emlékkönyv. Nyelvészeti tanulmányok	80,—

FOLYÓIRATOK

<i>I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Közleményei</i>	
Megjelenik évenként általában 1—2 kötet 4—4 füzetben. Kötetenkénti előfizetési ára	40,—
<i>Acta Antiqua</i>	
Megjelenik évenként általában 1 kötet 4 füzetben. Kötetenkénti előfizetési ára	80,—
<i>Acta Linguistica</i>	
Megjelenik évenként általában 1 kötet 4 füzetben. Kötetenkénti előfizetési ára	80,—
<i>Acta Orientalia</i>	
Megjelenik évenként általában 1 kötet 3 füzetben, Kötetenkénti előfizetési ára	80,—
<i>Antik Tanulmányok</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára	30,—
<i>Filológiai Közlemények</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára	40,—
<i>Irodalmi Figyelő</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára	32,—
<i>Irodalomtörténet</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára	24,—
<i>Irodalomtörténeti Közlemények</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára	40,—
<i>Magyar Könyvszemle</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára	60,—
<i>Magyar Nyelv</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára	30,—
<i>Magyar Nyelvőr</i>	
Megjelenik évenként négyszer. Évi előfizetési ára	18,—
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i>	
Megjelenik évenként egyszer. Évi előfizetési ára	16,—
<i>Studia Slavica</i>	
Szlavisztikai folyóirat. Megjelenik évenként általában 1 kötet 4 füzetben. Kötetenkénti előfizetési ára	80,—

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Az I. Orientalisztikai Konferencia:</i>	
<i>Németh Gyula:</i> Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához.....	1
H o z z á s z ó l á s o k :	
<i>N. Kakuk Zsuzsa</i>	61
<i>Rásonyi László</i>	64
<i>Hazai György</i>	64
<i>Fekete Lajos</i>	66
<i>Ligeti Lajos:</i> A magyar orientalisztika időszerű kérdései	71
Az Orientalisztikai Bizottság beszámolójának vitája (A vitát összefoglalta: <i>Uray Géza</i>)	80
Az I. Orientalisztikai Konferencia munkája (<i>Uray Géza</i>)	82
Az MTA Orientalisztikai Konferenciájának határozati javaslatai	84
*	
<i>Kardos Tibor:</i> Dante alkotó képzelete.....	87
<i>Hadrovics László:</i> Szláv jövevényszavaink kérdéséhez. (Hozzászólás <i>Kniezsa István</i> „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című könyvéhez)	133
<i>Szemle:</i>	
Horváth János előadásai és tanulmányai (<i>Keresztury Dezső</i>)	169
Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora (<i>Mezey László</i>)	175
Hésiodos: Munkák és napok (<i>Devecseri Gábor</i>)	185
Turóczi-Trostler József: Lenau (<i>Benedek Marcell</i>)	195
Szabédi László: A magyar ritmus formái (<i>Gáldi László</i>)	198
Ady Endre Összes Művei I—II. (<i>Szabolcsi Miklós</i>)	208
Borzsák István: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei (<i>Esze Tamás</i>)	219
Schiller válogatott művei (<i>Benedek Marcell</i>)	228
Az „Orosz Remekírók” c.sorozat 1955-ben megjelent könyvei (<i>Török Endre</i>)	229